

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Ս.Տ. ԵՐԵՄՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

ԸՍՏ «ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ»-Ի

(ՓՈՐՁ VII ԴԱՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԻ

ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ

ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀԻՄՔԻ ՎՐԱ)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ 1963

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

С.Т. ЕРЕМЯН

АРМЕНИЯ
ПО «АШХАРАЦУЙЦ» - У
(АРМЯНСКОЙ ГЕОГРАФИИ VII ВЕКА)
(ОПЫТ. РЕКОНСТРУКЦИИ АРМЯНСКОЙ КАРТЫ VII ВЕКА
НА СОВРЕМЕННОЙ КАРТОГРАФИЧЕСКОЙ ОСНОВЕ)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР

ЕРЕВАН 1963

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի
Խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ

A black and white photograph of a stone archway. The arch is supported by two thick, fluted columns. Above the columns is a decorative arch with multiple concentric moldings. The archway leads to a doorway, through which a brick wall is visible. The entire scene is set against a rough stone background.

ՆԱՅԱՍՏԱՆԸ

ԸՍՏ «ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-Ի
(ՓՈՐՁ VII ԴԱՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՐՏԵԶԻ
ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ
ՔԱՐՏԵԶԱԳՐԱԿԱՆ ՀԻՄՔԻ ՎՐԱ)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ձ մ բ ա գ ռ ի կ ո ղ թ ի ջ	5
Ն ե ռ ա ծ ու թ յ ու ն	7
Բ ա ց ա տ ռ ա գ ի ռ	31
Քնական հարստություններ: Հայաստանի օգտակար հանածոները, բուսական և կենդանու-	
կան աշխարհը ըստ «Աշխարհացայց»-ի	31
Հավելված Ա. «Աշխարհացայց»-ի Մեծ Հայքի և հարևան երկրների քարտեզը պարունակող ընդարձակ բնագրի գլուխները (Վորձ բնագրի վերականգնման): Բնագիրը աշխար- հաբար թարգմանությամբ	109
Հավելված Բ. «Փոքր աշխարհների» (նահանգների) և պավատների տարածությունը և հա- ջորդականությունը ըստ Ռ Ռ-ի	116
Ց ա ն կ ե ռ	121
ա) Տեղանուններ	123
բ) Անձնանուններ	150
գ) Բուսական, կենդանական և հանքային հարստություն	153

Ներդիր՝ Քարտեզ՝ «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացայց»-ի (Վորձ VII դարի հայկական
քարտեզի վերակազմության ժամանակահից քարտեզագրական հիմքի վրա)»: Մասշտաբ՝
1:1250000:

ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Պատմական Հայաստանի սույն ֆառեզը, ինչպես և նրան կից լույս տեսնող ներկա աշխատությունը Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս Ս. Ս. Երեմյանի խորագրին ու երկարամյա ուսումնասիրության արդյունք է, մի աշխատանք, որը բազմատեղյակ գիտնականի պատմական, աշխարհագրական և աղբյուրագիտական համակողմանի գիտելիքների հմտալից միաձուլման մի չգերազանցված օրինակ է, այն էլ գիտության այնպիսի դժվարին ու սակավ հետազոտված բնագավառում, ինչպիսին վաղ-ֆեոդալական Հայաստանի պատմական աշխարհագրությունն է:

«Աշխարհագրոյցը» ֆեոդալիզմի շրջանի առաջին գործն է, որը շարունակում է անտիկ աշխարհագրության տրադիցիաները և Պտղոմեոսի գործից հետո համաշխարհային ֆառեզագրական և աշխարհագրական գրականության մեջ գրավում է առաջնակարգ տեղ: Հին հայ աշխարհագրագետի գրչին պատկանող սույն երկը, Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության ձեռնարկի» նման, իրենից ներկայացնում է ֆառեզակազմության մի ձեռնարկ: Սակայն, ինչպես համոզիչ վերլուծության միջոցով սպացուցում է Ս. Երեմյանը, հին հայ աշխարհագրագետն իր հայրենիքի՝ Մեծ Հայքի նկարագրման ընթացքում հաճելով հանդերձ Պտղոմեոսի ֆառեզագրական սկզբունքներին, չի բավարարվել նրա տվյալներով, նա հավաքել ու արձանագրել է բոլորովին նոր, անհամեմատ ավելի հարուստ և ավելի ճշգրիտ տվյալներ ինչպես բուն Հայաստանի, այնպես և նրան սահմանակից Վրաստանի, Աղվանքի, «Սարմառիայի», Իրանի և այլ երկրների նկարագրման համար:

VI—VII դդ. սահմանագլխին ստեղծված «Աշխարհագրոյցը» պատմական որոշակի պատճառներով արտացոլում է IV դ. Արշակունյաց Հայաստանի ֆառեզական սահմանները: Բանն այն է, որ VI դ. վերջերին Անդրկովկասի ժողովուրդների միացյալ պայքարը Բյուզանդիայի և Իրանի դեմ հաղկադրեց զավթիչներին փաստորեն ճանաչել Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի անկախությունը: «Աշխարհագրոյցի» հեղինակը մի կողմից արտահայտում էր հայ իշխող շրջանների ֆառեզական բաղձանքները, որոնք երազում էին հայկական ինքնուրույն պետականության վերականգնման մասին, իսկ մյուս կողմից, ելնելով իր կրոնադավանաբանական սկզբունքներից, անդրկովկասյան երկրները դավանաբանական տեսակետից համարում էր մի միացյալ երկիր, որն այն ժամանակ ենթարկվում էր Դվինում նստող հոգևոր պետին: Ինչպես հայտնի է, Անդրկովկասը նույն ձեռք էին ներկայացնում նաև վաղ ֆեոդալիզմի շրջանի ալյազգի աշխարհագրագետները, ասորիները և մանավանդ արաբները, որոնք «Արմենիա» աշխարհագրական տերմինով միավորում էին ողջ Անդրկովկասի և Հայկական բարձրավանդակի հողերը:

Ս. Երեմյանը, համեմատելով Պտղոմեոսի և «Աշխարհագրոյցի» բնագրերը և ֆառեզները, համոզիչ կերպով ցույց է տալիս, որ «Աշխարհագրոյցի» հեղինակի ֆառեզական ձգտումները և հայ եկեղեցու իշխանության մասին ունեցած նրա պատկերացումները համընկնում էին արդեն Պտղոմեոսի ֆառեզում մարմնավորված ֆառեզագրական սկզբունքների ու շրջանակի հետ և հենարան էին հանդիսանում հայ հեղինակի համար:

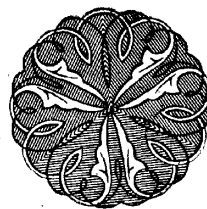
կոսմոսը վերաբերվում էր Ասիայի երրորդ պտղովնության փայտեզին, որտեղ մի շրջանակի մեջ, նույն հաջորդականությամբ ներկայացված են Կողմիսը, Իբերիան, Աղվանքը և Մեծ Հայքը:

Միաժամանակ անհրաժեշտ է նշել, որ «Աշխարհացոյցն» արտացոլում էր նաև մի այլ կարևոր պատմական հանգամանք, այն է՝ Անդրկովկասի եղբայրակից ժողովուրդների սերտ կապն ու միասնությունը, որոնք իրենց անկախության և ազգային-ֆաղափական ինֆնուրույնության գրավականը տեսնում էին համակողմանի փոխօգնության և արտաքին թշնամու դեմ ընդհանուր նակատ ստեղծելու մեջ: «Աշխարհացոյցը» պատմական այդ իրողության մի պերնախոս վկայական է: Դրանով է բացատրվում այն փաստը, որ հայ հեղինակը, Մեծ Հայքից բացի, նույն սիրով ու բարեխղճությամբ նկարագրում է Վիրքը (Վրաստանը), Աղվանքը (Կովկասյան Ալբանիան, այժմյան Սովետական Ադրբեյջանի մի մասը) և «Սարմատիան», մի նկարագրություն, որն առաջինն էր համաշխարհային գրականության մեջ իր հարստությամբ և ճշգրտությամբ: Մինչ այժմ հրապարակի վրա եղած «Աշխարհացոյցի» բնագրին վերաբերող պատմա-աշխարհագրական ուսումնասիրությունները (Ղ. Իննիսյան, Հ. Հյուբշման, Յ. Մարկվարտ

և այլք) իրենց բոլոր արժանիքներով հանդերձ, աշխարհը են արել այն կարևոր հանգամանքը, որ «Աշխարհացոյցը» ֆարտեգագրական երկ է, այսինքն ֆարտեգներին զուգահեռ գոյություն ունեցած բնագիր է հանդիսացել: Ս. Երեմյանի կողմից կատարված՝ Պտղովնոսի և «Աշխարհացոյցի» բնագրերի համեմատությունը ցույց տվեց, որ «Աշխարհացոյցը» բաղկացած է եղել առնվազն 15 ֆարտեգներից և հանդիսացել է յուրօրինակ մի ատլաս: Ս. Երեմյանի ներկա աշխատության և նրա կողմից վերստին կազմված ֆարտեգի շնորհիվ «Աշխարհացոյցը» շուրջ մեկ հազարամյակ իր երկրորդ կողմով անտեսանելի լինելուց հետո, նորից ստանում է իր զեննելի տեսքը և որպես եզակի հուշարձան վերջապես իր արժանավոր տեղն է գրավում համաշխարհային ֆարտեգագրության պատմության մեջ:

Տվյալ աշխատությունն ու ֆարտեգն, անտարակույս, մեծ ծառայություն կատարեցին ոչ միայն հայագիտությանը զբաղվող մասնագետներին, այլև կովկասագետներին, պարսկագետներին և արևելագիտության այլ ճյուղերի ներկայացուցիչներին: Այն, համոզված ենք, մեծ հետաքրքրությամբ կընդունվի նաև Հայաստանի ու Անդրկովկասի պատմությամբ հետաքրքրվող ընթերցողների լայն շրջանների կողմից:

Ս. ԱՐԵՎՇԱՏՅԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ներկա աշխատությունը ուղեցույց է հանդիսանում նույն վերնագիրը կրող քարտեզի, որը կազմել ենք «Աշխարհացոյց»-ի տվյալների հիման վրա և այժմ հրատարակում ենք 1:1,250,000 մասշտաբով: Նման քարտեզը առանց ուղեցույցի արժեքազրկվում և անմատչելի է դառնում լայն հասարակությանը: Այդ պատճառով մենք հարկ համարեցինք կցել քարտեզին այս ուղեցույց-բացատրադիրը, որտեղ այբբենական կարգով բերվում են քարտեզում նշված բոլոր անունները: Ուղեցույցում յուրաքանչյուր տեղանուն ունի մանրամասն բացատրություն—հոդված, որը մատչելի է դարձնում քարտեզը բոլորին: Միաժամանակ այստեղ մենք համառոտակի տալիս ենք այն եզրակացությունները, որոնց հանգել ենք «Աշխարհացոյց»-ի երկարամյա ուսումնասիրության ընթացքում: Այդ եզրակացությունները մենք շարադրել ենք ընդլայնված կերպով տպագրության պատրաստվող «Հայաստանը և Կովկասը» ըստ VII դ. «Աշխարհացոյց»-ի» մենագրության մեջ, իսկ այստեղ տրվում է հարցի միայն համառոտ տեսությունը և տեղանունների բացատրությունը:

Ուսումնասիրության ընթացքում մենք եկել ենք միանգամայն նոր եզրակացության մեզ հասած VII դ. սկզբի «Աշխարհացոյց»-ի բնույթի մասին: Ստորև բերում ենք մեր հիմնական դրույթները այդ խնդրի շուրջը, որից հետո նորից մասնավորում ենք հարցը, կենտրոնացնելով ուշադրությունը Հայաստանի և նրան հարևան Անդրկովկասի երկրների տերիտորիայի վրա:

VII դ. սկզբի «Աշխարհացոյց»-ը, որը մի ժամանակ վերագրվում էր Մովսես Խորենացուն, իսկ այժմ՝ Անանիա Շիրակացուն, Հին Հայաստանի

աշխարհագրության և քարտեզագրության անզուգական հուշարձան է: Մեր նոր եզրակացությունները հանգում են այն դրույթին, որ «Աշխարհացոյց»-ը սկզբում եղել է մոտավորապես 15 քարտեզների ժողովածու—Ատրաս, որոնց մեջ հիմնականը եղել է մեր կողմից վերակազմվող Մեծ Հայքի, Կողքիսի, Վիրքի և Աղվանքի քարտեզը: Հարցի ուսումնասիրությունն այդ տեսանկյունից տվեց, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը նկարագրում է Հայաստանը և Անդրկովկասը երկու ժամանակաշրջանում: Առաջինն այն ժամանակաշրջանն է (մինչև 387 թ.), երբ Հայաստանը մի քնդարձակ կենտրոնացված պետություն էր «Մեծ Հայք» անունով, որ նրան հարևան Անդրկովկասի երկրների հետ իբրև առանձին քարտեզ տալիս ենք սույն հրատարակությունով, իբրև վերակազմության փորձ ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա: Երկրորդը՝ հեղինակի ապրած ժամանակաշրջանն է և արտացոլում է Հայաստանի վարչա-տերիտորիալ բաժանումը 591—610 թվականների միջև: Հայաստանի այս ժամանակաշրջանի բազմաթիվ ստանդարտները բոլորովին այլ են և նյութ են հանդիսանալու այլ քարտեզի համար:

Որպեսզի հիմնավորենք մեր նոր տեսակետները «Աշխարհացոյց»-ի մասին, հարկադրված ենք իրկար էքսկուրս կատարել անտիկ աշխարհի քարտեզագրության պատմության մեջ: Այս հետադարձ հայացքը քարտեզագրության պատմության բնագավառում համոզիչ է դարձնում մեր ստորև բերվող նոր տեսակետները «Աշխարհացոյց»-ի մասին:

Աշխարհագրության ու նրա հետ սերտ կապված քարտեզագրության զարգացումը պայմանավորված է Հին Հունաստանի ստրկատիրական հասարակարգի զարգացմամբ ու վերելքով:

Մ. թ. ա. VI դարում Հունաստանում տեղի ունեցած տնտեսական վերելքը և քաղաքական հեղաշրջումները նպաստեցին այն բանին, որ մտավոր աշխատանքը զատվեց ֆիզիկականից և լայն հնարավորություններ ստեղծվեցին մի ընդհանուր՝ համապարփակ գիտության զարգացման համար: «Հոնիական» դպրոցին պատկանող հին հունական մտածողները հանդես են գալիս իբրև տարերային մատերիալիզմի հետևորդներ և արտահայտում են մեզ հասած հնագույն տիեզերագիտական հայացքները. սկսում է զարգանալ ֆիզիկական աշխարհագրությունը:

Զարգացող առևտուրն ու նավագնացությունը առաջ են բերում պահանջ՝ կազմելու ծովեզերքների նկարագրություններ—պերիպլուսներ (περιπλους) և առանձին երկրների նկարագրություններ—պերիեգեսներ (περιήγησις): Վերջինով էլ պայմանավորված էր աշխարհագրության մեջ երկրորդ ուղղության՝ նկարագրական աշխարհագրության առաջացումը, որը հին հայերը կոչում էին «եկեղագրութիւն» կամ «աշխարհագիր»: Ահա այս ժամանակն էր, երբ կազմվեցին առաջին քարտեզները, որոնք պատկերում էին այն ժամանակվա հույներին հայտնի երկրամասերը: Առաջին աշխարհագրական քարտեզներից է VI—V դդ. մ. թ. ա. Փոքր Ասիայում ապրող Հեկատոնոս Միլետացու քարտեզը: Վերջինիս կրտսեր ժամանակակիցն էր (շուրջ 500-ական թթ. մ. թ. ա.) Պարմենիդը՝ «էլեական» դպրոցի ներկայացուցիչը: Նա առաջին անգամ հանգեց այն գաղափարին, որ երկիրը գնդաձև է: Հետագայում այս պատկերացումը մեր մոլորակի մասին անընդհատ խորանում է՝ ընդգծելով անտիկ գիտության առաջադիմությունը և կենսունակությունը: Նոր զարգացող տեսությամբ էր պայմանավորված երկրի առաջին քարտեզի կազմումը, որի հեղինակն է հին աշխարհի խոշորագույն մտածող՝ փիլիսոփա Դեմոկրիտը (460—370): Վերջինիս քարտեզը հիմք հանդիսացավ հետագա հելլենիստական ժամանակաշրջանի մեծ գիտնականներ և մտածողներ Դիկեարքեսի (326—296) և էրատոսթենեսի (276—194) քարտեզների համար:

Առաջին անգամ փորձում է գիտականորեն ապացուցել երկրի գնդաձևությունը Արիստոտելը (384—322), որի ծառայությունները գիտության առաջ այնքան մեծ են, որ նրան նախորդող շրջանի անտիկ գիտության պատմության մեջ կոչվում է «նախաբիստոտելյան շրջան»: Իսկ նրան հետևող նոր շրջանը, որը համապատասխանում է

հելլենիստական ժամանակաշրջանին, աշխարհագրական գիտության պատմության մեջ կոչվում է «Արիստոտելյան շրջան»:

Այս ժամանակաշրջանը բնորոշ է նրանով, որ մի շարք գիտություններ, այդ թվում նաև աշխարհագրությունը, դուրս են գալիս փիլիսոփայության գերիշխանությունից և զարգանում իրենց համար առանձնահատուկ ուղիներով: Աշխարհագրության մեջ նշմարվում են երկու տարբեր ուղղություններ՝ ֆիզիկական աշխարհագրություն և եկեղագրություն (Χωρογραφία): Հելլենիստական ժամանակաշրջանի կարկառուն դեմքեր Դիկեարքեսը, էրատոսթենեսը, Պոսիդոնիոսը փորձեր են անում չափազերելու երկիրը և կազմում են քարտեզներ, հիմք ընդունելով աստղաբաշխական հաշվումները: Այս ժամանակաշրջանը վերջանում է Ստրաբոնով (65 թ. մ. թ. ա.—21 թ. մ. թ.):

Հելլենիստական «արիստոտելյան» ժամանակաշրջանի գիտության նվաճումների հիման վրա է զարգանում Հռոմեական կայսրության գերիշխանության ժամանակաշրջանի գիտությունը:

Հռոմեական կայսրության լայնածավալ տերությունը, որը ընդգրկում էր Միջերկրական ծովի ավազանը, պահանջում էր նոր աշխարհագրական ուսումնասիրություններ կատարել և դրանց հիման վրա կազմել այն ժամանակ հայտնի երկրամասերի քարտեզը:

Հռոմեական տիրապետության ժամանակաշրջանում աշխարհագրությունը և նրա ճյուղը կազմող քարտեզագրությունը նոր վերելքի շրջան են ապրում: Ֆիզիկական աշխարհագրության բնագավառում այս ժամանակ առանձնապես հայտնի էին՝ Օգոստոս կայսեր (27 թ. մ. թ. ա.—14 թ. մ. թ.) ժամանակակից Մանիլիոսը, ականավոր գիտնական-հանրադիտակ Պլինիոս Ավագը (23—79) և նրա ժամանակակից՝ Սենեկա փիլիսոփան (6 թ. մ. թ. ա.—65 թ. մ. թ.), Կեղծ-Պլուտարքոս անվան տակ հայտնի անանուն հեղինակը և Վիտրովիոսը (I դ. մ. թ. ա.):

Հռոմեական ժամանակաշրջանում շարունակում է իր վերելքը ապրել երկրագրությունը (Χωρογραφία), որն իր արտահայտությունն է գտել Մարինոս Տյուրոսցու (մ. թ. I դ. վերջին), Փլավիոս Արիանոս պատմաբանի (95—175) և III դ. աշխարհագրագետ Ագաթեմեոսի երկերում: Ավելի երկրորդական դեմքեր էին Կեղծ-Արիանոսը (I դ. կեսերին), Դիոնիսիոս Պերիեգետեսը (II դ.), Պավսանիասը, Սոլինեսը և Ավիենոս Ռուփոս Փեստոսը:

Այս ժամանակաշրջանի համար բնորոշ է, որ չամաքի և ծովի դառավորման խնդրում գերիշխում էր երկու տեսակետ. ըստ մի տեսակետի,

¹ Дж. О. Томсон, История древней географии, пер. с англ. Н. И. Скаткина. Вступительная статья А. Б. Дитмара, М., 1953, стр. 9.

որը արտահայտություն է գտել Սենեկայի, Մանի-
լիոսի և Կեղծ-Պլուտարքոսի մոտ, երկրագնդի ժա-
կերենի վրա գոյություն ունեն միմյանցից օվկիա-
նոսներով անջատված մայր ցամաքներ, ըստ
մյուս կարծիքի, որը գտնում ենք Մարինոս Տյու-
րոսցու և Կղավդիոս Պտղոմեոսի մոտ, գոյություն
ունի մեկ մայր ցամաք՝ իր ներքին ծովերով շր-
ջապատված մեկ համաշխարհային Օվկիանոսով:

Այս ժամանակաշրջանում անտղագիտու-
թյունն ու քարտեզագրությունը մեծ ծաղկում ապ-
րեցին աղեքսանդրյան դարոցի ներկայացուցիչ-
ների գործերում, որոնք երկար ժամանակ ազդում
էին գիտության այդ ճյուղերի զարգացման վրա՝
հին հայերի ու արաբների մոտ, և նրանց միջոցով
այնուհետև անցան Արևմտյան Եվրոպա:

Անտիկ հասարակարգի կործանումից հետո
նրա ոլորտում ընկած երկրներից Հայաստանը
միակ երկիրն էր, որտեղ շարունակում էին դար-
գանալ աշխարհագրությունն ու քարտեզագրու-
թյունը, սակայն արաբական արշավանքների հե-
տևանքով առաջացած երկրի քաղաքական ու տը-
տեսական անկումը երկար ժամանակով ընդհա-
տեց այդ գիտությունների հետագա զարգացումը
մեր երկրում: Բնորոշ է, որ Բյուզանդիայում այս
ժամանակ (VI—VII դդ.) գերիշխում էր Կոզմաս
Ինդիկոպլեզիստի (Կոստանդին Անտիոքացու) հե-
տադիմական տեսությունը տիեզերքի կառուցված-
քի մասին:

Հռոմեական կայսրության առօրյան արդեն
գիտեր քարտեզ կազմել և այն գործածել գործնա-
կան կյանքում:

Աղբյուրներում մնացել են տեղեկություններ
այն մասին, որ հռոմեական զորավարներն իրենց
արշավանքների ընթացքում Հայաստանից Հռոմ
էին ուղարկում ռազմական արշավանքների քար-
տեղներ, որոնք, անշուշտ, պատկերում էին
Հայաստանի այս կամ այն մասը: Սովորաբար
ռազմական արշավանքը ղեկավարող զորավարն
իր ձեռքի տակ ունենում էր քարտեզ, որը նրան
ծառայում էր իբրև ուղեցույց զորամասերի շարժ-
ման ժամանակ: Մեզ հասել են տեղեկություններ,
որոնցից իմանում ենք, որ Օգոստոս կայսեր մեր-
ձավորներից մեկը՝ Ագրիպպան (68—12 մ. թ. ա.)
մտադիր է եղել կառուցել հատուկ սրահ, որտեղ
որմնանկարի ձևով պատկերացնելու էր այն ժամա-
նակվա հայտնի երկրի քարտեզը: Սակայն մահվան
պատճառով նրան չի հաջողվում իրագործել այդ:
Ագրիպպայի մահից հետո, որը տեղի ունեցավ
մ. թ. ա. 12 թ., կայսրը իրագործեց այն՝ հրապա-
րակելով Ագրիպպայի նյութերը իբրև քարտեզին

կից տեղեկագիր: Ենթադրում են, որ Ստրաբոնի
մոտ հիշվող «Խորոգրաֆիան» հենց Օգոստոսի
կողմից հրատարակված աշխարհագրական տեղե-
կատուն է: Պլինիոսը առանձնապես մեծ գովա-
սանքով է խոսում այդ քարտեզի մասին, այն հա-
մարելով ճշգրիտ գործ:

Ենթադրվում է, որ Ագրիպպայի քարտեզը
կազմելու ժամանակ օգտագործվել են պաշտոնա-
կան նյութեր, դրանց թվում այն նոր չափագրու-
թյուններն ու վիճակագրական տեղեկությունները,
որոնցից օգտվել է նաև Պլինիոսը:

Գիտնականներից ոմանք ժխտում են, որ
սկզբից եեթ գոյություն է ունեցել բացատրագիր.
նրանք գտնում են, որ հետագայում այդ տեղեկու-
թյունները գրի են առնվել ուղղակի քարտեզից:
Ըստ նրանց կարծիքի, վերջիններս համառոտ բա-
ցատրական նկարագիր են հանդիսանում հիշյալ
քարտեզի գրպանային օրինակների համար:

Այդ քարտեզին, որը մեզ չի հասել, Պտղոմեո-
սը քննադատորեն էր մոտենում: Մեզ հասած հռո-
մեական միակ քարտեզը Tabula Peutingeriana-ն
է: Վերջինս իրենից ներկայացնում է ժապավեն, ո-
րին հարմարեցված է այդ ժամանակ հայտնի հռո-
մեական քարտեզը:

Ենթադրվում է, որ Ագրիպպայի քարտեզը
վերարտադրում էր երատոսթենեսի քարտեզը:
Ինչպես տեսնում ենք, արդեն Օգոստոսի ժամանա-
կաշրջանում փորձեր էին արվում ստեղծելու ման-
րամասն քարտեզներ և նրանց հիման վրա կազ-
մելված բացատրական նկարագրություններ, ինչ-
պիսին, մեր կարծիքով, պետք է լինի նաև հին հա-
յերի «Աշխարհացոյց»-ը:

Այն, ինչ որ Օգոստոսի ժամանակ չկարողա-
ցավ իրագործել Ագրիպպան, մեծ հաջողությամբ
կատարեց II դ. նշանավոր աշխարհագրագետ ու
քարտեզագետ Կղավդիոս Պտղոմեոսը:

«Աշխարհացոյցը» հասկանալու համար մեզ
հարկավոր է ավելի հանգամանորեն կանգ առնել
Պտղոմեոսի ժառանգության վերլուծության վրա:
Անտիկ քարտեզագրությունն իր զարգացման գա-
ղաթնակետին հասավ աղեքսանդրացի աշխար-
հահռչակ գիտնական Կղավդիոս Պտղոմեոսի (90—
168) աշխատություններում, ուստի նշանակալից
է, որ «Աշխարհացոյց»-ի համար իբրև օրինակ ծա-
ռայել են նրա քարտեղներն ու աշխարհագրական
նկարագրությունները և առաջին հերթին Պտղո-
մեոսի՝ այն ժամանակվա համար ամենաառաջա-
դեմ տիեզերագիտական հայացքները:

Պտղոմեոսը աշխարհագրությանը մոտենում է
աստղագիտության տեսանկյունից և նրա քար-

¹ А. Б. Дитмар, см. Дж. О. Томсон, ук. соч., стр. 15.

¹ Дж. О. Томсон, ук. соч., стр. 461.

տեղագրական աշխատությունները իր իսկ տիեզերագիտական հայացքների գրաֆիկ արտահայտությունն էին հանդիսանալու: Պտղոմեոսը 127—141 թթ. միջոցին կատարած աստղագիտական դիտողությունների հիման վրա գրում է իր հռչակավոր «Աստղաբաշխության սիստեմը»¹: Այս աշխատության մեջ Պտղոմեոսը ընդհանրացնում է անտիկ գիտության (Հիպարքոսից սկսած) եզրակացությունները տիեզերագիտության բնագավառում, ավելացնելով նրանց իր սեփական դիտողություններն ու աստղագիտական հաշվառումները և զարգացնելով երկրի գնդաձևության մասին գոյություն ունեցող տեսությունը:

Պտղոմեոսը ընդունում է իր նախորդների այն դրույթը, թե երկիրը գնդաձև է, թե այն տեղավորված է տիեզերքի կենտրոնում և գտնվում է անշարժ վիճակում: Այնուհետև Պտղոմեոսը անդրադառնում է երկրի ցամաքի տեղադրության վրա, խոսում է լայնության և երկայնության մասին, հիմք ունենալով իր աստղագիտական հաշիվները: Այդ հետազոտությունը, բնականորեն, Պտղոմեոսին բերեց երկրի քարտեզ կազմելու անհրաժեշտություն: Այս նպատակին պիտի ծառայեր նրա 150 թ. մոտերքը հրապարակված ութ գրքից բաղկացած «Աշխարհագրության ձեռնարկը» կամ ավելի ճիշտ՝ «Քարտեզներ պատրաստելու ձեռնարկը»², որտեղ, ինչպես ինքն է ասում, հետապնդում է մի հիմնական նպատակ՝ տալ գիտական քարտեզագրության հիմունքները³:

Հիշյալ աշխատության մեջ հեղինակը ընդգրծում է, որ քարտեզագրումը պիտի հիմնվի բնականվայրերի տեղադրման աստղագիտական հաշվարկումների վրա, սակայն, իրականում Պտղոմեոսի ցույց տված բնականվայրերի տեղադրման լայնության ու երկայնության տվյալները մեծ մասամբ մտացածին են: Այնուհետև Պտղոմեոսը բացատրում է, թե ինչպես պիտի պատել գլոբուսը համապատասխան զուգահեռների և միջօրեականների ցանցով և նրանց միջև տեղադրել այն ժամանակ հայտնի մայր ցամաքները: Բացի գլոբուսից, Պտղոմեոսը ցույց է տալիս, թե ինչպես պիտի գծագրել քարտեզը հարթ մակերեսի վրա, օգտագործելով պրոեկցիայի զանազան մեթոդները:

Պտղոմեոսը մայր ցամաքները բաժանում է

¹ Այս աշխատության իսկական վերնագիրն է՝ Μεγάλη σφαιρική (բառացի՝ «Ենթադրվող էրկ»), որը առաջին անգամ միջին դարերում թարգմանեցին արաբները և կոչեցին «Almagest»:

² Լավագուշին է Ֆիշերի հրատարակությունը՝ Clavdii Ptolemaei Geographiae, edit. J. Fischer, I—IV, Leyden, 1932.

³ Տե՛ս՝ Дж. О. Томсон, ук. соч., стр. 327—328, 463—477.

բազմաթիվ երկրամասերի և, դրանցից յուրաքանչյուրը առանձին վերցնելով, նշում է նրա սահմանները, ավարդ ցեղերն ու ժողովուրդները, լեռները, գետերը, քաղաքները և կղզիները (եթև ալգալիսինները գոյություն ունեն):

Յուրաքանչյուր երկրի նկարագրությունը իրենից ներկայացնում է անունների երկար ցանկ, որոնց մեծագույն մասը (շուրջ 8000 անուն) ունի նրա երկայնության ու լայնության համապատասխան թվական նշում: Այս ձևով նա հերթականորեն տալիս է Եվրոպայի, Աֆրիկայի և Ասիայի ընդհանուր, ապա նրանց մասերը կազմող առանձին երկրների նկարագրությունը:

Այդ թվարկումների հիման վրա ընթերցողը ինքը կարող է ոչ միայն առանձին մի երկրի, այլև աշխարհի ընդհանուր քարտեզ կազմել:

Այդ մեթոդով նրա բնագրի հիման վրա կարելի է կազմել եվրոպական երկրների 10 քարտեզ, Աֆրիկայի՝ 4 և ասիական երկրների՝ 12 քարտեզ: Կարելի է ավելի մանրացնել երկրամասերի թիվը, որը և տալիս է քարտեզների մի ամբողջ կոմպլեքս՝ բաղկացած 63 քարտեզից: Այդ են վկայում Պտղոմեոսի տվյալ աշխատության մի քանի ձեռագրերը, չնայած այն բանին, որ հեղինակը ոչ մի տեղ չի նշում, որ նա մտադիր էր քարտեզ կազմել:

Այս է պատճառը, որ գիտության մեջ գերիշխում է այն կարծիքը, թե Պտղոմեոսը իր աշխատությունը քարտեզներ չի կցել, որ մեզ հասած նրա անունով հայտնի քարտեզները կազմվել են ուրիշների կողմից նրա աշխատության բնագրի հիման վրա: Յ. Ֆիշերը առաջինը գիտության մեջ ցույց տվեց, որ «Աշխարհացոյց»-ը առաջին երկն է, որը պահպանել է հնագույն վկայությունը, թե Պտղոմեոսը իր աշխարհագրության ձեռնարկին կցել է քարտեզներ⁴:

Դժբախտաբար, Պտղոմեոսը երկրի շրջանակի երկարությունը նշելու համար, հետևելով հոդոսյան զուգահեռականին, ընդունել է անհաջող մի թիվ՝ 40.000 ստադիա, որի հետևանքով նա ստացել է ոչ ճիշտ մեծություն: Այս սխալ ելակետը պատճառ է դարձել ամբողջ կառուցվածքի սխալին: Նա բերում է մոտ 8000 աշխարհագրական կետերի անուններ, որոնց կոորդինատները մտացածին են և պարզապես սարտագրված են նրա կողմից կազմված քարտեզներից: Այլ կերպ ասած՝ բոլոր այդ քարտեզները կազմված են մղոնաչափերի (պերիպլունների և ինտիներարիանների) տարա-

⁴ Տե՛ս J. Fischer. Pappus und die Ptolemäuskarten, Ztschr. d. Gesel. f. Erdkunde zu Berlin, 1919, S. 336 և հետ:

ծովթյունների թվական նշումների հիման վրա, որոնց ճշգրտությունը սովորաբար կասկածելի էր: Այն ժամանակ դեռևս գոյություն չունեին կողմնացույց և կատարյալ ժամացույց, ուստի, աստիճանները որոշելու համար դիմում էին պարզունակ ձևերի: Այս սխալ հաշվումների հետևանքով հաճախ միևնույն կետը հիշվում է երկու անգամ, այն էլ իրարից բավական հեռու:

Պտղոմեոսի յուրաքանչյուր քարտեզ ունի իր մասշտաբը, ուստի միացնել այդ քարտեզները միմյանց հետ հնարավոր չէ:

Պտղոմեոսի բերած առանձին երկրամասերի բնակավայրերի ցուցակները իրենց արժեքը ստանում են այն ժամանակ, երբ նրանց տեղադրում ենք քարտեզի վրա, իսկ առանձին վերցրած՝ նրանք ոչինչ չեն ասում:

Եթե այդպես է, ապա ինչու՞ Պտղոմեոսը իր նյութը շարադրում է այդ ձևով և ոչ թե քարտեզի ձևով: Սովորաբար այս բացատրվում է նրանով, որ եթե նյութը տրվեր քարտեզի ձևով, ապա հետագա պատճենահանությունները անընդհատ աղավաղումների հետևանքով քարտեզը կհասցնեին անճանաչելիության աստիճանին: Ահա այս հանգամանքն է համարվում հիմնական պատճառը, որ Պտղոմեոսը գերադասել է քարտեզի ամբողջ նյութը շարադրել նկարագրության ձևով, որը հնարավորություն է տալիս ընթերցողին կազմելու քարտեզ: Ենթադրվում է, որ Պտղոմեոսը կազմել է քարտեզների մի ամբողջ ժողովածու՝ Ատլաս, բայց միևնույն նյութը նա շարադրել է իբրև աշխարհագրության ձեռնարկ¹: Դժվար է պատասխան տալ նաև այն հարցին, թե մեզ հասած մի քանի ձեռագրերին կից գոյություն ունեցող քարտեզները բխում են Պտղոմեոսի կողմից կազմված քարտեզներից, թե կազմված են նրանց բացատրական նկարագրությունների հիման վրա: Ինքը՝ Պտղոմեոսը առաջարկում է կազմել 26 տերիտորիաների քարտեզ, սակայն այդ տերիտորիաները նա նկարագրում է նրանց առանձին մարզերով, ուստի այդ շարադրությունից կարելի է կազմել 63 քարտեզ²:

Ինչևիցե, բոլոր դեպքերում, մեզ հասած քարտեզները մեծ արժեք են ներկայացնում, անկախ նրանց կից բնագրից: Քարտեզները կարող են ավելի հին նյութ պարունակել, քան թե նրանցից արտագրված բնագրի շոր ու ցամաք շարադրությունը: Առհասարակ, Պտղոմեոսի Աշխարհագրությունը տարբեր ժամանակաշրջաններին պատկա-

նող փաստերն ամփոփող մի ձեռնարկ է համարվում:

Պտղոմեոսի քարտեզագրական ժառանգության վերլուծությունը ևս ցույց է տալիս, թե ինչ էր իրենից ներկայացնում մեզ հասած «Աշխարհացոյց»-ը:

Առաջին աշխարհագրագետը, որը ուշագրություն դարձրեց Պտղոմեոսի աշխարհագրական քարտեզագրական ժառանգության վրա, ըստ X դարում ապրող բյուզանդական գրող Սվիդասի վկայության, Դիոկղետիանոս կայսեր (284—305) ժամանակակից Պապյոս Աղեքսանդրացին էր: Վերջինս ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, նկարագրեց երկիրը՝ «ըստ ինքնագիր բոլորակին Կղադեայ Պրտոմէի տիեզերագրութեանց չափուց»³:

Պապյոս Աղեքսանդրացու «Երկրագրությունը» (ըստ Սվիդասի կոչվել է Χωρογραφία οἰκοῦ μένεται)² հիշատակվում է միայն «Աշխարհացոյցի» մեջ և նրա միջոցով է, որ գաղափար ենք կազմում այդ աշխարհագրագետի և նրա երկի մասին: «Աշխարհացոյց»-ի համապատասխան վկայությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Պապյոսը տալիս է Պտղոմեոսի «Աշխարհագրական ձեռնարկի» համառոտ շարադրությունը: Միևնույն ժամանակ «Աշխարհացոյց»-ը մի շարք տեղերում բառացի կրկնում է Պտղոմեոսի հայտնի երկր: Այս հիմք է տվել Ա. Սուքրյանին ենթադրելու, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը Պտղոմեոսի գործերի հետ ծանոթացել է ոչ միայն Պապյոսի միջոցով, այլև անմիջականորեն³: Այս վերին աստիճանի ուշագրավ ենթադրությունը, որը անուշադրության են մատնել Ք. Պատկանյանը և Հ. Մանանդյանը, մանրազնին քննարկման է ենթարկել Ֆիշերը և հանգել է վերին աստիճանի հետաքրքիր և կարևոր եզրակացության: Նա ապացուցեց, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը իր ձեռքի տակ է ունեցել ոչ միայն Պտղոմեոսի բնագիրը, այլև նրա կողմից կազմված քարտեզները, որոնց հիման վրա պիտի գրված լինեին մեզ հասած Պապյոս Աղեքսանդրացու աշխարհագրական երկը: Ֆիշերը նույնիսկ փորձում է ապացուցել, որ ինչպես Պապյոս Աղեքսանդրացին, այնպես էլ «Աշխարհացոյց»-ի

¹ «Աշխարհացոյց է դարու», էջ 5 (К. П. Патканов, Армянская География VII века, СПб, 1877), տես և «Աշխարհացոյց Մովսեսի Պորենացույ յաւելուածովը նախնեաց», Վենետիկ, 1881, (տես 3-րդ ծան.), էջ 9:

² Պապյոսի մասին տես՝ J. Fischer, Pappus und die Ptolemäuskarten, Ztschr. d. Gesell. f. Erdkunde zu Berlin, 1919, S 336—358.

³ A. Soukry, Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolemée. Texte arménien, traduit en français par le P. Arsène Soukry, Venise, 1881, p. III և հետ:

¹ Дж. О. Томсон, նշված աշխատությունը, էջ 327—328:

² Նույն տեղում, էջ 477:

հեղինակը, իրենց ձեռքի տակ են ունեցել նաև III դարի քարտեզագետ Ագաթոգեմոնի աշխարհի քարտեզը: «Աշխարհացոյց»-ի բնագրի այդ մասերը ստուգվում են հիշյալ քարտեզով և Պտղոմեոսին վերագրվող այլ քարտեզներով¹:

Այժմ մենք հիմք ունենք ասելու, որ համաշխարհային աշխարհագրական և քարտեզագրական գրականության մեջ «Աշխարհացոյց»-ը առաջինն է, որ շարունակում է անտիկ ժամանակաշրջանի աշխարհագրական գիտության տրագիգիաները, այն էլ սկսված վաղ միջնադարի անկապատ պայմաններում:

Ինչպես գիտենք, Արևմտյան Եվրոպան Պրտոմեոսին վերհիշեց միայն Ռենեսանսի ժամանակաշրջանում, այն է՝ XV դ., իսկ Հայաստանում, «Աշխարհացոյց»-ի և նրան շարունակող Անանիա Շիրակացու երկերի շնորհիվ, Պտղոմեոսի սխտեմը և նրա տիեզերագիտական հայացքները գերիշխում էին ամբողջ միջնադարի ընթացքում: Այս երևույթը ուներ իր խոր պատճառները, որոնք պայմանավորված էին մեր երկրի պատմական դարգացման յուրահատկություններով:

Հայաստանում ֆեոդալական հասարակարգի դարգացումը հետևանք չէր «բարբարոսների» ներխուժումների, ինչպես այդ եղավ Արևմուտքում, այլ հետևանք էր երկրի ներքին զարգացման: Այս երևույթը իր կնիքն է դնում հայկական վաղ ֆեոդալական ժամանակաշրջանի մշակույթի զարգացման վրա: Այս ժամանակաշրջանի Հայաստանում մենք չենք տեսնում ընդհատում կամ հետադիմություն երկրի մշակութային երևույթների բնագավառում: Ընդհակառակն, ձևավորվող վաղ ֆեոդալական հայկական մշակույթը հանդիսանում է նախաֆեոդալական ժամանակաշրջանի՝ հայկական ուշ-հելլենիստական մշակույթի անմիջական օրինակի շարունակությունը: Սրանով է բացատրվում այն երևույթը, որ IV—VII դդ. հայկական մշակույթն իր բոլոր դրսևորումներով հանդես է գալիս իբրև մի ամբողջականություն, իբրև ներդաշնակ միահյուսումն հայ ժողովրդի նախորդ ժամանակաշրջանների նյութական և հոգևոր մշակույթի զարգացման:

Այս ժամանակում էր, որ Հայաստանում իր ծաղկման շրջանն է ապրում «յունաբան դարոցը»: Այս դարոցի ներկայացուցիչները մեծ ուշադրություն են դարձնում անտիկ հույների գիտական ու գրական ժառանգության վրա:

«Հելլենասեր» հայ «քերդողներն» ու «վարդապետները», պայքարելով քաղկեդոնական եկեղեցու դեմ, պաշտպանում են իրենց տեղական

մշակույթը, դիմելով անտիկ շրջանի հունական մշակույթին: Այս կապակցությամբ լայն ծավալ է ստանում թարգմանչական գործունեությունը:

Հունաբան դարոցի ներկայացուցիչները, բացի վաղ-քրիստոնեական ժամանակաշրջանի աստվածաբանական երկերից, թարգմանում են Արիստոտելի, Պլատոնի և անտիկ աշխարհի փիլիսոփայության այլ ներկայացուցիչների գործերը:

Հելլենիստական ուղղությունը VI—VII դդ. հայ փիլիսոփայության մեջ մեծ ազդեցություն է թողնում նաև բնագիտական հայացքների կազմավորման վրա: Այս ժամանակաշրջանում հունարենից հայերենի է թարգմանվում «Արիստոտելի իմաստասիրի թուղթ առ Աղեքսանդրոս թագաւոր՝ Պատմութիւն յաղագս աշխարհի»² երկը: Գիտական քննադատությունը վաղուց պարզել է, որ հիշյալ երկը Արիստոտելին չի պատկանում: Նրա անվան տակ թաքնված է մի անձնավորություն, որն ապրել է մոտավորապես մ. թ. I դ. և որին ընդունված է անվանել «Կեղծ-Արիստոտել»: Վերջինիս «Յաղագս աշխարհի» երկը մի ծաղկաքաղ է, որտեղ միմյանց են հարմարեցվում Արիստոտելի, Պոսիդոնիոսի, Փիլոն Եբրայեցու և այլոց աշխատությունների դրույթները³:

Հիշյալ երկը, անշուշտ, «Աշխարհացոյց»-ի և ապա Անանիա Շիրակացու երկերի աղբյուրներից մեկն է. սակայն չի կարելի համաձայնվել այն մտքի հետ, թե իբր այն հանդիսացել է «գլխավոր և մեծ աղբյուր»⁴: Այս ժամանակաշրջանի բնագետ-գիտնականների միջև իր ամբողջ հասակով բարձրանում է դարիս մեծագույն մտածող և առաջադեմ գործիչ Անանիա Շիրակացին (610—685), որի գիտական ժառանգությունը անմահ մնաց հայկական միջնադարի ամբողջ ժամանակաշրջանում: Մեր նպատակից դուրս է տալ Անանիա Շիրակացու գիտական ժառանգության բնութագիրը⁵. մենք կանգ կառնենք միայն «Աշխարհացոյց»-ի վրա, որը դժվար թե պատկանի Անանիա Շիրակացու գրչին: Մեր նոր եզրակացությունները գալիս են ժխտելու այդ ընդհանրացած կարծիքը:

Հունաբան դարոցի ծաղկման ժամանակաշրջանում շատ բնական է հետաքրքրությունը

¹ «Կորին վարդապետի, Մամբրէի Վերժանողի և Դաւթի Անյաղթի մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1833, էջ 603—628:

² Дж. О. Томсон, նշված աշխատությունը, էջ 458:

³ Գալուստ Տեր-Մկրտչյան, Անանիա Շիրակացի, «Արարատ», 1896, փետրվար և ապրիլ:

⁴ Տես Ա. Գ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, և В. К Чалоян, История армянской философии, Ереван, 1959, стр. 129—157.

¹ J. Fischer, նշված աշխ., էջ 340 և հետ.

Կղավղիոս Պտղոմեոսի գիտական ժառանգության հանդեպ: Սակայն, բոլոր բանասերները, որոնք խոսում են «Աշխարհացոյց»-ի աղբյուրների մասին, ընկնում են մի ծայրահեղության մեջ: Նրանք ուշադրություն են դարձնում «Աշխարհացոյց»-ի միայն այն մասերի վրա, որոնք առնչություն ունեն Պտղոմեոսի երկերի, կամ նրան ընդօրինակող Պապոս Աղեքսանդրացու հետ, և գալիս են այն եզրակացության, որ այն Պտղոմեոսի երկի մի ընդօրինակություն է: Ա. Սուքրյանը նույնիսկ «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությունը վերնագրում է՝ «Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée», որ անընդունելի է. ընթերցողն այն տպավորություն է ստանում, որ այդ երկը լոկ մի ընդօրինակություն է, զուրկ ինքնուրույնությունից: Այլ ծայրահեղության մեջ է ընկել Յ. Ֆիշերը: Նրա կարծիքով ավելի ճիշտ կլիներ «Աշխարհացոյց»-ը վերնագրել «Géographie de Moïse de Corène d'après Pape d'Alexandrie»¹:

Հարցիս ուսումնասիրողներն անտեսել են այն հանգամանքը, որ «Աշխարհացոյց»-ի հիմնական մասն է կազմում Հայաստանի, Կովկասի և Սասանյան Իրանի աշխարհագրական նկարագրությունը, որը բոլորովին ինքնուրույն և ինքնատիպ երկ է և բոլորովին նոր խոսք է համաշխարհային աշխարհագրության ու քարտեզագրության պատմության մեջ: Մենք տվյալ աշխատության մեջ նպատակ ենք դրել մասնագետների ուշադրությունը հրավիրել այս հանգամանքի վրա և նոր լույսի տակ զննելով «Աշխարհացոյցը», ճիշտ գնահատական տալ նրան:

Շարունակելով մեր խոսքը «Աշխարհացոյց»-ի մասին, նորից ենք հիշեցնում, որ ներկա աշխատության մեջ մեզ հետաքրքրում է մի հիմնական հարց՝ ի՞նչ է իրենից ներկայացնում մեզ հասած «Աշխարհացոյց»-ը, ի՞նչ նպատակ է դրել իր առաջ հեղինակը՝ հրապարակելով իր աշխատությունը: Գիտության մեջ արմատացած է այն կարծիքը, թե «Աշխարհացոյց»-ը աշխարհագրության ձեռնարկ է եղել միջնադարյան Հայաստանում: Այդ ճիշտ պետք է լինի զարգացած միջնադարի համար, սակայն արդյո՞ք այդպես էր սկզբնական շրջանում, VII դ. սկզբում:

Այս հարցերին պատասխան տալու համար նախ և առաջ հարկավոր է համեմատել Պտղոմեոսի երկի և նրա քարտեզների ու Ագաթոնի մոնի աշխարհի քարտեզի հետ և «Աշխարհացոյց»-ի բնա-

գիրը իր կառուցվածքի տեսակետից: Երկու բնագրերի համեմատությունը շատ բան է ասում մեզ: Ընդհանուր առմամբ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը հետևում է Պտղոմեոսի երկի շարադրության հաջորդականության, սակայն հայ քարտեզագետ-աշխարհագրագետը նախ և առաջ իր ժամանակաշրջանի ծնունդ էր և Պտղոմեոսից իր երկի մեջ թողնում էր միայն այն տվյալները, որոնք համապատասխանում էին նաև իր ապրած ժամանակաշրջանին, հակառակ դեպքում նա աշխատում էր նոր նյութերով համապատասխան դարձնել իր ժամանակվա վիճակին: Արևմտյան Եվրոպան և Աֆրիկան—Լիբիան, ավելի ճիշտ, Արևմտյան Հռոմեական կայսրության տերիտորիաները, «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի հետաքրքրության տեսադաշտից հեռու էին. այստեղ ուժեղ էին անտիկ գրականության տրագիկոսները, ուստի և այս մասում նա բավական հարազատ է Պտղոմեոսի և նրա վրա հենվող Պապոս Աղեքսանդրացու շարադրություններին: Սակայն ավելի է հեռանում նրանցից, երբ անդրադառնում է հարավարևելյան Եվրոպային, ավելի ճիշտ՝ Արևելյան Հռոմեական կայսրության տերիտորիայի եվրոպական մասին և հատկապես Հունաստանին: Այստեղ նա աշխատում է որոշ պատմական փաստերով կապ գտնել հայ ժողովրդի և հույների պատմական անցյալի միջև: Բնորոշ է այս տեսակետից հետևյալ բաժինը՝ Փոքր Ասիայի նկարագրությունը, որը նա անվանում է «Միջերկրեայք»: Այստեղ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը տալիս է Փոքր Ասիայի վարչական-քաղաքական բաժանման այն պատկերը, որը գոյություն ուներ իր ժամանակ, այսինքն՝ VI—VII դդ.: Պտղոմեոսի երկից մնացել են միայն այն փաստերը, որոնք շարունակում էին գոյություն ունենալ Փոքր Ասիայի բյուզանդական իրականության պայմաններում: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը խոսում է այնպիսի վարչական բաժանումների մասին, ինչպիսիք են՝ Ուորիան, Էլինոպոնտոսը, Առաջին Հայքը, Երկրորդ Հայքը և այլն, որոնք Պտղոմեոսի և Պապոս Աղեքսանդրացու ժամանակները գոյություն չունեին: Պտղոմեոսի բնագրից շատ քիչ բան է մնացել Ասիական Սարմատիայի և Կովքիսի նկարագրության մեջ. իսկ Մեծ Հայքը, Վիրքը և Աղվանքը բոլորովին նոր նյութերի հիման վրա են շարադրվում: Միևնույն ժամանակ շատ հետաքրքիր է, որ Մեծ Հայքին հաջորդող «Յաղագս Ասորուց» վերնագիրը կրող հատվածը համարյա ամբողջովին հարազատ է մնացել Պտղոմեոսին: Այս բացատրվում է նրանով, որ նախարաբական ժամանակաշրջանի հիլենականացված Ասորիքը, Եգիպտոսի հետ միասին, մնում էր իբրև անտիկ հասարակարգի և մշակույթի ավանդությունների ամենամեծ պաշտո-

¹ J. Fischer, նշված աշխ., էջ 337:

պան: Հռոմեական ժամանակաշրջանի Ասորիքից շատ քիչ բան էր փոխվել նրա քաղաքական-վարչական բաժանման տեսակետից նաև բյուզանդական ժամանակաշրջանում:

Ասորիքից հետո, երբ խոսվում է Միջագետքի մասին, համոզվում ենք, որ Պտղոմեոսի տվյալները չէին համապատասխանում «Աշխարհացոյց»-ի ժամանակաշրջանի իրականության և վերջինս փաստորեն տալիս է բոլորովին նոր շարադրություն:

Մեծ Հայքից, Վիրքից, Աղվանքից և «Սարմատիայից» հետո «Աշխարհացոյց»-ի լավագույն և ամենից ինքնատիպ բաժինն է «Յաղագս Պարսից» հատվածը, որտեղ հեղինակը մի կողմ է թողնում Պտղոմեոսին և տալիս է բոլորովին ինքնուրույն մի բաժին՝ Սասանյան իրանի քաղաքական-վարչական բաժանումը: Այստեղ հարկավոր է նշել, որ Մեծ Հայքի, Վիրքի և Աղվանքի համար տալիս է մինչև 387 թվականի քաղաքական-վարչական բաժանման պատկերը, մինչդեռ Սասանյան իրանի պետության քաղաքական-վարչական բաժանումը արդեն վերաբերում է «Աշխարհացոյց»-ի հորինման ժամանակաշրջանին:

Սասանյան իրանի՝ «Երանշահ»-ի կազմի մեջ են ցույց տրված 387 թ. հետո Հայաստանում և Անդրկովկասում գոյություն ունեցող քաղաքական բաժանումները՝ Մեծ Հայքի փոխարեն ցույց է տրված՝ «Արմն, որ է Հայք», այսինքն՝ մարզպանական Հայաստանը, որը «Վարջան, որ է Վիրք» և «Ռան, որ է Աղտանք» մարզպանությունների հետ մտնում է Քուստի Կապկոհ երկրամասի մեջ: Ինչպես մյուս բաժինները, «Յաղագս Պարսից» հատվածը ևս պիտի իրենից ներկայացնեի մի առանձին քարտեզ: «Յաղագս Պարսից» հատվածը նյութ դարձավ Մարկվարտի «Երանշահ» կապիտալ մենագրության¹:

Հետագա շարադրության մեջ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը նորից վերադառնում է Պտղոմեոսի մոտ ընդունված հաջորդականությանը: Հետևյալ բաժինը համապատասխանում է Պտղոմեոսի մոտ եղած՝ Ասիայի 5-րդ քարտեզի բովանդակությանը.

Asiae tabula V

Assyriae

(«Աշխարհացոյց», էջ 42):

Արուստամ, որ կոչի
Ասորեստան այսինքն
Մուծղ²

¹ J. Marquart, Eransahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenci, Berlin, 1901.

² Այս մասը պահպանվել է «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրության մեջ և Արուստամը չի կարելի նույնպես Ասորեստանի հետ:

Mediae
Susianae

Persidis
Parthiae

Karmaniae Desertae

Մարք

Աշխարհ Ասիոյ Եփմացոց է, որ է Խուժաստան, որում Յոյնք, Շաւշանիկ կոչեն

Պարսք

Արիք, որ կոչին Բուստի Խորասան

Հայ աշխարհագրագետ-քարտեզագետը բաց է թողնում Անապատային Կարմանիան և վերջացնում է հատվածը ասելով՝ «Եկեալք յարևելս՝ դարձցուք առ հիւսիս»: Ինչպես այլ տեղերում, այստեղ ևս այս շեղումը պիտի նշանակի, որ սրանով վերջանում է այս քարտեզի նկարագրությունը և սկսվում է հետևյալը: Ասիայի հինգերորդ քարտեզի նյութը շարադրելիս «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը այնքան է շեղվում Պտղոմեոսից, որ փաստորեն մտնում է միայն հաջորդականության սխատմամբ: Այդպես է նաև Ասիայի վերջին քարտեզների նկարագրությունը:

Հարազատ պահպանելով Պտղոմեոսի մոտ ընդունված երկրամասերի նկարագրության հաջորդականությունը, «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, այն դեպքում, երբ տալիս է համառոտ շարադրություն, դուրս է գալիս իր մեծ նախորդի մոտ մատնանշված քարտեզների շրջանակներից և տալիս է ընդհանրացնող քարտեզներ: Այս պատճառով քարտեզների թիվը «Աշխարհացոյց»-ում ավելի քիչ է, քան Պտղոմեոսի մոտ:

Քաղաքատվությունը Պտղոմեոսի շարադրության սխառնմի հետ, մեզ բերում է այն եզրակացության, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը իր նյութը շարադրում է հետևյալ քարտեզների սահմաններում:

Առաջին քարտեզը, որը բոլոր քարտեզների համառոտ հանրագումարը պիտի լինեի, «Աշխարհացոյց տիեզերաց»-ն է, որի պատկերացման հաջող փորձը կատարել է Ք. Պատկանյանը¹ և որը բխում է հայ հեղինակի և Պտղոմեոսի տիեզերագիտական հայացքների ընդհանրությունից: Այս քարտեզը արտաքուստ նման լինելով Պտղոմեոսի քարտեզին, իր մանրամասնություններով, սակայն, տարբերվում է նրանից: Ֆիշերին հետևելով, պիտի կարծել, թե այդ տարբերությունը առաջացել է նրանից, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը ղեկավարվել է Ագաթոգեմոնի աշխարհի քարտեզով:

¹ Տես՝ «Աշխարհացոյց է դարու», էջ 6, «Քարտեզ Պտղոմեոսի»: К. П. Патканов, Армянская География VII века, СПб, 1877.

Ինչպես Պաղոմեոսը, այնպես էլ «Աշխարհացոյց»-ը Եվրոպայի երկրները բաժանում է երկու մասի՝ արևմտյան և արևելյան: Պաղոմեոսի մոտ այդ սահմանազատումը արևելյան մասում է թուլնում Խաղիան՝ իր Սարգիսիա, Կորսիկա և Սիկիլիա կղզիներով, այնինչ նրանցից արևելք գտնվող Դալմատիան ընկնում է արևմտյան մասում: «Աշխարհացոյց»-ի մոտ այդ սահմանագիծը անցնում է մոտավորապես միջօրեականի 18-րդ աստիճանով, որը համապատասխանում է Արևմտյան և Արևելյան Հռոմեական կայսրությունների 395 թվականի բաժանման գծին:

Այդպիսով, «Աշխարհացոյց»-ում երկրորդ քարտեզը ընդգրկում էր Արևմտյան Հռոմեական կայսրության եվրոպական մասը: «Սիկիլիա մեծ կղզի»-ն նկարագրելուց հետո «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը նշում է՝ «Արդ զայս կարգ ի բուն հանելով՝ դարձցուք ի հիստիս, ի մնացեալ մասնէն Ովկիանոսի և Անծանօթ երկրի, այլ աշխարհատող զԵւրոպիա ածցուք ի հարաւ կոյս մինչև ցՅունաց ծովն»¹:

«Աշխարհացոյց»-ի երրորդ քարտեզն ընդգրկել է Արևելյան Հռոմեական կայսրության եվրոպական մասը, ներառյալ Եվրոպական Սարմատիան՝ «Բնաշխարհ Եւրոպիայ Սարմատացոյց աշխարհին», «Տաւական ցամաքակղզին, այսինքն զՔնոսոն», «Թրակացոյց աշխարհին», Մակեդոնիան և Նյաղան: Սրանով վերջանում է «Առաջին հատածն», այսինքն Եվրոպայի մայր ցամաքը և ապա սկսվում է «Երկրորդ հատածն աշխարհին», այսինքն՝ Աֆրիկան՝ «Լիբիա»-ն, որը կազմում էր առանձին՝ չորրորդ քարտեզ և հանդիսանում է Պաղոմեոսի Աֆրիկայի 4 քարտեզների համառոտությունը:

Եթե Հայաստանից հեռու գտնվող Եվրոպայի և Լիբիայի համար «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը բավարարվում էր երեք համառոտ քարտեզներով, ապա իր հայրենիքի և նրան շրջապատող երկրների համար նա օգտագործում է Պաղոմեոսի մոտ գոյություն ունեցող քարտեզների տախտակները: Այդ տեսակետից ուշագրավ է, որ Պաղոմեոսի Asiae tabula prima-ն ճշտիվ համապատասխանում է «Աշխարհացոյց»-ի «Միջերկրեայք» կոչված հատվածին: Մեղ հասած՝ XV դարում տպագրված այդ քարտեզը² լրիվ գաղափար է տալիս, թե ինչ էր իրենից ներկայացնում նրա հայրենի փոփոխված ընդօրինակությունը: Բնորոշ է, որ հայ քարտեզագիրը օգտագործել է Պաղոմեոսի քարտեզի

սխեման, ներդրելով Փոքր Ասիայի բյուզանդական ժամանակաշրջանի քաղաքական-վարչական բաժանումը, կցելով նրան նաև Կիպրոս կղզու նկարագրությունը: Փոքր Ասիայի նկարագրությունը «Աշխարհացոյց»-ում վերջանում է հետևյալ բառերով. «Ահա կատարեցան Միջերկրեայք կոչեցեալք»: Վերջինս «Աշխարհացոյց»-ի հինգերորդ քարտեզը պիտի լինի: Վեցերորդ քարտեզը պիտի համապատասխաներ Պաղոմեոսի Asiae tabula secunda-ին և բովանդակելու էր «Աշխարհ Ասիոյ Սարմատացոյց» բաժինը:

Յոթերորդ քարտեզն է Պաղոմեոսի Asiae tabula tertia-ն, որի XV—XVII դդ. եվրոպական տպագիր ընդօրինակությունները մեզ հասել են մի քանի հատ: Բավական է նայել այդ քարտեզների վրա, որպեսզի համոզվենք, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը ճշտիվ պահպանել է Պաղոմեոսի քարտեզի շրջանակները և այդ քարտեզը պարունակող երկրամասերի նկարագրության հաջորդականությունը:

Colchidis
Iberiae
Albaniae
Armeniae Maioris

Կողքիս
Վիրք
Աղուանք
Մեծ Հայք²

Վերջացնելով այս բաժինը՝ «Աշխարհացոյց»-ը ստում է՝ «Ահա կատարեցան ամենայն Հայք»³ («Աշխարհացոյց», էջ 38), որ պիտի նշանակի. թե սրանով վերջանում է այս քարտեզը և սկսվում է հետևյալը: Մեր ենթադրությունը ավելի ակնհայտ կդառնա, եթե բերենք Պաղոմեոսի տեղեկությունները Asiae tabula tertia-ի մասին: Իր «Աշխարհագրության» վերջին՝ ութերորդ գրքի 19-րդ գլխում Պաղոմեոսը նկարագրում է Ասիայի երրորդ քարտեզը հետևյալ շրջանակներում:

«1. Ասիայի երրորդ քարտեզը պարունակում է՝ Կողքիսը, Վիրքը, Աղուանքը և Մեծ Հայքը: Նրա մեջտեղով անցնող զուգահեռականը այնպես է հարաբերվում միջօրեականին, ինչպես 14-ը 15-ին:

2. Այդ քարտեզը արևելքից սահմանափակված է Վրկանից ծովով և Մեդիայի մասով, հարավում՝ Միջագետքով և Ասորեստանով, արևմուտ-

¹ Ibid. pp. 64 (Tertia Asiae tabula), 65 (Tabula Asiae III).

² Պաղոմեոսի ժամանակ Մեծ Հայքին սահմանակից Փոքր Հայքը վաղապահորեն մտնում էր Կապադովկիայի կազմում:

³ Դատելով այս մեջբերումից, կարելի է կարծել, որ «Աշխարհացոյց»-ում այս քարտեզը պիտի կոչվեր «Հայք», կամ «Աշխարհացոյց Հայոց»:

¹ «Աշխարհացոյց», էջ 16:

² Z. Khanzadian, Atlas, de cartographie historique de l'Arménie, Courbevoie (Seine), 1960, pp. 86 (Prima Asie tabula), 66 (Tabula Asiae I).

բից՝ Կապադովկիայով և Եվքսինյան Պոնտոսի մասով, հյուսիսից՝ Ասիական Սարմատիայով»¹։

Օգտագործելով Պտղոմեոսի քարտեզի սխեման, «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն այն հագեցրել է բոլորովին նոր բովանդակությամբ։ Այդ տրվյալների տեղադրումը այժմյան քարտեզի վրա ցույց է տալիս, որ հայ «Աշխարհացոյց»-ի մեղհասած Հայաստանի ու Անդրկովկասի քարտեզը իր ճշգրտությամբ բավականին մոտ պիտի լիներ այժմյան քարտեզներին։

Հետևյալ՝ ութերորդ քարտեզը համապատասխանում է Պտղոմեոսի Asiae tabula IV-ին և իր ժամանակին արդեն այնքան ճշգրիտ է եղել, որ այժմյան քարտեզին շատ է մոտենում։ Բավական է ցույց տալ 1572 թ. հրատարակված ընդօրինակությունը², որպեսզի համոզվենք դրանում։

Այստեղ ևս «Աշխարհացոյց»-ը ճշտվել պահանջ է Պտղոմեոսի քարտեզի սխեման և տալիս է երկրամասերի նկարագրության նույն հաջորդականությունը։

Cypri insulae³
Syriae
Palestinae
Arabiae Petraeae
Mesopotamiae
Arabiae Desertae

...
Ասորիք
Հրեաստան
Ապառաժն Արաբիա
Միջագետք
Անապատ Արաբիա
Արաբիա Եւգեմոն⁴, որ
է Երջանիկ
Աշխարհ Բարիլացոց

Իններորդ քարտեզը, ինչպես նշեցինք, «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի կողմից կազմված Սասանյան Իրանի՝ «Երանշահ»-ի քարտեզն էր, որը պիտի կոչվեր «Աշխարհացոյց Պարսից»։ Հետևյալ տասներորդ քարտեզը նորից վերադասարկում է Պտղոմեոսի սխեման՝ Asiae tabula V կոչվող քարտեզը, որի մասին խոսեցինք վերև։ Այս քար-

տեզից արևելք և հյուսիս գտնվող երկրների համար «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը նորից պիտի դիմեր ընդհանրացնող քարտեզներին։ Ըստ երեվոյթին գոյություն ունեին՝ Սկիթիայի, Հնդկաստանի, Տապարաբհիա (Ցեյլոն) կղզու, Ճենաստանի (Չինաստան) և Սինէացոց (Հնդկաչինի) աշխարհի քարտեզները։ Եթե մեր ենթադրությունը ճիշտ է՝ «Աշխարհացոյց»-ը, իբրև առանձին ատլաս, բաղկացած էր մոտավորապես 15 փառեղից։

Մենք վերևում մանրամասն կանգ առանք Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» ձեռնարկի բրնձի վրա, որպեսզի բացահայտենք «Աշխարհացոյց»-ի բնույթը նրա հրապարակման ժամանակաշրջանում։ «Աշխարհացոյց»-ի բնագրի մանրադրենին ուսումնասիրությունը, այլպիսով, ցույց է տալիս, որ վերջինիս հեղինակը նույն նպատակներն էր հետապնդում, ինչ որ Պտղոմեոսը, այն է՝ տալ քարտեզագրական բնույթի աշխատություն, ինչպես Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության ձեռնարկը» սովորաբար անվանվում է «Քարտեզներ պատրաստելու ձեռնարկ», այնպես էլ «Աշխարհացոյց»-ը կարելի է դիտել իբրև մի խումբ քարտեզներ նկարագրող ձեռնարկ։ «Աշխարհացոյց»-ի ժամանակաշրջանում արդեն պարզ էր, որ Պտղոմեոսի բնակավայրերի տեղադրման հիմնական եղանակը, հիմնված աստղագիտական հաշիվների վրա, ժխտվում էր իրական տվյալներով և պարզ էր, որ նրա տված բնակավայրերի տեղադրման լայնության ու երկայնության տվյալները մեծ մասամբ մտացածին են, իսկ այդ տեղադրումները ճշտորոշելու համար իրապես Պտղոմեոսը դիմել է մղոնաչափերի ցուցմունքներին։ Եվ, հիրավի, մենք տեսնում ենք, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը այնտեղ, որտեղ Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության ձեռնարկի» համառոտ շարադրությունն է ներկայացնում, բերում է որոշ տրվյալներ Պտղոմեոսի քարտեզագրական հաշվառումներից, իսկ այն մասում, որտեղ նա ինքնուրույն է մանավանդ Մեծ Հայքի, Վիրքի, Ադիանի և Սասանյան Իրանին վերաբերող գլուխներում, նա բուլորովին անտեսում է Պտղոմեոսի աստիճանական ցանցը, ղեկավարվում է իր կողմից հալածված իրական փաստերով և հասնում է փայլուն արդյունքների։ Ինչպես ցույց է տալիս Ֆիշերը «Աշխարհացոյց»-ը մեծ մասամբ ղեկավարվել է քարտեզագրական նյութերով, որոնց մեջ զգալի տեղ էր գրավում Ագաթոգեմոսի աշխարհի քարտեզը, հիմնված մեղհասած Պտղոմեոսի աշխարհի քարտեզի վրա։ Այս և նման նյութերի օգտագործումը ինքնին բացասում էր Պտղոմեոսի մոտ բերվող բնակավայրերի ու աշխարհագրական կետերի

¹ 'Asiae Πινὰξ γ. § 1. 'Ο τρίτος πινὰξ τῆς 'Ασίας περιέχει Κολχίδα, καὶ Ἰβηρίαν καὶ Ἀλβανίαν καὶ τὴν Μεγάλην Ἀρμενίαν. 'Ο δὲ διὰ μέσου αὐτοῦ παράλληλος λόγος ἔχει πρὸς τὸν μεσημβρινόν, δὴ τὰ ἰθὺς πρὸς τὴν ἰσθμὸν.

§ 2. Περιορίζεται δὲ ὁ πινὰξ ἀπὸ μὲν ἀνατολῶν μέρει τῆς Ὑρκανίας θαλάσσης καὶ ὁμοίως μέρει τῆς Μηδίας, ἀπὸ δὲ μεσημβρίας Μεσοποταμία καὶ Ἀσσυρία, ἀπὸ δὲ δύσεως Καππαδοκία καὶ μέρει τοῦ Εὐξείνου Πόντου, ἀπὸ δὲ ἄρκτων Σαρματία τῇ ἐν Ἀσίᾳ (Cl. Ptol. Geographiae, lib. VIII, cap. 19, Asiae tabula III).

² Z. Khanzadian, Atlas de cartographie historique de l'Arménie, Gourbevoie (Seine), 1960, p. 107 (Asiae III tab.).

³ Ինչպես տեսանք «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը Կիւրոս ցույց է տալիս «Միջերկրեայք» քարտեզի վրա։

⁴ Պտղոմեոսի մոտ Ἀραβία Εὐδαίμων երկիրը բոլորովին այլ տեղ է ցույց տրվում՝ Իրանի խորքեր գտնվող Կարմանիայի կողքին։ «Աշխարհացոյց»-ի այս մոտեցումը կարիք ունի պարզաբանման։

լայնության ու երկայնության թվական տվյալները:

«Աշխարհացոյց»-ի հեղինակն ինքը ցույց է տալիս, որ իր համար ամենից ծանոթ երկրի՝ իր հայրենիք Մեծ Հայքի նկարագրման համար, Պտղոմեոսի տվյալները չէին բավարարում, ուստի նա հարկադրված է դիմել այլ աղբյուրների: Խոսելով Մեծ Հայքը կազմող 15 նահանգների մասին, նա ասում է՝ «Արդ կամիմ զոչոս մանրամասնաբար պատմել, թե և սակաւ ինչ աշխատիցիմ ի գիր և ի քարտէս»¹: Սակայն համեմատությունը Պտղոմեոսի աշխատության հետ ցույց է տալիս, որ նա նոր նյութերով է ղեկավարվել ոչ միայն Հայաստանի մասը գրելիս, այլև նրան հարևան երկրները նկարագրելու ժամանակ: «Սարմատիայի» և Կոլքիսի նկարագրության համար նա դեռևս որոշ չափով օգտվում է Պտղոմեոսի տվյալներից, սակայն, հիմնականում ղեկավարվում է նոր տվյալներով, որոնք ցույց են տալիս հիշյալ երկրների մասին Պտղոմեոսի տեղեկությունների ոչ բոլոր դեպքերում հավաստի բնույթը: Իսկ Վերքին ու Աղվանքին նվիրված գլուխները ոչ մի առնչություն չունեն Պտղոմեոսի տվյալների հետ, զբղված են բոլորովին նոր նյութերի հիման վրա և իրենց մանրամասնություններով ետ չեն մնում Հայաստանին նվիրված բաժնից: Վերջապես, հիշատակենք Սասանյան Իրանին նվիրված բաժինը, որը վերարտադրում է այդ պետության VI—VII դդ. գոյություն ունեցող քաղաքական ու վարչական բաժանումը և իր մանրամասնությամբ չունի նախորդը համաշխարհային գրականության մեջ:

Վերևում մենք տեսանք, որ Պտղոմեոսը ոչ մի տեղ չի նշում, թե մտադիր էր կազմելու քարտեզներ, այնինչ հետազոտողները միաբան հանգել են այն եզրակացության, որ նա կազմել է քարտեզների մի ամբողջ ժողովածու, այսինքն՝ առլաս. սակայն քարտեզների վրա եղած նյութը նա շարադրել է նաև առանձին և, այդպիսով, միևնույն ժամանակ տվել է աշխարհագրության ձեռնարկ: «Աշխարհացոյց»-ի մանրագին քննությունը բերում է նույն եզրակացության, որ նրա հեղինակը ճիշտ և ճիշտ նույն նպատակն է հետապնդել, ինչ որ Պտղոմեոսը—տալ քարտեզների ժողովածու-առլաս, և միևնույն ժամանակ այդ քարտեզների տվյալները շարադրել առանձին, տալով աշխարհագրական ձեռնարկ՝ որը հասել է մեզ, իսկ քարտեզները բաժանել են Պտղոմեոսի քարտեզների բախտը՝ նրանք կորել են: Ոմանք նույնիսկ տարակուսում են, թե արդյոք այդ քարտեզ-

ները հիմք են ծառայել Եվրոպայի վերածննդի ժամանակաշրջանի քարտեզների համար, թե վերջինները կազմված են Պտղոմեոսի տեքստի ցուցմունքների հիման վրա:

Վերոհիշյալ մեր կոահումը «Աշխարհացոյց»-ի բնույթի մասին ապացուցվում է նաև «աշխարհացոյց» բառի քննությամբ: Այս ժամանակաշրջանի համար «աշխարհագրութիւն» տերմինի կողքին հայերենում ավելի հաճախ գործ էին ածվում՝ «աշխարհագիր» և «երկրագրութիւն» բառերը, որոնք հոմանիշ են հունարեն *χωρογραφία* և *κοσμογραφία* տերմիններին²: «Աշխարհացոյց» բառը, պարզապես, նշանակել է՝ «Ցոյց և ցուցակ աշխարհի, տեսարան տիեզերաց ծրագրեալ իւր օրինակաւ»³, կամ «Աշխարհը ցոյց տուող քարտէս, որի վրայ նկարուած է աշխարհը, կամ նրա մի մասը»⁴: Ուրեմն, հին հայերենում, բացի «Բարտեզ» բառից գործ են ածել նրան հոմանիշ և ավելի հասկանալի «աշխարհացոյց» բառը: Այս բառը գործ է ածվել դեռևս XVII—XVIII դդ., Ամասերյանում և Վենետիկում հրատարակված մի շարք հայերեն քարտեզներում: Օրինակ, 1695 թ. Ամբաստերգամում հայերեն լեզվով հրատարակված կիսագնդերի քարտեզը կոչվում է՝ «Համատարած աշխարհացոյց»⁵:

Ուրեմն, կարելի է ենթադրել, որ հեղինակը «աշխարհացոյց» ասելով հասկացել է «Բարտեզ» կամ «Բարտեզների ժողովածու»՝ «առլաս», սակայն, ժամանակի ընթացքում, երբ քարտեզների կորել են և մնացել են միայն նրանց նկարագրող տեքստերը, նույն վերնագիրը ստացել է «աշխարհագրության ձեռնարկի» իմաստ:

Այդպիսով, մեզ հասած «Աշխարհացոյց»-ի բնագիրը կարելի է համեմատել հին ռուսական «Книга Большому Чертежу» աշխատության հետ: XV դ. Ռուսաստանը դարձել էր լայնածավալ և հզոր բաղմաղդ պետություն, որի մասին ճիշտ պատկերացում ունենալու համար հարկավոր էր կազմել մանրամասն քարտեզ: Ահա այդպիսի մի քարտեզ կազմվեց XVI դ. երկրորդ կեսին, որը հայտնի էր «Большой Чертеж» անունով: Այս

¹ Տես՝ Նոր Բառագիրք Հայկազեան լեզուի, Ա., Վենետիկ, 1836, էջ 260, «Աշխարհագիր» բառի տակ: Այս բառը ունեցել է նաև այլ իմաստ՝ պետական մարզահամար և ցուցակագրություն, վիճակագրություն:

² Ն.Ն. Նոր Հայկազեան բառարան), Ա., էջ 264, «Աշխարհացոյց» բառի տակ:

³ Ս. Մ. Մալխասեան, Հայերեն լեզուի բացատրական բառարան, Ա., էջ 197, «Աշխարհացոյց» բառի տակ, իբրև օրինակ բառակազմության բերվում են՝ «Աշխարհացոյց քարտէս», «Մանրամասն բազմագույնեան աշխարհացոյցներ»:

⁴ Տես՝ Z. K h a n z a d i a n, Atlas de géographie historique de l'Arménie, Paris, 1920, planche XI, carte № 17.

⁵ «Աշխարհացոյց է դարու»: Տես՝ К. П. Патканов, Армянская География VII века, СПб, 1877 էջ 17:

քարտեզը այնուհետև մի քանի անգամ վերակազմվել է նոր ուղղումներով ու հավելումներով, սակայն, ցավոք սրտի, ոչ մի օրինակ այդ քարտեզից մեզ չի հասել, կորստից փրկվել է միայն նրա հավելումը կազմող «Книга Большому Чертежу» գիրքը, որը քարտեզից արտագրված բնագիր է¹։ Ուշագրավ է, որ XVII—XVIII դդ. շեմքին «Книга Большому Чертежу» գիրքը դիտվում է իբրև ոչ միայն որպես տեղեկատու ձեռնարկ, այլև իբրև Ռուսաստանի աշխարհագրության ձեռնարկ և այն մտնում է հանրակրթական գրականության շարքը։ Այս ժամանակվանից «Книга Большому Чертежу» գիրքը մտնում է պատմա-աշխարհագրական բնույթ ունեցող ժողովածուների մեջ։ Հենց այդ ձևով են մեզ հասել այդ աշխատության բազմաթիվ գրչագիր օրինակները։ Հետաքրքիր է նաև այն, որ «Книга Большому Чертежу» գիրքը անընդհատ փոփոխվում էր նոր ընդմիջարկումներով ու հավելումներով, որոնք գրի էին առնվում «Большой Чертеж» քարտեզի գոյություն ունեցած տարբեր վարիանտներից²։

Ինչպես տեսնում ենք, քարտեզագրության սկիզբը Ռուսաստանում նույն ձևով է ընթացել, ինչ որ հին աշխարհում՝ կազմվել է երկրի քարտեզ, ապա նրա սովալների արտագրությամբ կազմվել է առանձին գիրք, որը նրա բացատրական բնագիրն էր։ Հետագայում քարտեզները կորել են, իսկ բնագիրը մնացել է և գործ էածվել իբրև Ռուսաստանի աշխարհագրության ձեռնարկ։

Վերադառնալով «Աշխարհացոյց»-ի խնդրին, մենք տեսնում ենք, որ վերջինս հանդիսանում է հայկական քարտեզագրության անդրանիկ գործը։ Հեղինակը, հետևելով Պտղոմեոսին և մասամբ նրա աշխատության համառոտ շարադրության բնագրին, որ III դ. վերջին կատարել էր Պապպոս Աղեքսանդրացին, համառոտ տալիս է նրա տիեզերագիտական տեսությունը, ապա, նրա քարտեզների հիման վրա, կազմում է մի քանի «աշխարհացոյց»-ֆաբլեզ և միևնույն ժամանակ գրի առնում այդ քարտեզների բովանդակությունը, բաժանելով այն առանձին գլուխների ըստ այն հաջորդականության, որ ուներ Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության ձեռնարկը» (հիշենք, որ վերջինս կոչվում էր նաև «Քարտեզներ պատրաստելու ձեռնարկ»)։

Այստեղ հարկավոր է նշել նաև մի վերին աստիճանի հետաքրքիր երևույթ։ XV—XVI դդ. տպագրված՝ Պտղոմեոսի քարտեզները հաճախ իրենց վրա կրում են քարտեզի սովալների բովանդակու-

թյունը, որ, Պտղոմեոսին համապատասխան, երկրի նկարագրության համառոտ բովանդակությունն է։ Այս հանգամանքը թերևս մեզ բացատրում է, թե ինչ էր իրենից ներկայացնում Պապպոս Աղեքսանդրացու բնագիրը՝ արդյոք իր կողմից պատրաստած քարտեզների համառոտ բացատրագիրը չէ՞ր, որ ինքնին Պտղոմեոսի երկի համառոտությունն էր հանդիսանալու և վերջո հարկավոր է նշել, որ XV դարից սկսած, երբ Արևմտյան Եվրոպան սկսեց զբաղվել քարտեզագրությամբ և սկսեց քարտեզների տպագրության գործը, Արևելքի երկրներից ամենից մեծ ուշադրության թերևս արժանանում է, Պաղեստինից և Ասորիքից հետո, Հայաստանի քարտեզը, հատկապես այն ձևով, որ Պտղոմեոսի մոտ հայտնի է իբրև Asiae tabula III: Բացի նրանից, որ այդ երևույթը գալիս էր հնից, երբ Հայաստանը դիտվում էր իբրև անտիկ աշխարհի հյուսիս-արևելյան ծայրամաս, ուներ նաև մի այլ պատճառ։ Միջնադարյան Եվրոպայի եկեղեցական միջավայրում տակավին վառ էր մնում հիշողությունը բիրլիական Արարատ լեռան մասին, իսկ Հայաստանը դիտվում էր այն երկիրը, որտեղ գտնվելիս է եղել, ըստ ավանդության, «դրախտը»։ Մեզ հասել են Հայաստանի մի շարք տպագիր քարտեզներ, սովորաբար Պտղոմեոսի քարտեզի հիմքի վրա, որտեղ նշված է Արարատ գագաթը՝ Նոյի տապանը վրան, իսկ Կասպից ծովում նկարված է մի տուն, որի վրա սովորաբար լատիներեն գրված է arca Noe³։ Կան նաև Հայաստանի քարտեզներ, որտեղ հատկապես ցույց է տրված «դրախտը»⁴։

Ինչպես տեսնում ենք, այս հանգամանքը ևս նպաստել է այն բանին, որ ուշ միջնադարյան Եվրոպայում բավական շատ են լույս տեսել Հայաստանը նկարագրող քարտեզները։

«Աշխարհացոյց»-ի բնագրի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ գոյություն է ունեցել մոտավորապես 15 քարտեզ, հետևյալ հաջորդականությամբ.

1. «Աշխարհացոյց Տիեզերաց»⁵,
2. «Աշխարհատող Եւրոպիայ» (Արևմտյան Հռոմեական կայսրության եվրոպական մասը),
3. Արևելյան Հռոմեական կայսրության ֆաբլեզ,
4. Լիբիայի (Աֆրիկայի) ֆաբլեզ,
5. «Աշխարհացոյց Միջերկրաց»,
6. Ասիական Սարմատիայի ֆաբլեզ,

¹ Z. Khanzadian, Atlas de cartographie historique de l'Arménie, Corbevoie (Seine), 1960, p. 65.

² Նույն տեղում է, էջ 43։

³ Մենք գտնում ենք, որ «Աշխարհացոյց»-ը պետք է սկսվեր աշխարհի ընդհանուր մի նման քարտեզով։

¹ Книга Большому Чертежу. М.—Л., 1950, стр. 3.

² Там же.

7. «Աշխարհացոյց Հայոց»—Մեծ Հայքի, Կողբիսի, Վիրքի և Աղուանքի քարտեզ,

8. Ասորիքի, Միջագետքի, Բաբելոնի և Արարիայի քարտեզ,

9. «Աշխարհացոյց Պարսիք» — Սասանյան Իրանի պետության («Երանշահ»-ի) քարտեզ,

10. Արևմտյան Իրանի քարտեզ:

Պետք է լինեին նաև այլ քարտեզներ, մոտավորապես 5 հատ—Սկիւփայի, Հնդկաստանի, Տապարանի (Յելլոն) կղզու, Ճենաստանի (Չինաստան) և Սինէացոց աշխարհի (Հնդկաշին): Նշված քարտեզներից առաջինը և վերջին հինգը պիտի կազմված լինեին համաձայն Պտղոմեոսի քարտեզների հիման վրա կազմված Ագաթոգեմոսի քարտեզի: Դեռևս Մարկվարտը (տե՛ս Franšahr, էջ 140 և 150, ծան. 49), անդրադառնալով Սկյութիայի նկարագրությանը «Աշխարհացոյց»-ում, նշում է, որ վերջինիս հեղինակը այդ երկրի մասին խոսելիս դեկավարվել է Պտղոմեոսի քարտեզներով: Ֆիշերը ցույց է տալիս, որ տվյալ դեպքում սգտագործվել է Պտղոմեոսի Ասիայի VII քարտեզը: Մնացյալ քարտեզները մեծ մասամբ կազմվել են նորնյութերի հիման վրա, որոնք տալիս էին VI—VII դարերի քաղաքական-վարչական բաժանման պատկերը: Ուշագրավ է, որ մեզ հասած բնագրի հիման վրա կարելի է կոհակել, թե այս քարտեզներն ունեցել են տարբեր մասշտաբներ: Տիեզերքի կամ աշխարհի քարտեզը ունեցել է ավելի փոքր մասշտաբ: Ավելի ընդարձակ է եղել «Երանշահ»-ի (Սասանյան Իրանի պետության) քարտեզը, իսկ Կողբիսը, Վիրքը, Աղվանքը, Մեծ Հայքը և «Սարմատիան» (հարավային մասը) պատկերացնող քարտեզը եղել է մեծագիր և մանրամասն, ինչպես ցույց է տալիս մեր կողմից հրատարակված քարտեզը:

Վիրքի և Աղվանքի այդչափ մանրամասն նկարագրությունը պայմանավորված է ոչ միայն այն բանով, որ նրանք ընկնում էին Հայաստանի քարտեզի շրջանակներում: Կար նաև մի շատ ավելի կարևոր հանգամանք: Հեղինակի համար պարզ է, որ Հայաստանը շրջապատող երկրներից՝ բոլորից հարազատ և մոտ էին Վիրքը և Աղվանքը: Այդ մերձավորությունը դրսևորվում էր կյանքի բոլոր երեվոյթներով և առաջին հերթին մշակութային և կրոնա-դավանաբանական ընդհանրությամբ: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, լինելով հոգևորական և միաբնակ եկեղեցու ջատագով, չէր տարբերում վրացիներին ու աղվաններին հայերից: Նա նույնպիսի մանրամասնությամբ է նկարագրում Վրաց աշխարհն ու Աղվանքը, ինչպես իր հայրենի եր-

կիրը՝ Մեծ Հայքը: Այս ժամանակ ընդհանրացած կարծիք էր, որ այդ երեք երկրները մեկ միասնություն են կազմում: VI դարի հեղինակ ասորի Զաքարիա Հոհտորը Հայաստանը, Վիրքը, Աղվանքը, Սիսականը (Սյունիք) և Բազգունը (Բազկան), մշակութային-դավանաբանական տեսակետից համարում էր մեկ աշխարհ և անվանում էր Հայաստան, իսկ արաբական գերիշխանության ժամանակաշրջանում պաշտոնապես էլ այս երկրները կազմում էին մեկ վարչական միավոր և հայտնի էին «Արմենիա» անվան տակ:

Քարտեզների—«աշխարհացոյցների» հետ միաժամանակ կազմվել են նրանց «աշխարհագիր»-ները, այսինքն գրի է առնվել այդ քարտեզների վրա եղած ամբողջ բնագիրը և ստացվել է մի րավականին ընդարձակ բնագիր, որը դարձել է այնուհետև աշխարհագրության ձեռնարկ: Կարելի է կոհակել, որ քարտեզների ընդօրինակության ընթացքում ներմուծվել են նոր տվյալներ, որի հետևանքով առաջացել են նրանց մի քանի վարիանտներ: «Աշխարհացոյց»-ի բնագրի գոյություն ունեցող վանագան գրչագիր օրինակներում ներմուծվում էին տվյալներ քարտեզների տարբեր վարիանտներից, որի հետևանքով առաջացել են բնագրի տարբեր վարիանտներ: Լավագույն օրինակների ընթացքում ցույց է տալիս, որ այդ ընդմիջարկումները VII դ. վերջից և VIII դ. սկզբից այս կողմը չեն անցնում, ինչ որ ենթադրել է տալիս, թե VIII դ. «Աշխարհացոյց»-ի քարտեզները այլևս գոյություն չունենին:

Հետագայում, երբ քարտեզների գոյությունը մոռացության էր արվել և մնացել էր միայն «Աշխարհացոյց»-ի բնագիրն իր դանազան վարիանտներով, այն դիտվում էր իբրև աշխարհագրության ձեռնարկ ու տեղեկատու և դասավանդվում էր դպրոցներում: Բնորոշ է, որ «Աշխարհացոյց»-ի բնագիրը մեծ մասամբ մեզ հասել է ձեռագիր այն ժողովածուներում, որտեղ գտնվում էր Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», կամ Անանիա Շիրակացու երկերը, ուստի այն վերագրվեց Մովսես Խորենացուն, կամ (ավելի նվազ) Անանիա Շիրակացուն²:

Մեր այս մտորումներն ու կոհակումները «Աշխարհացոյց»-ի մասին պիտի հիմնավորել մեզ հասած բոլոր դրչագրերի մանրազնին ուսումնա-

¹ Հետագայում՝ միջնադարի ընթացքում եղած ընդմիջարկումները համեմատաբար քիչ են և հեշտ է նրանց գտել մայր բնագրից:

² Տե՛ս Ա. Ն. Աբրահամյան, Խորենացուն վերագրվող «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի հարցի շուրջը, Երևան, 1940, մանվանդ էջ 25—34:

¹ J. Fischer, նշված աշխ., էջ 355:

սիրութեան ու քննական բնագրի հրատարակման միջոցով:

Անդրադառնալով վերստին «Աշխարհացոյց»-ի քարտեզներին, անհրաժեշտ է տալ նրանց ամբիշ հանգամանալից բնութագիրը: Մենք սույն հրատարակութեամբ լրիվ վերարտադրում ենք Պտղոմեոսի տեքմինով ասած՝ Ἀσία πῖναξ γ' քարտեզը, որտեղ ներկայացված են՝ Կողքիս, Վիրք, Աղտանք և Մեծ Հայք երկրները, ընդգրկելով նաև Ասիական Սարմատիայի հարավային մասը: Սույն քարտեզից հետո մենք մտադիր ենք մոտ ժամանակներս հրատարակ հանել մնացյալ նշված քարտեզներից հատկապես «Երանշահր», «Միջերկրեայքը», Ասորիքը և այլն, կազմված այժմյան քարտեզագրական հիմքի վրա, որոնք նույնպես գալու են ապացուցելու մեր նոր եղբակցությունները «Աշխարհացոյց»-ի բնույթի մասին: Առաջին քարտեզը, որը պատկերում էր այն ժամանակվա հայտնի աշխարհը, ամբողջովին վերարտադրում էր Պտղոմեոսի քարտեզը, սակայն ամբիշ համառոտ տրվյալներով: Ինչպես վերը նշեցինք, «Աշխարհացոյց»-ը ուսումնասիրողների ուշադրությունը գրավել է այդ հուշարձանի միայն այս մասը, որը զուրկ է ինքնուրույնությունից և համարյա ամբողջովին վերարտադրություն է հույն հեղինակի, ուստի հայ հեղինակը լավագույն դեպքում համարվել է իբրև սոսկ Պտղոմեոսի և Պապյոս Աղեքսանդրացու բարեխիղճ ընդօրինակողը¹: Հետադուրդների ուշադրությունից, սովորաբար վրիպում են «Աշխարհացոյց»-ի հիմնական մասը կազմող՝ Հայաստանին, Անդրկովկասին և Սասանյան Իրանին նվիրված գլուխները, որոնք բոլորովին նոր խոսք են հին աշխարհի աշխարհագրական գիտության մեջ: Քարտեզի այդ բնագիրը համաշխարհային գրականության մեջ Սասանյան Իրանի ամենահին մանրամասն նկարագրությունն է: Անտիկ ժամանակաշրջանի հույն և հռոմեացի հեղինակների տվյալները այդ երկրի մասին, սովորաբար, շատ ավելի համառոտ են ու աղքատիկ, և լի են հատուկ անունների աղավաղումներով:

Հայերենը, հագեցված լինելով պահլավերեն լեզվի բառապաշարով, ավելի հարազատ ձևով էր վերարտադրում հարևան Իրանի տեղանուններն ու ցեղանունները: Սակայն իր մանրամասնությամբ

Իրանի նկարագրությունը զիջում է սույն քարտեզում ներկայացված Մեծ Հայքի, Վրաց աշխարհի, Աղվանքի, Կողքիսի ու «Սարմատիայի» նկարագրության: Ստորև կտեսնենք, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի համար հավասարապես հարազատ էին Անդրկովկասի բոլոր ժողովուրդները, հատկապես՝ հայերը, վրացիները և աղվանները: Երեք եղբայրակից ժողովուրդներն այն ժամանակ ևս իրենց հզորությունը տեսնում էին սերտ կապի և փոխօգնության մեջ: Այդ միասնությունն էր, որ օտար նվաճողներին՝ Սասանյան Իրանին և Բյուզանդիային, հարկադրեց ճանաչել VI դ. վերջին և VII դ. սկզբին Անդրկովկասի երկրների քաղաքական ինքնուրույնությունը:

Մեծ Հայքի, Վիրքի, Աղվանքի և «Սարմատիայի» նկարագրությանը նվիրված գլուխների մեր բազմամյա ուսումնասիրությունը և նրանց համագրումը հայ մատենագիրների, հույն-հռոմեական հեղինակների, բյուզանդական, վրացական, արաբական, պարսկական և այլ աղբյուրների տվյալների հետ, հնարավորություն են տալիս տեղադրել «Աշխարհացոյց»-ի հիշյալ գլուխներում պատահող երկրների, ժողովուրդների, «ազգագաւառ»-ների (ցեղերի և նրանց տերիտորիաների), «փոքր աշխարհներ»-նահանգների, «գաւառներ»-ի, լեռների ու լեռնազագագթների, ծովերի, լճերի, գետերի ու բնակավայրերի անունները: Այս բազմաթիվ տվյալների գրանցումը քարտեզի վրա ակնհայտ է դարձնում, թե որքան մանրամասն ուսումնասիրություն է կատարել «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, որպեսզի կարողանա կազմել իր հայրենիքի քարտեզը:

Մի անձնավորություն, որը այդքան մանրամասն ուսումնասիրել էր Հայաստանը, պարզ է, չէր կարող ղեկավարվել Պտղոմեոսի կողմից պատրաստված՝ Հայաստանի քարտեզով:

«Աշխարհացոյց»-ի բնագրի գրանցումը այժմյան քարտեզագրական հիմքի վրա ակնհայտ է դարձնում, որ Մեծ Հայքի, Վիրքի, Աղվանքի և «Սարմատիայի» քարտեզն ավելի էր մոտենում աշխարհի քարտեզին, քան թե Ամստերդամում կամ Վենետիկում XVII—XVIII դդ. հրատարակված Հայաստանի քարտեզներին:

Հեղինակը հիմնական ուշադրությունը դարձնում է Մեծ Հայքի քաղաքական ու վարչական բաժանման վրա, որն արդյունք էր երկրի պատմական զարգացման, դալիս էր դարերի խորքից և զգալի չափով պայմանավորված էր երկրի լեռնագրական ու ջրագրական պայմաններով:

Քարտեզի հեղինակը Մեծ Հայքի տերիտորիան բաժանում է 15 «փոքր աշխարհներ» կամ նահանգների, որոնք, իրենց հերթին, բաժանվում են

¹ Այդ տեսակետից բնորոշ է «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ բնագրի առաջին հրատարակիչ Արսեն Սուքրյանը, որն այն գիտում է սոսկ իբրև Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության համառոտ շարադրություն»: Նա անտեսել է այն փաստը, որ բնագրի մեծագույն մասը հանդիսանում է հայ հեղինակի օրիգինալ աշխատությունը: Sba՝ Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémée. Venise, 1881, Préface, p. III.

առանձին գաւառներ: Մեծ Հայքի 15 նահանգները պարունակում են 198 գաւառ: Մեծ Հայքի սահմաններում հեղինակը հիշատակում է՝ 6 լեռնաշղթա, 10 լեռնագագաթ, 3 լեռնադաշտ, 4 դաշտավայր, 6 լիճ, 8 կղզի (Վանա և Մովսէս լճերի), 25 մեծ գետ և 8 փոքր գետ: Հիշատակվում են ապա՝ 49 բնակելի կետեր, որոնցից՝ 22 փաղափ, 11 ավան, 3 գյուղ, 13 ամրոց ու բերդ: Ընդամենը՝ 361 աշխարհագրական անուն:

Այդքան մեծ թվով անունների տեղադրումը ցույց է տալիս, որ հեղինակը քարտեզի վրա չի թողել «սպիտակ բիծ»: Նրան քաջ հայտնի են եղել ամենափոքր գետային ավազանները, հովիտներն ու կիրճերը:

Մեծ Հայքի նկարագրության տվյալների տեղադրումը քարտեզի վրա հնարավորություն է տալիս ամենայն մանրամասնությամբ վերականգնել Մեծ Հայքի պետության քաղաքական սահմանները մինչև 387 թ. նրա բաժանումը: Այս հարցի պարզաբանումը, իր հերթին, հնարավորություն է ընձեռում պարզելու Մեծ Հայքի պետության տերիտորիայի մակերեսի ընդհանուր տարածությունը:

Մեծ Հայքի քարտեզի վրա անդրադարձել են Հայկական պետության քաղաքական սահմանների այն բոլոր փոփոխությունները, որ տեղի էին ունեցել 298—387 թթ. միջև: Քարտեզի վրա նշված են քաղաքական սահմանները Մծբինի 40-ամյա դաշնագրի (298—338 թթ.) և նրան հետևող 338—363 և 363—387 թթ. տեղի ունեցած տերիտորիալ փոփոխությունները: Ինչպես տեսնում ենք, VII դ. սկզբում, այսինքն՝ 200 տարի հետո, կազմվել է Հայաստանի IV դ. քարտեզը, երբ այն դեռևս անկախ պետություն էր:

Քարտեզի վրա վերջին Արշակունիների ժամանակաշրջանի Հայաստանի քաղաքական ու վարչական բաժանման սխեմանը այնպիսի մանրամասնությամբ է տրված, որ ակամայից հարց է ծագում՝ արդյո՞ք հեղինակը չի ունեցել իր ձեռքի տակ IV դ. առաջին քառորդի նյութեր: Եթե այո՝, ապա ի՞նչ կարգի նյութեր էին դրանք: Դրանք կարող էին լինել տվյալներ հերթական աշխարհագրի, որ պետությունը պարբերաբար անց էր կացնում, երկրի հարկային հնարավորությունները պարզելու համար¹:

Արևելյան բռնապետությունների, նրանց թվում նաև Արշակունյաց Հայաստանի ու Սասանյան Իրա-

նի համար բնորոշ էր, որ պետության ամբողջ տե-րիտորիան համարվում էր «արժունի երկիր» (χώρα βασιλική) և գտնվում էր արքունիքի ներկայացուցչի՝ հազարապետի տնօրինության ներքո: Հարկային քաղաքականության հիմնական մասն էր կազմում երկրի վարչական բաժանումն ըստ առանձին հարկային միավորների՝ գավառների: Արշակունյաց Հայաստանը՝ Մեծ Հայքը, համաձայն Պլինիոսի (23—79), բաժանված էր 120 ալդպիսի միավորների, որ նա կոչում է ստրատեգիա կամ պրեֆեկտուրա¹: Գրականության մեջ վաղուց է հայտնվել այն միտքը, թե Պլինիոսի այդ ստրատեգիաները կամ պրեֆեկտուրաները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ հայկական աղբյուրների «գաւառ»-ները: Հետագայում, երբ առաջացան նախարարական «տէրութիւն»-ները, որոնք ընդգրկում էին մեկ կամ մի քանի գավառ, անկախ տվյալ նախարարական տոհմի ժառանգական իրավունքներից, արքունի դիվանում գրանցված էին նախկինի պես առանձին գավառները, իբրև հարկատվության առանձին միավորներ: Նույնիսկ Մեծ Հայքի 387 թ. բաժանումից հետո, երբ Սասանյան Իրանը և Բյուզանդական կայսրությունը պաշտոնապես ճանաչեցին նախարարների ժառանգական իրավունքները Արշակունիների կողմից նրանց տրված «տէրութիւն»-ների վրա, այնուամենայնիվ գավառների բաժանումը մնաց, և նրանք, օրինակ, Մարգպանական Հայաստանում, հարկատվության տեսակետից ենթարկվում էին արքունի հազարապետին: Այս հանգամանքը բացատրում է, թե ինչու «Աշխարհացոյց»-ում բոլորովին հաշվի չի առնված Մեծ Հայքի բաժանումը ըստ առանձին նախարարական տերիտորիաների: Մեծ Հայքի բաժանումից հետո էլ իբրև հարկատվության հիմնական միավոր մնում էր գավառը: Ժամանակի ընթացքում տվյալ երկիրը, որը հանդես էր գալիս իբրև գավառների հանրագումար, տնտեսապես աճում էր. նրա հետ աճում էր և փոփոխություններ էր առաջացնում աղգարնակչության աճը, ինչպես և անասունների գլխաքանակի աճը և մրգատու պարտեզների և խաղողի այգիների աճը. իսկ նոր փոփոխությունները պարզելու համար պետությունը անց էր կացնում հերթական «աշխարհագիր»:

Հայաստանի, Իրանի և այլ երկրների համար, սովորական էին պարբերաբար անցկացվող աշխարհագիրները, այսինքն՝ հողային կադաստրը, հարկատու ազգաբնակչության ու անասունների վիճակագրությունը: Պետական այդ մեծ ձեռնարկումն ի կատար էր ածվում արքունի հազարապետի միջոցով:

¹ Ք. Պատկանյանն անդրադառնալով Մեծ Հայքի վարչական բաժանման խնդրին, նշում է, որ հեղինակն այդ տվյալները հավանորեն քաղել է պաշտոնական աղբյուրից, որ հիշատակվում է լինի: Տես՝ К. П. Патканов, Армянская География VII века, СПб, 1877, стр. 42, прим. 150.

¹ Plinius, Nat. hist., VI, 10.

Սովորաբար, նման աշխարհագիրը անց էր կացվում այն դեպքերում, երբ իշխանությունը գլուխ գալիս էր նոր հարստություն, կամ երկրում հաստատվում էր օտար տիրակալություն: Յուրաքանչյուր նոր աշխարհագրի ժամանակ որոշվում էր տվյալ գավառի հողային սեփականությունը և փոփոխվում էին սահմանաքարերը, որոնք սովորաբար կոչվում էին նրանց կանգնեցնող հարստության տոհմական անունով: Այսպես, օրինակ, մեզ հայտնի են սահմանաքարեր Սեանա լճի ավազանից, որոնք իրենց վրա կրում են արամեատառ արձանագրություններ և կոչվում են «Ռաւանդական», այսինքն՝ «Տրուանդական» և ցույց են տալիս Երուանդունի դինաստիայի պետական գործունեությունը III դ. մ. թ. ա.¹:

Մովսես Խորենացու մոտ պահպանված տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ, երբ Երվանդունիներից հետո հայկական դահը դարձել է Արտաշիսյանների ժառանգական սեփականություն, անց է կացվել նոր աշխարհագիր, տեղի է ունեցել նոր սահմանազատում կալվածների, որոնց բաժանող սահմանաքարերը նոր հարստության հիմնադիր Արտաշես Ա-ի (189—161) անունով կոչվել են «Արտաշիսական»²: III դ. երբ Սասանյանները համառ պայքար էին մղում Հայաստանին տիրանալու և վերացնելու հայ Արշակունիների դինաստիան, մի առ ժամանակ (253—272 թթ.) նրանց հաջողվում է տիրել երկրին: Նոր տվյալների համաձայն, Սասանյան արքայից արքա Շապուհ Ա-ն (241—272) Մեծ Հայքի թագավոր է նշանակում իր որդիներից մեկին՝ Որմիզդ-Արտաշիրին (261—272)³, ուր Մովսես Խորենացու Պատմության մեջ հայտնի է «Արտաշիր» անունով: Խորենացին տեղեկացնում է, որ այս Արտաշիրը «զսահմանս հաստատեալս յԱրտաշիսէ, զքարինս յերկրի կացուցանելով, նորոգեաց, և յիւր անունն փոխելով Արտաշիրական⁴ անուանեաց»⁵: Ինչպես տեսնում ենք այս մեջբերումից, Որմիզդ-Արտաշիրն իր պետական գործունեության ընթացքում Հայաստանում, երկրի հարկային ունակությունը պարզելու համար, անց է կացրել նոր աշխարհագիր և վերանայել է երկրի կալվածների սահմանները, որի ընթացքում Արտաշես Ա-ի ժամանակաշրջանից հայտնի սահմանները փոփոխվել են և կանգնեց-

վել են նոր սահմանաքարեր, որոնք Սասանյան հարստության հիմնադիր Արտաշիր Ա Պապականի (224—241) անունով կոչվել են «Արտաշիրական»: Հետագայում, երբ Հայաստանում վերականգնվեց հայ Արշակունիների իշխանությունը, այս սահմանաքարերը պիտի նորից փոփոխվեին, և այդ միջոցառումը, ամենայն հավանականությամբ, պիտի տեղի ունենար 298 թ. 40-ամյա խաղաղության զաշնագրից հետո, երբ Տրդատ Գ. Մեծը (287—332) լայն հնարավորություններ ստացավ զբաղվելու երկրի ներքին շինարարությամբ:

Տրդատ Մեծի ժամանակ տեղի է ունեցել նոր աշխարհագիր և նախարարական իշխանությունների նոր վերաբաժանում: Նախարարական կալվածատիրության տեղաշարժի հարցը¹ ևս հանդիսանում է հողաբաժանման ընդհանուր հարցի մի մասը, որի հետ սերտ կապված էր աշխարհագիրը: Անշուշտ այս աշխարհագրի ժամանակ «Արտաշիրական» սահմանաքարերի փոխարեն նորից հաստատվեցին «Արտաշիսական» անունը կրող սահմանաքարերը: Այս ժամանակ պիտի նորից վերահաստատվեր Գահնամակը և Զորանամակը: Այդ են վկայում Ստեփաննոս Օրբելյանի մոտ պահպանված պատմական տրագիցիայի վերհիշումները²:

Սակայն նախարարական տերիտորիաները որքան էլ փոփոխության ենթարկվեին, գավառը, իբրև առանձին միավոր, շարունակում էր մնալ, անկախ նրանից, թե այն մտնում էր այս կամ այն նախարարական «տէրութեան» սահմանները, անկախ նրանից՝ համընկնում էին նրանք գավառների սահմաններին, թե ոչ: Միայն հետագայում, երբ վերջնականապես ձևավորվեց հայ նախարարների ժառանգական հողատիրությունը, ժամանակի ընթացքում «Աշխարհացոյց»-ի մեջ տրված գավառների բաժանման սխեման խախտվեց: Առաջ էր եկել տերիտորիալ նոր բաժանում, որտեղ բացակայում էր որոշ սիստեմ, որ բնորոշ է ֆեոդալական ժամանակաշրջանի տերիտորիալ բաժանման համար: Ճիշտ է, այդ գավառների մեծագույն մասը առկալին մնում էր, բայց այնքանով, որքանով սովորաբար յուրաքանչյուր գավառ համապատասխանում էր որոշ օրոգրաֆիկ միավորին—գա մի ինքնամիտի հովիտ, լեռնադաշտ, կամ ձոր էր, սակայն քաղաքական տեսակետից տրոհված էր և մտնում

¹ Տե՛ս՝ К. В. Тревер, Очерки истории культуры древней Армении, М.—Л., 1953, стр. 162—174.

² Մովսէսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, II, ԾԶ, Տփղիս, 1913, էջ 186:

³ Տե՛ս՝ Ernest Honigmann et André Maricq, Recherches sur le Res Gestae divi Saporis. Bruxelles. 1953, p. 15.

⁴ Հնդգծումը մերն է — Ս. Ե.:

⁵ Մովսէս Խորենացի, II, ՀԷ, էջ 216:

¹ Տե՛ս՝ Հակոբ Մանանդյան, Քննական տեղեկություն հայ ժողովրդի պատմության, հատոր Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 122, տես նաև М. И. Ростовцев, Апаранская греческая надпись царя Тиридата, СПб, 1911, стр. 28.

² Ստեփաննոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, զլ. է, Թիֆլիս, 1910, էջ 25:

էր տարբեր ֆեոդալական իշխանությունների սահմանները: Ժամանակի ընթացքում նման դավառի տարբեր մասերը հաճախ ստանում էին առանձին տնտեսներ, որոնց մասին վկայում են մատենագիրները: Այդ տեսակետից բնորոշ են, օրինակ, Ատեփանես Օրբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» երկի տվյալները:

«Աշխարհացոյց»-ի Մեծ Հայքին նվիրված գլխի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նրա հեղինակը ամենայն մանրամասնությամբ ծանոթ է երկրի այն քաղաքական ու վարչական բաժանման հետ, որ հաստատվեց Հայաստանում 298 թ. հետո և որը խախտվեց 338 թ. հետո: Այս վկայում է, անշուշտ, այն բանի մասին, որ հեղինակը իր ձեռքի տակ ունեցել է Տրդատ Մեծի կողմից անցկացված աշխարհագրի նյութերը: Այդ նյութերը կարող էին գրված լինել ասորերեն կամ հունարեն և պահպանված լինել երկրի գիվանում մինչև 591—610 թթ., երբ կազմվել էր «Աշխարհացոյց»-ը: Այս հարցի առնչությամբ պարզվում է, որ բոլորովին պատահական չպետք է համարել այն, որ «աշխարհագիր» տերմինը հին հայերենում, բացի վերը նշված քարտեզ իմաստից, ուներ նաև երկու այլ նշանակություն. ա) «գրութիւն և գրութած համաշխարհական ի դիւան արքունի» կամ՝ «Քննութիւն թիւ համարոյ մարդկան անցեալ ի դիր»¹, այսինքն՝ բոլոր հարկատու աշխատավոր տղամարդկանց թվի վիճակագրություն, *λειτουργία*, *descriptio* և բ) *χορογραφία*, *descriptio*, *շուրտ առնէ գմատենագրութիւն դրից երկնի և երկրի, որպէս և γεωγραφός*, *γεωγραφία*, *geographus*, *geographia*... **զորոց տես ի բառն «աշխարհագրութիւն»**²:

Աշխարհագիր անցկացնելու ժամանակ գրանցվում էին մշակվող հողերը ըստ նրանց տեսակների և նրանց վրա աճող գյուղատնտեսական մշակույթների տեսակների: Մշակվող հողերի գրանցումը տեղի էր ունենում ըստ վարչական բաժանման միավորների—գավառների: Աշխարհագրի այդ տվյալները պահվում էին արքունի գիվանում, որը գտնվում էր երկրի մայրաքաղաքում՝ Արտաշատում, ապա Դվինում, Հայաստանի հազարապետի իրավասության ներքո: Արքունի գիվանումն էին պահպանվում ոչ միայն գավառների ցուցակները, այլև Գահնամակն ու Ջորանամակը: Ահա այս երեք կարգի վարչա-տերիտորիալ և վարչա-ռազմական փաստաթղթերն էին վերարտադրում լիովին երկրի քաղաքական ու վարչական բաժանումը, որոնք հնարավորություն են տվել կազմել Տրդատ Մեծի ժամանակաշրջանի Մեծ Հայքի պետության և նրան

հարևան կողքիսի, Վիրքի և Աղուանքի «Աշխարհացոյց»-ը, այն է՝ քարտեզը: Տալով այս ժամանակաշրջանի «Աշխարհացոյց»-ը, հեղինակը միևնույն ժամանակ նշում է վարչա-տերիտորիալ բաժանման այն փոփոխությունները, որ տեղի էին ունեցել 387 թ. Մեծ Հայքի բաժանումից հետո: Այս դեպքում ևս հեղինակը, անշուշտ, իր ձեռքի տակ պիտի ունենար հետագա աշխարհագիրների նյութերը:

Հետագա աշխարհագիրը տեղի ունեցավ Մեծ Հայքի բաժանումից և հայ Արշակունիների հարստության վերացումից հետո, երբ երկիրն ընկավ օտար տիրապետությունների տակ: Սասանյան Իրանին ենթակա Հայաստանում աշխարհագիր անցկացվեց Հազկերտ Բ-ի (438—457) ժամանակ, 439 թ.³: Այս աշխարհագրով վերջնականապես վերանում էին «Արտաշխական» անունը կրող սահմանաքարերը և նորից վերականգնվում են «Արտաշիբական» սահմանաքարերը: Նոր հողաբաժանումների հետ էր կապված Սասանյանների վարչական քաղաքականությունն իրեն ենթակա երկրամասում, որը, կազմում էր պատմական Հայաստանի տերիտորիայի $\frac{3}{4}$ մասը: Կազմվում է մարգարանական Հայաստանի գավառների ցուցակը և որոշվում նրանց պատկանելիությունը արժույթին, նախարարական տներին և եկեղեցուն: Մինչ այդ՝ մեծի դատավորության գործակալության պետ՝ կաթողիկոս Սահակ Պարթևի (388—439) ջանքերով, 432 թ. Պարսից արքունիքում՝ Տիգրանում Վուսթ Ե Կրմանի (418—438) ձեռք, հաստատվեց նոր Գահնամակը և նրա վրա հիմնված Ջորանամակը⁴: Սրանով վերականգնվում էին հայ նախարարների կալվածատիրական իրավունքները և նրա հետ կապված ժառանգական պատիվներն ու գործակալությունները և այլ դասային արտոնությունները: Հարկավ, կաթողիկոս Սահակ Պարթևը շնորհացավ նաև Հայոց եկեղեցու շահերը և վերստին հաստատել տվեց ֆեոդալական Հայաստանի այդ հզոր նեցուկներից մեկի արտոնությունները: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակի ձեռքին պիտի լինեին նաև նոր աշխարհագրի տվյալները, որ անցկացվեց պարսից արքունիքի կողմից Կավատ Ա-ի (488—531) թագավորության վերջին տարիներին և Խոսրով Ա. Անուշիրվանի (531—578) տիրակալության սկզբին: Բացի Հայաստանին վերաբերվող նյութերից, հեղինակը իր ձեռքի տակ ու-

¹ С. Т. Еремян, Народно-освободительная война армян против персов в 450—451 гг. „Вестник древней истории“, 1951, № 4, стр. 46.

² Նույն տեղում, էջ 48, Գահնամակի և Ջորանամակի մասին տես Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, стр. 242—283.

¹ Նոր Հայկազեան Բառարան, Ա, էջ 260:

² Նույն տեղում:

նեցել է նաև հարևան Վրաց աշխարհը ու Աղվանքը կազմող դավառների ցուցակները, որոնց տվյալները VI դարից ավելի հին չէին կարող լինել:

Նշանակալից է, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը ազոտ տեղեկություններ ունի Հուստինիանոս Ա-ի (527—586) նոր վարչական վերաբաժանումների մասին: Բյուզանդիային անցած Մեծ Հայքի $\frac{1}{5}$ մասի և Փոքր Հայքի տերիտորիայի վարչական բաժանման մասին: Բյուզանդական կայսրության գերիշխանության ներքո գտնվող Մեծ Հայքի մասերը, ինչպես հայտնի է, Արշակունյաց Հայաստանի 387 թ. բաժանումից հետո, բաղկացած էին երկու մասից. հյուսիսային մասը—«Ներքին Հայքը» (Armenia interior), որը «Աշխարհացոյց»-ում կոչվում է «Քարձ Հայք», կազմում էր առանձին վարչական միավոր, որտեղ մինչև 389 թ. թագավորում էր Արշակ Գ-ը: Նրա մահից հետո այդ երկրամասում վերացվեց հայ Արշակունիների անվանական իշխանությունը, և այնուհետև այն կառավարվում էր կայսրության արքունիքի կողմից նշանակվող Հայաստանի «կոմէս»-ի¹ (comite Armeniae)² միջոցով: Հարավային մասը կազմում էր հինգ նախարարություններ կամ սատրապություններ՝ Մոփ Մեծ (ընդգրկում էր՝ Անգեղտուն և Նիփոս դավառները), Մոփ Փոփ (Մոփ Շահունի), Անձիտ, Բալանովիտ, Հաշտեանք, որոնց ժառանգական իշխանները վերացվեցին և Հուստինիանոս Ա-ը այն վերածեց մեկ պրովինցիայի, որը կոչվում էր «Չորրորդ Հայք»: Նշված երկրամասը հին ժամանակներում, մինչև 94 թ. մ. թ. ա., կազմում էր առանձին հայկական հելլենիստական թագավորություն «Մոփ» անունով: Երբ նշված թվականին Տիգրան Բ Մեծը (95—56) այն միացրեց Մեծ Հայքին, այնուհետև այդ անունը մնաց իբրև երկրանուն, և այդ անունով է կոչում այս «սատրապական Հայաստանը» նաև «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը, չնայած, որ նրան հայտնի է նաև «Չորրորդ Հայք» անունը: Ուրեմն՝ 387 թ. Բյուզանդական կայսրության կազմում մտնող Մեծ Հայքի արևմտյան մասը բաղկացած էր երկու հատվածներից՝ «Քարձ Հայք», այսինքն՝ «Կարնոյ քաղաք» կամ «Կողմն Կարնոյ» և «Չորրորդ Հայք, որ է Մոփաց կողմն» նահանգներից³:

Ինչպես տեսնում ենք, Մեծ Հայքի բյուզանդական մասի համար հեղինակը ղեկավարվում է

նախահուստինիանոսյան ժամանակաշրջանի վարչական բաժանումով: Եվ այդ հասկանալի է, 387 թ. հետո «Ներքին Հայք» երկրամասի հյուսիսային և արևմտյան սահմանները ճշտվել վերարտադրում էին Մեծ Հայքի սահմանները այս մասում մինչև 387 թվականը: Հուստինիանոս Ա-ի ժամանակ տեղի ունեցած վարչական փոփոխությունները ստեղծեցին բոլորովին նոր վարչա-տերիտորիալ բաժանում: Այժմ «Առաջին Հայք» ընդգրկում էր ոչ միայն նախկին «Ներքին Հայք», այլև Փոքր Հայքի ու Պոնտոսի զգալի մասը: Մարզպանական Հայաստանի համար իբրև հիմք «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը վերցնում է Մավրիկիոս կայսեր (578—602) ժամանակ 591 թ. նոր տերիտորիալ վերաբաժանման հետևանքով առաջացած նոր վարչական բաժանումները, որոնք ի մի վերցրած Տրդատ Մեծի ժամանակաշրջանի Մեծ Հայքի տերիտորիայի վարչական բաժանման պատկերն են տալիս— Մեծ Հայքը, իբրև երկիր, բաժանված է 15 նահանգների: Մեր դեռևս չհաստատարակված ուսումնասիրության մեջ՝ Մեծ Հայքի վարչա-տերիտորիալ բաժանման առաջացման մասին մանրամասն կանգ ենք առնում այդ վարչական բաժանումների ծագման խնդրի վրա, իսկ այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում նշել միայն, որ Տրդատ Մեծի ժամանակաշրջանի Մեծ Հայքի տերիտորիայի բաժանումը 15 նահանգների՝ իրականում գոյություն է ունեցել կարճ ժամանակ, 591 թ. սկսած մինչև 610 թ. մոտերքը, երբ նոր գահ բարձրացած Հերակլ Ա (610—640) կայսրը վերացրեց այն բոլորը, ինչ որ կապված էր Մավրիկիոսի անվան հետ:

Ահա այս հարցի հետ է առնչվում «Աշխարհացոյց»-ի առաջացման ժամանակը: Ինչպես վերոհիշյալ բաժանումը Մեծ Հայքի 15 նահանգների, այնպես էլ «Մաւրիկապոլիս»-ի հիշատակությունը՝ իբրև Շիրակաշատ ավանի (այժմ Մավրակ դյուղ՝ Անիից հյուսիս) նոր անվան հիշատակումը «Աշխարհացոյց»-ում, ցույց են տալիս վերջինիս կազմվելու ժամանակը. այն է՝ 591 և 610 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանը: Այս այն ժամանակն էր, երբ Մավրիկիոս կայսրը, 591 թ. դաշնագրով Սասանյան Իրանի հետ, հանձնիս այդ ժամանակ գահակալած խոսրով Բ Պարվեզի (591—628), տեղ դառնալով Հայաստանի մեծագույն մասին, նոր ձեռք բերած հայկական հողերում մտցրեց կայսրությանը հատուկ պրովինցիալ բաժանում և պատրաստվում էր այս մասում ևս վերացնել նախարարական կարգերը: Անշուշտ, այս հանգամանքն էր հիմնական պատճառը, որ նախարարներն, առա-

¹ Մովսէսի Պորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, III, ԽԶ, Տփղիս, 1913, էջ 316:

² Տե՛ս՝ Н. А. ДОНЦ, Նշված աշխատությունը, էջ 116—126:

³ «Բ. աշխարհ Հայոց, Չորրորդ Հայք, որ է Մոփաց կողմն»: Աշխարհացոյց Մովսիսի Պորենացոյ՝ յաւելումովք նախնեաց, Վենետիկ, 1881, էջ 30:

¹ Հ. Հիւրշման, Հին հայոց տեղւոյ անունները, Թարգմ. Պիլեզիկեանի, Վիեննա, 1907, էջ 1—51:

խարհացոյց»-ը գրվել է ամենաուշը մինչև 608—610 թթ., և այս կապակցությամբ հարց է առաջանում, թե ո՞րքան ճիշտ են այն բանասերները, որոնք «Աշխարհացոյց»-ը համարում են Անանիա Շիրակացու (610—685) աշխատություններից մեկը¹:

Նոսելով Հայկական «Աշխարհացոյց»-ի և Պտղոմեոսի «Աշխարհագրական ձեռնարկի» առնչությունների մասին, պիտի նշել, որ շատ հարցերում հայ աշխարհագրագետը ավելի առաջ է գնացել, քան իր հույն մեծ նախորդը: Այսպես, «Սարմատիա» գլխում ուշադրություն է գրավում այն հանգամանքը, որ հայ հեղինակը բոլորովին մի կողմ է թողնում Պտղոմեոսի ոչ ճիշտ պատկերացումը Կասպից ծովի արևմտյան ծովեզերքի մասին և բերում է այնպիսի տվյալներ, որոնք ցույց են տալիս, որ նրա պատկերացումը գիտական տեսակետից հետ չէր մնում XVIII դ. աշխարհագրագետների ու ճանապարհորդների պատկերացումից:

Մեր կողմից հրատարակված քարտեզի շրջանակներում ընկնում է նաև Կողքիսը, որը և քաղաքական և դավանաբանական տեսակետից ընկնում էր Բյուզանդական կայսրության ոլորտում: Բնորոշ է, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը վատ է տեղեկացված Կողքիսի մասին: Վերջինիս մասին խոսելիս հեղինակը մեծ շփերով օգտվում է Պտղոմեոսի տվյալներից, իսկ Լազիկայի թագավորության (անվանում է «Լազիկիկե») մասին շատ աղոտ տեղեկություններ ունի: Նա տեղյակ է այժմյան Արևմտյան Վրաստանի տերիտորիայի էթնիկական կազմի մասին, բավական ճիշտ թվարկում է այնտեղ ապրող ցեղերը և հիշատակում է այնտեղի քաղաքները—«Էմպոնիոն»-ները, սակայն այս բոլորը իր մանրամասնությամբ զիջում է Արևելյան Վրաստանի՝ Վիրքի նկարագրության:

Համենայն դեպս ինչպես Ասիական Սարմատիայի հարավային մասը, այնպես էլ Կողքիսը, ընկնում էին Պտղոմեոսի Asiae tabula tertia քարտեզի շրջանակներում և հայ աշխարհագրագետ-քարտեզագետը, որի համար այդ քարտեզը հիմք էր ծառայել, պիտի ձգտեր այս երկրները ևս ներկայացնել այնպիսի տեղեկություններով, որոնք իրենց մանրամասնությամբ հետ չէին մնալու Վիրքի, Աղվանքի ու Մեծ Հայքի երկրներից: Մեր քարտեզը որոշ չափով ընդլայնված է արևմտյան կողմից, որպեսզի հնարավոր լիներ ցույց տալ Փոքր

Հայքի ամբողջ տերիտորիան: Եվ տվյալ դեպքում ևս բոլորովին պատահական չէ, որ «Աշխարհացոյց»-ը վերադասարկում է Թեոդոս Ա-ի 378—386 թթ. վարչա-տերիտորիալ փոփոխություններից հետո գոյություն ունեցող Փոքր Հայքի սահմանները:

Պտղոմեոսի Asiae tabula tertia քարտեզը մեծ աշխատանքություն էր ստանում VI—VII դդ. Հայաստանի քաղաքական-գաղափարական պայքարի պայմաններում, երբ Հայաստանը առանձին հետաքրքրություն էր հանդես բերում Տրդատ Մեծի ժամանակաշրջանի Հայաստանի վարչա-տերիտորիալ բաժանումով: Ինչո՞ւ հեղինակը «Երանշահրի», այսինքն՝ Սասանյան Իրանի, քարտեզի վրա ցույց է տալիս այդ պետության քաղաքական բաժանումը, որ գոյություն ուներ իր ժամանակ, ընդգրկելով նրա մեջ նաև անդրկովկասյան երկրները՝ Մարգարանական Հայաստանը («Արմն» [որ է] Հայք»), Վիրքը («Վարջան» որ է Վիրք») և Աղվանքը («Ռան» որ է Աղուանք»), Բաղաուականը և Սիսականը: Վերջին դեպքում հեղինակն, անշուշտ, իր ժամանակաշրջանի քաղաքական քարտեզն էր տալիս, այն պետության, որտեղ ինքը ապրում էր, իսկ առաջին դեպքում նա կատարում էր որոշ քաղաքական պատվեր: Եթե «Աշխարհացոյց»-ը իր քարտեզներով կազմվել է 591—610 թթ. միջև, հասկանալի է դառնում այն հետաքրքրությունը դեպի իր մայրենի երկրի անցյալը, որ հանդես է բերում հեղինակը: Այդ պայմանավորված էր քաղաքական նոր իրադրությամբ: Ինչպես հայտնի է, 589 թ. ապստամբեց Սասանյան Իրանի ավագանու ակառավոր ներկայացուցիչներից մեկը՝ Վահրամ Չուբին Միհրեմանդակը, որն իրեն հայտարարեց Սասանյան Իրանի գահակալ և պատերազմի ելավ արքայից արքա Որմիզդ Դ-ի (579—590) դեմ, սակայն նրա դեմ դուրս եկավ պարսկական ավագանու մի այլ ներկայացուցիչ՝ Վատամը, որը կարողացավ ձերբակալել Որմիզդ Դ-ին, նրան կուրացնել և սպանել, իսկ նրա փոխարեն 590 թ. թագավորեցրեց գահաժառանգ Նոսրոդ Բ Պարվեզին: Նրիտասարդ թագավորը չկարողանալով հաղթել Վահրամ Չուբինին, փախավ մայրենի երկրից և ապառաջան որոնեց Մավրիկիոս կայսեր մոտ, խոստանալով վերջինիս հանձնել մարգարանական Հայաստանի և Վիրքի մեծագույն մասը, իբրև հատուցում նրա կողմից ցույց տրվող ռազմական օգնության:

Այժմ Վահրամ Չուբինի դեմ կռվում էին ոչ միայն պարսկական արքունի զորքերը, այլև բյու-

¹ Անանիա Շիրակացուն «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակ համարելու դեմ առաջին անգամ հայագիտության մեջ լուրջ առարկություն արեց ակադ. Ն. Մանանդյանը, չնայած որ ինքը ևս մեծ շփոթությունների մեջ է ընկել Մովսես Պորենացու ժամանակի հարցում: Տե՛ս նրա «Պորենացու առեղծվածի լուծումը», Երևան, 1934, էջ 55—60:

² Աշխարհացոյց, էջ 40: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ բանասերների համար անհասկանալի է մնացել, թե ինչու այս երկրները բնագրում հիշվում են երկու տեղ:

դանդական կայսրի զորամասերը: Ստեղծված պայմաններում Վահրամ Չուբինը դաշնակիցներ էր որոնում հայ նախարարների մեջ: Սերեոսը բերում է այն նամակի բնագիրը, որ, ըստ պատմիչի, Վահրամ Չուբինը գրել էր «առ Մուշեղ [Մամիկոնեան] և առ այլ նախարարս Հայոց»: Նամակում հայ նախարարներից հայցում է ռազմական օգնություն, որովհետև, նրա ասելով՝ «ես և դուք միաբանութեամբ բարձցուք ի միջոյ զտիեզերական պատուհասն, զտունն Սասանայ»: Վահրամ Չուբինը հայ նախարարներին խոստանում է, որ եթե ինքը հաղթի՝ կվերականգնի հայկական անկախ թագավորությունը իր նախկին սահմաններով: «Եւ թէ ես յաղթեցից՝ ասում է նա, — երդուեալ ի մեծ աստուածն Արամազդ, և յԱրեգակն տէր և ի Լուսին, ի Հուր և ի Ջուր, ի Միհր և յամենայն աստուածս, եթէ ձեզ տուեալ լիցի իմ զՀայոց թագաւորութիւնն. զոր և դուք կամիք՝ արասցիք ձեզ թագաւոր: Եւ թողում ձեզ զամենայն երկիրն Հայոց մինչև ցԿապկոս և ցղուռն Աղուանից, և յԱսորոց կողմանէ՝ զԱրուաստան, զՄրժուին և զՆոր Շիրական մինչև ցսահմանս Տաճկաց, զի առ նախնեաւն իսկ ձեզ լեալ է. և ընդ արեւմուտս մինչև ցԿեսարիա Կապադովկացոց: Եւ ես մի իշխեցից քան Զարասպ անցանել յայնկոյս»¹:

Նույնիսկ եթե այս փաստաթուղթը հորինված լինի Սերեոսի կողմից, այնուամենայնիվ մի բան պարզ է. այն ցույց է տալիս քաղաքական այն տրամադրությունները, որոնք գերիշխող են եղել հայ նախարարների ու հոգևորականության մեջ՝ այդ Հայոց երկրի անկախության ու միասնության գաղափարն է, որը վերջին անգամ իր մարմնացումը գտավ Տրդատ Մեծի թագավորության ժամանակաշրջանում և որին դիմեց իր Մեծ Հայքի քարտեզի վրա ցույց տալու համար «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը:

Ճիշտ է, ապստամբ Վահրամ Չուբինը հաղթվել էր և Սասանյանների գերիշխանությունը նորից վերականգնվել էր երկրում, սակայն, անդադար պատերազմական գործողությունները Բյուզանդիայի և Սասանյան Իրանի միջև, թուլացրել էին երկու կողմերն էլ և, որպեսզի իրենց քաղաքական գերիշխանությունը պահպանեն Անդրկովկասի երկրներում, Սասանյանները հարկադրված էին մի շարք նոր արտոնություններ տալ Հայաստանի, Վրաց աշխարհի ու Աղվանքի ֆեոդալներին, արտոնություններ, որոնք հանգեցին նրանց գրեթե քաղաքական անկախության: Բայց, ավա՞ղ, Անդրկովկասի ժողովուրդներին չէր վիճակված վայելել իրենց երկրների անկախության պտուղները,

VII դ. կեսերից սկսվեցին արաբների ավերիչ արշավանքները, որոնք VIII դ. սկզբին վերջացան նոր նվաճողների լիակատար գերիշխանության հաստատումով: Այդպիսով, այն ազատագրական գաղափարախոսությունը, որ մենք տեսնում ենք «Աշխարհացոյց»-ում, ի վիճակի չէր իրականացնելու իր նպատակները երկար ժամանակով, մինչև որ նոր պայմանները հարկադրեցին նվաճողների տեղի տալ և ճանաչել հայերի, վրացիների ու աղվանների քաղաքական անկախությունը. այդ արդեն IX դարումն էր:

Վերը բերված դրույթները «Աշխարհացոյց»-ի մասին ապացուցվում են այդ երկի հիմնական մասի՝ Մեծ Հայքի, Վրաց աշխարհի, Աղվանքի, Կողքիսի և «Սարմատիայի» նկարագրության մեջ պատահող անունների տեղագրությամբ այժմյան քարտեզի վրա:

Ինչպես ասացինք, մենք սույն քարտեզում վերցնում ենք Հայաստանի և հարևան երկրների վարչա-տերիտորիալ բաժանումը, որ գոյություն ուներ մինչև 387 թ. պաշտոնական փոփոխությունները, որոնց մասին մատնացույց է անում «Աշխարհացոյց»-ը: Գավառների տեղագրության ճշտումը հնարավորություն է տալիս սպառնալ ճշտության մեջ վերականգնելու այժմյան քարտեզի վրա Մեծ Հայքի 298—338 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանի քաղաքական սահմանները: Եթե մեզ հայտնի են սահմանները, ապա կարող ենք հաշվել այն ժամանակվա Մեծ Հայքի տերիտորիայի մակերեսի տարածությունը: Որոշելով յուրաքանչյուր գավառի տեղագրությունը, մենք աշխատել ենք որոշել նրանց սահմանները, որոնք իրենց հերթին որոշում են «փոքր աշխարհները» — նահանգների սահմանները, իսկ այդ հնարավորություն է բնօրինակում որոշելու յուրաքանչյուր գավառի ու նահանգի մակերեսի տարածությունը: Հարկավ, մի շարք գավառների տեղագրությունը դեռ կարիք ունի ճշտման, իսկ մի մասի համար էլ մեր ձեռքի տակ եղած տվյալները բավարար չեն նրանց վերջնական տեղագրությունը պարզելու, ուստի գավառների սահմանները զգալի մասով տրվում են մոտավոր ճշտությամբ (տե՛ս հավելված Բ): Այս հարցում մեզ օգնության է գալիս Հայկական լեռնաշխարհի լեռնագրությունն ու ջրագրությունը, սակայն ոչ բոլոր դեպքերում վարչական բաժանումները պայմանավորված են ֆիզիկո-աշխարհագրական առանձնահատկություններով:

Եթե գավառների սահմանների հարցում ոչ բոլոր դեպքերում հաստատ կովաններ ունենք, նահանգների սահմանների հարցում մենք ավելի վրստահ հիմքեր ունենք: Այս հարցում ևս դեռ շատ բան կա անելու, սակայն հետագա ուսումնասիրու-

¹ Սերեոսի եպիսկոպոսի՝ Պատմութիւն, գլ. Թ, Երեւան, 1939, էջ 38—39:

թյունները կարող են մտցնել միայն մասնակի շտկումներ: Հիմնականն արդեն արված է:

Գավառների ու նահանգների տեղադրության ու նրանց սահմանների հարցի լուծումը հնարավորություն է ընձեռում որոշելու ամենայն մանրամասնությամբ Հայաստանի քաղաքական սահմանները 387 թ. հետո մինչև 591 թ., երբ Հայաստանը ենթարկվեց նոր բաժանման, և հաջորդ ժամանակաշրջանների սահմանները՝ ընդհուպ մինչև Արաբական խալիֆայության գերիշխանության հաստատումը երկրում:

Առաջին անգամ հրատարակելով «Աշխարհացոյց»-ի Հայաստանին և հարևան երկրներին վերաբերվող մասը այժմյան քարտեզագրական հիմքի վրա, մենք խիստ հետևել ենք բնագրին՝ քարտեզի վրա ցույց տրվող երկրների քաղաքական և վարչական բաժանման սխատեմին: Վերջինս այն ատաղձն է, որի վրա խարսխված է «Աշխարհացոյց»-ի և համառոտ, և ընդարձակ բնագիրը:

Հետազայում, եթե գտնվեն «Աշխարհացոյց»-ի նոր՝ ավելի մանրամասն բնագրեր, նրանք հազիվ թե Մեծ Հայքի գավառաբաժանման սխատեմին որևէ նոր բան ավելացնեն: Մնացյալ մասը՝ լեռները, գագաթները, գետերը, լճերը, բնակավայրերը՝ քաղաքներ, ավաններ, գյուղեր, ամրոցներ և բերդեր, մենք նշել ենք ավելին, քան այդ տալիս է մեզ հասած բնագիրը: Այս տեսակետից մենք շեղվել ենք և աշխատել ենք «Աշխարհացոյց»-ին ժամանակակից բոլոր աղբյուրներից մեզ հայտնի այն աշխարհագրական կետերի ու վայրերի անունները, որոնք կարող էին գոյություն ունենալ մինչև 387 թ., հիշատակել քարտեզի վրա, հարկավ, առաջին հերթին, այն տեղանունները, որոնք պարունակում են տվյալ գավառի կամ երկրամասի անունը: Բացի անուններից, մենք՝ քարտեզի վրա տեղադրել ենք բնագրում հիշատակվող բնական հարստությունները՝ հանածոները, կենդանական և բուսական աշխարհը, ղեկավարվելով այժմյան տվյալներով (տե՛ս «Բնական հարստություններ» գլուխը): Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ «Աշխարհացոյց»-ում հիշվող հանածոների, կենդանական և բուսական աշխարհին վերաբերվող բառերը մեծ մասամբ բանասիրության համար մնում են մուլ և դժվար վերծանելի, ուստի մենք գերադասեցինք քարտեզի վրա նշել այդ բառերը նույնությամբ, որ բոլոր ղեկներում ապահովվում է ուսումնասիրողին բնագրում սխալները քաջատրություններից ու սխալներից:

Նույն այդ սկզբունքից ելնելով, մենք աշխատել ենք տալ քարտեզի շրջանակներում լուսաբանված երկրների մասին խոսող «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության բնագրի վերականգ-

նրման մի փորձ: Մեզ հասած ընդարձակ բնագրի առաջիմ հայտնի միակ օրինակը լի է աղճատումներով, իսկ տեղ-տեղ պակասում են ամբողջ տողեր ու նախադասություններ: Մենք ձգտել ենք հնարավորության սահմաններում վերականգնել բնագրի նախնական պատկերը, սակայն այդ միայն առաջին մոտեցումն է սկզբնագրին, որը մեզ չի հասել և մեր ձեռքի տակ եղածը այդ սկզբնագրի վատ ընդօրինակությունն է, մի ընդարձակ մասն էլ լրացվել է համառոտ բնագրից: Մեծ Հայքի նկարագրության բաժնում համեմատաբար լավ են պահպանվել Բարձր Հայքը, Մոփաղ կողմը, Տաւրուբերանը, Վասպուրականը (մասամբ), Այրարատը և Տայքը: Մյուս նահանգների նկարագրությունը քիչ է տարբերվում համառոտ բնագրից: Կավ է պահպանվել Վիրքը և մասամբ Աղվանքը:

Ընդարձակ բնագրի վերականգնման փորձը ուարդեց նաև այն, որ համառոտ խմբագրությունը պարզապես «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ բնագրի համառոտությունն է: Համառոտ խմբագրության Մեծ Հայքը մեծ մասամբ գավառների ցուցակ է, բաժանված 15 նահանգների մեջ. եթե մեր ձեռքի տակ չլինեք ընդարձակ խմբագրությունը, մենք պիտի կարծեինք, որ գավառների հաջորդականության մեջ ոչ բոլոր ղեկներում է պահպանված նրանց աշխարհագրական դիրքի հաջորդականությունը: Ընդարձակ խմբագրությունը ցույց է տալիս, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը ամեն մի «փոքր աշխարհ»-նահանգ առանձին է նկարագրում ըստ հովիտների, ձորերի, դաշտավայրերի և լեռնադաշտերի, զուգորդելով դրան գավառների անունների հիշատակությունը: Համառոտ բնագրի շարագրողը, որը պարզապես կաղմել է 15 նահանգների գավառների ցուցակները, ուղղակի վերցրել է ընդարձակ բնագրի գավառների անունները ըստ նրանց հիշատակության հաջորդականություն: Գավառների տեղադրության ուսումնասիրությունը պարզ ցույց է տալիս, որ ոչ բոլոր ղեկներում հաջորդականությունը կարող է ցույց տալ տվյալ գավառի հարևանությունը իրեն նախորդող կամ հետևող գավառի հետ:

Անշուշտ, «Աշխարհացոյց»-ի մեզ հետաքրքրող հատվածի բնագրի վերականգնումը միայն մի փորձ է: Բոլոր ղեկներում անհրաժեշտ է ունենալ «Աշխարհացոյց»-ի բնագրի գիտական հրատարակություն, հիմնված մատենադարաններում պահվող գրչագրերի համահավաք բնագրի վրա, որ-այնպիսի հնարավոր լինի ճիշտ դադափար կազմել մեզ չհասած սկզբնագրի մասին:

Գրքի վերջում ղեկեղված է աշխարհագրական ու ցեղագրական անունների և անձնանունների

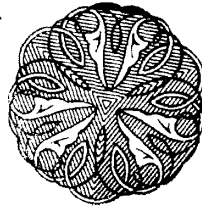
լիակատար ցանկ, որը կոչուրացնի քարտեզից և նրա բացատրագրից օգտվելու խնդիրը:

Սույն քարտեզը հրատարակության համար պատրաստելու գործում մեծ աշխատանք է տարել ինժեներ-կարտոգրաֆ Հայկ Գործակալյանը: Առաջին հերթին նա պատրաստել է քարտեզագրական հիմքը, որի վրա մենք տեղադրել և գրանցել ենք քարտեզի ամբողջ տեքստը և պայմանական նշանները, որի հիման վրա, աշխատելով Հ. Ն. Գործակալյանը պատրաստել է հեղինակային մակետը: Վերջինս, թե՛ քարտեզագրական և թե՛ գեղարվեստական ձևավորման տեսակետից, արժանացավ մեծ գնահատականի Սովետական Միության հայտնի և հեղինակավոր մասնագետների կողմից: Հ. Ն. Գործակալյանի աշխատանքը սրանով չի սահմանափակվել: Ինչպես հայտնի է, մինչև վերջերս գոյություն չեն ունեցել հայկական քարտեզագրական տառատեսակներ: Մենք մեր աշխատանքի ընթացքում միշտ զգացել ենք այդ բացը: 1959—1960 թթ. ընթացքում, հատկապես սույն քարտեզի համար, Հ. Ն. Գործակալյանը ստեղծեց հայկական քարտեզագրական տառատեսակները, որոնք շատ բարձր գնահատականի արժանացան համապատասխան մասնագետ-

ների կողմից: Բացի նշված աշխատանքներից, Հ. Ն. Գործակալյանը սույն քարտեզի համար նկարեց գեղարվեստական շրջանակ, որի մոտիվները վերցված են VI—VII դդ. հայկական ճարտարապետական կլասիկ հուշարձանների օրնամենտներից: Հ. Ն. Գործակալյանը կատարել է նաև սույն գրքի գեղարվեստական ձևավորումը (սուպերշապիկը, կազմը, անվանաթերթը, գլխազարդերը և վերջնազարդերը): Այս մեծ աշխատանքի համար Հ. Ն. Գործակալյանին հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:

Մեր պարտքն ենք համարում խորին շնորհակալություն հայտնել Մինսկի Քարտեզագրական ֆաբրիկայի դիրեկտոր Վ. Վ. Ուռուսովին և նրա տեղակալ Ա. Օ. Լեշինովին, գլխավոր ինժեներ Վ. Ա. Մորոզովին, ապա Քարտեզագրական ցեխի աշխատակիցներին, մանավանդ, Մ. Ս. Ռուտկովսկայային, Ա. Ս. Սվիրսկուն և Վ. Գ. Բոգդանովիչին: Մեր պարտքն ենք համարում շնորհակալություն հայտնել Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Հրատարակչությանը, մանավանդ Մանվել Կավլանյանին, որը օգտակար խորհուրդներ է տվել տառատեսակների ստեղծման հարցում:

ՀԵՂԻՆԱԿ

ԲԱՑԱՏՐԱԳԻՐ

Ա.

Արաոնէ (Վաղարշակուպոլիս) քաղաք—ԳՅ¹—այժմ Զերմուկ (թուրք. Զերմիկ): Հնուց ի վեր հայտնի էր իր տաք բուժիչ ջրերով: Բյուզանդական կայսր Թեոդոս Մեծը (389—395) այս վայրը հանձնել էր «յուստեստ» Պապի որդուն՝ թագաժառանգ Վաղարշակին, ուստի նրա անունով այս վայրը կոչվեց «Վաղարշակուպոլիս»:

Աբեղեանք գաւառ—ԲԾ—Այրարատ նահանգի 3-րդ գավառը. հնագույն հիշատակությունը պահպանվել է ուրարտական արձանագրություններում Abilianihի ձևով: Աբեղեանք գավառը գտնվում էր Նրասի գետի ձախ ափին և Մեծրաց լեռների (Սողանլու-դաղ) միջև, Մրժընկերտ գյուղի շրջանում: Աբեղեանք գավառի ժառանգական կառավարիչների տոհմը կոչվեց «Աբեղեանք», իբրև առանձին նախարարական տուն: Այս գավառի մոտավոր տարածությունն էր՝ 1000 կմ²:

Աբխազ ավան—ԲՑ—այսպես էր կոչվում արաբական աղբյուրներում. ըստ երևույթին, գտնվում էր այժմյան Ղուբաջի մոտ, կամ նրա տեղում:

Ագարակ (Ճահուկ) ամրոց—ԴԾ—Կորճայք նահանգի Ճահուկ գավառում: Գավառի անունով կոչվել է նաև Ճահուկ և գտնվում էր այժմ էլ Ագարակ կոչվող լեռներում, Զուլամներից հյուսիս-արևմուտք:

¹ Հայերեն տառանշանը և արաբական թվանիշը այստեղ և տեղանունների ցանկում ցույց են տալիս տվյալ աշխարհագրական կետի կոորդինատները քարտեզի վրա:

Ադ-Արաս կայան—ԳՅ—Ad Aras (Tab. Peut.)¹ Եփրատի ափին, այժմյան Իզմիրի գետանցքի մոտ:

Ադ-Պրետորիում կայան—ԳԶ—Ad Praetorium (Itin. Ant.)² այժմյան Հասան-Չելեբի գյուղը:

Ազա կայան—ԲՅ—Aza (Itin. Ant.), այժմ Ազիլ գյուղ:

Ազադ քաղաք—ԴԶ—այժմ նույնանուն գյուղաքաղաք:

Ազատ գետ (կոչվել է նաև Գաոնի)—ԲԶ—ակունքները գտնվում են Գեղ լեռան արևմտյան փեշերին գտնվող Սախուրակ (այժմ Աժդահանյուրտ) կոչվող տեղում, որտեղ գտնվում են վիշապանման կոթողները:

Ազատ Մասիս լեռան (5165)—ԳԶ—այժմ Մեծ Մասիս կամ Արարատ.—Հայկական լեռնաշխարհի ամենաբարձր կետը, որն իրենից ներկայացնում է վիթխարի հրաբխային մի զանգված:

Ազնուաց ձոր գաւառ—ԳԾ—Աղձնյաց բոլեշխության 6-րդ գավառն էր՝ 202 կմ² տարածությամբ: Այս գավառը տեղադրվում է այժմյան Գյուզել-դերե վիճակում:

Ազոդ գետ—ԲԴ—այժմ Թորթում-չայ:

Ազուդ գյուղ—ԲԴ—այժմ էլ նույն անունով Թորթում լճի մոտ:

¹ Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ սույն բացատրություն մենք նշում ենք աղբյուրները և ուսումնասիրությունները միայն անհրաժեշտության դեպքում, թողնելով այն մեր կողմից հրատարակության պատրաստվող հատուկ ուսումնասիրությանը:

Այստեղ և ստորև Tab. Peut.=Tabula Peutingeriana; Տես՝ Konrad Miller, Itineraria Romana, Stuttgart, 1916:

² Այստեղ և ստորև Itin. Ant.=Itineraria Antonini. Տես՝ Itinerarium Imp. Antonini Augusti, Recueil des itinéraires anciens, publiés par De Fortia D'Urban, Paris, 1845.

Ազորդաց փոր գաւառ—Բ4—Տայքի 7-րդ գավառը, այժմ էլ Ազորդ անունով հայտնի գյուղի շրջակայքում և Ազորդ գետի (այժմ Թորթում) ստորին հոսանքում Թորթում լճի շրջակայքում: Ազորդաց փոր գավառի տարածությունն էր շուրջ 500 կմ²:

Աքինա քաղաք—Բ4—Խաղտիքում, այժմ էլ նույն անունով բնակավայր: Վերջերս անվանվել է Բազար:

Աքշի-Բագուան գաւառ—Գ8—կոչվել է նաև Բագուան և Բագուան: Փայտակարանի 6-րդ գավառը, շուրջ 2480 կմ² տարածությամբ: Այս գավառն հիշյալ անունով հիշատակվում է նաև Ղևոնդի մոտ: Արաբական և պարսկական աղբյուրներում՝ Բաշարվան, Օլեարիուսի (1600—1671) մոտ՝ Betziuran. Տե՛ս Բագուան կամ Աքշի-Բագուան աւան:

Ալադարառիգա (Աղանդարառիգ)—Բ3— Aladara-riza (մեղ հասել է աղճատված ձևով՝ Olo-toedariza (Itin. Ant.) ձևով, պիտի գտնվեր Բուրգից հյուսիս:

Ալանաց դուռն—Ա6—պարսկ. Դար-ի-Ալան, վրաց. ღარიბაძის Դարիալանի: Այսպես էր կոչվում այժմյան Դարիալի անցքը, որտեղով անցնում է ռազմավիրական ճանապարհը:

Ալանք—Ա5—ցեղային միություն: Ալանները այժմյան օսերի նախնիներն են: Ալանների բնակության տերիտորիան ընդգրկում էր Կուբան գետի ակունքների շրջանից դեպի արևելք՝ մինչև Թերեք գետի միջև գտնվող երկրամասը:

Ալգեա—Բ6—վրաց. ალგეთი Ալգեթի, այժմ էլ նույն անունով գետ, Կուր գետի աջափնյա վտակներից մեկը:

Ալեւան գաւառ—Գ7—Փայտակարանի 9-րդ գավառը՝ շուրջ 1300 կմ² տարածությամբ. գտնվում էր Դարասու գետի և Հաշտասար քաղաքի լեռների միջև: Համադալլահ Դազվինին այս տեղերում է գետեղում «Ալվան ռաբարը», դեպի Ահար քաղաք տանող ճանապարհին:

Ալիս (Ալիս) գետ—Գ2—Halys այժմ Քրզըլ-Էրմաք գետը, որի վերին հոսանքը գտնվում էր Փոքր Հայքում:

Ալկի ամրոց—Դ5—Տմորյաց աշխարհում, ասուրաբաբելական արձանագրությունների «Խալուշ», այժմ էլ: Այս վայրը Ստրաբոնի մոտ (XVI, 1, 24) հիշվում է Σόταλα ձևով, որ առաջացած պիտի լինի հայերեն Շատ-Ալկի ձևից (հմմտ. Շատբերդ): Վարդանի «Աշխարհացոյց»-ում կոչվում է «Ալկեփար»:

Ալվինոն մար—Բ8—այսպես էր կոչվում այժմյան Ալ-գիբիր լիմանը:

Ախալցխիս ամրոց—Բ6—այժմ էլ նույնանուն գյուղ Արագվի գետի աջ ափին, Մցխեթայից հյուսիս, Միծամուրի գյուղի դիմաց:

Ախուրեան գետ—Բ5—այժմ Կարս-Նայր և նրա շարունակությունը կազմող՝ Ախուրյան գետը: Այս գետի ակունքների շրջանում, այժմյան Սարիզամիշի մոտ, գտնվել է ըստ ուրարտական արձանագրությունների, «Ախուրիանի» «քաղաքը»:

Ակամսիս, որ է Վոն(Յոն) կամ Ճորոխ—Բ4—հուն. Βόξ, լատ. Acampsis գետ, միջին դարերում, և այժմ կոչվում է Ճորոխ: Այս գետի ստորին հոսանքը վրացիների մոտ կոչվել է ვგობს წყაღი էգրիս-ձղալի (էգրոյ ջուր): Ակամսիս էր կոչվում նաև Սև ծովը, տե՛ս «Պոնտոս ծով»:

Ականիս բերդ—Դ5—այժմ էլ նույն անունով վայր Ակէ գավառում, որի անունը աղերսակցվում է Ականիս անվան հետ:

Ականիս լեռն (3350)—Դ5—կոչվել է նաև Ա. Բաղայու կատար, այժմ՝ Մերքեղ-դաղ:

Ակէ գաւառ—Դ5—Վասպուրականի 16-րդ գավառը՝ 250 կմ² տարածությամբ: Ակէացի նախարարական տան ժառանգական տիրակալությունն էր:

Աղանէն գաւառ—Գ7—գտնվում էր Աղուան գետի (այժմ Հագարու) վերին հոսանքում: Սյունիքի 6-րդ գավառը՝ 1402 կմ² տարածությամբ. համապատասխանում է այժմյան Լաչինի շրջանին: Միջին դարերում կոչվում էր Քաշաբաղ և Խոժոռաբերդ:

Աղանդարառիգ, տես Ալադարառիգա:

Աղանդոն (Աւմն) գետ—Ա6—այսպես պիտի կոչվեր Թերեք գետի առնվազն վերին հոսանքը, որը անցնում էր Ալանաց երկրի սահմաններով: Վերին աստիճանի ուղադրավ է, որ «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը Պտղոմեոսի (V, 8, 6)՝ Ἀλόντα, Alontae գետի անունը դարձրել է իրեն համար հասկանալի՝ Աղանդոն, որ բառացի նշանակում է՝ «Ալանաց գետ»:

Աղանդ-ոռտ գաւառ—Գ6—Վասպուրականի 25-րդ գավառը՝ 850 կմ² տարածությամբ. գրավում էր համանուն՝ Աղանդ-ոռտ գետի հովիտը մինչև Նուարսակ գյուղը:

Աղանդ-ոռտ գետ—Գ6—այժմ՝ Ալանդ-ոռտ:

Աղան-ոռ—98. այսպես պիտի կոչվեր ճյ-
ժրմյան Ալանիա-չայ գետը:
Աղանոյ գետ, տե՛ս Աղուան գետ:
Աղբակ գետ—76. ուրարտական ժամանակաշր-
ջանում կոչվում էր «էլամունիա», այժմ՝ Ալ-
բակ-սու, որ Մեծ Զար գետի վերին հոսան-
քն է:
Աղբակ գետ—76, այժմ կոչվում է Ալբակ-սու: Այս
գետի հովիտն էր գրավում Փոքր Աղբակ գա-
վառը:
Աղբակ Մեծ գաւառ—96—Վասպուրականի 17-րդ
գավառը, 1655 կմ² տարածությամբ, գրա-
վում էր Մեծ Զավ գետի վերին հոսանքը,
որը կոչվում էր Աղբակ գետ, այժմ Ալբակ-սու.
գավառիս կենտրոնն էր Հաղամակերտ ավա-
նը (այժմ Բաշ-կալէ): Նրանից ոչ հեռու գտ-
նւում էր Սուրբ Խաչ կամ Բարգուղիմեոսի
վանքը: Աղբակ Մեծը Արծրունի տոհմի ժա-
ռանգական հայրենիքն էր:
Աղբակ Փոքր գաւառ—76—Կորձեից նահանգի
11-րդ գավառը՝ շուրջ 405 կմ² տարածու-
թյամբ:
Աղբեւի Մեծամար գետոյ—86: Քարտեզի վրա չի
նշված: Ըստ երևույթին այժմյան Այդր-լճի
մոտ էր:
Աղբեւի Տիգրիս գետոյ—94—այստեղ էին գտնւ-
ւում Արեւմտյան Տիգրիսի արեւելյան աղբյուր-
ները, որոնք հայտնի էին դեռևս ասորա-բաբե-
լական արձանագրութիւններում: Տիգրիսի
ակունքներից սկսվում էր հռչակավոր լեռ-
նանցքը դեպի Արածանիի հովիտը:
Աղեֆանդրեալ քաղաք—72—կոչվում է նաև
Աղեֆանդրետա, որ նշանակում է Փոքր
Աղեֆանդրիա: Այսպես պիտի կոչվեր ի տա-
րբրութիւն Նեղոսի գետաբերանին գտնվող
Մեծ Աղեքսանդրիայի:
Աղբամար ամրոց—Քարտեզի վրա չի նշված. տես՝
Աղթամար կղզի:
Աղբամար կղզի և ամրոց—95—Վանա լճի կղզի-
ներից մեկը. VII դ. Ռշտունյաց նախարարա-
կան տան կենտրոններից մեկն էր, իսկ X դ.
Արծրունյաց թագավորութեան, իր հռչակավոր
Սուրբ Խաչ տաճարով: Աղթամար կղզին հա-
մարվում էր Ռշտունիք գավառում:
Աղի գետ—95—այժմ Դալի-չայ՝ Վասպուրականի
Աղիովիտ գավառում:
Աղի գյուղ—95—Վասպուրականի Աղիովիտ գա-
վառում, այժմ Աղի կամ Աղասավ գյուղ:
Աղի լեռն (3519)—95—այժմ Ալա-դաղ գագաթ:
Աղի լեռնանցք (1973)—95—այժմ՝ Աղի-գլադուկ:
Աղիովիտ գավառ (Վասպուրականի)—95—Վաս-
պուրական նահանգի 5-րդ գավառը՝ շուրջ

600 կմ² տարածությամբ: Ըստ երևույթին,
սկզբում գոյութիւն ուներ մեկ Աղիովիտ գա-
վառ, սակայն հետագայում, երբ բարձրանում
է վաճառաշահ Զարիշատ քաղաքը, վերջինս, ի
պատիվ Արտաշես Ա-ի հոր Զարեհի, ստանում
է «արժուի քաղաքի» իրավունք և նրա հետ
միասին հողային տարածութիւն՝ Աղիովիտ
գավառի արեւմտյան մասը, իբրև Զարիշատ
Աղիովիտ քաղաքի քաղաքային տերիտորիա:
Վերջինս հիշատակվում է «Աշխարհացոյց»-ում
իբրև Տավրուբերան «աշխարհի» գավառ:
Վասպուրականի Աղիովիտ գավառը Առբերանի
գավառի հետ միասին իբրև Արշակունյաց
տան սեպուհների բնակավայր, կոչվում էր
«Սեպուհիական» կամ «Վասպուրական», «Յե-
կիրն սեպիական գեղին»: 591 թ. հետո Վաս-
պուրական անունը տարածվեց այն տերիտո-
րիայի վրա, որը «Աշխարհացոյց»-ում հայտ-
նի է այդ անունով:

Աղիովիտ գաւառ (Տաւրուբերանի)—95—Տավրու-
բերան նահանգի գավառը 1575 կմ² տա-
րածությամբ: Այս գավառը գրավում էր Վանա
լճի հյուսիսային եզերքը, որի անունով էլ լի-
ճը կոչվել է նաև «Աղի» (այդ անունը գիտե
Մովսէս Խորենացին, գիրք Ա, գլ. ԺԲ): Այս
գավառը Զարիշատ Աղիովիտ քաղաքի քաղա-
քային տերիտորիան էր:

Աղին (Առին) գաւառ—93—Բարձր Հայք նահան-
գի 2-րդ գավառը, ուշ միջնադարում ժողո-
վուրդը կոչում էր Աղնցի¹: Գրավում էր Մա-
դեն-դերեսի գետի հովիտը, որտեղ այժմյան
Ղուռու-չայ գյուղի մոտ գտնվում էր բյուզան-
դական աղբյուրների 'Αναλιβδῶνα — «Անա-
լինաձոր» ամրոցը, որ անտիկ շրջանի 'Αναλι-
βᾶ-ն է: Այս գավառի Առին անունը, ըստ երե-
վույթին, սխալ ընթերցման հետևանք է: Աղին
գավառի տարածութիւնն էր շուրջ 950 կմ².
'Αναλιβῶνα = Analibna վայրը (այժմ Ղուռու-
չայ) նիկոպոլիս-Զիմարա ճանապարհի կա-
յաններից մեկն էր: Ըստ երևույթին, այս
գավառի կենտրոնի անունը՝ հույն-հռոմեա-
կան աղբյուրներում Analibna առաջացել է
հայերեն Անի-Աղին ձևից: Ըստ իս Անի Աղի-
նոյ պիտի կոչվեր այս Անին ի տարբերու-
թիւն Անի Դաւանաղեաց-ի:

Աղծն (Արզն) գաւառ—94—Աղնձեաց բղեշխութեան
1-ին գավառը, 3575 կմ² տարածությամբ:

¹ Հակոբ Կաբեցին այս Աղնցիքի մասին գրում է,
որ այն Կամախ երկրի երեք գավառներից մեկն էր՝ «Ղու-
ռուչան, երկիր խոր և թաւամայրի, որ ի դրոց Աղնցիք ա-
սեն»: Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրութիւններ,
XIII—XVIII դդ. հատ. II: Երևան, 1936, էջ 53:

Անտիկ աղբյուրներում հայտնի է իբրև Arzenae և մեկ անգամ հիշատակվում է Նիզիեի մոտ՝ Արգնարգին ձևով։ Այս դավառը սկզբում կոչվել է *Արգինի՝ համանուն Արգան կենտրոնով, այժմ հարդան կամ Զոխ վայրը։ Մի այլ տեղ («Աշխարհացոյց», էջ 37) Աղձն գավառը կոչվում է «Աղձնիք Հայոց, որ է Արձն»։ Այս գավառը հսկում էր հարավից դեպի Միջնաշխարհը տանող ճանապարհը Զորապահակով (կամ Տարույ-բերան, այժմ Բիթլիսի լեռնանցք)։ Աղձն գավառը Աղձնյաց բղեշխության կենտրոնն էր։

Աղձնիք նահանգ—Գ4—առաջացել է ասորա-բաբելական և ուրարտական արձանագրություններում հայտնի Ալգինի անունից։ Աղձնիքը հանդիսանում էր Արշակունյաց Մեծ Հայքի չորս բղեշխություններից մեկը և ուներ 17,532 կմ² տարածություն։

Աղուան ամրոց—Բ7—Մեծ Իրանը գավառում։ Ըստ երևույթին այսպես էր կոչվում միջին դարերում հայտնի Գանձասար վանքի տեղը։ Այս վայրը եղել է Աղվանից թագավորների ամառանոց՝ «հովոց տեղիք» IV—V դդ.։

Աղուան գետ—Բ7—այսպես էր կոչվում Ալազան գետը (համեմատյան դեպս ստորին հոսանքում), որը հոսում էր Աղվանքի միջով։ Հույն հեղինակները երկու անունով էլ կոչում են՝ Ἀλβάνος և Ἀλαζόνιος։ Ալազանը կոչվել է նաև Ղանուխ գետ։

Աղուան գետ (Աղաւնոյ գ.)—Գ7—այժմ Հագարու գետ։ Արաբական աղբյուրներում այս գետը կոչվում է «Առան»։

Աղուան գետ—Բ8—այսպես պիտի կոչվեր այժմյան Աղ-սու գետը, որը Աղվանից թագավորության արևելյան սահմանն էր հանդիսանում։ Ըստ երևույթին, անտիկ աղբյուրների Albana անունով գետերից մեկը պիտի լինի։

Աղուանի աշխարհ—Բ6—Բ8—այն է՝ «Գրուն աշխարհն Աղուանից, որ ընդ մէջս է գետոյն Կուրայ և Կովկաս լեռին» («Աշխարհացոյց», էջ 29), որ նկատի ունի Աղվանից թագավորության տերիտորիան մինչև 387 թվականը և որի մայրաքաղաքն էր Կապադակը։ Այս տերիտորիայի ընդհանուր տարածությունն էր շուրջ 23,002 կմ²։ 387 թվականից պաշտոնապես ճանաչվեց Ուտիք և Արցախ նահանգների միացումը Աղվանքին 22,843 կմ² տարածությամբ, որից հետո Աղվանքը պարունակում էր 45,845 կմ² տարածություն։ 510 թ. վերջնականապես վերացվեց Աղվանից թագավորության իշխանությունը և երկիրը սկսեց կառավարվել մարզպաններով, որոնց կենտրոնը դարձավ նոր հիմնված Պարտա-

քաղաքը։ Այնուհետև Աղվանից մարզպանությանը հետզհետե միացվեցին՝ Ռուսստակ գավառը (Փայտակարանի Հաֆոս-Պերոմ գավառը), Բագկանը, Խարուանը, Շրուանը, Զողան, Ղեկաց և Թավասպարանի ազգագավառները և վերջապես Դարբանդ քաղաքը իր ամրություններով։ Այս տերիտորիալ աճից հետո Աղվանից մարզպանությունը ընդգրկում էր 72,204 կմ² տարածություն։

Աղուէ ամրոց—Բ7—համանուն գավառի կենտրոնը պիտի լիներ։ Այս ամրոցի տեղը պիտի փնտրել հետագա Գյուլիստան մելիքանիստ գյուղի տեղը։

Աղուէ գաւառ—Բ7—պիտի գտնվեր այժմյան Գյուլիստան գավառի տեղում։ Աղուեն Ուտիք նահանգի 4-րդ գավառն էր և ընդգրկում էր շուրջ 590 կմ² տարածություն։

Աղուտակաւն ազգագաւառ—Բ7—Սամուր գետի վերին հոսանքում, այնտեղ, որտեղ միախառնվում է Ախտի-չայ գետը։ Այժմ էլ այստեղ ապրող ախտի ժողովրդի (Ахтинцы) հնագույն հիշատակությունն է։

Աղսուն գետ—տես՝ Լոփնաս։

Աղտոյ ձոր լեռնանցք (2250)—Գ5—գտնվում էր Սուկալյան լեռներում (Հայկական պար) և կապում էր Այրարատն ու Երասխաձորը Բագրևանդի և առհասարակ Հարավային Հայաստանի հետ։ Հիշում է Ասողիկը (III, ԽԱ)։ Ռուսական քարտեզների վրա այս լեռնանցքը կոչվում է Ахтинский пер., որից հարավ գտնվում է Ахты գյուղը, որ հայերեն պիտի կոչվեր Աղալ կամ Աղտոն։ Այսպես պիտի կոչվեր նաև նրա մոտով անցնող վտակը, որը թափվում է Արածանի գետը։

Աճարա գավառ—Բ5—բյուզ. Ἀζαρόα, վրաց աշխարհում, ընդգրկում էր Նոստե գետի (այժմ Աճարիս-ժղալի) հովիտը, որը կազմում է այժմյան Աճարական ԱՍՍՌ-ի հիմնական մասը։ Աճարա գավառի տարածությունն էր 1450 կմ²։

Ամաղիա աւան—Դ5—այժմ էլ նույն անունով։

Ամանոս լեռն—Դ2—միջին դարերում հայերը կոչում էին Սեալ լեռն, այժմյան Գյավուրդաղ լեռնաշղթան։

Ամասիա քաղաք—Բ1—Ելինոպոնտոսի կենտրոնը, այժմ էլ գոյություն ունի նույն անունով։

Ամարաս վանք—Գ7—այժմ էլ նույն անունով գյուղ Լեռնային Ղարաբաղում։ Այս վայրի հետ է կապում ավանդական պատմությունը քրիստոնեության մուտքը Աղվանից երկրում։

Ամարդոս գետ—Դ7—այժմ Սեֆիդ-ուղ կամ Ղըղըլ-ուղ կոչվում է։

Ամիգ քաղաք—Գ4—Միջագետքի հնագույն կենտրոններից մեկը՝ ասուրա-բաբելական աղբյուրների Ամիգու քաղաքը. այժմ կոչվում է Դիարբեքիր:

Ամիսուս քաղաք—Բ2—Պոնտոսի մայրաքաղաքը. այժմ էլ գոյություն ունի Սամսուն անունով:

Ամիկ ամրոց, տես՝ Ամիկ ցամաքակղզի:

Ամիկ ցամաքակղզի—Գ5—Լիմ կղզուց հարավ գտնվող անմատչելի հրվանդանը, որտեղ միջին դարերում հայտնի էր Ամիկ ամրոցը, այժմ Համոկ կամ Ամիկ գյուղը: Քարտեզի վրա ցույց է տրված միայն Ամիկ ամրոցը:

Այգաուֆ գաւառ—Դ5—Կորճեից նահանգի 6-րդ գավառը՝ 302 կմ² տարածությամբ, այժմյան Զուլամներից հարավ:

Այլի, որ է Կուտիման գաւառ—Դ6—Պարսկահայք նահանգի 1-ին գավառը՝ 1380 կմ² տարածությամբ. ընդգրկում էր նազուլ-չայ գետի հովիտը՝ Բարադոստ մահալը: Միջին դարերում այս գավառը հայտնի էր էլի կամ էլոյ գաւառ անունով և ընդգրկում էր միայն Այլի գավառի արևմտյան բարձր լեռնային մասը: Այս գավառումն էին՝ էլի, Սուրէնապատ (այժմ՝ Սուրաբան), Կարենիս և Դաստակերտ (այժմ Դաստագիր) վայրերը:

Այլի վանք, տես՝ էլի:

Այծպտկունի լեռան (3124)—Գ4—այժմ Փալան-թոքեն-դաղ:

Այպալիս—Դ1—բյուզ. 'Αιπώλις, այժմ Պալաս գյուղ:

Այրառատ նահանգ—Բ5—Դ6—Մեծ Հայքի կենտրոնական նահանգը, որի տարածությունն էր՝ 40.105 կմ²: Վերջին Արշակունիների ժամանակ Այրառատ նեղ իմաստով հասկացվում էր Արքունի ոստանը՝ Արառատյան դաշտավայրը շրջակա գավառներով, որը Մեծ Հայքի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կենտրոնն էր:

Այրարտանֆ գաւառ—Դ5—աղձատված ձեն է՝ Ատրուանֆ, Կորճեից նահանգի 5-րդ գավառը՝ շուրջ 325 կմ² տարածությամբ: Այս գավառի անվան մեջ պահպանվել է Ուրուատրի երկրի անունը, ինչպես և Ստրարոնի մոտ՝ 'Ερετριεύς ձևով հայտնի երկիրը: Գտնվում էր Մեծ Զաք գետի միջին հոսանքում, այժմ՝ Տիարի:

Անալին (Անի Աղիւնոյ) ամրոց—Դ3—բյուզ. 'Αναλιβόζωρα (Անալիւնաւոր), այժմ Դուռու-չալ գյուղ համանուն գետակով:

Անարգաքա քաղաք—Դ1—Կիլիկիայի մայրաքաղաքներից մեկը, բյուզ. 'Αναργαζα, այժմ Անավարգա գյուղ:

Անգեղ-տուն գաւառ—Դ3—Դ4—հուն. 'Ιγγυλάνη, ասուրա-բաբելական աղբյուրների Purulumzi երկիրը և սրարտական Arme երկրի կենտրոնական մասը՝ Ingalawa, հայերեն Անգղ գավառը համանուն քաղաքով: 160 թ. մոտերքը Մոփքի Արկաթիաս թագավորը խլեց այս գավառը Մեծ Հայքից և միացնելով Մոփքին՝ դարձրեց իր թագավորության կենտրոնը. Անգղը վերանվանվեց Արկաթիակերտ ('Αρκαδοίκερτα) և հռչակվեց իբրև մայրաքաղաք, իսկ գավառը կոչվեց նաև Մեծ Մոփք: Մոփքի թագավորության վերացումից հետո 93 թվին, երբ այն վերամիացվեց Մեծ Հայքին, Անգեղ-տունը մտավ Աղձնյաց բրեշխության կազմում: Այնուամենայնիվ հայերը Անգեղ-տունը շարունակում էին կոչել նաև Մեծ Մոփք, հուն. Σοφανηνή, լատ. Sophanenae: «Աշխարհացոյց»-ում Անգեղ-տունը չի հիշատակվում իբրև առանձին գավառ: Ինչպես ճիշտ դիտում է Հյուբշմանը (էջ 157)՝ VI դարում նիսես կամ Մեծ Մոփքի հետ էր ձուլված: Մենք վերականգնում ենք նախկին դրությունը, երբ գոյություն ուներ Անգեղ-տուն անունով գավառ Աղձնյաց բրեշխության կազմում: Անգեղ-տուն գավառի տարածությունն է 2430 կմ²: Թովմա Արծրունու (III, ԺԲ, էջ 309) մոտ հիշվող Անգեղ-տունը Ծաղկոտն գավառի Անգղ ավանն է և չպետք է շփոթել Անգեղ-տուն գավառի հետ:

Անգղ աւան—Դ4—Անգեղ-տուն գավառի կենտրոնը՝ հիշվում է դեռևս խեթական արձանագրություններում՝ Ingalawa ձևով: Մ. թ. ա. 160 թ., երբ Անգեղ-տունը միացվեց Մոփքին և կոչվեց Մոփք Մեծ, Անգղը վերանվանվեց Արկաթիակերտ 'Αρκαδοίκερτα (սխալ ընթերցումն է՝ Καρκαδοίκερτα) և դարձավ Մոփաց թագավորության մայրաքաղաք: Հետագայում կորցրնում է իր վաղեմի նշանակությունը և հիշվում է իբրև ավան Անգղ, 'Ingila անունով, այժմ էդիլ գյուղը:

Անգղ գիւղաքաղաք—Դ5—Ծաղկոտն գավառում, առաջին անգամ հիշատակում է Եղիշեն (III, 1957, էջ 58): Թովմա Արծրունու (III, ԺԲ) մոտ հիշատակվում է Անգեղտուն ձևով:

Անի քաղաք—Դ3—կամ Անի Դաւաճաղեաց: Հին Հայաստանի հնագույն կենտրոններից մեկը, որը կոչվում էր նաև Կումախա: Վերջինս խայասա երկրի կենտրոններից մեկն էր: Այս Անին մ. թ. ա. IV—I դարերում Փոքր Հայքի քաղաքական կենտրոնն էր: 66 թ. մ. թ. ա., երբ Փոքր Հայքի թագավորության հիմնական մասը կազմող Բարձր Հայք նահանգի տերիտորիան միացվեց Մեծ Հայքին, Անին մնաց իբրև

սրբավայր և արքայական դամբարան: Անիի մոտ գտնվող Կամախումն էին թաղվում Արտաշիսյան և Արշակունի զինաստիանների հայ թագավորները: Անիումն էր գտնվում գերագույն աստված Արամազդի գլխավոր մեհյանը:

Անթեմուսիա քաղաք—73—Anthemusia քաղաք Ոսրոյենեի, այժմ էսկի-հարաբե գյուղ:

Անձախի ձոր գաւառ—76—Վասպուրականի 18-րդ գավառը՝ 825 կմ² տարածությամբ: Գտնվում էր Կոտոր (այժմ Կոտուր-չայ) գետի հովտում, հայտնի էր Կոտորոց ամրոցը: Կոչվել է նաև **Ձոր Ընծայից**:

Անձեւացիք գաւառ—75—Վասպուրականի 11-րդ գավառը՝ 2525 կմ² տարածությամբ, զբաղվում էր Արեւելյան Տիգրիս (Ջերմ, Բոհտան-սու) գետի ափամասերի բարձր, դժվարամատչելի լեռնային շրջանը: Գավառս եղել է Անձեւացեաց նախարարական տոհմի ժառանգական հայրենիքը:

Անձեւացիք գավառը հնագույն ժամանակներում կոչվել է Աղզի, որի մասին վկայում է այժմ գոյություն ունեցող Ախսի (կամ Հուսեյին) գյուղը: Ասուրա-բաբելական արձանագրություններում այս գավառը կոչվում է Alzi (որից «Աղզի») և Anzi կամ Enzi (որից՝ Անձ-աւ-ացի-ֆ, Անձ-եւ-ացիֆ):

Այս գավառումն էին՝ Կանգաւար ամրոցը (այժմ՝ Կենգեվար գյուղ), Ալաման (ասուրա-բաբելական Alaman) և Լէկ գյուղերը: Այս գավառի հյուսիսային ծայրամասումն էր Պաշաւ լեռը (ասուրա-բաբել. Պաձաւու): Ուրարտական Արուբանա աստվածուհու և հայկական Անահիտի պաշտամունքի կենտրոններից մեկն էր Դարբնացքար կամ Ագուավաքար վայրը, որտեղ հետագայում հիմնվեց Հոգվոց վանքը (այժմ Դիր-Մարիամ-Քրիստաւի, տե՛ս Մ. Խորենացուն վերագրվող «Պատմութիւն պատկերի Տիրամօրն» երկը):

Անձիտ բերդ—73—միջին դարերում և այժմ Թիլ-էնզիտ գյուղ Խարբերդից հարավ-արեւելք:

Անձիտ գաւառ—73—ասուրա-բաբելական Enzitu հուն. Ἀνζιτηνός, բյուզ. Χανζιτ, լատ. Anzetenae, **Չորրորդ Հայքի 6-րդ գավառը**՝ 3,825 կմ² տարածությամբ: Գրավում էր Խարբերդի դաշտի հիմնական մասը: Այս գավառումն էին գտնվում Անձիտ, Հոռեբերդ, Մովք և այլ ամրությունները:

Անտիոք քաղաք, տե՛ս Աւագն Անտիոք:

Անտիաւուռս լեռուն—72—այժմ էլ նույն անունով:

Աշ-Դիգոր աղգաղաւառ—Ա5—ըստ երեւոյթին, Դի-

գորից հյուսիս Ուրուխ գետահովտի միջին և ստորին մասերում: Աւան(ովս) ժողովուրդը կազմող ցեղերից մեկը:

Աշիմուն լեռուն (1919)—73—«Աշխարհացոյցի» մեղ հասած բնագրում աղճատված «Ագիսուն» ձևով է, բյուզ. Ἀϊσσιμας ὄρος, ասոր. Tūra Ašuma, այժմ Դարաշա-դաղ:

Աշոց գաւառ—Բ5—այժմ Դաղանշի կամ Դաշոյի գյուղ: Աշոցք գավառի կենտրոնն էր:

Աշոց գաւառ—Բ5—Այրարատ նահանգի 14-րդ գավառն է շուրջ 900 կմ² տարածությամբ, համապատասխանում է այժմյան Դուկասյանի շրջանին: Հետագայում կոչվում էր ԿՅՕԿՄԼՕ Դաշոյի: Ուրարտական արձանագրություններում կոչվում է Iškigulu.

Աշոցը կոչվել է նաև Աշոցան, որի արխայիկ ձևն է *Աշոցան, որ չի վկայված: Վրացական աղբյուրներում Աշոցք գավառը կոչվում է ձԾՈՅՈ Արոցի, որ սկզբնական ձԾՈՅՈ Աշոցի ձևի հետագա աղճատումն է հանդիսանում: Այս գավառը մինչև 387 թ. պիտի մերտներ Գուգարաց բռնկության կազմում, ապա՝ Մարգարական Հայաստանում:

Աշոցք գավառի կենտրոնը պիտի լիներ համանուն Աշոց գավառը, որը հետագայում կոչվում էր Դաղանշի: Այս գավառը Աշոց նախարարական տոհմի ժառանգական սեփականությունն էր:

Աշտիշատ ասան—74—Հնագույն ձևը պիտի լիներ Յաշտիշատ, այժմ Դերիկ գյուղ: IV դ. Մեծ Հայքի խոշորագույն կրոնական կենտրոն էր:

Աշաբէրի գյուղ, տե՛ս Աշէլէտիս-Խեւ:

Աշէլէտիս-Խեւ—(աղճատված ձևերն են՝ Խաշաւ, Աշալի) գաւառ—Ա5—Վրաց. ახაბჯეთის ხევი Աշաբէրի-Խեւի, այժմ էլ գոյություն ունի Աշաբէրի գյուղը, Հարավ-Օսեթիայի Ա. Մ. կենտրոն Յիւրիւվալից հյուսիս: Այս գավառի ընդհանուր տարածությունն էր՝ 175 կմ²:

Ապահունիք գաւառ—75—Տարուբերան նահանգի 14-րդ գավառը՝ 2375 կմ² տարածությամբ: Ապահունիք անվան նախնական ձևը պիտի լիներ *Ապահունիք և կապվում է ապահ ցեղանվան հետ, որը V դարում բնակվում էր կատիշներին հարևան այժմյան Թալիշի հյուսիսային մասում: Ապահունիքը ընդգրկում էր այժմյան Մանազկերտի (Մելազգերդի) սանջակը: Արաբները կոչում էին «Բաշունալիս»: Այս գավառի կենտրոնն էր Մանազկերտ քաղաքը:

Ապամիա քաղաք—72—Apameia, գտնվում է Եփրատի գետանցքի աջ կողմում, նշանավոր Զեվզամայից հարավ:

Ապգուտ-կաւատ պարիսպ—Բ8—այն պարիսպն է, որը գտնվում էր Վելվիլի-չայ և Շաբրան-չայ գետերի միջև: Այս պարիսպը սկսվում էր Կովկասյան լեռնաշղթայից և անցնում էր Շապորան քաղաքից հյուսիս՝ մինչև Կասպից ծովը: Տես՝ Բազկան:

Առանգա կայան—Գ3—Arangas (Tab. Peut.)՝ Զիմարայից Մելիտինե տանող ճանապարհի կայաններից մեկը, գտնվում էր Կիակկաս-Ջերմուկից հյուսիս, Սոգլուֆլու գետի գետաբերանի մոտերքը:

Առանխա աւան—Գ2—բյուզ. Ἀράν, այժմ Ալաջա-խան գյուղը:

Առան-ոռտ գաւառ—Բ7—Ուտիք նահանգի առաջին գավառը Առան-ոռտ: Այժմ Գերան-չայի գետի հովտում, շուրջ 2225 կմ² տարածությամբ:

Առան-ոռտ գետ—Բ7—այժմ Գերան-չայի:

Առաջին Հայք—Գ2—Armenia Prima պրովինցիան, որը կազմվեց Թեոդոս Մեծի ժամանակ 378—386 թթ. միջև: Կենտրոնն էր Սեբաստիա քաղաքը: Առաջին Հայքի տարածությունն էր 34200 կմ²: Հուստինիանոս Ա-ին 536 թ. Նովելլայից հետո Առաջին Հայք էր անվանվում բոլորովին այլ տերիտորիա: Տես՝ Բարս Լայք:

Առքերանի գաւառ—Գ5—Վասպուրականի 7-րդ գավառը՝ 1025 կմ² տարածությամբ: Գրավում էր Վանա լճի հյուսիս-արևելյան եզերքը ներառյալ Առեստ (Բանդիմահի) գետի միջին և ստորին հոսանքի հովիտը: Այս գավառում հայտնի էին Բեհլրի քաղաքը, Առեստ աւանը և Ամիլկ ամրոցը:

Առեստաւան կամ Առեստ աւան—Գ5—Վանա լճի տառեխը այս վայրումն էր՝ որսվում, ուստի Փավստոս Բուզանդի մոտ կոչվում է «Ձկնատեանն աբոննի»: Առեստ աւանը գտնվում էր Առքերանի գավառում, Վանա լճի ափին, այժմյան Առնիստ գյուղից դեպի արևելք, Բանդիմահիի գետաբերանին: Առեստի ձկնորսարանը ամենայն հավանականությամբ մեծ հռչակ է վայելել նաև անտիկ ժամանակաշրջանում, սակայն շփոթության մեջ է գցել Առեստ անունը: Վերջինս անտիկ աշխարհագիրներն ու քարտեզագետները շփոթել են Ասորիքի Ἀριστία կամ Arist[o]n քաղաքի հետ, որը կոչվել է նաև Ἀρέθουσα և գտնվել է Որոնտես գետի վերին հոսանքում՝ Համա և Հոմա քաղաքների միջև, այժմյան Ռաստան գյուղի տեղում: Առեստ անունը նույնացրել են Aristia (Arleston) անվան հետ, իսկ որովհետև վերջինս կոչվել է նաև Ἀρέθουσα, հայկական Առեստի երկրորդ անունը համարել են Arethusa:

Այս նույնացումը, իր հերթին, բերել է այն եզրակացության, որ Վանա լճի հյուսիսային մասը, որտեղ գտնվում էր Առեստ ավանը, կոչվում է Արեթուզայի լիճ—Lacus Arethusa (Տե՛ս Plinius, Nat. hist. VI, 31): Այս անգամ ևս նրանք ղեկավարվել են նրանով, որ Ասորիքի Aristia-Arethusa քաղաքից վերև, Հոմա քաղաքից հարավ գտնվող այժմյան Հոմա-Բահրեթ լճակը ևս կոչվել է Lacus Arethusa: Այս եզրակացությունը բացատրում է, թե ինչու, օրինակ, 1653 թ. հրատարակված Հայաստանի քարտեզի վրա գտնվող Palus Thos-pitis (Տոսպայ լիճ, այժմ՝ Վանա լիճ) լճից հյուսիս նշված է Palus Arethusa¹, որ անշուշտ առաջ է եկել Առեստ, Aristia, Arethusa անունների նույնացման հետևանքով: Վերջինս իր հերթին առաջ է եկել հին հունական ավանդությունից Արեթուզա դիցուհու մասին:

Առեստ գետ—Գ5—այժմ Բանդիմահի գետ:

Առիւծ գաւառ, տես՝ Աղիւն (Առիւծ) գաւառ:

Առնա գաւառ, տես՝ Ռոնայ գաւառ:

Առնա վանք—Գ6—Ըռնայ կամ Առնա գավառի կենտրոնը, այժմ Դերիկ գյուղ, հռչակված իր նշանավոր ուխտատեղիով:

Առնոյ-ոռն գաւառ—Գ5—Վասպուրական նահանգի 10-րդ գավառը 275 կմ² տարածությամբ: Գրավում էր Առնոս լեռան արևելյան փեղքերը մինչև Շատախ (Թաղ) ավանը: Դեռևս XVIII դարում գոյություն ունեւր «Առ-նոյ-ոռն» սխալ ստուգաբանությունը, որի հետևանքով այն տեղադրվում էր Մասիս լեռան հարավային փեղքերին, որ կոպիտ սխալ է: Կոչվել է նաև Ուռն-Առնոյ:

Առնոս լեռան (3550)—Գ5—այժմ Առնոս-դաղ, Շատախի (Թաղի) շրջանում:

Առոս գյուղ—Գ8—այժմ Առոս գյուղ, Թալիշում:

Առոս-Պիժան գաւառ—Գ8—կոչվել է նաև Առոս, Առոս-Բինան, Առոս-Պինան. Փայտակարան նահանգի 4-րդ գավառն էր և գտնվում էր այժմյան Առոս գյուղի շրջակայքում՝ Վիլաշ-չայ գետի հովտում, շուրջ՝ 675 կմ² տարածությամբ:

Առուեհից Ձոր գաւառ—Գ5—Մոկաց նահանգի 4-րդ գավառը շուրջ 200 կմ² տարածությամբ, գրտնվում էր Երեվաք և Ռշտունիք գավառների արանքում, ուստի Մոկաց աշխարհի ամենահյուսիսային գավառն էր: Առուեհից ձոր կամ Առուանից ձոր գավառը գտնվում էր նախա-

¹ Տե՛ս՝ Z. Khanzadian, Atlas de cartographie historique de l'Arménie, Corbevoie (Seine), 1960. 103-րդ քարտեզը, տես նաև E. Honigmann et A. Maricq, Recherches sur les Res Gestae Dni Saporis, Bruxelles, 1953, p. 153.

ռևոլյուցիոն շրջանի ռուսական քարտեզների Оранс-дараси կոչվող հովտում: Կենտրոնն էր այժմ Ուրանց կոչվող գյուղը, որ Թովմա Արծրունու (IV, Գ) մոտ հիշվող Առուանից ձուամրոցը (Թերևս կոչվում էր նաև Առուանց) պիտի լիներ: Քարտեզի վրա սխալ է նշված: Շփոթությունը առաջացել է այն պատճառով, որ Հյուբշմանը (էջ 307) այս գավառի տեղը ենթադրում է Մոկս ավանից դեպի հարավ-արևմուտք գտնվող Առվանց գյուղի շրջակայքում:

Առուն գետ—Գ5—այժմ Զուխուր գետ. հոսում էր Գալլատու լճից, ապա միանում Տղմուտին (այժմ Զանգիմար-չայ) և թափվում Նրասխ:

Ասորեստան երկիր—Դ5—Դ6—հայերը այսպես էին կոչում Սասանյան Պարսկաստանի սահմաններում գտնվող Միջագետքը, հատկապես նրա միջին և ստորին մասերը: Ասորեստանը Պարսկական, ապա Սասանյան, պետության տընտեսական, քաղաքական ու մշակութային կենտրոնն էր: Այս երկիրը ասորական և պահլավական գրականության մեջ կոչվում է «Ասորեստան» կամ «Սուրիստան»:

Ասորի երկիր—Դ2—Դ3—Դասական հեղինակների Syria-ն, այժմ էլ նույն անունով՝ Սիրիա:

Ասպական գետ—Գ4—այժմ Շատախ գետի խորածորը, Քաղիրթ (Բաթման-սու) գետի ձախ վտակներից մեկը Սասունում:

Ասպական գյուղ—Գ4—այժմ Սպական գյուղ Տալվորիկի ձորում: Ասպականեաց գավառի կենտրոնը պիտի լիներ:

Ասպականեաց ձուր գաւառ—Գ4—գրվում է նաև Ասպականեաց ձուր, Տալվորեբան նահանգի 2-րդ գավառն էր՝ 655 կմ² տարածությամբ: Գտնվում էր Քաղիրթ (այժմ Բաթման-սու) գետի վտակ Շատախ գետի ձորահովտում և Սիմսարի լեռնանցքով ամենակարճ ճանապարհն էր Տիգրանակերտից դեպի Արտաշատ գնացող «արքունի պողոտայի» համար: Գավառիս անունը պահպանել է այժմյան Սպական (Ասպական) գյուղը Տալվորիկի ձորում: Ըստ մի աղբյուրի վկայության, այս գավառը կոչվել է նաև Գոգովիտ—«յԱգրա-գրնունեաց գաւառին որ կոչի Գոգովիտ, ի գեղն որ Բգրայրի Գոմ անուն կոչի» (տես՝ Ղ. Ալիշան, Հայաստանում, Վենետիկ, 1901, էջ 297), կամ մի այլ տեղ՝ «ի գաւառն Ասպագունեաց, ի Կոգովիտ, ...ի գեղն որ կոչի Գոմ Բգրայրի» (անդ, էջ 299):

Ասպահն գետ, որ է Խոզմար—Բ6—ակունքները գտնվում էին Վաղարշապատի մոտ, որտեղից այս գետը հոսում էր հարավ և թափվում Մեծամոր գետի մեջ: Քարտեզի վրա չի նշված:

Ատրպատական երկիր—Դ6—Դ8—կոչվում էր նաև՝ Ատրպայական: Հուն. Ἀτροπατηνῆ, լատ. Atropateneae, արաբ. պարսկ. Ադրբադաքան, Ագերբայջան, Ագրեբջան. այժմյան Իրանական Ադրբեջանը:

Արաբխոս (Եփեսոս) քաղաք—Գ2—այժմ Յարփուզ:

Արագած լեռն (4095)—Բ6—այժմ էլ նույն անունով հրաբխային զանգված:

Արագածոտն գաւառ—Բ6—կոչվել է նաև Ուն Արագածու: Այրարատ նահանգի 10-րդ գավառը, այժմյան Թալինի, Աշտարակի, Էջմիածնի և Հոկեմաբերդյանի շրջանները, 3050 կմ² տարածությամբ:

Հայաստանի սիրտը, Արարատյան դաշտի կենտրոնական գավառը՝ Արագածոտնը հայկական պետականության կենտրոնական մասն էր: Այստեղ էին գտնվում միացյալ Հայաստանի՝ Մեծ Հայքի մայրաքաղաքները՝ Արմավիրը, ապա Վաղարշապատը: Նրուանդունիների ժամանակաշրջանում Արագածոտնը Այրարատյան թագավորության կենտրոնական գավառն էր և Արմավիր մայրաքաղաքի քաղաքային տերիտորիան պիտի լիներ: Այս գավառում հիմնվեց Վաղագեսաւանը, որը ապա վերանվանվեց Վաղարշապատ:

Արագ գետ—Ա6—Վրաց. არავგო, არავგო Արագի այժմ էլ նույն անունով:

Արած գաւառ—Դ6—կոչվում էր նաև Արածոյ կողմը, Այրարատ նահանգի 22-րդ գավառը, շուրջ 250 կմ² տարածությամբ. գրավում էր Գալլե-գրունքի և Նդեգնաձորի շրջանի միջև ընկած այժմյան Սաղարակ գյուղի շրջակայքի տերիտորիան:

Արածանի գետ—Գ5—Արեւելյան Եփրատ (Մուրադ-սու) ասուրա-բաբելական արձանագրություններում հայտնի է Արսանիա անունով:

Արալի լեռն (2614)—Բ6—այժմ էլ նույն անունով:

Արախս որ է Ովէա գաւառ (բնագրում աղճատված՝ Արխսի)—Դ6—Պարսկահայքի 4-րդ գավառը՝ 1120 կմ² տարածությամբ, միջին դարերում կոչվում էր Շնաւի համանուն քաղաքով (այժմ Ուշնուն): Այս գավառի և ամբողջ նահանգի հարավային սահմանն էր Արաքս (այժմ Գետար-սու) գետը:

Արախս գետ—Դ6—այժմ Գետառ-սու, հուն. Ἀράξ, լատ. Araxes, ակունքները գտնվում են Զարասպ լեռան արևելյան լանջին: Արաքս գետը թափվում է Կասպուսյան (Ուրմիա) լիճը, նրա հարավ-արևմտյան ծայրին: Թերևս այս գետը կոչվել է նաև *Գետ-Արախս, որից առաջացել է այժմյան թուրքացած ձևը՝ Գետառ-սու:

Արասխ գետը Մեծ Հայքի սահմանն էր Գանձակ Շահաստան քաղաքի քաղաքային տերիտորիայի կողմից, որը մտնում էր Ատրոպատականի կազմում: Որոշ անտիկ հեղինակներ այս Արասխ-Արաքսը շփոթում էին Երասխ-Արաքսի հետ:

Արասախ կայան—Գ1—Arasaxe այժմ Զերեզեկ գյուղ, Կեսարիայից դեպի արևելք:

Արաւակ բերդ—Գ3—հայ. Արաւակ, որ չի վկայված, անտիկ հեղինակների Arauraka, բյուզ. Ἀραύρακα, ավելի ուշ կոչվում էր Արգնցիք, գտնվում էր Քյոմսուր-Հայի գետակի ակունքների շրջանում:

Արարադ լեռն (2089)—Դ5—ուրարտեերեն Arartu, ասուրա-բարելական՝ Nibur, հուն. Νίβαρος, արաբ. Gabal Ġaūdī, այժմ՝ Զուդի-գաղ: Ըստ տեղական ավանդության՝ այդ լեռան վրա շրջեղեղից հետո կանգ է առել Նոյի տապանը:

Արարատ լեռն, տե՛ս Ագատ—Մասիս լեռն:

Արգաուս քաղաք—Գ2—Ἀργαῦς, հայ. Արգաւան, որ անունն էլ պահպանել է այժմյան բնակավայրը:

*Արգաստ գետ—Դ5—այսպես պիտի կոչվեր այժմյան Կերկանդիլ-սու վտակը, որը թափվում էր Արևելյան Տիգրիս՝ ձախ կողմից:

Արգաստովիտ կամ Արգաստեայ ուլիտ գավառ—Դ5—Մոկաց նահանգի 7-րդ գավառը, ենթադրաբար տեղագրում ենք Արևելյան Տիգրիսի (Բոհտան-սու) գետի ձախ վտակ՝ Կերկանդիլ-սու գետի հովտում: Եթե մեր ենթադրությունը ճիշտ է՝ Արգաստովիտ գավառի բնահաստի տարածությունը պիտի լիներ շուրջ 500 կմ²:

Արգէս լեռն (3916)—Գ1—այժմյան էրջիաս-դաղ գագաթը:

Արգիրոկաստուն ամրոց—Բ3—այժմյան Գյումուշ-խանե ավանը: Հայտնի էր իր արծաթի հանքերով:

Արգուն[[f]], որ է Մարգոյ[[f]] ազգագաւառ—Ա5—վրաց. არგუეთი, არგვეთი Արգունքի, Արգէքի կամ ծარგვეთი Մարգունքի: Այս «ազգագաւառը» գտնվում էր Ղվիրիթա գետի և Արգվեթի կամ Լիխի լեռնաշղթայի միջև: V—VI դդ. իբրև առանձին Արգունք գաւառ, մտնում էր Վիրքի (Վրաց աշխարհի) կազմում: Տարածությունն էր՝ 1450 կմ²:

Արգունք գաւառ, տե՛ս Արգուն[[f]], որ է Մարգոյ[[f]]: Արգւէքու լեռն—Ա5—այսպես էր կոչվում Սուրամի կամ Լիխի լեռնաշղթան:

Արդոզ ազգագաւառ—Ա6—Արդոն գետի միջին և ստորին հովտում: Ալան(ովս) ժողովրդի կազմում մտնող ցեղերից մեկն էր:

Ար-դոն գետ—Ա6—Թերեք գետի վտակներից մեկը, այժմ էլ նույն անունով:

Արեքանոս վայր—Գ6—ուրարտական Arubana սրբավայրի տեղում, ուր հետագայում գտնվում էր Բարդուղիմեոսի վանքը: Առաջին անգամ հիշատակում է Մովսես Խորենացին (II, 17) Արեքանոս քաղաք անունով: Տե՛ս նաև Մ. Խորենացուն վերագրվող «Պատմութիւն պատկերի Տիրամօրն» երկը: Թերեա Արուբանա աստվածուհուն փոխարինել է Անահիտը, որի անունով այս քաղաքը հելլենիստական ժամանակաշրջանում կոչվել է Ἀρεβίτα, որը հիշատակում է Պտղոմեոսը (V, 12, § 10):

Արեւելեան Խաբուր գետ—Դ5—այժմ էլ նույն անունով:

Արեւիք գաւառ—Գ7—Սյունիքի 11-րդ գավառը՝ 625 կմ² տարածությամբ, համապատասխանում է այժմյան Մեղրիի շրջանին:

Արեւելեան Տիգրիս, տե՛ս Զերմ գետ:

Արեւմտեան Տիգրիս գետ—Դ4—Տիգրիսի վերին հոսանքը:

Արգան գետ—Դ4—այժմ Խարզան-սու:

Արգան քաղաք, տե՛ս Շուկառաք:

Արխարաքիա քաղաք—Գ2—Ἀριάρχεια, այժմ Ազիզի գյուղ Մամիդավ գետի ակունքների շրջանում:

Արծկէ աւան—Գ5—ուրարտական արձանագրություններում Ziukuni «քաղաք», բյուզ. Ἀρτίζα, արաբները կոչել են՝ Dat. al-Ġanz, որտեղից առաջացել է այժմյան Ալջավազ կամ Աղիլջեվազ անունը: Արծկէ ավանը գտնվում էր Բզնունիք գավառում:

Արծկէ կղզի—Գ5—այժմ գոյություն չունի, պիտի գտնվեր Արծկէ (Աղիլջեվազ) ավանի լճափից ոչ հեռու. հետագայում, երբ լճի մակերեսը բարձրացել է, հիշյալ կղզին մնացել է ջրի տակ: Արծկէ կղզին գտնվում էր Բզնունիք գավառում:

Արեւշ քաղաք—Գ5—Տավրուբերանի Աղիովիտ գավառում. ուրարտական ժամանակաշրջանում այստեղ հայտնի էր Argištiuna քաղաքը, այժմ այս քաղաքի ավերակները մեծ մասամբ արդեն ջրի տակն են և ցամաքում մնացած ժայռը կոչվում է Էրջիլ-կալա: Արեւշ քաղաքի անունով վանա լիճը երբեմն կոչվել է Արեւշի ծով, որի մասին վկայում է հիշյալ լճի հունարեն անունը՝ Ἀροσσία λίμνη կամ՝ Ἀροσ[σ]η[σ]ή, որ գործ էրածվում Թω[σ]πίτις անվան հետ միասին:

Արեւշակ գետ—Գ5—այժմ Մահմեդիկ-Հայ:

Արեւշակ լիճ—Գ5—այժմ Արեւակ լիճ, ծովի մակերեսից բարձր է 1890 մ: Լճից ոչ հեռու գետ

պի արևելք գտնվում էր Արճիշակ գյուղը, այժմյան Արճակը:

Արճիշակովիտ գավառ—Գ5—Վասպուրականի 4-րդ գավառը՝ 1075 կմ² տարածությամբ. գրավում էր Արճակ (կամ Արճիշակ) լճի ավազանը:

Արմաիր քաղաք—Բ5—ուրարտական ժամանակաշրջանի Արգիշտիխի քաղաքի հայկական անունը, հուն. Ἀρμαῖρα (Ptol., V, 12, § 5), որը Երուանդունիների ժամանակ Այրարատյան թագավորության մայրաքաղաքն էր, այժմ ավերակներ Արմավիր գյուղի մոտ: Ըստ երեւոյթին Արագածոտն գավառը հնագույն ժամանակներում Արմավիրի քաղաքային տերիտորիան էր:

Արմատան գիւղ—Գ3—այժմ Արմատաներ կոչված գավառակ՝ Մեծ Արմատան և Փոքր Արմատան գյուղերով. համապատասխանում է մ. թ. ա. XV—XIV դդ. խեթական արձանագրությունների Armatana տեղանվան հետ: Այս վայրը մտնում էր Հայաստանից հեռավորության կազմում (տես՝ Նշան Մարտիրոսյան, Պապուտներ փոքրասիական անուններում մասին: Պատմա-բանասիրական հանդես, 1961, գիրք 3, էջ 92—93): Հակոբ Կարնեցին հիշատակում է՝ «Արմատաններն, որ զնացեալ հասանէ մինչև ի Տիրիկէ» (Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, XIII—XVIII դդ. հատ. II, Երևան, 1956, էջ 552): Արմատան անվան մեջ պիտի պահպանված լինի Արմեն ցեղանվան նախնական ձևերից մեկը:

Արշամաշատ գաւառ—տե՛ս Բալանովիտ գաւառ:

Արշամաշատ քաղաք—Գ3 այժմ Խարաբա-Նաշարան ավերակների գյուղ: Արշամաշատը (Ἀρσαμάσα—(Ptol., V, 12) Ծոփաց թագավորության մայրաքաղաքներից մեկն էր, սակայն մ. թ. առաջին դարերում ավերվել է և միջին դարերում հայտնի էր իբրև ավան Աշմուշատ (բյուզ. Ἀρσαμάσου, արաբ. Šimšat) անունով: Մինչև վերջին կոտորածները տեղացիները այս քաղաքի շրջակայքը անվանում էին Աշմուշատ: Իբրև այդ քաղաքի քաղաքային տերիտորիա, մինչև 387 թ.՝ ամբողջ Բալանովիտ գավառը պիտի կոչվեր Արշամաշատ: Տե՛ս Բալանովիտ գաւառ:

Արշամունիք գաւառ—Գ4—Տավրոսբերան նահանգի 4-րդ գավառը՝ 2180 կմ² տարածությամբ, գրավում էր Բյուրական (Բինգյուլ-սու) գետի հովիտը, ներառյալ Գինեկ գետի ակունքների շրջանը: Այս գավառը Մանդակունի նախարարական տոհմի հայրենիքն էր:

Արշարունիք գաւառ—Բ5—Այրարատ նահանգի 5-րդ գավառը, միջին դարերում կոչվում էր

Աշունէք (վրաց. აშუნქოა Աշունիա), գտնվում էր Երասխ գետի ձախ ափին, Կաղզվանից հյուսիս:

Արշարունիք գավառը Գաբեղեանք գավառի հետ կազմում էր Երասխի խորածոր կիրճը, սակայն երկուսը միասին կոչվում էին Երասխածոր: Արշարունիք գավառի տարածությունն էր 1225 կմ²: Արշարունիք անունը կապվում է Կամսարականների, իսկ նրանցից առաջ՝ Երուանդունիների տոհմական անուն Արշարի—ի հետ: Այս գավառը ըստ երեւոյթին զատվել է Շիրակից իբրև Երուանդաշատի քաղաքային տերիտորիան: IV դ. և հետո Կամսարականներին պատկանում էր Շիրակի հետ նաև Արշարունիքը:

Արշարունիքումն էր գտնվում Արտագեւս հուշակավոր ամրոցը (այժմ Քերս):

Արշոյ-Առիճ լեւան (2695)—Բ5—այժմ Ալաշաղաղ լեռը Անիի ավերակների մոտ:

Արուաստան երկիր—Դ4—հուն. Ἀρουαστῆς, ասոր. Bēth ‘Arabāyē, բյուզ. Βεαρζαέζ: Մինչև մ. թ. 37 թ. մտնում էր Մեծ Հայքի կազմում՝ 5850 կմ² տարածությամբ, Կենտրոնն էր Մրժբին քաղաքը, որի քաղաքային տերիտորիան էր հանդիսանում Արուաստան երկիրը:

Արսեաց փոքր կամ Ասեաց փոքր—Բ4—վրաց. არსეო-ფოხი Ասիս-Փոխ, Տայքի 8-րդ գավառը և պարունակում էր հետագայի Կիսկիմ, Խոտրջուր և Բերդազրակ վիճակները:

Այս գավառումն էր գտնվում հուշակավոր Ոսկեխանք Փառաշուշ-ը, ըստ երևույթին, այժմյան Քարվանք գյուղի մոտերքը: Արսեաց փոքրի տարածությունն էր 2250 կմ²:

Արսիս գյուղ—Բ4—այժմ Էրսիս, Ճորոխ գետի աջ ափին, Արսեաց փոքր գավառի կենտրոնը պիտի լիներ:

Արտագեւս ամրոց—Բ5—հուն. Ἀρταγείρου, այժմյան Քերս գյուղը:

Արտազ գաւառ—Գ6—Վասպուրականի 15-րդ գավառը՝ 2225 կմ² տարածությամբ. ուրարտական արձանագրություններում կոչվում էր Ultuza: Արտազի կենտրոնն էր Մակու բերդաքաղաքը: Արտազ գավառը Ամատունի նախարարական տան ժառանգական հայրենիքն էր:

Արտալեսուն ամրոց—Գ4—բյուզ. Ἀρταλέσων ամրոցը, պիտի գտնվեր այժմյան Քըղիից հարավ՝ Հանգասուն գյուղի մոտ:

Արտանան գաւառ—Բ5—վրաց. არტანან, ატანან Արտանանի, Արտանանի, 7-րդ գավառ Գուգարաց լողելություն: 387 թ. ամբողջ Գուգարքի հետ մտավ Վրաց աշխարհի կազմում:

Գրավում էր համանուն—այժմ Արդահան,— քաղաքի շրջանը, Կուր գետի ափունքներից հյուսիս: Արտաշան գավառի տարածությունն էր 2025 կմ²:

Արտահան քաղաք—Բ5—այժմ էլ նույն անունով՝ Արդահան քաղաք, սակայն հնում այս քաղաքը պիտի գտնվեր այժմյան Ուր դյուլի տեղում: Վրաց. არტახანი, ქალაქი არტახანის Արտահան, Քալափի Արտունիսա: Տե՛ս Քաջաց քաղաք (Հուր): Պտղոմեոսի մոտ (V, 10, § 2) հիշվող Ἀρτάνοσσα քաղաքի անունը կապ չունի Արտաշանի հետ, պիտի ուղղել Ἀρβάνισσα, որ վրացական Ուրբնիսի քաղաքի անունն է, այժմ գյուղ նույն անունով:

Արտաշատ քաղաք—Գ6—հուն. Ἀρταξάτα, Ἀρταξιδάτα, լատ. Artaxata. այժմյան Արտաշատ շրջանային կենտրոնից հարավ. հուր Վիրապ վանքի և Գինոյ գետի (այժմ Կարաս-սու) ու Գինոյ բլուրի (այժմ Кырмызы тапа) միջև: Արտաշատը հիմնվել է Արտաշես Ա-ի (189—160) կողմից և այնուհետև Մեծ Հայքի թագավորության մայրաքաղաքն էր մինչև Արշակունիների հարստության անկումը 428 թ. և նույնիսկ մինչև V դ. երկրորդ կեսը: Արտաշատ քաղաքի քաղաքային տերիտորիան կոչվում էր Ոստան Հայոց:

Արտաշիսեան որ է Արտաանեան աւան—Գ5—ուրարտական արձանագրությունների Taririabhi-ni, այժմ Արտամետ:

Արտաշիսեան, որ է Արտաանեան գաւառ—Գ5—Վասպուրական նահանգի 27-րդ գավառը՝ 150 կմ² տարածությամբ, հանդիսանում էր Արտաշիսեան կամ Արտավանեան ավանի տաճարական տերիտորիան, այժմ Արտամետի շրջակայքը: Այս գավառը գեռևս ուրարտական ժամանակաշրջանում պիտի լիներ Taririabhi-ni (այժմ Արտամետ) վայրի տաճարական երկիրը:

Արտաագղական աւան—Բ6—կամ Արտաագղայ ապարան, այժմյան Արդական գյուղը:

Արտաանեան գաւառ, տե՛ս Արտաշիսեան գաւառ: Արտաւէտ քաղաք—Գ8—այժմ Արդաբիլ քաղաք: Սասանյանների ժամանակ կոչվել է նաև Բամ-Պերոզ:

Արտի կղզի—Գ5—այժմ Արտեր: Վանա լճի կղզիներից մեկը: Արտի կղզին Ռշտունիք գավառումն էր համարվում:

Արտին լեռան (2047)—Բ5—այժմ էլ նույն անունով (Արտենի):

Արաոս լեռան (3475)—Գ5—այժմյան Արտոս դաղը, Ոստանից հարավ:

Արփանեալ գետ («Աշխարհացոյց»-ում, որի Ար-

տոնկն, ճիշտ ընթերցումը պիտի լինի՝ *Արփոնկն, այսինքն՝ Արփաւանեալան)—Գ6—այժմ Արփա գետ: Եղիշեի մոտ (III, 1957, էջ 69) պահպանվել է ճիշտ ձևը՝ Արփանեալ, իբրև ավանի անուն (այժմ Առենի):

Արցախ նահանգ—Բ6—Գ7—Մեծ Հայքի 10-րդ նահանգը, 11,528 կմ² տարածությամբ: Գրավում էր այժմյան Լեռնային Ղարաբաղը՝ Արաքս գետից սկսած մինչև Իջևանի շրջանը: 387 թ. միացվեց Աղվանքին, սակայն, արդեն հայացած երկիր էր և հետագայում, երբ վերականգնվեց հայկական անկախ պետականությունը, Արցախը մտնում էր Հայաստանի կազմում: Տեղական լեզուն համարվում էր հայերեն լեզվի բարբառներից մեկը՝ Արցախի բարբառը (այժմյան Ղարաբաղի բարբառը): Տե՛ս Ստեփաննոսի Սիրունեցոյ (VIII դ. սկիզբ)՝ Մեկնութիւն Քերականին:

Արփաղ քաղաք—Դ2—Ազաղ քաղաքից հարավ, այժմյան Թել-Ռիփաղ գյուղը:

Արփայից գաւառ, տ. Մոկր Առանձնակ գավառ:

Արփեպալիս քաղաք—Ա5—Ἀρχαιοπόλις, եգե-րացիները (մեգրել-զաները) կոչել են չոօճ յօճ Ջիխան-Քվիջա, իսկ վրացիները՝ յոօջ ճոճ Յիխէ-Գոջի, այժմ Նաթալաքեվի գյուղ: Այս քաղաքը եգրեիկ է երկրի (Առանձնակ եգերայ, որ Եգերաց աշխարհի կենտրոնական գավառն էր) կամ Լադիկայի թագավորության մայրաքաղաքն էր:

Աագն Անտիոք քաղաք—Դ2 Ἀντιόχεια, Antiocheia primoris, երբեմնի Սելևկյան հզոր պետության մայրաքաղաքը, որը հելլենիստական աշխարհի երեք խոշորագույն կենտրոններից մեկն էր (Աղեքսանդրիա՝ Նեղոսի վրա, Սելևկիա՝ Տիգրիսի վրա և Անտիոքը Որոնտեսի վրա, այժմ Անտաքիա) և Անտիոք անունը կրող բազմաթիվ քաղաքների միջև ամենախոշորը—Աագը: Այս քաղաքի քաղաքային տերիտորիան, իբրև Սելևկյան պետության կենտրոն, կոչվում էր Սելևկիա:

Աագով աշխարհ—Ա5—Բ6, հմմտ. Աբազ. Абазны ցեղը, այլ ձևն է հուն. Ἀβασγοί, Ἀβασκοί, Abasges. Աագ՝ տեղական -ով (հմմտ. «Փոցխով») վերջավորությամբ: Աագով Ափսազիայի անվան հնագույն ձևն է:

¹ «Եւ գարձեալ զբո լեզուիդ զիտելն զրովանդակ զբառսն զեղերականո, որպէս զվորճայն եւ զճայեցին եւ զՊոլեթայինն եւ զՉորրորդ-Հայեցին եւ զՍպերացին եւ զՍիւնին եւ զԱրցախայինն, այլ մի միայն զՄիջերկրեայն եւ զՈստանիկսդ, վասն զի պիտանիք այսորեկ են ի տաղաշափութեան, այլեւ ազտակառք ի պատմութիւնսն...», Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915, стр. 187.

Անիկ ամրոց—Գ4—բյուզ. "Αβνιχον, տաճիկ. Զի-
վան-կալե, այժմ Ամնիկ գյուղ:

Աստուր ավազակառու—Ա5—վրաց. ბაღრან ღვალ-
გთი Մադրան Դվալեթի, Լիախվի գետի ա-
կունքների շրջանում, շուրջ 780 կմ² տարա-
ծությամբ, ըստ երևույթին ալան-օվս ցեղե-
րից մեկը, որի անունով էլ վրացիները բոլոր
ալանաց ցեղերին կոչում են օվս:

Ափխազ ավազակառու—Ա5—Ա—6—վրաց. აფხაზნი
Ափխազնի: Այժմ էլ նույն անունով ժո-
ղովուրդը ապրում է նույն տեղում, գլխավո-
րապես Բզիբի և Կոդոր գետերի միջև:

Ափշիլ (կա և Ափշեղձ ձևը), ավազակառու—Ա4—
վրաց. აფშილი Ափշիլնի ցեղ և აფშილეთი
Ափշիլեթի երկիր, հուն. Ἀψήλοι, ապրում
էին Ափխազիայում, հետագայում Սամուր-
զաղանո կոչված գավառում: Ենթադրվում է,
որ Ափխազիայի անունը ափխազերեն լեզ-
վով՝ Ափսնը Αψηνι առաջ է եկել ափշիլ ցե-
ղանունից:

Բ

Բաբերդ տե՛ս Սմբատաւան:

Բագաոին կամ Բագայաոին գյուղ—Գ4—Ստրա-
բոնի մոտ աղճատված ձևով է՝ Βαγιά, որի
ճիշտ ընթերցումը պիտի լինի Βα[γ]α[ρ]ιά:
Այստեղ էր Միհրի հռչակավոր տաճարը, Կա-
րինի և Արտաշատի վրայով դեպի Ներսիս
(Համադան) տանող կարավանային ճանա-
պարհին:

Բագաւան կամ Բագուան—Գ5—անվան ավելի հին
ձևը պիտի լինե՞ր *Բագարաւան, որը պահպան-
վել է Բագրաւանդ կամ Բագրեւանդ գավառի
անվան մեջ: Բագաւանը գտնվում էր Նպատ
լեռան ստորոտում և նախաքրիստոնեական և
վաղ քրիստոնեական Հայաստանի խոշորա-
գույն կրոնական կենտրոնն էր: Մինչև այժմ
էլ գոյություն ունի Բագաւանի IV դ. բազի-
լիկ տաճարի մոնումենտալ շենքը, այժմ Ուշ-
Քիլիսն կոչվող գյուղում: Անտիկ հեղինակ-
ների մոտ Baguana անունը պահպանվել է
Sacavana աղճատված ձևով:

Բագաւան կամ Աքշի-Բագուան, Աքշի-Բագաւան
աւան—Գ8—արաբա-պարսկական աղբյուրնե-
րում՝ Բագարվան կամ Բաջարվան, կենտրոնն
էր համանուն գավառի: Այժմ էլ նույնանուն
Բաջարվան գյուղ՝ Պրիշիբ շրջանային կենտ-
րոնից հարավ: Բագաւան անվան ավելի հին
ձևը պիտի լինե՞ր Բագարաւան, որից էլ առա-
ջացել է Բագաւան անունը: Անվան առաջին՝
Աքշի մասնիկը ցույց է տալիս, որ այս վայրը

եղել է զրադաշտական պաշտամունքի կենտ-
րոններից մեկը:

Բագարվանը գտնվել է Բագարվան գետի
մոտ, որ այժմյան Բագար-չայ գետակը պիտի
լինի: Հայերը և տեղի բնիկները՝ Թալիշները,
պիտի այդ գետը կոչեին՝ Բագառու:

Բագարաւան աւան—Բ5—այժմ Բաքրան գյուղ: Եր-
վանդունիների Թագավորության կրոնական
կենտրոն: Ըստ պատմական ավանդության,
երբ Երվանդաշատը հայտարարվեց Այրա-
րատյան Թագավորության մայրաքաղաք, Բա-
գարան փոխադրվեցին Արմավիրի տաճարում
գտնվող կուռքերը:

Բագրեւանդ գաւառ—կամ Բագրաւանդ—Գ5—առա-
ջացել է սկզբնական Բագարաւանդ (որից՝
Բագար-վան, Բագաւան), Այրարատ նահան-
գի 6-րդ գավառը՝ 5275 կմ² տարածությամբ.
Համապատասխանում էր այժմյան Ալաշ-
կերտի հովտին:

Բագրեւանդ գետ—Գ5—այժմ Շարիան-սու, Արա-
ծանի գետի վտակը:

Բագալէթ գաւառ—Բ6—վրաց. ბაგალეთი Բագա-
լեթի: Այժմ էլ նույնանուն գյուղ և լիճ Դուշե-
թի քաղաքի շրջանում:

Բագալէթ գավառի ընդհանուր տարածու-
թյունն էր 525 կմ² և մտնում էր Վերին աշ-
խարհ Վրաց երկրամասի կազմում:

Բագկան կամ Բագկան ավազակառու: Մեզ հասած
գրչագրերում հիշատակվում է՝ Բաւանք, Բա-
գանք, Բայգանք, Դաշտ ի Բագկան ձևերով և
ճիշտը վերջինն է: Բագկան-ը համապատաս-
խանում է Զաքարիա Հռետորի Βαζουν երկ-
րին, որը բանասիրության մեջ համարվում է
անբացատրելի: Այս անունը սովորաբար նույ-
նացնում են Balasagun — Բաղասական ան-
վան հետ, իբրև վերջինիս աղճատված ձևը: Մեր
հարցի համար կարևոր է նշել, որ Բագկան
երկրի արևմտյան մասը, իբրև առանձին
գավառ՝ «Դաշտ-ի-Բագկան» անունով, հիշա-
տակվում է բուն Աղվանքի գավառների շար-
քում: Սակայն անվան այս ճիշտ ձևը պահ-
պանվել է միայն վերջերս հրատարակված
«Աշխարհացոյց»-ի գրչագրում (տես Ա. Գ.
Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատե-
նադրությունը: Երևան, 1944, էջ 348), մնաց-
յալ հրատարակված օրինակներում տեղի է
ունեցել շփոթություն «Բաղասական» անվան
հետ, ուստի գոյություն ունեն՝ Դաշտ-ի-Բաղա-
սական, Դաշտ-ի-Բաղական, Իբաղական,
Իբագական: Վերջինս էլ առաջ է եկել նրա-
նից, որ Դաշտ-ի-Բագկան գավառին նախոր-
դում է Բաղադաշտը: Հետագա արտագրող-

ների մոտ Քաղաղաշտ, Դաշտ-ի-Բազկան շարքը ազալաղվելով դարձել է՝ Քաղաղաշտ, ի Բազկան, կամ՝ Քաղա, Դաշտ ի Բազկան, ապա՝ Դաշտ ի Բաղական և Դաշտ ի Բալասական: Այս սխալ ընթերցումները մեզ ևս զցեցին շփոթության մեջ և առաջ բերեցին ենթադրություն, որ Բաղական-Բալական ձևը համապատասխանում է պարսկական աղբյուրների Baylakan-ին, որ Փայտակարան քաղաքի անունն է, ուստի քարտեզի վրա սխալմամբ նշված է՝ Բաղասական դաշտ (Դաշտ-ի Բաղական)՝ իբրև այժմյան Միլի դաշտի անուն: Սակայն բացառված չէ, որ անկախ մեր խնդրից, Միլի դաշտը հիրավի կոչվում էր Բաղասական դաշտ. այդ են ապացուցում արաբական աղբյուրները, որոնք ևս գիտեն Balasakan դաշտը, որը պահլավերեն պիտի հնչեր Dašt-i-Balasakan, ուստի մեր քարտեզի վրա նշված Բաղասական դաշտը (տես) պիտի թողնել, միայն փակագծերում Դաշտ ի Բաղական-ը պիտի դարձնել՝ Դաշտ ի Բաղասական:

Բազկան երկիրը համապատասխանում է արաբա-պարսկական աղբյուրների El-Iran (կարդացվում է նաև՝ Liran) երկրին, որը տեղադրվում է այժմյան Ափշերոնի թերակղզուց մինչև Շամախի քաղաքը և Աղ-սու գետը ընկած դաշտավայրում, մոտավորապես 9980 կմ² տարածությամբ: Զաքարիա Հոնտորի մոտ հայտնի է Bazgun անունով և VI դարից հայտնի էր իբրև առանձին ֆեոդալական իշխանություն, որի կառավարիչը, ըստ վաղ շրջանի արաբական աղբյուրների, կրում էր «Իրան-շահ» տիտղոսը: Այս իշխանությունը պիտի առաջ գար Մազքթաց թագավորության վերացումից հետո, մոտավորապես 510 թ.: Կենտրոնը պիտի գտնվեր Շամախի քաղաքում: Այս երկրանունը, ըստ երևույթին Նդիշեի մոտ պահպանվել է «Հիրան» ձևով, իբրև անձնանուն (Նդիշեի՝ Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Զ-երորդ եղանակ, Երևան, 1957, էջ 134), ուստի քարտեզի վրա նշված է [Հիրան] (Բ-Տ), սակայն ավելի ճիշտ կլիներ փոխել և դնել Բազկան անունը: Բազկան երկիրը հյուսիսից եզերվում էր Կովկասյան լեռնաշղթայով, որտեղից (այժմյան Վել-վելիչայ գետի ակունքների շրջանից) սկսվում էր Ապզուտ-Կալատ պարիսպը (տես) («Բազկան», ուստի առնու պարիսպն երկայն՝ որ կոչի Ապզուտ-Կալատ, մինչև ցԱղմինոն մօրս և ցծով», «Աշխարհացոյց», էջ 27): Տե՛ս В. В. Бартольд, Место прикаспийских

степеней в истории мусульманского мира, Баку, стр. 37, 1925. Տե՛ս և Հերան կամ Իրան:

Բախիլիկե-Թերմե (Βασιλικὸ θέρμα) առան՝ Գ1 — այժմ Թերշիլի Համամ գյուղ:

Բալահովիտ գաւառ—Գ3—հուն. Βελαβιτηνῆ, լատ. Balabitenae: Զորորդ Հայքի 4-րդ գավառը 1750 կմ² տարածությամբ: Բալահովիտ էր կոչվում իր կենտրոնը հանդիսացող Բալու քաղաքի անունից: Այսպես պիտի կոչվեր գավառը 387 թվականից հետո, երբ բյուզանդական գերիշխանության ներքո անցնելով, կառավարվում էր Բալուում նստող հայ սատրապի՝ նախարարի կողմից:

387 թ. առաջ այս գավառը պիտի կոչվեր Արշամաշատ և հանդիսանալու էր Արշամաշատ քաղաքի քաղաքային տերիտորիան:

Այս գավառը հիշվում է դեռևս Պոլիբիոսի մոտ իբրև «Գեղեցիկ դաշտ» (Καλῶπεδιω), իսկ բյուզ. պատմիչ Միքայել Աստալիատը կոչում է այն Ἀνθίας, որի անվան Ἀνθιστηνῆ-ի աղճատված ձևն է Ստրաբոնի մոտ պահպանված Ἀνιστηνῆ ընթերցումը:

Բալու բերդ—Գ3—այժմ էլ նույն անունով ավան:

Բակուրակերտ առան՝ Գ6—կամ Բաբրան, գտնվում էր Մարանդ քաղաքի արվարձաններում՝ այժմյան Բաբրան գյուղի տեղը: Բակուրակերտ (Մով. Խոր. II, Կ) պիտի կոչվեր ավանը ի հիշատակ Տրդատ Ա Արշակունու (62—80) եղբոր՝ Մարաստանի թագավոր Բակուրի, որի գերեզմանը պիտի գտնվեր այս վայրում: Տրդատ «եղբայրասերը» (φιλαδελφός) իր եղբայր Բակուրի հիշատակին կառուցել է տաճար, որին սպասարկելու համար կցվել է մի ամբողջ գավառ, որը «Աշխարհացոյց»-ում կոչվում է Բաբրան: Tab. Peut.-ում կոչվում է Filadelfia: Հետադայում (II—III դդ.), երբ բարձրացել է Մարանդ քաղաքը, գավառը ստացել է նրա անունը՝ Մարանդ:

Բաղաբերդ ամրոց—Գ7—Գեղի և Ողջի գետերի միախառնման տեղում:

Բաղան-ոռո առան՝ Գ8—պարսկ. Բալխար, այժմ՝ Բուլարու-քենդ գյուղ, որ թալիշերեն Բալխա-ոռու կոչվող գետի անունից է առաջացել, իսկ վերջինս հոմանիշ է պահլավերեն Բաղան-ոռոյին:

Բաղան-ոռո, որ է Ոռո ի Բաղա գաւառ—Գ8—Փայտակարան նահանգի 3-րդ գավառը՝ այժմյան Մուղանի դաշտում. գրավում էր Բաղան-ոռո (այժմ Բուլարու-շայ) գետի ներքին հոսանքի դաշտավայրը: Այս գավառի

անվան նոր պարսկերեն ձևը պիտի լինի՝
Բալին-աբ:

Բաղան-ոտ գետ (Ռոտ ի Բաղա)—Գ8—նոր
պարսկ. Բալին-աբ, թալիշերեն՝ Բոլին-աոու,
այժմ Բոլդարու-չայ:

Բաղասական դաշտ—Բ7—այժմյան Միլի դաշ-
տը, ավելի վաղ շրջանում կոչվում էր
«Գարգարացոց դաշտ»: Բաղասական դաշտի
այն մասը, որը գտնվում էր Կուր և Երասխ
գետերի միախառնման եռանկյունում, կոչ-
վում էր Բեղամեջ (տե՛ս Կիրակոս Գանձակե-
ցի, Պատմութիւն Հայոց, գլ. ԺԱ, Երևան,
1961, էջ 203):

Բաղաղէջ բերդ—Գ5—Բաղէջ անվան հին ձևն է
(հուն. Βαλαλεῖσων), որ՝ աղճատված ձևը
պահպանվել է Փալստոս Բուզանդի մոտ՝ «Բա-
ուալէջ»: Այս ամբողջությունը հսկում էր հարա-
վից Տաւրոյքերան կամ Ջորապանակ լեռ-
նանցքին, որը ամենակարճ ճանապարհն էր
Միջագետքից դեպի Հայաստանի Միջնաշ-
խարհը: Բաղէջ բերդի տեղում միջին դարե-
րում աճեց մեծ քաղաք, որը արաբները կո-
չում էին Քիրլիս, այժմ էլ նույն անունով է
կոչվում օտարների մոտ, իսկ հայերը շարու-
նակում են անվանել Բաղէջ:

Բաղաղէջ գետ—Գ4—այժմ Բիթլիս-սու:

Բաղֆ գաւառ—Գ7—Սյունիքի 9-րդ գավառը՝
925 կմ² տարածությամբ, համապատասխա-
նում էր այժմյան Ղափանի շրջանի հիմնական
մասին:

Բայրերդ—Բ4—կամ Սմբատաւան, Սմբատայ
բերդ, այժմ Բաբերդ, կամ Բայբուրք, Ճորոխ
գետի ձախ ափին: Ըստ Երևույթին՝ այստեղ է
գտնվել Բագրատունիների սկզբնական կենտ-
րոնը:

Բասեն աւան—Գ4—կոչվել է նաև Վաղարշա-
ւան, այժմ Քյոփրի-քյոյի:

Բասեն գաւառ—Բ4—Այրարատ նահանգի 1-ին
գավառը՝ 2525 կմ² տարածությամբ, այժմ էլ
նույն անունով՝ Բասեն կամ Փասին, Փասին-
լեր ձևերով:

Բարբալիսոս քաղաք—Դ3—հուն. Βαρβαλίσσος:
Բարբալիտիս երկրամասի (տե՛ս ստորև)
կենտրոն, այժմ Քալաաթ Բալի գյուղը: Պատ-
մության մեջ այս քաղաքը նշանավոր է 249 թ.
ճակատամարտով, որ տեղի ունեցավ հռոմեա-
ցիների և պարսիկների միջև:

Բարբալիտիս «փոքր աշխարհ Ասորիքի»—Դ2—«Աշ-
խարհացոց-ում (էջ 36) վկայված է աղճատ-
ված «Բալբանիտիս» ձևով: Վերոհիշյալ Բար-
բալիսոս քաղաքի քաղաքային տերիտո-
րիան էր:

Բարդոզ լեռան (2562)—Բ5—այժմ Թաքալիթու:
Բարդուղիմէոսի վանք, տե՛ս Արեբանոս:

Բաղիգակովիտ գաւառ—Վասպուրականի գավառ-
ներից մեկը, որը հիշատակվում է միայն որոշ
ցուցակներում: Ենթադրաբար գետեղում ենք
Ճուարշ-ոտ գետի վերին հոսանքում: Քար-
տեղում չի նշված:

Բարձր Հայք (Կողմն Կարնոյ)—Գ3—Գ4—Մեծ
Հայքի 1-ին նահանգը, ընդգրկում էր 11 գա-
վառ 23.760 կմ² տարածությամբ: «Բարձր
Հայք» անունը գիտե միայն «Աշխարհացոյցը»,
որը այսպես է անվանում 337 թվից հետո
Բյուզանդիային անցած «Ներքին Հայք» (Ar-
menia interior) կոչված տերիտորիան, որը
Հուստինիանոս Ա-ի 536 թ. նովեմբրից հե-
տո Փոքր Հայքի և Պոնտոսի առանձին մասե-
րից կազմեց Առաջին Հայք (Armenia Pri-
ma) պրովինցիան:

Բարսալա ամրոց—Դ3—Βαρζαλώ, Barzalo (Ptol. V,
6, 25), Եփրատի աջ ափին, ըստ Երևույթին,
այժմյան Բերնիյան գյուղի մոտերքը:

Բաֆրյան (Մարանդ) գաւառ—Գ6—«Աշխարհա-
ցոյց»-ում «Բաֆան» աղճատված ձևով, ընդ-
հանուր տարածությունն էր 4105 կմ²: Սկզբ-
բուն Բաֆրան կամ Բակուրակերտ ավանի տե-
րիտորիան էր, հետագայում դարձավ Մա-
րանդ քաղաքին ամրացված տերիտորիա: Տե՛ս
Բակուրակերտ աւան:

Բաֆրան աւան, տե՛ս Բակուրակերտ:

Բեղ կամ Բեխ գաւառ—Բ7—Մուրղալ և Կարա-չայ
գետերի միջև, այժմյան Կախի շրջանում:
Բեղ գավառի տարածությունն էր շուրջ
1600 կմ²: Գավառի անունը պիտի առնչու-
թյուն ունենա «Բեղ» բառի հետ:

Բեմաղա լեռան (1520)—Դ3—ըստ Երևույթին, այս
գագաթն է, որ հնագույն ժամանակներում կոչ-
վել է Իգալա, Իշալա: Քարտեզների վրա նըշ-
ված է միայն բարձրությունը, իսկ գագաթի
այժմյան անունը չկա:

Բեռիա (Խալիբոն) քաղաք—Դ2, այժմ Հալեպ քա-
ղաք:

Բերան Երասխայ—Գ8—այսպես էր կոչվում Երաս-
խի հին հունի գետաբերանը, այժմյան Ար-
մյանկա գետի գետաբերանի մոտ՝ Ղըզըլ-աղաջ
ծովախորշում:

Բերդաձոր կամ Բերձոր գաւառ—Բ7—Արցախի
3-րդ գավառը, միջին դարերում կոչվում էր
Վերին Խաչեն, այժմյան Քելբաջարի շրջանը.
ընդգրկում էր 625 կմ² տարածություն:

Բերդաց փոք—Բ5—Տայքի 2-րդ գավառը, հետա-
գա Բանակի (այժմ Փենսեֆ) շրջանը: Այստեղ
էր գտնվում X դ. հայտնի Բանակի (վրաց.

ծծԾԾ Բաճա) վրացական տաճարը, կառուցված Ջվարթնոցի ձևով: Բերդաց-փոր գավառի տարածությունն էր 990 կմ²:

Բերդուճ ամրոց—Բ7—գտնվում էր Բերդաձոր գավառում, Սողթի լեռնանցքի մոտ:

Բերդիկ ամրոց—Բ5—այժմ էլ նույն անունով հայտնի գյուղ Բերդաց փոր (այժմ Փենեթ) գավառում և վերջինիս կենտրոնը, որի անունով էլ կոչվում էր գավառը:

Բզաբդե քաղաք—Դ5—հուն. Βησσαρίδα, գտնվում էր Տիրիս գետի աջ ափին, Ջեզիրե-Իբն Օմար քաղաքի դիմաց:

Բզնունեաց ծով—Դ5—հուն. Βαζυναιος և Ἀρσινος) կամ Ἀρσίνος λίμνη: Հայկական լեռնաշխարհի երկրորդ խոշորագույն լիճը՝ կոչվում էր նաև Ռշտունեաց ծով, Տոսպայ լիճ, Աղի ծով, Արեճի ծով, և այժմ՝ Վանա լիճ: Վանա լիճը ծովի մակերեսից բարձր է 1662 մետր, լճի մակերեսը հավասար է 3733 կմ², միջին խորությունն է 16 մ, ամենախոր տեղը, հասնում է 25 մ: Լճի ամենամեծ լայնությունն է 63 կմ: Ըստ «Աշխարհացույց»-ի Վանա լիճը ունեցել է յոթ կղզի՝ Լիմ, Չխառն (այժմ Կոռոց), Աղթամար, Արտի (այժմ Արտեհ), Արծկե, Միպան և Տոֆեան: Զուրը աղի է և պարունակում է բորակ: Վանա լճում հայտնի է տառեխ ձուկը:

Բզնունի գավառ—Դ5—Տարուբերան գավառի 11-րդ գավառը՝ 925 կմ² տարածությամբ: Այս գավառի անունով Վանա լիճը կոչվում էր Բզնունեաց ծով: Այս գավառը համապատասխանում է ուրարտական և ասորա-բաբելական արձանագրությունների Aiadu կամ Aiduni երկրին:

Բզնունի գավառը համանուն՝ Բզնունեաց ճախարարության հայրենիքն էր: Այս տոհմի պարտականությունն էր հսկել հարավից Տաւրոյ-բերան կամ Ձորա-պահակ անցքին:

Բլանդոս գիւղ—Դ2—պիտի գտնվեր Գանդոս (այժմ Ուլաշ-դերեսի) գետակի ակունքների շրջանում, այժմյան էսկի-քյոյ գյուղի տեղում):

Բլուր գիւղ—Բ3—այժմ էլ նույն անունով:

Բղաթ (Թուֆ) քաղաքիկ—Դ5—արար. Բալադ, այժմյան էսկի-Մոսուլ գյուղը:

Բնաբեդ ամրոց—Դ4, այժմ Բենաբիլ գյուղ:

Բոգունի գավառ—Դ5—Վասպուրական նահանգի 3-րդ գավառը՝ 275 կմ² տարածությամբ. գտնվում էր Մարմետ գետի ստորին հոսանքի ձորահովտում: Միջին դարերում այստեղ հայտնի էր Անըստան գյուղը, որը ուրարտական ժամանակաշրջանի Aniaštanیا քաղաքն էր, այժմյան Աննավանք գյուղը:

Բողխա գավառ—Բ4—հետագայում Բոխա ձևով է հայտնի. գտնվում էր համանուն Բոխա գետի (այժմյան Օլթի-չայ) հովտում: Բոխան Տայքի 5-րդ գավառն էր և ընդգրկում էր 2080 կմ² տարածություն:

Բողխա գետ—Բ4 այժմյան Օլթի-չայը:

Բողբերդ ամրոց—Բ4—այժմ Բուղա-կալա, Բոխա գետի ակունքներում: Բողբերդը բյուզ. Βολων և միջնադարյան վրաց. ბოლბოძე ցածր Բուղարա-դնուրի ամրոցն է: Անվան վրացերեն ձևը առաջ է եկել հայերեն հետագա արտասանությունից՝ Բուղա ձևից:

Բոլնիս, Բողնիս անուն—Բ6—այժմ Բոլնիս-Խաչեն գյուղ. այստեղ է գտնվում Բոլնիսի հուշակավոր բաղնիքի տաճարը V դ. վրացերեն արձանագրությամբ:

Բոլնիս, Բողնիս գետ—Բ6—այժմ էլ նույն անունով՝ Բոլնիսի գետ, վրաց. ბოლნისის წყალი Բոլնիսիս-ծղալի, Գաջենագետի (այժմյան Մաշավերա) վտակն է:

Բողնոփոր գավառ—Բ6—վրաց. ბოლნისის ხევი Բոլնիսիս-խեւի: Գուգարաց բղեշխության 13-րդ գավառը, Գաջենագետի վտակ Բոլնիս գետի ձորահովտում. ընդգրկում էր 555 կմ² տարածություն: Հավանաբար 363 թ. հետո անջատվել է Գուգարքից և միացվել է Վրաց աշխարհին: Այս գավառի կենտրոնն էր Բոլնիս ավանը (այժմ Բոլնիս-Խաչեն գյուղ): Բողնոփորը, ըստ երևույթին, Գուգարաց բղեշխության կենտրոնական գավառն էր, որտեղ պիտի գտնվեր բղեշխների նստոց Յուրտավ քաղաքը: Յուրտավը կոչվել է նաև Գաջեն, վրաց. გაჯენი Գաչիանի, և գտնվում էր Գաջենագետի (Մաշավերայի) և Յուրտագետի (վրաց. ღებოთ) միախառնման կետում, այժմյան Արուխլո գյուղի մոտ:

Բուծունի գավառ—Դ5—Վասպուրական նահանգի 9-րդ գավառը շուրջ 400 կմ² տարածությամբ. գրավում էր Սուրբ Տիկին կամ Սև Տիկին գետակի ձորահովտը՝ Շատախից հյուսիս: Գավառիս տեղագրությունը պարզվում է Մ. Խորենացուն վերագրվող «Ճառ պատմութեան բանից ի սուրբն Հռիփսիմէ և յընկերսն» գրվածքով:

Բուն Մարդաստան գավառ—Դ5—«Աշխարհացույց»-ի մեկ հասած օրինակներում բացակայում է, որովհետև նրանից հետո գալիս է այլ գավառ Մարդաստան անունով. մենք վերականգնում ենք շնորհիվ Թովմա Արծրունու (III, ԻԹ, 1887, էջ 252):

Բուն Մարդաստանը Վասպուրականի 13-րդ գավառն էր, շուրջ 1100 կմ² տարածու-

թյամբ, և ընդգրկում էր Հայոց ձոր գետի վերին հոսանքը: Այս գավառը, ըստ երևույթին, մարդ ցեղի գլխավոր բնակատեղին էր, որը V—VI դդ. արդեն հայացած պիտի լիներ:

Քոնակապան լեռնանցք—Բ4—այժմ էլ նույն անունով (Փիոնեկապան): Այս լեռնանցքի մոտ պիտի գտնվեր Ստրաբոնի մոտ հիշվող Sionora սահմանամերձ ամրոցը: Մինչև 66 թ. մ. թ. ա. այստեղով էր անցնում սահմանագիծը Մեծ Հայքի և Պոնտոսի թագավորությունների միջև:

Քոնակապան գիւղ—Գ4—այժմյան Փիոնեկապան գյուղը:

Գ

Գարառու բազին՝ մեհեան—Գ3—Պտղոմեոսը հիշում է Γάρροι βωμοί (աղճատված ընթերցումն է՝ Σαβανό βωμοί) անունով մեհեան: Այս անունը պահպանել է սովետա-իրանական սահմանագծի մոտ գտնվող Кабирры կուրգանը: Տե՛ս նաև փոքրիկ քաղինք:

Գարառու դաշտ—Գ8—այսպես պիտի կոչվեր Մուղանի դաշտի այն մասը, որը Համդալլահ Ղազվինին կոչում է Գավբարյան դաշտավայր:

Գարեղեան՝ գաւառ—Գ5—Այրարատ նահանգի 2-րդ գավառը՝ 1275 կմ² տարածությամբ: Ընդգրկում էր այժմյան Կաղզվանի շրջանը: Հայտնի էր Գարեղեան նախարարական տոհմը:

Գարիթեան գաւառ—Գ6—Վասպուրականի 29-րդ գավառը՝ 2270 կմ² տարածությամբ. տեղադրում ենք Կապուտան (Ուրմիա) լճի հյուսիսային եղերքին՝ մինչև Սոֆիան վայրը:

Գարիթեան անունը Կապուտան անվան տեղական ձևը պիտի լինի:

Գարուկա գիւղ—Դ2—Gabula, արաբ. Gabbul.

Գաղիսուրա տուն—Բ2—գտնվում էր Զելա քաղաքի մոտ:

Գաղրիկ ամրոց—Դ6—Այստեղ պիտի գտնվեր Վասպուրականի Գաղրիկեան գավառի կենտրոնը: Ըստ երևույթին, այժմյան Կասրիկ գյուղն է:

Գաղրիկեան կամ Գաղրիկյան գաւառ—Դ6—Վասպուրականի 30-րդ գավառը՝ 600 կմ² տարածությամբ. ենթադրաբար տեղադրում ենք Տարոնոյ գետի (այժմ Զուլա-չայ) ակունքների շրջանում, որտեղ գտնվում է Կասրիկ գյուղը:

Գամիր՝ գիւղ—Դ2—այժմ Կեմերեկ գյուղ:

Գայլախազուտ լեռան, տե՛ս Պախ:

Գայլ գետ—Դ3—Եղի-դերեկար լեռնանցքի մոտից բխող վտակը, որը թափվում է Եփրատի մեջ, Երզնկա քաղաքի մոտ:

Գայլ գետ—Բ2—հուն. Λύκος, այժմյան Գելգիտ-չայ. անտիկ աղբյուրների Թերմոդոն գետը պիտի լինի: Տե՛ս Թերմոդոն գետ:

Գայլատու լիճ—Դ5—այժմ Բալըխ-գյուլ, 2247 մ բարձր ծովի մակերեսից: Լճից բխում է Առուն գետը (այժմ կոչվում է Զուխուր), որը միանում է Տղմուտ գետին (Զանգիմար-չայ) և թափվում Երասխ գետի մեջ:

Դանձակ գաւառ—Դ6—Դանձակ Շահաստանի քաղաքային տերիտորիան, որը Արասի գետով Մեծ Հայքին անմիջական սահմանակից էր, ուստի Փափստոսը Մեծ Հայքի սահմանը համարում է Դանձակ քաղաքը, որ պիտի հասկանալ նրա քաղաքային տերիտորիայի իմաստով:

Դանձակ Շահաստան քաղաք—Դ7—հուն. Γάλαξα, Γαζά, Ասորպատականի մայրաքաղաքը՝ արաբ. Զանգա, գտնվելիս է եղել այժմյան Լեյլյան գյուղի տեղը, Մարաղայից հարավ:

Դաշենագետ—Բ6—այժմ Մաշավերա գետ:

Դառան գետ—Դ7—տե՛ս Կամբիսես գետ:

Դառնի բերդ—Բ6—հռչակավոր ամրոց, որ առաջին անգամ հիշում է Տակիտոսը Gorneae ձևով. այժմ էլ նույն անունով ավան:

Դառնի գաւառ—Դ5—Վասպուրական նահանգի 8-րդ գավառը՝ 1275 կմ² տարածությամբ: Գրավում էր Առեստ (Բանդիմահի) գետի վերին հոսանքում և Թոնդրակ հրաբխային զանգվածի հարավային լանջերին փռված Աբաղա դաշտը: Ըստ երևույթին, արդեն V դ., Դառնի գավառը Առեբրանի գավառի հետ միասին կազմում էր մի գավառ՝ Քաջբերունի կամ Քաջբերունեաց երկիր անունով:

Դառնի գիւղ—Դ3—այժմ էլ նույն անունով գյուղ: Դառնիձոր լեռնանցք—Դ6—այժմ հայտնի է Դիրեստի անվամբ:

Դարգար գետ—Դ7—այժմ Կարկար-չայ. Միլի դաշտում. սկիզբ է առնում Արցախի Դիզափայտ լեռներում:

Դարգարացոց դաշտ—Դ7—այժմ Միլի դաշտ, Դարգար գետի հովտում:

Դարդման ամրոց—Բ6—վրաց. ծარდაბდո Դարդաբանի, հետագայում այս ամրությունը կոչվում էր Աղջա-դալա, Դերեդ գետի ներքին հոսանքի աջ կողմում:

Դարդման գաւառ—Բ6—վրաց. ծարდაբდո Դարդաբանի, Ուտիք նահանգի 6-րդ գավառը շուրջ 800 կմ² տարածությամբ. համապատասխանում է այժմյան Ղազախի շրջանին:

Դարդմանը Դարդմանացոց իշխանության կենտրոնական գավառն էր և դարձավ

Գարդմանի նախաբառական տոհմի ժառանգական սեփականությունը:

Գարսանիս աւան—տե՛ս Կերճանիս:

Գարխա աւան—Բ1—Չորումից գեպի հարավարևելք, Չորում-դերեսիի գետաբերանի մոտ:

Գարէնէ աւան—Գ2—Gaurenae, այժմյան Գյուրուն քաղաք:

Գարէլ գաւառ—Գ3—ուրարտական արձանագրությունների Gaurahi, հուն. Γαυρί, Չորրորդ Հայքի 7-րդ գավառը՝ 1215 կմ² տարածություն: Այստեղ Արածանիի գետաբերանից հարավ գտնվում էր Լուսաթառիճ քաղաքը:

Գեղ լեռն (3609)—Բ6—Գեղմաղան (այժմյան Աղմաղան) հրաբխային զանգվածի հիմնական գագաթներից մեկը:

Գեղայ գեղ—Գ8—հուն. Γελοι —այժմյան գիլանցիները:

Գեղան երկիր—Գ8—այժմյան Գիլանը:

Գեղափունեաց ծով—Բ6—այժմ Սևանա լիճ, Λυχνίτις, Lychnitis (Ptol. V, 12, 3), վրաց. ზღვა გელაქუნისა Զղուայ Գեղաքունիսայ: Սևանա լիճը ծովի մակերեսից բարձր է 1916 մ, իսկ լճի մակերեսը հավասար է 1416 կմ², որից Փոքր Սևանը՝ 384 կմ², Մեծ Սևանը՝ 1032 կմ²: Փոքր Սևանի խորությունն է՝ 45 մ և մաքսիմալ 95 մ. Մեծ Սևանի խորությունն է՝ 36 մ և մաքսիմալ 47 մ: Սևանա լճում թափվում է 21 վտակ: Սևանա լճի ջուրը անուշահամ է, որովհետև այնտեղից բխում է Հրազդան գետը: Սևանա լճի ձկներն են՝ կարմրախայտ իշխան, գեղափունիք, բաղդակ և կողակ: Ունի մեկ կղզի Սևան անունով:

Գեղափունի աւան—Բ6—Այսպես էր կոչվում այժմյան Կամո քաղաքը: Գեղափունի անունը Welikuni կամ Welikubi անունից է առաջացել. այսպես պիտի կոչվեր ոչ միայն գավառը, այլև նրա կենտրոնը, որը ուրարտացիների կողմից նվաճվելուց հետո կոչված է «նալդի աստուծո փաղաֆ»: Միջին դարերում Գեղափունի ավանը կոչվել է Գաւառ կամ Գաւառնի, տեղական բարբառով՝ Քեւվառ:

Գեղափունի գաւառ—Բ6—վրաց. გელაქუნის Գեղափունի, Այոնյաց նահանգի 4-րդ գավառն էր և բնդրվում էր այժմյան Կամոյի և Մարտունու շրջանները 1735 կմ² տարածությամբ: Միջին դարերում իմաստավորվելով Գեղափունի անունը դարձել է Գեղափունի:

Գեղաու գաւառ—Բ8—տեղը որոշվում է այժմյան Քյալվա կամ Գելաբու գյուղի անունով, որը գտնվում է այժմյան Աղ-սուի շրջանում: Անունը առաջացել է Գեղ կամ Գել ցեղից, որ հիշատակում են հույն հեղինակները Γελοι Կե-

ռաֆնյան լեռների հարավային փեշերին, որոնցից հյուսիս բնակվում էր Ադդու այսինքն՝ Լեկֆ—Լեզգի ցեղը: Գեղաու գավառի տարածությունն էր՝ 975 կմ²:

Գեղաու գետ—Բ8—այժմյան Գրորդման-չայ (Գարդման) գետի վերին հոսանքը: Այս Գարդման գետը չպետք է շփոթել Գարդման գավառի տեղադրության հետ, որ բոլորովին այլ տեղ է որոշվում:

Գեղմանց լեռինք—Գ8—այժմ՝ Գիլանի լեռներ:

Գեղաբեդ ամրոց—Բ5—այժմ՝ Գյուլաբեդ գյուղ:

Գեղմանիկ (Մառաշ) քաղաք—Գ2 հուն. Γεργαμίχα, այժմյան Մարաշ քաղաքից գեպի արևելք 20 կմ հեռավորության վրա գտնվող խեթական ժամանակաշրջանի Մարբասու քաղաքի ավերակները:

Գլտառու գաւառ—Բ7—այժմյան Աջինոուրի—էլզարի տափարակ տերիտորիան՝ Ազրի-չայ, Արազան, Աջիգան-չայ և Կուր գետերի միջև 1575 կմ² տարածությամբ: Մեղ հասել է աղճատված ձևով՝ «Գեղառու»: Գլտառու անվան հնագույն վկայությունն է Պտղոմեոսի Γαυτάρρα (V, 11, 2), իբրև գետի և բնակավայրի անուն:

Գլտառու գետ—Բ7—Պտղոմեոսի մոտ հիշվում է՝ Γαυτάρρα անունով, այժմ՝ Ազրի-չայ:

Գեղիս գաւառ—Գ4—Աղձնյաց բեշխության 8-րդ գավառը, 375 կմ² տարածությամբ. գրավում էր Բաղէշ գետի (այժմ Բիթլիս-սու) վերին հոսանքը: Այժմ էլ այդտեղ գտնվում է Գեթիս գյուղը: Այս գավառի հյուսիսային սահմանում էր գտնվում Տաւրոյերան լեռնանցքը (Չորապահակ, այժմ Բիթլիսի կամ Ռահվա լեռնանցքը): Դեռևս ասուրա-բաբելոնական աղբյուրներում այս գավառը հիշվում է Gilzanu անունով և ուներ կարևոր ռազմա-ստրատեգիական նշանակություն:

Գեղիս գիւղ—Գ4—այժմ՝ Գեթիս անունով:

Գրգաւ քաղաք—Բ7—ըստ երևույթին, Ալազան գետի գետաբերանի մոտ («...և վայրքն անապատ մինչև ցկուր գետ, յորոյ յելից կողմանէ Գրգաւ քաղաք, առ Աղուան գետով...»), տե՛ս «Աշխարհացոյց», էջ 29):

Գինեկ գետ—Գ4—այժմ՝ Գինեկ-սու գետ:

Գինոյ բլուր, այժմ Ղըրմզի-թափա (ռուսական քարտեզների վրա՝ Кырмызы-тапа): Այստեղ էին հասնում Արտաշատ քաղաքի արևմտյան մատույցները, որտեղ բնական սահման էր Գինոյ կամ Գինեգոյն գետը (այժմ Կարա-սու): Այստեղ պիտի գտնվեր արաբական աղբյուրների al-Khirmiz քաղաքը (Արտաշատ քաղաքի մնացորդը), որը համարվում էր «որդան կարմիր» ներկի արտադրության ու ներկարա-

լուսկան կենտրոն: Khirmiz բառացի թարգմանությամբ է հայերեն «գինեգոյն» բառի (տես ՆՀԲ, I, էջ 552):

Գիշ գյուղ—Բ7—այժմ՝ Քիշ, Նուխից հյուսիս:

Գիշ գյուղ—Գ7—այժմ էլ նույն անունով գյուղ:

Գողուար՝ ազգագրաբան—Բ6—վրաց. ցածրջլեն

Ղուարէլնի, այժմյան Ղվարելի գյուղի շրջակայքում:

Գողերձական լեռնանցք—Բ5—այժմ՝ Գողերձի լեռնանցք:

Գողթն գաւառ—Գ6—հուն. Γολθην. Վասպուրականի 33-րդ գավառը՝ 1375 կմ² տարածությամբ, ընդգրկում էր այժմյան Ապրակունիսի և Օրդուբադի շրջանները: Այս գավառի կենտրոնն էր Գողթն ավանը (այժմ Քիլիք):

Գողաթի գետ—Ա5—այժմ Գողաթիս-Մղալի վտակը:

Գողաթիս-խել—(մեզ հասել են Գողաթիս-խել, Գողաթիս-խիս, Թողաթիս-խիս, ...Վաթիսիս աղճատված ընթերցումներով)—Ա5—վրաց. გოლათის-ხევი Գողաթիս-խելի, տեղադրվում է այժմյան Գողաթի գյուղի և նույնանուն վտակի հովտում, այժմյան Խաշուրի շրջանում: Վերին աշխարհ Վրաց նահանգի գավառներից մեկն էր՝ և ընդգրկում էր շուրջ 400 կմ²:

Գուգար՝ Բ5—Բ6—հուն. Γωγαργή — Մեծ Հայքի նահանգներից և Արշակունյաց Հայաստանի չորս բյուզնդականներից մեկը: Մինչև 338 թվականը Գուգարաց բյուզնդականները իր մեծ պարունակում էր 16 գավառ և նրա տերիտորիան ընդգրկում էր 16.765 կմ² տարածություն¹: 338—363 թթ. ընթացքում Գուգարից անջատվեցին և մտան Վրաց աշխարհի կազմում՝ Շաւշէր, Զաւախ և Ներխն, Մանգլեացիք, Քուիշափոք, Բողնոփոք, Խանգիխ և Պարուար գավառները 5070 կմ² տարածությամբ: Գուգարաց բյուզնդական տերիտորիան այնուհետև (363—387 թթ.) ընդգրկում էր այն տերիտորիան, որ ցույց է տալիս «Աշխարհացոյց»-ը: 387 թվից Վրաց աշխարհին միացվեց Գուգարի մնացյալ մասը, 11.695 կմ² տարածությամբ, բացի Աշոց գավառից, որը մնաց Հայաստանի կազմում և «Աշխարհացոյց»-ում նշված է իբրև Այրարատ նահանգի գավառներից մեկը:

Գուղամակար՝ ազգագրաբան—Ա6—վրաց. გუღამ-აყარბო Գուղամակարնի, բնակվում էին Գուղամակարիս Արագվի վտակի կիրճում:

¹ Առոցք գավառի և Վերին Տաշիրի հետ Գուգարաց բյուզնդական տերիտորիան հասնում էր 18.740 կմ²:

Գուլէրդիս-ձիւրի (Քորդիքիւրի, Քուլիդ, Քոլիք աղճատված ձևերի ճիշտ ընթերցումն է)—Ա6—վրաց. გულერდის-ძირო. Գուլէրդիս-ձիւրի, գրանցվում էր Մեջուրա վտակի վերին հոսանքի խորածորում:

Այս գավառը Վերին աշխարհ Վրաց երկրամասի կազմումն էր մտնում: Գուլէրդիս-ձիւրի գավառի ընդհանուր տարածությունն է շուրջ 225 կմ²:

Գուկանց աւան—Գ5—այժմ Գյուգանց գյուղ Հայոց ձորի ստորին մասում: Գուկանք աւանը համանուն գավառի կենտրոնն էր լինելու:

Գուկան՝ գաւառ—Գ5—Վասպուրական նահանգի 24-րդ գավառը՝ 225 կմ² տարածությամբ. գտնվում էր Հայոց ձորի այժմյան Գյուգանց գյուղի շրջակայքում:

Գուկուլա գետ—Բ6—այժմ էլ նույն անունով:

Գունդուսա գյուղ—Գ2—Gundusa (Itin. Ant.) կամ Պաղոմ. Godasa, այժմ Գյունդուլ գյուղը:

Գունիսա ավան—Բ3—Gunissa (Tab. Peut.) կայան, այժմյան Սուսուլ գյուղի մոտ:

Դ

Դագոնա ավան—Գ2 Պաղոմ. Dagona, այժմ Դեվեքոսե գյուղ:

Դալառ գաւառ—Գ5—Տավրուբերանի 8-րդ գավառը՝ 1850 կմ² տարածությամբ այժմյան էլմալի-դերե հովիտը:

Դանդաքսենէ գյուղ—Գ2—Dandaxena կայան, Արկալի և Օսդարալի միջև:

«Դաշտ ի Բաղախան»—Գ7—տե՛ս Բաղախան դաշտ և Բաղխան:

Դաշտն Դուան—Ա5—վրաց. ღუაშის ველი Դուանիս-վելի, այժմ էլ գոյություն ունի համանուն Դվանի գյուղը Գորի քաղաքից դեպի հյուսիս-արևմուտք: Դաշտն Դուանը Վերին աշխարհ Վրաց երկրամասի գավառներից մեկն էր և ընդգրկում էր շուրջ 820 կմ² տարածություն:

Դասկուսա ավան—Գ3—Dascusa (Itin. Ant.) կայան՝ Արաբկիր-չայ գետաբերանից արևմուտք, Կոլբենիք գյուղից հյուսիս:

Դաստէյրա (Դաստարակ) բերդ—Գ3—այժմ Դաստալի գյուղ: Այս բերդը, ըստ Ստրաբոնի (XI 12) գտնվում էր Փոքր Հայքում, Մեծ Հայքի Ակիլիսենե (Նկեդեաց) գավառի սահմանի մոտ:

Դարանդաշտ—Գ8—արաբ. Darnik, Վարդանյան դաշտից դեպի արևելք, այնտեղ, որտեղ մինչև օրս պահպանվել է Даранский անունով

սկոստը, սովետա-պարսկական սահմանագծին:

Դարանաղի գաւառ—Գ3—Բարձր Հայքի 1-ին գավառը, 3400 կմ² տարածութեամբ: Գավառի կենտրոնն էր Անին՝ Եփրատ գետի աջ ափին և նրան կցված Կամախը՝ նույն գետի ձախ ափին, որտեղ գտնվում էին Արշակունի թագավորների տոհմական դամբարանները: Անին նախաքրիստոնեական Հայաստանի կրոնական կենտրոնն էր. այնտեղ էր գտնվում Արամազդի մեհյանը:

Այս գավառումն էին գտնվում Թորգան, Մանեայ այլ ժայրերը և Սեպուն լեռը:

Դարբանդ գաւառ—Բ8—Դարբանդ քաղաքի քաղաքային տերիտորիան, մոտավորապես 650 կմ²:

Դարբանդ քաղաք—Ա8—այժմյան Դերբենդ քաղաքն է, տե՛ս և Պահակն ճորայ:

Դարեւից քերդ (Դարայն) ամրոց—Գ6—այժմ Հին Բայազետ կամ Դոդու-Բայազիդի:

Դարայն ավան—Գ4—այժմյան Հասան-ղալան:

Դանաուր գաւառ—Գ4—Տավրոսերանի 6-րդ գավառը՝ 725 կմ² տարածութեամբ: Ըստ երևույթին այժմյան Շուշարի շրջանն է՝ Թեքմանից արևելք:

Դասն-գաւառ—Գ5—այժմյան Ամադիի շրջանը՝ 1075 կմ² տարածութեամբ: Դասնը հիշվում է ասորա-բաբելական արձանագրութիւններում Դաս ձևով իբրև լեռների անուն, որոնք սահման էին կազմում Ուրարտուի և Ասորեստանի միջև: Ասոր. Bēḏ Dāsen, իբրև Արբե-լայի եպարքիայի թեմերից մեկը: Արաբ. Dāsin:

Դասն գավառը, որը մտնում էր Նոր-Շիրական բղջիտութեան կազմում, 363 թ. հետո անջատվում է Մեծ Հայքից և միացվում Սասանյան Պարսկաստանի Հեղայաք (Աղիս-բենե) նահանգին:

Դափնոս Անտիոքացի ավան—Դ2—Daphnae նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանի սրբավայր:

Դելում ցեղ—Դ8—Հետագա դելլեմիտները:

Դեկից[ի]սէ ամրոց—Բ6—այժմ էլ նույն անունով հայտնի բերդի ավերակներ՝ Թեճամի գետի ափունքների շրջանում:

Դերջան ավան—Գ4—այժմյան Թերջան կամ Մամախթուն:

Դերջան գաւառ—Գ4—Բարձր Հայքի 6-րդ գավառը, հուն. Διερζην, այժմյան Թերջանը՝ Եփրատ գետի հովտում, որտեղ այն լայնանում է կազմելով դաշտավայր (այժմ կոչվում է Թերջան օվասի): Այս գավառի տարածությունն է

շուրջ՝ 2575 կմ²: Այս գավառում հայտնի էր Բազանի ավանը Միհրի տաճարով:

Դեղի գաւառ—Գ3—բյուզ. Τεχης, Διερζην—Չորրորդ Հայքի 8-րդ գավառը՝ 700 կմ² տարածութեամբ, Եփրատ գետի և Չմշկածագի միջև: «Աշխարհացոյց»-ը այս գավառում հիշատակում է երեք բերդ՝ Կոնի, Քուլի և Սոկ:

Դիգոր ազգագաւառ—Ա5—Ուրուխ գետի ափունքների շրջանում: Ալան-օվս ժողովուրդը կազմող ցեղերից մեկը:

Դիգոյ գաղապաւառ—Ա6—հուն. Διδόροι, վրաց. დიდოი Դիգոնի, և երկիրը՝ დიდოეთი Դիդոէթի: Այժմ էլ նույն տեղում՝ Անդիական Կուլսու գետի ափունքների շրջանում գոյություն ունի դիդոյեցիների ժողովուրդը:

Դիգափայտ լեռան (2480)—Գ7—այժմյան Զիարաթ լեռը: Այս լեռան վրա էր կառուցված Կատարոյ վանքը, որը մինչև վերջերս սրբավայր՝ «պիարաթ» էր: Տե՛ս Դ. Ալիշան. Հայաստանում, Վենետիկ, 1901, էջ 187:

Դկլաք գետ, տես՝ Տիգրիս գետ:

Դոլիխ ավան—Դ2—հայ մատենագիրների Տլուֆր, այժմյան Թել-Դյուլյուկը:

Դուան դաշտ, տես՝ Դաշուն Դուան գաւառ:

Դուին քաղաք—Գ6—հուն. Δούσιος, այժմ էլ նույն անունով պեղվող ավերակներ: Դվինը հիմնվել է Խոսրով Գ Կոտակի (332—338) օրոք և դարձել է Հայաստանի մայրաքաղաք՝ 460-ական թվականներին: V դ. ավերված Արտաշատը դարձավ Դվինի արվարձաններից մեկը, իսկ Ոստան Հայոց գավառը դարձավ Դվինի քաղաքային տերիտորիան և իբրև այդպիսին, այնուհետև կոչվում էր Ոստան Դրւնոյ:

Դուռն Փաղիսոսի լեռանցք—Բ6—Սեանի կամ Քաշաթաղի (Շահ-դաղի) լեռնաշղթայում, այժմ հայտնի Սատանի խաչ անունով, վկայված է միայն վրացական տարեգրութիւններում՝ յարօ ցարօնօսնօս Կարի Փաղիսոսիսա:

Դուրծ[ու]կ-ազգագաւառ—Ա6—վրաց. დურძუკი Դուրծուկի ցեղ և ընդլայնված Դուրծուկէթի երկիր. այժմյան ինգուլների նախորդներն են և ապրում էին Ասսա գետի վերին հոսանքում:

Դուալուն որ է Վիշապ գետ—Ա4—վրաց. ვეშაპი Էգուրի, կամ յեշաբի Էգուրի գետը, հնում՝ յեգոնօն Ֆյալօ Էգրիսիս-ձղալի, Էգրիսիոյ ջուր:

Դրակոնի կայան—Բ3—Draconis (Tab. Peut.), գտնվում էր Գալլ գետի վերին հոսանքում:

Դրուն Կաւուրոց (Պատանա)—Դ2—Πλάτωνος, լեռնանցք Ամանոս լեռներում. այստեղ էր միջնադարյան Բագրաս բերդը:

Դրունք Կասպից, տե՛ս Կասպիական դրունք:

Դրունք Կիլիկիոյ (Մալիս) — Դ2 — այժմյան Արսւլան-բողազ լեռնանցքը՝ Ֆեվզի-փաշա կայարանի մոտ, որտեղ գտնվում են խեթական ժամանակաշրջանի Սամալ քաղաքի ավերակները (այժմ Զինչիրլի): Ըստ Միսաք Ճեվահիրճյանի այս լեռնանցքը նշանավոր Մառի անցքն է:

Դրունք Հայոց — Գ7 — Ἀρμενίων πύλον (Strabo, II, 1, 25 — 26) լեռնանցք այժմյան Ղարադաղի լեռներում, որոնք Ստրաբոնի (XI, 7, 1) մոտ կոչվում են Հայկական լեռներ (Ἀρμενίω "Ορη): Այստեղ, այժմյան Ահաբից հյուսիս գտնվող լեռնանցքը, որը տանում էր Երասխի հովիտը, կոչվում էր Դրունք Հայոց: Այդ լեռնանցքը ուշ շրջանում (XIII դ.) ապրող պարսից աշխարհագետ Զաքարիա Ղազվինին կոչում է «Արմինիյան անցք» (Arminian):

Այս լեռնանցքից ճանապարհը գնում էր դեպի այժմյան Խուդափեռի կամուրջը, որի հյուսիսային եզրին, Երասխի ձախ ափին, գտնվում էր Սյունիքի առևտրական կենտրոն Նակուրգան քաղաքը:

Լ:

Նալբանդական բազին գաւառ, տե՛ս Նալբանդական բազին:

Նգրեփէլէ, որ Լ Առանձնակ Նգրայ — Ա4 — հուն. Ξεργητίζου γώρον, այսպես էր կոչվում Կողքիսի կամ Նգրաց աշխարհի կենտրոնական մասը, որ վրացիների մոտ մինչև այժմ էլ կոչվում է Նոցգոջլա Սա-մ-Նգրեփ-ն, այսինքն Նգրաց կամ մեգրեփների երկիր: Նգրե-փէլէ կազմված է Ղազիփէլէ-ի նմանությամբ: Իբրև ցեղանուն՝ Ερερυκοί ձևով պահպանվել է դեռևս XIX դարում, որպես չերքեզական ցեղերից մեկի անունը:

Նգր աշխարհ — Բ4 — Ճորոխ գետի ներքին հոսանքի հովիտում, վրաց. յցրօ էգրի. այստեղով հոսող Ճորոխ գետը կոչվում էր էգրոյ ջուր, յցրօն լիցալ էգրիս ծղալի: Այս Նգրը համապատասխանում է ուրարտական արձանագրությունների Kulha երկրին: Մ. թ. ա. VII — VI դդ. շեմքին, սակայն հուն. Κωλχίς, վրաց. էգրիսի, հայ. Նգր է կոչվում այժմյան Արևմտյան Վրաստանի տեղիտորիան, հատկապես Փասիս (Ռիոն) գետի հովիտը:

Նգրը մտնում էր Վրաց աշխարհի կազմում: Նգր աշխարհի տարածությունն էր՝ 1976 կմ²: Այս Նգրը կազմում էր Ստրաբոնի

(XI, 1, 18) Μοσχική երկրի կողքիսյան (եգե-րական) մասը:

Նդեսիա (Ուոնա) քաղաք, տե՛ս Ուոնա:

Նլեգարսինա, տե՛ս Նդեգարին:

Նկեղեաց գաւառ — Գ3 — Բարձր Հայքի 4-րդ գավառը, այժմյան Երզնկայի շրջանը, հուն. Ἀκίλισση, լատ. Acilisenae: Այս գավառը կոչվել է նաև Անահուական՝ (հուն. ἡ Ἀναΐτις Ὀρεα) Երիզա կամ Երեզ (այժմ Երզնկա) ավանում գտնվող Անահիտի հուշակավոր տաճարի անունով: Անտիկ հեղինակների Ակիլիսենեն ընդգրկում էր նաև Դարանաղի գավառը:

Այս գավառումն էին, բացի Երիզայից, Մուսինա (Չրմէս, Ճիմին) քաղաքը և Թիլն ավանը: Նկեղեաց գավառի տարածությունն է շուրջ 2250 կմ²:

Նդեգարին (Նլեգարսինա) ավան — Գ3 — Elegarsina, այժմյան Կամիշլի-դերե գյուղը:

Նդիդի լիճ — Գ5 — Երեվանը գավառում: Նդեգիս գյուղի մոտ շամբուտ, որը այժմ կոչվում է Գյուլյուս: Այս շամբուտը, որը գտնվում է Վանա լճի հարավային ափից ընդամենը մեկ կիլոմետր տարածության վրա, սկիզբ է տալիս Կեցան (Քեսան-դերեսի) գետին, որը թափվում է Արևելյան Տիգրիս (Զեմ, Բոհտանսու) գետում: Այս հանգամանքը շփոթության մեջ է գցել անտիկ աշխարհագիրներին, որոնց մոտ այն կարծիքն էր տարածված, թե Տիգրիսը սկսվում է Վանա լճից, օրինակ, ըստ Պլինիոսի (Nat. hist., V, 31)՝ Elegosine տեղից, որ Նդեգիս կամ Նդիդի անվան լատիներեն տառադարձությունն է: Տե՛ս Առևտրաւան:

Նդնի (Նենի) գաւառ — Բ7 — Բուն Աղուանից երկրի գավառներից մեկը, ընդգրկում էր այժմյան Զարաթալայի շրջանը՝ 1722 կմ² տարածությամբ:

Նրագգաուրս աւան, տե՛ս Նիրակաւան:

Նրախ գետ — Գ4 — այժմ պաշտոնապես կոչվում է Արաքս:

Նրեգուան կամ Երիզայ ֆաղափ — Գ3 — Պտղոմեոսի մոտ (V, 12, 5) հիշատակվում է Εὐρεσος (աղ-ճատված՝ Βρεσός): Մի այլ տեղ (V, 6, 19) Պտղոմեոսը հիշատակում է Ἀρεΐς (աղճատված՝ Ἀΐρις). այժմյան Երզնկա քաղաքը Նկեղեաց գավառում, որտեղ գտնվում էր Անահիտի հուշակավոր տաճարը:

Նրեւան բերդ — Բ6 — հիմնվել է ուրարտական Արգիշտի Ա (786 — 764) թագավորի ժամանակ, մ. թ. ա. 782 թվին, այժմ՝ Սովետական Հաստատանի մայրաքաղաք:

Երևաբ Գաւառ—Գ5—Տալրուբերան նահանգի 12-րդ գավառն էր՝ շուրջ 400 կմ² տարածութեամբ, այժմ հայտնի է Կարեկան անունով՝ Վանա լճի հարավային ափին:

Երխեբ Գաւառ—Գ5—Աղձնայաց բղեշխութեան 5-րդ գավառն էր 175 կմ² տարածութեամբ. այժմ՝ Էրուն շրջան, Խիզանից հարավ:

Երծոյ Գաւառ (աղձատված ձկերն են՝ Երծոյ, Երծայ)—Բ6—վրաց. յճճ, յճճ Էրծու, Էրծոյ. այսպէս է կոչվում մինչև այժմ Իորի գետի ձորը Թիանեթից մինչև Գոմբորի՝ 345 կմ² տարածութեամբ: Երծոյ գավառում հայտնի էր Ժալէթի վայրը, որն ըստ Վախուշտու, հոմանիշ է Ձեյլէթի կամ Բերքա վայրին:

Երկրորդ Հայք—Գ2—Armenia Secunda պրովինցիան, որը կազմվեց Թեոդոս Ա Մեծի ժամանակ 378—386 թթ. միջև. կենտրոնն էր Մելիտինէ քաղաքը: Երկրորդ Հայքի տարածութունն էր 34500 կմ²: Հուստինիանոսի 536 թ. նովեմբրի 1-ին Երկրորդ Հայքը վերանվանվում է Երրորդ Հայք (Armenia Tertia): Հուստինիանոս Ա-ի 536 թ. նովեմբրից հետո Երկրորդ Հայք լեր անվանվում բոլորովին այլ տեղիտորիա: Երկրորդ Հայքը հարավային սահմաններում ունեցել է «Դրունս երկու ելանելոյ յԱստուրոց» («Աշխարհացոյց» էջ 25): Այս երկու լեռնանցքները գտնվել են՝ ա) Պյուրամոս (Ջահան) գետի կիրճում—բ) յուզ. 'Κόλινδρος, արաբ. Darb maghārat-alkuhl, այժմ Ալ-Քուսուկ. և բ) հուն. 'Αδαθα (Ptol. V, 7, 25), արաբ. Qlisūrā de-Hadatā կամ Darb as-Salāma, Darb al-Hadat, գտնվում է այժմյան Հաղաթա գյուղից հարավ-արևմուտք, Ինեքլու գյուղից արևմուտք: Տե՛ս Ernst Honigmann. Die Ostgrenze des bizantinischen Reiches von 363 bis 1071. Bruxelles, 1935, S. 85—87.

Երնջակ ամրոց—Գ6—այժմյան Ալինջա-կալա ամրոցի ավերակները:

Երնջակ Գաւառ—Գ6—Սյունիքի 1-ին գավառը՝ շուրջ 600 կմ² տարածութեամբ. գրավում էր Երնջակ (այժմ՝ Ալինջա-չայ) գետի վերին հոսանքի շրջանը:

Երնջակ գետ—Գ6—այժմ Ալինջա-չայ:

Երուանդաշատ քաղաք—Բ5—կոչվել է նաև Մարմեո, այժմ՝ ավերակներ Բախշալար և Խերբեկլու գյուղերի միջև: Արշարունիք գավառը Երուանդաշատի քաղաքային տեղիտորիան էր: Այս քաղաքը երբեմն եղել է Այրարատի Երուանդունի թագավորության մայրաքաղաքը. IV դ. այս քաղաքը Կամսարական նախարարական տոհմի կենտրոնն էր:

Երուանդունի Գաւառ—Գ5—Վանապուրականի 12-րդ գավառը՝ 675 կմ² տարածութեամբ, Հայոց ձոր (Խոշաք) գետի հովտում և Արաաշխեան ու Դուկանի գավառների հետ միասին կոչվում էր Հայոց ձոր: Երուանդունիք անունն այս գավառը ստացել է հայկական արքայական հնագույն հարստության Արուանդունիէ-րից, որոնք ուրարտական գահի վրա բարձրացան Տուշպա-Վանում, մոտավորապէս 625 թ. մ. թ. ա.: Այս գավառում էր գտնվում Հայք ամրոցը, որը կապվում էր առասպելական Հայկ նահապետի հետ, որի գործունեությունը, ըստ ավանդության, անցել էր այս հովտում և որի անունով էլ այն կոչվում էր Հայոց ձոր:

Եղոյիֆսատա ավան—Գ2—Εβδοξέα (Ptol. V, 6, 20) պիտի այժմյան Բզդեխի գյուղի մոտ գտնվի:

Եւնենիս աւան—Գ2—Սեբաստիայից արևմուտք:

Եւքսիդուրակեան քաղիւն—Գ8—«Աշխարհացոյց»-ում սխալմամբ ցույց է տված իբրև առանձին գավառ, սակայն պիտի դիտել իբրև կրակաշատների սրբավայր, որ նույն «Աշխարհացոյց»-ում մի այլ տեղ կոչվում է Դաբառու քաղիւն: Այս վայրը հիշում է Ագաթանգեղոսը (Ա, 22, էջ 18)՝ «Յօրն քաղիւն մեհենիցն», որտեղ ուխտագնացութուն էր կատարել Հայոց Խոսրով Ա. Մեծ (217—238) թագավորը: Տե՛ս Գաբառու քաղիւն:

Եւպատորիա (Մագնոպոլիս) քաղաք—Բ2—Իոնիս և Գալլ գետի միախառնման տեղում:

Եւպոյեմէ (Սպունիոն) գյուղ—Գ2—այժմյան Դելիլու-գաշ գյուղը:

Եւրպոս (Կարֆեմիշ) քաղաք—Դ3—այժմ Զերաբլուս քաղաք, նշանավոր Կարքեմիշ քաղաքի ավերակներից արևմուտք:

Էփեսոս քաղաք, տե՛ս Արափսոս:

Էփրատ գետ—Բ4—Ասուրա-բաբելական աղբյուրների Purattiu գետը:

2

Զարգապոն գիւղ—Գ2—այժմ՝ Սարսապ գյուղ:

Զարա քաղաք—Գ2—այժմ էլ նույն անունով:

Զարասպ լեռն (3497)—Դ6—այժմ՝ Սիահ-կուն:

Զապետրա, տե՛ս Սոգապետրա:

Զարաւանդ Գաւառ—Գ6—Պարսկահայքի 8-րդ գավառը՝ շուրջ 500 կմ² տարածութեամբ, գրավում էր Կարմիր գետի ձախափնյա երկրամասը, այժմյան Զեյրավանդա գյուղի շրջակայքում: Ուրարտական ժամանակաշրջանում՝

Սարգոն Բ-ի արձանագրություններում հիշվող
Զարանդա երկիրը պիտի ընդգրկեր, բացի
Զարաւանդից, նաև Հեռ և Մարանդ գավառ-
ները:

Զարաւանդ քաղաք—Գ6—այժմ՝ Զեյրավանդա
գյուղ:

Զարեհաւան քաղաք—Գ6—Պարսկահայքի 7-րդ գա-
վառը՝ 1100 կմ² տարածութեամբ. համապա-
տասխանում է այժմյան Սալմաստի մահա-
լին: Այս գավառը պիտի լինէր Նոր-Շիրակյան
բղէշտութեան կենտրոնը հանդիսացող Զարե-
հաւան քաղաքի քաղաքային տերիտորիան:
Ըստ երևույթին, այս գավառը Զարեհաւանեան
նահարարական տոհմի ժառանգական հայ-
րենիքն էր: Այս տոհմից պիտի նշանակվէին
Նոր-Շիրակյան երկրի բղէշխները:

Զարեհաւան քաղաք՝ Պարսկահայք—Գ6—այժմ՝
Քյոհնա-շահար, ավերակներ Սալմաստի մոտ:

Զարեհաւան գիւղ—Բ5—այժմ՝ Զարաֆխանե գյուղ:

Զարեհաւան քաղաք Մաղկոտնի—Գ5—այժմ՝ Դիա-
դինից հյուսիս:

Զարիշատ քաղաք՝ Աղիովիտ—Գ5—գտնվել է Վանա
լճի հյուսիսային կողմը, այժմյան Երիշատ
գյուղի տեղում: Ըստ երևույթին, այս տեղում
է գտնվել ուրարտական արձանագրությու-
ններում հիշվող Ալի կրոնական կենտրոնը,
որի անունով էլ ամբողջ երկրամասը հայերի
մոտ կոչվեց Աղիովիտ: Ալի անունը դարձավ
Զարիշատ, հավանաբար, Արտաշես Ա-ի օրոք
(189—161), որը այդպես կոչեց ի պատիւ
իր հոր՝ Զարեհի: Ստանալով «արքունի քա-
ղաքի» իրավունք, Զարիշատը պիտի ստանար,
իբրև քաղաքային տերիտորիա, Աղիովիտ գա-
վառի արևմտյան մասը, որը և «Աշխարհա-
ցոյց»-ում հիշատակվում է իբրև առանձին
գավառ Տավրոսեքրան «աշխարհի» կազմում:

Զարիշատ Վանանդի աւան—Բ5—այժմ Զարուշադ
գյուղ, վերջերս վերանվանվել է Արփաշադ:

Զաւ[դ]է[ֆ] գաւառ—Բ6—մեզ հասած ցուցակնե-
րում պահպանվել է Զաւէ ձևով, իբրև Արցա-
խի գավառներից մեկը, տե՛ս Սաղֆ գաւառ:

Զաւդէֆ աւան, տե՛ս Սաղֆ աւան:

Զաւէ տես՝ Զաւդէֆ գաւառ:

Զելա քաղաք—Բ1—այժմյան Զիլէն:

Զելգմա քաղաք—Դ2—Ζελγμα, այժմյան Խալ-
փան գյուղի մոտ, նշանավոր գետանցք Եփ-
րատի վրա: Զելգմայի գետանցքը հայտնի էր
հնագույն ժամանակներից: Այստեղ էր գրա-
նդվում Խալպու քաղաքը, որին տիրելու հա-

մար Ուրարտուի պետությունը կատաղի պայ-
քար էր մղում Ասորեստանի դեմ:

[Զ]իգան[իոն] քաղաք—Ա5—մեզ հասել է աղ-
ճատված ձևով՝ Իգանի: Այս վայրը եղել է
Եփրատի աջաօձի հայտնի կենտրոններից
մեկը, որի հիշատակությունը պահպանվել է
շատ աղբյուրներում: Σιγάνειον (Ptol. V, 9, 2),
Sicanabis (Tab. Peut.), Siganium (Anon.
Rav.), Ζιγανέιον (Georg. Cyp.) տեղագրվում
է այժմյան Սուչունա գյուղի մոտերքը:

Զիգանա ամրոց—Բ3—այժմ էլ նույն անունով
գյուղ:

Զիգանա լեռնանցք (1960)—Բ3—այժմ էլ նույն ա-
նունով:

Զիգոն Բաւիլիկոն կամ Զիգոն Բաւիլեոն լեռն—
(Ζυγόν Βασιλειον, ὄρος)—Դ2—աղճատված ըն-
թերցումներն են՝ Զիգոն Վասիլեոն, Իգոն Բա-
ւիլեոն, բյուղ. Ζυγός, Անտիտավրոս լեռնա-
շղթայի արևելյան ճյուղավորությունը, որը
Արարկիից հարավ հասնում է մինչև Եփրատ
գետը և վերջանում Արածանիի գետաբերանի
գիմաց: Ζυγόν Βασιλειον պիտի նշանակի «առ-
քայական գիծ»: Այսպես պիտի կոչվեր այն
հնագույն գիծը՝ լեռնաշղթան, որը պատնեշ էր
հարավից, և քաղաքական կամ վարչական
սահման էր՝ սկսած Ուրարտուի ժամանակնե-
րից:

Զիմարա աւան—Դ3—այժմ էլ նույն անունով գյուղ:

Զինքա ամրոց—Դ6—պիտի գտնվէր Շինակ լեռ-
նանցքի (1785) արևելյան մատուցներին,
Փոքր Զար գետի ակունքների շրջանում:
Zintha հայերեն պիտի հնչէր «Շինակ» (հիշա-
րենթերցումը պիտի լինի *Zinaca?). Արշակուն-
յաց Մեծ Հայքի ամենահարավ-արևելյան ծայ-
րամասի սահմանումն էր գտնվում:

Զիքուն—Ա3—Առաջացել է հուն. Ζιχών ձևից
(Ζιχχοι—Ptol. V, 8, 12), ցեղանուն, վրաց.
ჯიჭონ Զիքնի և երկիրը՝ ჯიჭონი Զիքեթի, որը
հալ մատենագրության մեջ պահպանել է
Վարդան պատմիչը:

Զոել (Զոսյլ) բերդ—Դ5—այժմ՝ Զոել-կալասի:

Է

Էգեսա ամրոց—Դ1—Egeas, Ἐγέαι—ամրոց և
նավահանգիստ, կոչվել է նաև Ալեքսանդրո-
պոլիս և Մակրինոպոլիս: XI—XIV դդ. Կիլիկ-
յան Հայաստանի գլխավոր նավահանգիստը.
Այս անունով. այժմ Այաս գյուղաքաղաք:

Էլեգիա (Ջերմուկ) ավան—Գ4—հոմ.—հոմ. Ele-
geia: Բոլոր ժամանակներում հայտնի էր իր
բուժիչ ջերմուկներով. այժմ Իլիջա գյուղ: Ան-
վան Elegeia ձևը առաջացել է հայերեն «ելե-
գրն» բառից և կապվում է Հայկական լեռ-
նաշխարհում հաճախ պատահող եղեգնու-
ների գոյություն հետ:

Էլեգիա ամրոց—Գ3—պիտի գտնվելու այժմյան
Ննիջն (սկզբնական ընթերցումը, ըստ երե-
վույթին, եղել է «Նիլի») գյուղի մոտ: Ան-
տիկ աղբյուրներում պատահող այս ամրոցը
սովորաբար շփոթում են Կարինի մոտ գտ-
նվող Ջերմուկ-Էլեգիայի հետ:

Էլի վանք—Դ6—այժմ էլ նույն անունով գյուղ:
Երախանի բերդ—Բ4—Մամիկոնյանների ուստանը
Տալքում, այժմ Իրխան կամ Իրկնիս գյուղ
ձորոտի գետի աջ ափին, Թուխարք բերդից
հարավ:

Ը

Ընծայ գաւառ—Գ6—կոչվում էր նաև Առնա,
Պարսկահալքի Ծ-րդ գավառը՝ շուրջ 250 կմ²
տարածությամբ, գրավում էր Խանասորի
լեռնանցքից հյուսիս ընկած լեռնային շրջանը,
այժմյան Դերիկ վանքի շրջակայքում, Կենտ-
րոնն էր Առնայ վանք, այժմյան Դերիկ գյուղը:

Թ

Թաւասպարան ամրոց—Բ8—այժմ Թաբասարան.
այստեղ էին վերջանում Դարբանդի պա-
րիսպները:

Թաւասպարք ազգագաւառ—Բ7—Եղիշեի մոտ
Թաւասպարան, արաբ. Թաբասարան. այս-
պես էր կոչվում այժմյան Թաբասարանցիների
տեղիտորիան: Թաբասարանցիների լեզուն
պատկանում է կովկասյան լեզվախմբի լեզ-
գիական խմբին:

Թաւր ամրոց—Բ5—վրաց. տორո Թորի, հռչակ-
ված նաև միջին դարերում, իբրև Թորեյի
իշխանական տոհմի կենտրոն:

Թաւլիք գաւառ (Թոր, աղճատված ձևն է
Թուրքաւ, նաև պահպանվել է Թոր Գովա-
քիս ձևով)—Բ5—վրաց. տորո Թորի: Գուշա-
րեթիս-ծղալի հովտում: Այս գավառի տեղի-
տորիան ճշտվել համընկնում է այժմյան Բոր-
ջոմի շրջանին. տարածությունն էր՝ 732 կմ²:

Թաւրեզ քաղաք—Գ7—այժմ Թավրիզ: Հայ մա-
տենագրության մեջ առաջին հիշատակու-
թյունը պահպանվել է Փավստոս Բուզանդի
մոտ:

Թեմիսկիրի աւան—Բ2—Θεμισκυρί, այժմ՝ Թեմիս
գյուղաքաղաք:

Թեքմոզոն գետ, տե՛ս Գալլ գետ:

Թեոդուպոլիս (Կարմոյ քաղաք). տե՛ս Կարին
քաղաք:

Թիանեթ ավան—Ա6—այժմ էլ նույն անունով հա-
մանուն շրջանի կենտրոն:

Թիանեթ գաւառ—Ա6—վրաց. თიანეთი Թիանեթի
համանուն ավանով, այժմ էլ նույն անունով
շրջան Իորի գետի ակունքների շրջանում:
Դավառի տարածությունն էր 200 կմ²:

Թման գյուղ—Դ5—Հոփսիսիանց վարքում կոչ-
վում է Թմնիս, հուն. Κώμη Θυμαίων, ասոր.
Θεμανών, արաբ. Θαμανούν. այժմ՝ Բեքմանի
կամ Հեշտան. գտնվում էր այժմյան Ջուղի-
Դաղ (հին Արարատ, Արարատ, Նիբուր) գա-
ղաթի հարավային փեշերին: Ըստ տեղական
ավանդության, Նոյի տապանը կանգ է առել
այդ գաղաթի վրա և Նոյը իր ազգով բնակու-
թյուն է հաստատել Թմանում: Այս վայրի
անունով ամբողջ Կորդուք գավառը կոչվել է
Թամոնիսիս (Ταμωνίτις—Մարբարոն, XI, 14, 5):

Թմնիս (Տոմիս) բերդ—Գ3—ուրարտական ար-
ձանագրությունների Տոմնիշկի, հուն. Τόμισσα,
այժմյան Իզոլուն. հին ժամանակները շատ
հայտնի էր իբրև հիմնական գետանցք Մեծ
Հալքից Փոքր Հալք և արևմուտք անցնելու
համար: Այս գետանցքի մոտ հիմնվեց Մելի-
աինե քաղաքը, որը իր կենտրոնական դիրքը
պահպանում էր շնորհիվ հիշյալ գետանցքի:
Թոնգրակ լեռան (3548)—Դ5—այժմ Թանդուրեկ,
մինչև այժմ գործող հրաբուխ:

Թոնոգա գյուղ—Գ2—այժմ Թոնուղ գյուղ, Կարա-
Թոնուղ լեռնաշղթայի փեշերին:

Թոռնաւան ավան—Գ6—Թոռնավան գավառի կենտ-
րոն, որը պիտի լինի Տավերնիե ճանա-
պարհորդի մոտ հիշատակվող Darnavin վայ-
րը. հարկավոր է փնտրել Մարմեա գետի
վերին հոսանքում՝ Տաշ-Ռումի գյուղի
մոտերքը:

Թոռնաւան գաւառ—Գ5—Գ6—Վասպուրականի
19-րդ գավառը՝ 1300 կմ² տարածությամբ:

Թորգան գյուղ—Գ3—այժմ էլ նույն անունով
գյուղ:

Թուլսարք կամ Թուլսար[ի]ս—Բ4—վրաց. თუბ-
როსი Թուլսարիսի, բերդ Կղարջ գավառում,
այժմ՝ Խերես գյուղ Տալքի սահմանին մոտ:

Թուշք ազգագաւառ—Ա6—վրաց. თუშეთი Թուշեթի
և երկիրը՝ Թուշեթի, շուրջ 730 կմ²
տարածությամբ: Պաղոմեոսի մոտ (V, 8, 13)
հիշվում է Τούσχοι ձևով, որ պիտի առաջա-
ցած լինի հայերեն Թուշք-ից:

Թռեղք գաւառ—**Բ5**—**Բ6**—«Երկիրն Թռեղեաց կամ Ծաղկայ» (*Ջուանշէր, Դ*), վրաց. տრიალეთი Թրիալեթի, Պլինիոսի մոտ կոչվում է Regio Thriare, այժմ՝ Թրիալեթի կամ Ծաղկայի շրջանը՝ 2195 կմ² տարածութեամբ։ Թռեղքը Գուգարաց բլեշխութեան 5-րդ գավառն էր և 387 թ. մտնում էր Վրաց աշխարհի կազմում։ Ըստ երևույթին այժմյան Ծաղկա անունը, որը մատենագիրների Ծաղկայն է, Թռեղք գավառի հետագա անունն է և իր ծագումով պիտի նույնը լինի, ինչ որ Ծաղկոտն, Ծաղկունք, Ծաղկի և այլ տեղանունները, որոնք սովորաբար գտնվում են գետերի ակունքների մոտ և կապ պետք է ունենան ջրի պաշտամունքի հետ։

Թրաքի գաւառ—**Դ6**—Պարսկահայքի 3-րդ գավառը՝ 1200 կմ² տարածութեամբ, այժմ Թերգեվեո՝ Բերդեսուր-չալ գետի հովտում։ Այս գավառում հայտնի էին՝ Ուրմի (այժմյան Ուրմիա) և Նախնաւան (այժմ Նախիջեան-Թեփե) քաղաքները։

Թրաքի գետ—**Դ6**—այժմ Բերդեսուր-չալ։

Ի

Իշայր գաւառ—**Գ6**—Մոկաց նահանգի 1-ին գավառն էր 175 կմ² տարածութեամբ, այժմ կոչվում է Շնիձոր՝ Մոկսի և Խիզանի միջև։ Այս գավառում միջին դարերում հայտնի էր Սուրբ կանանց վանքը, որը հետագայում կոչվում էր Սուրբ Խաչ վանք՝ Կեցան գետի ձախ ափին։

Իշխանաց գեղ—**Բ4**—Տալքի ձախ գավառում։ Հիշատակվում է կաթողիկոսական գավառահայրերից մեկում իբրև Ներսես Գ. Շինող կաթողիկոսի ժնգավայրը (տե՛ս Դ. Ինճիճեան, Ստորագր. հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822, էջ 373)։ այժմ կոչվում է Իշխան, հայտնի իր ճարտարապետական կոթողով՝ Իշխանի տաճարով, որ կառուցել է Հայոց կաթողիկոս Ներսես Գ. Շինողը VII դ.։ Այս վայրը Մամիկոնյան տոհմի նստոցն էր, որի պատճառով էլ գյուղը պիտի կոչվեր Իշխանանիստ գեղ, իսկ ամբողջ շրջակայքը՝ Իշխանանիստ ձոր (Յակոբ Կարնեցի, Տեղագիր Վերին Հայոց, տե՛ս Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ., հատ. Բ, Երևան, 1956, էջ 553)։

Իշխան գետ—**Գ7**—Ներքին հոսանքը այժմ կոչվում է Կուրու-չալ։

Իշխանձոր—**Գ3**—Գյուղ՝ Իշխանձոր գետի ակունքների մոտ։

Իշոց գաւառ—**Դ5**—Մոկաց նահանգի 3-րդ գավառն էր՝ շուրջ 302 կմ² տարածութեամբ, այժմ կոչվում է Սպարկեբա։

Իսիկեան ծոց—**Դ1**—լատ. Sinus Issicus, միջին դարերում կոչվում էր Հայոց ծոց, Աղեքսանդրեկի ծոց. այժմ՝ Ալեքսանդրեաի ծոց։

Իսու քաղաք—տե՛ս Սիսուն։

Իռիս գետ—**Բ5**—այժմյան Էշիլ-ըրմաղ գետը։

Իւրայ (Կամբեն) գետ («Աշխարհացոյց»-ում, էջ 29, հիշվում է աղճատված ձևով՝ Կուրալ)—**Բ6**—կոչվել է նաև Կամբեն, վրաց. მდინარე კამბენისა Մզինարե Կամբենիս, այժմ Իորա կամ Իորի գետը։

Իփսելի աւան—**Բ2**—բլուզ. Իփշէլ, այժմ՝ Իփսիլի գյուղ։

Լ

Լազիլիկի երկիր—**Բ4**—կա նաև Լազիլիկ ձևը, որ համապատասխանում է հուն. Λαζική-ին։ Այս անունով է կոչվում Լազիկա թագավորության հիմնական երկրամասը։ Համապատասխանում է հետագա Դուրիային։

Լարիսա քաղաք—**Դ2**—հուն. Λάρισα, Կնթարըրվում է այժմյան Մանջինրի գյուղի անդում։

Լեկք աղգադաւառ—**Բ7**—լատ. Leges, լեզգիների բնակության տեղիտորիան։

Լեռնադաշտքն Ջաւախաց—**Բ5**—այսպես էր կոչվում Վերին Ջավախքի Աբուլ լեռան հրաբխային գագաթի շուրջը փռված ալպյան լճերով հարուստ լեռնադաշտը։

Լեխ գետ—**Ա5**—վրաց. ლეხვი Լիախվի, Կուր գետի վտակներից մեկը։

Լերինք Տաւրոսի—**Գ5**—այսպես է կոչվում «Աշխարհացոյց»-ում Հայկական Տավրոսի արեւելյան մասը։ Տե՛ս նաև Տաւրոս լեռն։

Լիմ կղզի—**Գ5**—Վանա լճի կղզիներից մեկը, այժմ էլ նույն անունով հայտնի վանքով։ Լիմ կղզին համարվում էր Առեքրանի գավառում։

Լուսաթառին քաղաք—**Գ3**—այժմ Կապան-Մադեն, Եփրատի ափին, Արածանիի գետաբերանից հարավ։ Այժմ պահպանվել է Լուսաթառին կամ Լուսավորիչ գյուղ Ջարանջակի Փերին գավառակում (տե՛ս Հ. Ս. Էփրիկեան, Բնաշխարհիկ բառարան, հատ. Բ., Վենետիկ, 1907, էջ 11)։

Լոփնաս գետ—**Բ6**—այժմ Աղսաւս գետ։

Լիֆնիք աղգադաւառ («Աշխարհացոյց»-ում աղճատված՝ Փւիք ձևով—**Ա6**—այսպես պիտի կոչվեր Այնրկույս Կախեթը (Գաղմա Կախեթ)։ Հայտնի էր Լիփնաց քաղաքը (Λοβιον)

xóμης, Ptol. V, 10, 2), որը պիտի գտնվեր այժմյան Լափաների գյուղի տեղը, Լոպոտա վտակի գետաբերանի մոտ:

Հավանաբար, լիինների անունը պահպանվել է Աղուան—Ալազան գետի երրորդ անվան մեջ՝ Лабянь Լաբան (տե՛ս Книга Большому Чертежу, М.—Л., 1950, стр. 89):

Խ

Խաբուր գետ (Արևելյան Խաբուր)—Դ5—այժմ՝ Խաբուր—սու, Մեծ Հայքի սահմանն էր Տիգրիսի հովտում:

Խաբուր գետ—Դ4—այժմ էլ նույն անունով Եփրատի ձախ վտակը, Միջագետքի ներսում գտնվող ամենախոշոր ջրային ավազանը:

Խաղիրք—Ա6—Խոշոր ցեղային միություն՝ «թագաւորութիւն»:

Խայզան ամրոց—Բ8—այժմ Խըղի գյուղ—այսպես էր կոչվում Խարուան կամ Խուրսան երկրի կենտրոնը:

Խալտայ ձոր—Բ4—ձորոխ գետի միջին հոսանքի հովիտը:

Խանցիխե գաւառ կամ Հունարակերտ (աղճատված ձևերն են՝ Խանցիխ և Խանցիխ)—Բ6—վրաց. ხედახი Խունանի, պետք է լիներ նաև ხედახი Խանցիխե, որ չի վկայված: Խանցիխե կամ Հունարակերտը Գուգարաց բզեշխության 16-րդ գավառն էր, որը 387 թ. հետո ամբողջ Գուգարաց բզեշխության տերիտորիայի հետ անջատվել է Մեծ Հայքից և միացվել Վրաց աշխարհին: Այս գավառը զբաղվում էր Կուր և Քցիա գետերի միջև գոյություն ունեցող եռանկյունին, ունենալով 275 կմ² տարածություն: Գավառի կենտրոնն էր Հունարակերտը կամ Խանցիխե սահմանամերձ ամրոցը, որը համարվում էր քաղաք: Խանցիխե վրացերեն բառացի նշանակում է Խան-բերդ, ուստի այս անվան հնագույն հիշատակությունը պիտի լինի Ստրաբոնի Χάγης-ը, որը այժմյան Խրամի գետի անունը պիտի լինի:

Խանցիխե, տե՛ս Հունարակերտ ամրոց:

Խառան քաղաք—Դ3—այժմ էլ նույն անունով, աշխարհիս ամենահին քաղաքներից մեկն է: Խարսիանա (Օրսա) աւան—Գ2—այժմյան Խորսանա գյուղը:

Խարսիանոն բերդ—Գ1—բյուզ. Χαρσιανόν κάστρον այժմյան Մուշալը գյուղը:

Խերուրք ազգագաւառ—Ա7—ըստ երևույթին Ավարական-Կոյսու (Аварское—Койсу) ակունքների Ջուրմուխ վտակի ձորում:

Խեմաւք ազգագաւառ—Բ7—այսպես պիտի կոչվեին այժմյան Ախտի-չալ վտակի Խնով առուում:

ապրող բնակիչները, որոնք կազմում էին առանձին ցեղ:

Խեմի գաւառ, տե՛ս Եղնի (Խեմի) գաւառ:

Խերկ գաւառ—Բ6—վրաց. ხერკი Խերկի, գտնվում էր Արագվիի ձախափնյա վտակ Թեձամի գետակի ձորում 175 կմ² տարածություն ուներ: Թեձամի գետաբերանի մոտ էր գտնվում Ջանաւի գյուղը:

Խերպա գյուղ—Գ2—գտնվում էր Արաբխոսի (Եփեսոսի) մոտ:

Խիսաք, տե՛ս Քուսաք:

Խիբա ամրոց—Բ8—պիտի գտնվեր Գիլգիլ-չալի գետաբերանի մոտ: Սրա անունով ամբողջ գավառը կոչվում էր Խարուան, Խարվան կամ Խուրսան:

Խնունիս գետ—Գ4—այժմյան Խնուս-չալը:

Խոզան բերդ—Ե4—այժմ էլ նույն անունով, բյուզ. Χόζανος Պաղնատուն գավառում, ուրարտացիների ժամանակ կոչվում էր Խուզանա: Խոզմաւք, տե՛ս Ասպահեն գետ:

Խոլմադարա ամրոց—Դ3—Χολμαδάρα, Cholmadara (Ptol. V, 14, 8) կոչվել է նաև Սեբաստիա, գտնվում էր այժմ Կյախտա-չալ կոչվող վտակի գետաբերանի մոտ:

Խոլմազ գաւառ—Բ7—այժմ՝ Խալմազ, Վարդաշենի շրջանում: Ընդհանուր տարածությունն էր մոտավորապես 1330 կմ²:

Խոյք գաւառ—26 Տավրուբերան նահանգի 1-ին գավառը՝ շուրջ 1190 կմ² տարածությամբ: Այժմ հայտնի է Խուք անունով: Այստեղ էին ապրում քաջ լեռնցի խութեցիները՝ բյուզ. Χοδαῖται:

Խոռխորունք գաւառ—Գ5—Տավրուբերան նահանգի 16-րդ գավառը: Հալ մատենագիրների մոտ հիշվում է միայն Խոռխորունյաց նախարարական տոհմը, իսկ իբրև գավառ չի հիշվում: Թվում է, թե «Աշխարհացոյց»-ի հետագա խմբագիրներն են ավելացրել, իմանալով, որ Խոռխորունիների տոհմական գավառն է եղել նույն Բզնունիքը, համեմատելով Խոռխորունյաց գավառը պիտի գրտնդվեր Բզնունյաց գավառից հյուսիս, Արծկեից արևելք ընկնող շրջանում, որը մոտավորապես 1000 կմ² տարածություն ունի:

Խորձեան գաւառ—Գ4—բյուզ. Χορζιανή—Չորրորդ Հայքի 1-ին գավառը, այժմյան Բըղի՝ Մեւս Գալլ գետի վերին ու միջին հոսանքի ձորահովիտը շուրջ 3450 կմ² տարածությամբ: Կենտրոնն էր Կողոբերդ կամ Կեղի (այժմ Քըղի) ավանը: Այս գավառումն էր նաև Արտաշեսոն ամրոցը (Հանդսաուն գյուղի մոտ):

Խորձեան լեան—Բ5—Կուր գետի ակունքներում, այժմ՝ Խորձիան:

Խորսվեմ պարիսպ—Բ8—արար. Խուրսանի պատվար—այսպես էր կոչվում այն պարիսպը, որը կառուցվել էր Գիլգիլ-չալի ձախ ափին և բաժանում էր Շարուան ազգագաւառը Խարուանից:

Խուճճք ազգագաւառ—Ա7—«Աշխարհացոյց»-ում այս անվան աղճատված ձևը պիտի լինի Խուճք ցեղանունը: Խուճճքը (վրաց. Խუჯჯი Խուճճի) բնակվում են մինչև այժմ Խուճճայի անունով հայտնի շրջանում, Ավարական-Կոյսու գետի կիրճում: Նրանց այլ անունն է ավար, որը և ընդհանրացած է այժմ:

Խարուան ազգագաւառ—Բ8—արար. Խուրսան կամ Խայգան. այսպես էր կոչվում Գիլգիլ-չալի և Սումգալիթ գետերի միջև գտնվող երկրամասը, որի տարածությունն էր մոտավորապես 1750 կմ²: VI դ. հայտնի էր իբրև առանձին ֆեոդալական իշխանություն, որի կառավարիչը կրում էր «Խուրսան-շահ» տիտղոսը: Այս իշխանությունը պիտի առաջ դարձա՞ր Սաղքթաց թագավորության վերացումից հետո, մոտավորապես 510 թ.: Կենտրոնը պիտի գտնվեր Խայգան ամրոցում:

Ծ

Շաղկաւեա լեան—Բ4—այժմ Դումլու-դաղ լեռներ, որտեղ գտնվում են Եփրատ (Արևմտյան Եփրատ կամ Կարսու) գետի ակունքները (տե՛ս Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ. հատ. Բ, Երևան, 1956, էջ 577):

Մաղկուան գաւառ—Գ5—Այրարատ նահանգի 7-րդ գավառը 675 կմ² տարածությամբ: Ուրարտական ժամանակաշրջանում կոչվել է Luša, որից մնացել է Մաղկուան գավառի ուշ շրջանի իշխանական տան ներկայացուցիչների «Ալուզ» անունը (թե՞ տիտղոսը):

Մաղկուան գավառը Արշակունիների ամառանոցն էր («հովոց տեղիք»), այսպեղ էին գումարվում (Շահապիվան աւանում), աշխարհածողովները և կատարվում Նավասարդյան տոներ: Մամանդոս (Մամնդաւ) ամրոց—Գ2—Մեկիք-դագի գյուղի գլխին գտնվող Ջամանախի-կալեսի ամրոցը (ըստ Մ. Ճեվահիրճյանի):

Մամանդաւ գետ—Գ2—այժմ Ջամանախի-սու:

Մանախոյ ձոր գետ—Բ3—այժմյան Խարշիտ գետի վերին հոսանքը (տե՛ս Վ. Ա. Հակոբյան, Նույն աշխատությունը, էջ 552):

Մանարք ազգագաւառ—Ա6—վրաց. შანარხი Մանարնի, Σαναραϊοι, Σάναροι (Ptol. V, 8, 13) Թերեք գետի ակունքների շրջանում, որը վրացիները կոչում էին Եջո-Մանարցոսիս, Եջո, Խեվի Մանարքիսա, Խեվի, այժմյան Ղազբեզի շրջանը, մոտավորապես 945 կմ² տարածությամբ:

Մելքան գուռն—Ա6—այսպես էր կոչվում, ըստ երևույթին, այն անցքը, որը գտնվում էր այժմյան ռազմավիրական ճանապարհի վրա, Փասանաուրի գյուղից վերև, որտեղ միախառնվում են Սպիտակ Արագվին և Սև (կամ Գուղամակար) Արագվին, կազմելով Արագւի գետը:

Մելքանք ազգագաւառ—Ա6—վրաց. შალკანგლი Մալկանցլի, բնակվում էին Արագվի գետի վերին հոսանքում, որը կոչվում էր Սպիտակ Արագվի: Սրանց տերիտորիան ընդգրկում էր շուրջ 525 կմ²:

Միպան կղզի—Գ5—այս կղզին պիտի գտնվեր այժմյան Աղարաղ հրվանդանի մոտ: Միջին դարերում այստեղ հայտնի էր «Միպնայ Բնապատը»: Միպան կղզին գտնվում էր Բզնունիք գավառում:

Միրանեաց լեռ (3133)—Բ4—այժմ Կանդիլ, Բասեն և Կարին գավառների սահմանում:

Միուկ գաւառ—Գ6—Սիւնիքի 7-րդ գավառը՝ 1950 կմ² տարածությամբ, համապատասխանում է այժմյան Սիսիանի շրջանին: Միուկ գավառը կոչվել է նաև Սիւնիք կամ Սիսական՝ նեղ իմաստով:

Մոբ կամ Մոփ ամրոց—Բ6—վրաց. შოფი, որի ավերակները գտնվում են Նուխանուն Մոփա գյուղի մոտ, Սաղախլու երկաթուղային կայարանից ոչ հեռու:

Մոբեն գյուղ—Բ6—այժմ էլ նույն անունով:

Մոբենոբ գաւառ (աղճատված ձևն է Մափան)—Բ6—վրաց. შობენობი Մոբենոբի, համանուն Մոբեն. գյուղով Արագվի գետի ձախ ափին, ընդհանուր տարածությունն էր շուրջ 400 կմ²:

Մորոփք կամ Մոփոփոբ գաւառ—Բ6—Գուգարաց բղեշխության 2-րդ գավառը՝ 450 կմ² տարածությամբ. ընդգրկում էր Նուլավեբ գետի հովիտը մինչև Ջորագեաը (այժմ՝ Դերեղ): Կենտրոնն էր Մոբ ամրոցը, Մոփա վանկի վրա: 387 թ. մասնում էր վրաց աշխարհի կազմում:

Մովակ Հիւսիսոյ, տե՛ս Ցեխի լիճ:

Մովք բերդ և կղզի—Գ3—այժմ Գյուլուկ կղզի համանուն երկաթուղային կայարանի մոտ: Այս Մովք ամրոցը չպիտք է շփոթել միջին դարերում հայտնի կաթողիկոսանիստ Մովք գյուղի:

հետ, որը գտնվում էր Կիլիկյան Հայաստանի և Ասորիքի սահմանում, Այնթապից հյուսիս-արևմուտք, այժմյան Սոֆ-Քեոյ բնակավայրի տեղում (ըստ ձեռագրերի):

Մովք լին—Գ3—այժմ Գյուլջուկի Այստեղից էր սկսվում Արևմտյան Տիգրիսի արևմտյան բազուկը: Այս լիճը ուրարտական արձանագրություններում հիշվում է Մուա անունով:

Մովք կղզի, տե՛ս Մովք բերդ:

Մոփա գետ—Բ6—փոքրիկ վտակ, որի ափին զբաղվում էր Մոփա կամ Մոր ամրոցը, այժմյան նույնանուն գյուղի մոտ:

Մոփաց կողմն (Չորրորդ Հայք)—Գ3—Գ4—Մեծ Հայքի 2-րդ նահանգը, որը բաժանված էր 8 գավառների և ուներ 15890 կմ² տարածություն: Այս նահանգը ընդգրկում էր հելլենիստական ժամանակաշրջանի Մոփաց թագավորության տերիտորիան, ուստի կոչվում էր Մոփաց կողմն: 387 թ. հետո հիշյալ նահանգի տերիտորիան բաղկացած էր հինգ նախարարական տերություններից—սատրապիաներից, որոնք բյուզանդական օրենսդրական աղբյուրներում անվանվում են gens, այսինքն՝ «ազգեր»: Հուստինիանոս Ա-ի 536 թ. նովելայով Մոփաց կողմը գտնվում է առանձին պրովինցիա՝ Չորրորդ Հայք (Armenia Quarta) անունով:

Մոփք Շահունեաց գաւառ—Գ3—կոչվել է նաև Մոփք Շահնի, Մոփք Շահունի, հուն. Σοφηνή, լատ. Sophenae, ուրարտական արձանագրություններում՝ Մուպանի, Չորրորդ Հայքի 5-րդ գավառն է՝ 2460 կմ² տարածությամբ: Այս գավառը Մոփքի թագավորության կենտրոնական երկրամասն էր, որտեղ գտնվում էր Մոփքի կենտրոնական սրբավայրը՝ Հեռապալիսը (այժմ Չմշկածագ): Այս գավառը կոչվում էր Շահունի՝ տիրող թագավորական հարստության անունով:

Մուսինա (Չրմես, ձիմին) քաղաք, —Գ3—այժմ Ջիմին գյուղ:

Մունգա քաղաք, տե՛ս Փաջատուն:

Մուքեք գաւառ («Աշխարհացույց»-ում հասել է աղճատված Քեք ձևով, ճիշտ ընթերցումը պահպանվել է Ղանդի մոտ)—Բ6—վրաց. მუქეთი Մուքեթի, Իորի գետի հովտում, Երծուի և Կոխեթի մեջտեղում: Այս գավառում էր Կածարեթի վայրը, որը «Գիրք թղթոց»-ը պահպանել է այս անվան մի այլ՝ Կասր ձևով: Այստեղ էր նստում գավառի եպիսկոպոսը, այժմ այս գյուղը կոչվում է Սամբա: Մուքէթ գավառի տարածությունն է շուրջ 250 կմ²:

Կաբիրա քաղաք, տե՛ս Նեոկեսարիա:

Կազբբ ազգագաւառ—Բ8—այսպես պիտի կոչվեր Սումգայթ գետի օժանդակ Կոզլու-չայ ձորահովիտը, որը Բաղրան երկրի մասն էր կազմում: Կազբ կամ Կասպ ցեղը վաղուց գոյություն չուներ, Կասպերի Kaspianae երկիրը վաղուց այլ անուն էր կրում՝ Բադասկան կամ Փայտակարան, և միայն այս մոտացված կիսաանագատ լերկ ժայռերի շրջանն էր, որ շարունակում էր կոչվել «Կազբբ»:

Կակամար, տե՛ս Պոնաուս ծով:

Կանկաքար լեռ—Դ6—այժմ Կաչքար գագաթ (3937) Պարխարյան լեռներում:

Կաղզուան աւան—Բ5—այժմ էլ նույն անունով գյուղ, վրաց. კაღვჯუანის Աղզեվանի, ռուս. Кагвѣзан.

Կամախ աւան—Դ3—այժմ էլ նույն անունով Քեմախ, տե՛ս Անի:

Կամբեն գետ, տե՛ս Իւրայ գետ:

Կամբեման գաւառ—Բ6—Բ7—այժմյան Շիրակի կիսաանագատային անջրդի դաշտավայրը, որի միջով հոսում էր միայն ամառվա շոգին հաղիվ գոյությունը պահպանող Կամբեն կամ Իւրայ (այժմ՝ Իորա կամ Իորի) գետը: Կամբեման գավառի ընդհանուր տարածությունն էր շուրջ 7510 կմ²:

Կամբիսես գետ ըստ երևույթին, այսպես էր կոչվում այժմյան Ղարա-սու գետը: Արարական աղբյուրներից կարելի է հետևել, որ Ղարա-սու գետը կոչվել է՝ Ջառան, որ պարթևական Գառան ձևից պիտի առաջացած լինի: Քարտեզի վրա նշված է Գառ-ռան ձևով—Դ7—:

Կամուլիանա գիւղ—Դ1—այժմյան Կեմեր գյուղը:

Կամիսա աւան—Դ2—այժմյան Կեմիս գյուղը:

Կանգարք գաւառ—Բ6—վրաց. კანგარო, ქუეყანა კანგაროს Կանգարի, Քուեղանայ Կանգարի-սայ: Գուգարաց բղիշխության 6-րդ գավառը, ենթադրաբար տեղադրում ենք Ոսկեպար գետի ձորահովտում: Եթե մեր ենթադրությունը ճիշտ է, այս գավառի մակերեսի տարածությունը մոտավորապես 305 կմ² էր: Կանգարք գավառը 387 թ. մտնում էր Վրաց աշխարհի կազմում մինչև IX դ.: Գագայ Սուր Սարգիսը (այժմյան Կոթի գյուղի մոտ) համարվում էր Կանգարք գավառում¹: Կան-

¹ Տե՛ս Л. М. Меликсет-беков, Грузинский извод сказания о посте „араджавор“, Христ. Восток, т. V, вып. 2, Петроград, 1917, стр. 73—111.

գարաց կամ Մթին լեռների անունը պահպանվել է այժմյան Մթնաձոր կամ Խավարաձոր անվան մեջ:

Կանգուար կամ Կանգուար, ամրոց—Գ5—Ան-ձեվացիք գավառի կենտրոնը, այժմ Կենգե-վեր գյուղ:

Կապադակ քաղաք—Բ7—այժմ Կաբալա գյուղը, նիժ գյուղի մոտերքը: Առաջին անգամ հիշվում է Պլինիոսի մոտ Cabalaca ձևով, ապա Պապոմենոսի մոտ (V, 11, 5) երկու ընթերցմամբ՝ Καβαλάα (մեկ հասել է աղճատված՝ Θαβαλάα ձևով) և Χαβάλα:

Կապ-կոն լեռան—Ա6—Բ8—այսպես էր կոչվում Գլխավոր Կովկասյան լեռնաշղթան:

Կապուտան ծով—Դ6—այժմ Ուրմիա կամ Ռեզա-լե՝ Հայկական լեռնաշխարհի ամենամեծ լիճը, 5775 կմ² մակերեսով. երկայնությունը՝ 135 կմ, լայնությունը՝ 45 կմ, խորությունը՝ 15 մ, աղիությունը հասնում է 150—230‰: Կապուտան ծովը բարձր է ծովի մակերեսից՝ 1330 մ: Այս լճի ալ անունն է Գաբիթեան, որ Կապուտան անվան տեղական ձևը պիտի լինի: Ստրաբոնը (XI, 13, 2) այս լիճը հիշում է երկու անունով՝ Μαγνισή և Καπδοτα (աղճատված ձևն է՝ Σπαδοτα) և նկատի ունենալով այս վերջին անունը՝ տալիս է նրա ստուգաբանությունը՝ Κυανή έρμαγεθίσα—«հույժ կապույտ», այսինքն՝ Կապուտան, որ լճի հայ-պարսկական անունն է:

Կառամինոն գետ—Գ3—Փոքր Հայքում, Եփրատի աջ օժանդակը, որը թափվում էր Եփրատում Համարա ամրոցի (այժմ՝ Ամբարշիկ գյուղ) մոտ:

Կառոմոսոս գետ—Գ1—Caromosos, Սարոս գետի աջ վտակը, որի վրա գտնվում էին Կոռոմո-զոլ (այժմ Կյուրումզե) և Վահկա (այժմ՝ Փե-կե) ամրոցները:

Կասե գիւղ—Գ1—բլուզ. Κατή. Կնթադրաբար տեղադրվում է այժմյան Գեսի գյուղի տեղը:

Կասաի (Ուփիս-ցիսե) բերդ—Բ6—վրաց. უფ-ლის ციხე յახსის Ուփիս-ցիսե Կասաի-սա, այժմ Ուփիս-ցիսե գյուղը, հռչակված իր վիճափոր հուշարձանով:

Կասաիական դրունք—Գ7—այժմ Սալավաթի լեռնանցք: Կեղծ Կալիսթենիսի «Վարք Աղեք-սանդրի» երկում կարդում ենք. «Ի Կասաիա-կան դրունս մերձ յաշխարհն Թալիշի գա-լառն Գիլանայ: Կասաիական դրունքի մասին հաղորդում են նաև Ամմիանոս Մարկելլինոսը (XXIII, 6, 13) և Նիսեբիոս Կեսարացին (p. 190):

Կասաից ծով, որ է Վրկանաց ծով—Ա8—Գ8:

Կատարա գիւղ—Դ2—Մարաշից դեպի արևմուտք:

Կատարոյ լեռան—Գ4—այժմ Կատարին-թափա լեռ (2950):

Կատիշք աղգադառառ—Գ7—հուն. Καδοισιός ցեղը բնակվում էր Արդաբիլից Ահար ձգվող Դա-րասու գետի հովտի վերին մասում:

Կարթունիք գալառ—Դ6—Կորճեից հանանդի 9-րդ գավառը՝ շուրջ 550 կմ² տարածությամբ: Այ-ժմ ալս գավառի անունը հիշեցնում է Շեմ-գինանի Կատունի գյուղը:

Կարին գալառ—Գ4—Բարձր Հայքի 9-րդ գավառը՝ այժմյան Էրզերումի սանջակը, Ստրաբոնի մոտ (XI, 14, 5) կոչվում է Καργινίς: Այսպես էր կոչվում Կարին ավանի, ապա քաղաքի անունով:

Կարին գավառը գրավում էր Կարնոյ դաշտը և մակերեսը հավասար էր 2275 կմ²: Այս գավառումն էին գտնվում Եփրատ գետի ակունքները:

Կարին քաղաք կամ Կարնոյ քաղաք—Գ4—այժմյան Էրզրումը: Թեոդոս Բ Փոքրը (408—450) կա-ռուցեց մեծ ամրություններ, դարձնելով քա-ղաքը Բյուզանդական Հայաստանի ռազ-մական ու վարչական կենտրոն և կոչեց այն Թեոդոսուպալիս, կոչվում էր նաև Թեոդու-պալիս (տես):

Միջին դարերում կոչվում էր Կարնոյ քաղաք, վրաց. კარნე ქალაქი Կարնու քա-լաքի, իսկ արաբները՝ Kali-Kala: XI դ. վերջից, Արծն քաղաքի՝ սելջուկների կողմից կործանումից հետո, Կարինը կոչվում էր նաև Arzan-ar-Rum, որից՝ Արզրում և այժմյան Էրզրում:

Կարմիր գետ—Դ6—այժմ՝ Ղըզըլ-չալ. վերին հո-սանքը կոչվում է Կոտորոց գետ, այժմ՝ Կոտոր-չալ:

Կարմիր փորակ լեռան—Բ5—այժմ Ղըզըլ-գյա-գուկ (3022):

Կարնոյ քաղաք, տե՛ս Կարին քաղաք:

Կարուց բերդ—Բ5—Կարս քաղաքի հնագույն ամրությունը, որը թերևս կառուցվել է ու-րարտական ժամանակաշրջանում:

Կարքեմիշ քաղաք, տե՛ս Եւրոպոս:

Կեդի, տե՛ս Կողոբերդ:

Կեսիոս գետ—Բ7—պետք է լինի այժմյան Գեոք-չալ (Գըրդըման-չալ—Գարդման) գետը:

Կեսարիա Կապադովկիոյ (Մաժակ) քաղաք—21—Կապադովկիայի հռչակավոր մայրաքաղաքը, որն այժմ կոչվում է Ղալսեբի:

Կեքասունա, տե՛ս Փառնակիա:

Կեքսանիս (Դարսանիս) առան--Գ3—Gersagis (Itin. Ant.) (հիշտ ընթերցումը պիտի լինի Garsanis), այժմ՝ Գերջանիս գյուղ, վերջերս վերանվանվել է Ռեֆանիե:

Կեցան գետ—Գ5—այժմ Քեսան գետ:

Կեթիկ գաւառ—Գ5—Աղձնյաց բզեշխության 4-րդ գավառը տեղադրվում է այժմյան Շիրվանի շրջանում, Մաղեն-սու գետակի ձորում, 352 կմ² տարածությամբ:

Կիակիա գետակ—Գ3—Փոքր Հալքում՝ Եփրատի աջ օժանդակը, համանուն վայրի մոտ:

Կիակիա կայան—Գ3—«Աշխարհացոյց»-ում աղ-ճառված Կակիա, Փոքր Հալքում, Եփրատի աջ ափին, հայտնի իր ջերմուկներով և այժմ էլ կոչվում է Ջերմուկ (տաճկերեն Չերմիկ): Հռոմեական մղոնաչափերում կոչվում է Ciac-cas, ասորա-բարելական արձանագրություն-ներում՝ Kia[kka]:

Կիր-շուր գետ—Գ4—ըստ երևույթին այսպես է կոչվել ռուսերեն լեզվով հրատարակված 200000-անոց քարտեզի վրա Гид-су վտակը, որ թափվում է Գինեկ (այժմյան Գինեկ-սու) գետում: Այս գետի ափին պիտի գտնվեր Կիրառի մարոցը:

Կիրառի մարոց—Գ4—բյուզ. Κισσαρῶν. ըստ երևույթին, հետագայում կոչվել է Ճապաղշուր: Կիրիզա աւան—Դ2—արաբ. Killiz, այժմ՝ Քիրիս քաղաք:

Կիւռեսաիկե «փոքր աշխարհ» Ասորիքի—Դ2—Κυρρεσσις (Ptol. V, 14, 10). մի ժամանակ եղել է Կիւռոս քաղաքի քաղաքալին տերի-տորիան, ապա վերջինս ընդարձակվել է և նրա մեջ մտել են Հերապոլիս (Մամբուկ Մարուկ), Բեռիա (Խալիւրոն) և Ագազ (Խազազ) քաղաքները:

Կիւռոս աւան—Դ2—Κύρρος, Κύρρος (Ptol. V, 14, 10), այժմ՝ Քուրուս գյուղ:

Կլոնեք գաւառ (մեզ հասել է Խեք, Կոուեք ըն-թերցումներով—Բ6—վրաց. კლოეთი Կլոնեքի (որից՝ კლოედი Կլոնեկի ցեղանուն), კუ-ბეთი Կուլեքի համապատասխանում է այ-ժմյան Սագարեջուի շրջանին: Կլոնեք կամ Կուլեք Վրաց աշխարհի գավառներից մեկն է: Կուլեքիումն էր Բոգիսի (այժմ՝ Նի-նո Ծմինդա գյուղ) ավանը և Ուժարմա (այժմ՝ Ուշարմո գյուղ) բերդաքաղաքը: Կու-լեքի գավառի տարածությունն էր 550 կմ²:

Կլաւդիա մարոց—Գ3—հուն. Κλαυδιάς, Claudias, (Ptol. V, 6, 24), բյուզ. Καλαυδία, արաբ. Hisn Qalaudia, այժմյան Կեֆերդիս գյուղից հյուսիս, Եփրատի ափին:

Կլարջք—Բ4—վրաց. კლარჯეთი Կլարջեթի, հուն. Καταρζηνή, Calarzene (Ptol. V, 12, 4): Գու-գարաց բզեշխության 9-րդ գավառը: 387 թվականից մարոզ Գուգարքի հետ մտավ Վրաց աշխարհի կազմում: Անուհետեւ այս գավառը

ժառանգական իշխանություն էր տեղական ֆեոդալական տոհմի, որի ավագը ժառան-գաբար կրում էր «Ճանուտեք Կլարջքի» տիտղոսը և Կլարջք գավառն ըստ այդմ կոչ-վում էր «Ճանուտիրութիւն Կլարջից» Թանջ-Թրոծա յ լառ յ յջոտիս—«Ճանուտրորա Կլարջե-թիսայ»: Գրավում էր Շավշուրի (այժմ՝ Իմեր-լսեվի) գետի ներքին հոսանքը: Միջին դարե-րում այստեղ հայտնի էր Արտանուշ քաղաքը (այժմ՝ Աղա-կալե): Կլարջք գավառի տարա-ծությունն էր 1280 կմ²: Կլարջքը Շաւշէթի, Ներքին Ջաւախքի և Արտահան գավառ-ների հետ միասին կազմում էր Ստրաբոնի (XI, 1, 18) Μοσχική երկրի հայկական մասը, որը մի այլ տեղ Ստրաբոնը (XI, 14, 4) անվանում է Χορζηνή:

Կղեսուրք լեռնանցք—Գ4—Κλεισοῦρα. Տիգրիս (Ջերենե-սու) գետի ակունքների դեպի Արա-ծանի գետի հովիտը տանող լեռնանցքը, որտեղ գտնվում էր համանուն Կղեսուրք մարոցը:

Կղեսուրք մարոց, տե՛ս Կղեսուրք լեռնանցք:

Կղեսուր մարոց—Դ4—բյուզ. Κλεισοῦρα մարոց և լեռնանցք Քեսուրից հյուսիս:

Կոգովիս գաւառ—Գ5—Այրարատ նահանգի 13-րդ գավառը՝ 2460 կմ² տարածությամբ, ու-րարտական ժամանակաշրջանի Katarzae եր-կրին է համապատասխանում: Կենտրոնն էր Դարոյնք մարոցը (այժմ՝ Հին Բայազեթ կամ Դոդու-Բայազիդ):

Կոկիսոն (Կուկուսա) քաղաք—Դ2—բյուզ. Κοκκισ-σός, այժմյան Գյուքսուն:

Կոն ի Շնգար լեռինք—Դ4—այժմ՝ Ջեքել Սինջար:

Կոն ի Նիհորական լեռինք—Դ6—Ջագրոս լեռ-նաշղթան՝ Կորդվաց լեռներից մինչև Ջարասպ լեռը: Այս լեռնաշղթան հանգիստանում էր Պարսկահայք կամ Նուր-Շիրական աշխարհի արևմտյան սահմանը:

Կող—Բ5—վրաց. კოლა Կոլա, Տալքի առաջին գա-վառը, այժմ Գյոլե, Կուր գետի ակունքների շրջանում: Կող գավառի տարածությունն էր 1175 կմ²: Ուրարտական արձանագրություն-ներում հայտնի էր Kulha կամ Kolha ձևով:

Կող լեռան—Բ5—այժմ՝ Գյոլե լեռ:

Կողբաքար բերդ կամ Կողբ բերդական—Բ6—ալ-ժմյան Կողբ գյուղը Նոյեմբերյանի շրջանում: IX դ. վրացերեն «Սուրբ Դորրոնի վարքում» Կողբը հիշատակվում է յոլթաթարի Կոլփաքարի ձևով, որ առաջ է եկել հայերեն Կողբաքար ձևից:

Կողբ աւան—Բ5—այժմ էլ նույն անունով հնուց հայտնի իր աղահանքերով, այժմ վերանվան-վել է Տուզլուչա:

Կողբայ գետ—Բ6—այժմ Ինչա-սու:

Կողբոփոր գաւառ—Բ6—Գուգարաց բղեշխու-
թյան 3-րդ գավառը՝ 250 կմ² տարածութեամբ,
ընդգրկում էր Կողբայ գետի ձորանովիտը և
համապատասխանում էր այժմյան Նոյեմբեր-
յանի շրջանին: Կենտրոնն էր Կողբ կամ Կող-
բաքար բերդավանը: 387 թ. մտավ Վրաց
աշխարհի կազմում մինչև IX դ.:

Կողք գաւառ—Բ7—Արցախ նահանգի 14-րդ գա-
վառը: Այս գավառումն էին մշակվում «քա-
րախուռնի» ալսինքն շերի հանքերը, որ
այժմ էլ հայանի են Զագլիկ կամ Փիփ գյու-
ղի մոտ: Այս գավառի տեղը որոշվում է այ-
ժմյան Դաստափուրի շրջանում և ընդգրկում
է շուրջ 1100 կմ² տարածություն: Մեր տե-
ղադրությունը ճշտվում է Մխիթար Գոշի
ժամանակագրության վկայությամբ. «Ստե-
փաննոս եպիսկոպոս Կողթ գաւառին և քա-
ղաքին Շամքորոյ» (Ղ. Ալիշան, Հայա-
պատում, Վենետիկ, 1901, էջ 385): Կողք
գավառի և Շամքոր քաղաքի եպիսկոպոսի
նստոցը պիտի գտնվեր այժմյան Խաչակապ
գյուղում գտնվող Թարգմանչաց վանքում:

Կողմն Կարնոյ — ահա Բարձր Հայք:

Կողորբիդ (Կեղի) ամրոց—Գ4—այժմ Բըղի գյուղ:

Կողոնիա քաղաք—Բ2—անտիկ Koloneia, այժմ
Կոյլի-ճիսար գյուղը:

Կոմագենե—«Փոքր աշխարհ»—Դ2—ասուրա-բա-
բելական և ուրարտական աղբյուրների Kum-
maga, հուն. Κομμαγενή, լատ. Kommageneae:
Հելլենիստական ժամանակաշրջանում առանձին
թագավորություն՝ Շամուշատ (Σαμόσατα) մալ-
րաքաղաքով, որտեղ դահակալում էին երուան-
դունի հարստության շառավիղները:

Կոսյս (Կասպի) գաւառ—Ա6—Վերին աշխարհ Վը-
րաց երկրամասի գավառներից մեկը, վրաց.
კოსსი Կասպի¹, ընդգրկում էր Ռեխուլա գետի
հովիտը Ուփլիս ցիլիս Կասպիսա կամ Կասպի
ժալափուր բերդաքաղաք կենտրոնով (այժմ
Ուփլիսցիլիս): Ընդհանուր տարածությունն էր
575 կմ²:

Կոռոմոզով բերդ—Դ1—այժմյան Կյուրումզե գյուղը:

Կովկաս կամ Կաւկաս—Ա6—Գլխավոր Կովկասյան
լեռնաշղթան:

Կովկաս լեռինք—Ա6—այսպէս է կոչվում «Աշ-
խարհալոց»-ում Գլխավոր Կովկասյան լեռ-
նաշղթայի այն մասը, որը Թերեք և Արագ-

վի գետերի ջրբաժանն է հանդիսանում. վրա-
ցիներն անվանում էին «Ուաղիս մթա»:

Կովսական գաւառ—Գ7—Սյունիքի 12-րդ գավա-
ռը՝ 625 կմ² տարածութեամբ, համապատաս-
խանում է այժմյան Զանգեզուրի շրջանին:

Կոտա քաղաք—Ա5—լազերը անվանում են Փոքա-
յիս, վրաց. ქუთათისი Քութաթիսի կամ իշ-
տաոսի Քութաթիսի քաղաքը: Միջին դարե-
րում Վիրա-արխագական պետութեան մալ-
րաքաղաք:

Կոտայք գաւառ—Բ6—Այրարատ նահանգի 16-րդ
գաւառը: Կոտայքը միակ գավառն է, որ պահ-
պանել է իր անունը իբրև շրջան: Այժմյան
Կոտայքի շրջանը համարյա նույն տեղիտո-
րիան է ընդգրկում, շուրջ 860 կմ²:

Կոտիորա քաղաք—Բ2—այժմյան Օրդու նավա-
հանգիստը:

Կոտոր կամ Կոտորոց ամրոց—այժմ՝ Կոտուր: Կո-
տոր անունը, ինչպես և վերոհիշյալ Kotiora-ն,
առնչություն պիտի ունենան ակկադերեն ku-
durru բառի հետ, որ նշանակում է «սամման»:

Կոտորոյ գետ—Գ6—այժմ՝ Կոտուր-չալ:

Կորդուք գաւառ—Դ5—Կորճայք նահանգի 1-ին
գավառը՝ 5825 կմ² տարածութեամբ, լեռնային
երկիր՝ Ջերմ և Փոքր Սարուր գետերի միջև:
Այս գավառը Քսենոֆոնի մոտ հիշվող կար-
դուլսների (Καρδοόχου) երկիրն է, հուն. Κορ-
δοίη, Γορδοίη, լատ. Corduene. առանձին
թագավորություն էր՝ Փինգկա մայրաքաղա-
քով (այժմ՝ Փինիկ գյուղ), որը նվաճեց Տիգ-
րան Մեծը և այնուհետև դարձավ Մեծ Հայքի
անբաժանելի մասը: Ասուրա-բաբելական աղբ.
Kurti, որ սովորաբար կարդում են Կաբի
կամ Babbhi: Կորդուք գավառումն էր Արա-
բադ սարը (ասուրա-բաբել. Arartu), որի հա-
րավային ստորոտում գտնվում էր Թման
(Թմնիս) վայրը: Ստրաբոնը վերջինիս անու-
նով Կորդուքը կոչում է նաև Ταρπονίτις, որ
ասուրա-բաբելական արձանագրությունների
Tumni երկիրն է: Տե՛ս Թման գիւղ:

Կորնայք նահանգ—Դ5—հնագույն ձևն է՝ *Կորտի-
նայք. Մեծ Հայքի 6-րդ նահանգն էր՝ 14707 կմ²
տարածութեամբ: Այս նահանգը Արշակունիսե-
րի ժամանակ Մեծ Հայքի չորս բղեշխութուն-
ներից մեկն էր և կոչվում էր «Կորդուաց
(կամ Կորնեից) բղեշխութիւն»: Կորդուաց
բղեշխը համարվում էր՝ «Երկրորդ սամմանա-
կալն յԱսորեստանեայց կողմանէն»:

Կորդրիք Վերին գաւառ—Դ5—Կորճայք նա-
հանգի 2-րդ գավառը՝ 1075 կմ² տարածու-
թեամբ, Արեւելյան Սարուր գետի վերին հո-
սանքում, որտեղ հայտնի է Ալի ամրոցը:

¹ Տե՛ս՝ Н. М а р р, История передвижения яфетиче-
ских народов с юга на север Кавказа, Изв. Акад. наук,
1916, стр. 1392—93; Л. Меликсет-Бек, Введение в
историю государственных образований Юго-Кавказа,
Тифлис, 1924, стр. 91.

Կորդրիք Միջին գաւառ—Դ5—Կորճալք նահանգի 3-րդ գավառը՝ 1025 կմ² տարածութեամբ. Արեւելեան Խաբուրի միջին հոսանքի շրջանում:
Կորդրիք Ներքին գաւառ—Դ5—Կորճալք նահանգի 4-րդ գավառը՝ 625 կմ² տարածութեամբ. Արեւելեան Խաբուրի ստորին հոսանքի շրջանում:

Կորի գավառ—Դ5—Տուրուբերան նահանգի 15-րդ գաւառը, 548 կմ² տարածութեամբ. կոչվել է նաև «Կորոյ ձոր», բլուզ. Կորճ ընդգրկում էր Կորոյ ձոր գետի (այժմ՝ Քյուս-սու գետի) հովիտը՝ Խաչու լճի շրջանը ներառելով:

Կորոյ ձոր գետ—Դ5—այժմյան Քյուս-սու-գետի գետակը, որը բխում է Խաչու լճից:

Կոռնե ամրոց—Դ3—Κόρυς, Corne (Ptol. V, 6, 24), պիտի գտնվեր Եփրատի աջ ափին, Շիրեմոյ գետի (ռուսական քարտեզներում՝ Ширемой) խառնուրդի մոտ:

Կուառս աւան—Դ4—այժմյան Կիրավի գլուղ՝ Մշո դաշտում:

Կուդրաք գեղաքաղաք—Բ6—այժմյան Կաճրեթի գլուղը Կախեթում:

Կուկուսա, տե՛ս Կուկիսոն քաղաք:

Կուղանովիտ գաւառ—Դ5—պետք է ենթադրել, որ հնագույն ձևն է *Կուղիսանովիտ, որի հետ կապվում է Պաղմոնոսի մոտ այս տեղերում հիշվող Κολλίς վայրը: Կուղանովիտը Վասպուրականի 6-րդ գավառն է՝ 370 կմ² տարածութեամբ. գրավում էր Կուղան գետակի (այժմ՝ Կելան-գարասի) ձորը:

Կուղան գետ—Դ5—այժմ Կելան-գարասի:

Կուլայրի ամրոց—Բ5—հետագայում Գյումրի և Գումբրի, այժմ՝ Լենինական քաղաք:

Կուլաքսի որ է Ագուա գետ—Ա5—տառջացել է հուն. Κοράξ ποταμός (Ptol. V, 8, 14), որ թարգմանաբար նշանակում է Ագուա գետ. պիտի լինի այժմյան Բզիրի գետը:

Կ[ու]լաքս լեռան—Ա4—Κόραξ "ορος, Corax mons (Ptol. V, 8, 8.), այժմ՝ Բզիրի լեռնաշղթա:

Կուտեմուան, տե՛ս Քլիմար (Կուտեմուան) քաղաք:

Կուր գետ—Բ5—Դ8—վրաց. მტკვარი Մտկուարի, անտիկ հեղինակների Cyrus-ը:

Կունի բերդ—Դ5—Դեգիք գավառում, ենթադրաբար գետեզում ենք այժմյան Քարասարի տեղում:

Կաանի գետ—Ա6—այժմ՝ Քսանի գետ:

Կանիս-խել—(վկայված է աղճատված ձևերով՝ Խառնիս-խել, Կանիսիս)—Ա6—վրաց. კანის ხევი, յնճոն Կանիս խելի, Քանիս խելի. գրավում էր Քսանի գետի միջին հոսանքի ձորահովիտը: Այս գավառը մտնում էր Վերին

աշխարհ Վրաց երկրամասի կազմում՝ ունենալով շուրջ 300 կմ² տարածություն: Քսանի գետի ստորին հոսանքի շրջանը կազմում էր առանձին գավառ Մուխնարի (მოხნარი, მუხნარი) անունով, այժմ՝ Մուխրանի հովիտ: Բալագորին այս գավառը կոչում է Քսովրիս, որի անունով այժմ էլ գլուղ գոյություն ունի: Այս գավառը «Աշխարհացոյց»-ը չի հիշում և համարվում է Բազալեք գավառի կազմում (տես):

Կրիակունք գլուղ—Բ5—Կող գավառում, Կուր գետի ակունքների շրջանում:

Կրեքեաց լեռնանցք—Դ5—Կալումերիկ-դաղ լեռան (2250) արևմտյան փեշերին գտնվող լեռնանցքը, որտեղով անցնում է Ջալամերկից դեպի Նորդուզ (այժմ՝ Մամուրեթյուրեսաթ) տանող ճանապարհը: Կրեքեաց լեռնանցքը գտնվել է Թովմա Արծրունու (III, ԻԹ, էջ 260) մոտ հիշվող Կրեքեաց գավառում, որ համապատասխանում է ասուրա-բաբելական արձանագրությունների Kicruri երկրին և համապատասխանում է «Պատմութիւն սրբոց Հոռիփսիմեանց» վարքի «Քերկրացոց գաւառ»-ին (ճիշտ ընթերցումը պիտի լինի՝ Քերկըր[երե]ացոց գաւառ): Կրեքեաց—Կիրքուրի գավառը տեղադրվում է Լեվին-սու գետի հովտում:

Կրիս-խել (մեզ հասել է Կրիզիս աղճատված ձևով), կարող էր լինել [Մա]կ[ու]րիս խել—Բ6—վրացերեն պիտի լիներ მტკვარი Մտկուարի-խելի, որ չի վկայված: Այս գավառը Վերին աշխարհ Վրաց երկրամասի կազմումն էր մտնում և ընդհանուր տարածությունն էր 550 կմ²: Այս գավառը պիտի լիներ Վրաց աշխարհի մայրաքաղաք Մցխեթա-Արմազի քաղաքային տերիտորիան: Քարտեզի վրա ցույց է տված [Մա]կուրիս խել ձևով:

Կրճունիք գաւառ—Դ6—հնագույն ձևն է՝ *Կորաի-նունիք, Վասպուրականի 21-րդ գավառը՝ շուրջ 800 կմ² տարածութեամբ. գտնվում էր Կոտոր գետի ակունքների շրջանում: Այս գավառի անունը պահպանվել է նախառուղիցիոն շրջանի ռուսական քարտեզներում հիշատակվող Гюрджевик և Курджан գլուղների անուններում:

2

Հաբանդ գավառ—Դ7—Սլունիքի 8-րդ գավառը՝ 1325 կմ² տարածութեամբ. համապատասխանում է այժմյան Գորիսի շրջանին:

Հաբանդ գաւառ—Բ8—պիտի տարբերել Սյունիքի Հաբանդ և Արցախի Մեւս Հաբանդ գավառներէրց: Այս գավառը հիշատակում է միայն Վարդան պատմիչը: Պիտի գտնվիր Շամախի քաղաքի շրջանում, որտեղ այժմ գտնվում է Մարագի գյուղը, որ հնագույն Ամարաս անունից պիտի առաջ եկած լինի: Այստեղ էր Սաղքաւ կրօնական կենտրոնը, հետագայում՝ Սաղիանու վանք անունով հայտնի: Ըստ այսմ, Հաբանդ գավառը մտնում էր Բագկան երկրամասում:

Հաբանդ Մեւս, տես Մեւս Հաբանդ:

Հաղամակեբտ աւան—Գ5—այժմ Բաշ-կալէ. Արծրունի նախարարական տոհմի ոստանն էր: Հալիս գետ—Բ1—Գ2—այժմ Ղըզըլ-Ըրմալ գետը, որի վերին հոսանքը գտնվում էր Փոքր Հայքում: Խեթական ժամանակաշրջանում կոչվում էր Մարասանտիա:

Հայոց ձոր գետ—Գ5—այժմ կոչվում է՝ ըստ ուսման հրատարակված տաճկական քարտեզի՝ Хавасур-Нахрияси—այսպես էր կոչվում Խոշաբ գետի միջին և ստորին հոսանքը:

Հայք ամրոց—Գ5—այժմ Խեք գյուղ Հայոց ձորում: Ավանդութունը այս տեղի հետ է կապում հայ ժողովրդի առասպելական նախահայր Հայկի գործունեությունը: Խեք գյուղի մոտ գտնվում է Բել-սաբ լեռը, որի վրա իբր թե տեղի է ունեցել մենամարտը Հայկի և Բելի միջև: Տես Հայոց ձոր:

Հայոց ձոր երկրամաս—Գ5—այսպես էր կոչվում Հայոց ձորի հովիտը, որը ընդգրկում էր Երուանդունիք, Արտաշիսեան (կամ Արտաւանեան) և Գուկանք գավառները: Կենտրոնն էր Հայք ամրոցը, որի անունով, ըստ երևույթին, հայերի կողմից կոչվեց ամրոց Հայաստանը Ուրարտուի պետության անկումից հետո:

Համարա ամրոց—Գ3—ասուրա-բաբելական արձանագրությունների Anurru, բյուզ. "Αμαρα, այժմյան Ամբարշիկ գյուղը:

Համբասի գաւառ—Բ8—այս գավառը ենթադրաբար տեղադրվում է Գարդման-չալ և Կոկիսոն (Գեոք-չալ) գետերի ակունքների շրջանում: Ընդհանուր տարածությունը պիտի լիներ մոտավորապես 700 կմ²:

Հանի գավառ—Գ8—Փայտակարանի 5-րդ գավառը, 1620 կմ² տարածությամբ, այժմյան Թալիշում՝ Աստարա և Աղան-ոտտ (այժմ՝ Ալանիա-չալ) գետերի միջև:

Հաշտասար լեռան, տես՝ 3աշտասար:

Հաշտեանք գաւառ—Գ4—հնագույն ձևը պիտի լիներ *Յաշտեանք, հուն. 'Ασθιανην. Զորորդ

Հայքի 2-րդ գավառն էր՝ 3750 կմ² տարածությամբ: Այս գավառը ընդգրկում էր Արածանիի հովտի ալն մասը, որտեղ թափվում էր Գինեկ գետը (այժմ՝ Գինեկ-սու), ներառյալ Հայկական Տափրուսի հարավային փեշերին գտնվող Արեմտյան Տիգրիսի արեւելյան ակունքների շրջանը իր հոսակավոր լեռնանցքով: Այս գավառը ուներ կարեւոր ռազմատնտեսական նշանակություն և մինչև 387 թ. կազմում էր արքունի տան սեփականությունը:

Հարնվանք գաւառ—Գ7—արաբական աղբյուրներում Խեքիսիլյան. Արցախի 6-րդ գավառն էր՝ շուրջ 325 կմ² տարածությամբ, գրավում էր Բյոնդալան-չալ գետի հարավային եզրի տարածությունը:

Հարք գաւառ—Գ5—բյուզ. Χαρρά, արաբ. Al-Hark, Տաւրուբերան նահանգի 9-րդ գավառը՝ 2245 կմ² տարածությամբ. համապատասխանում է այժմյան Բուլանըխ շրջանին:

Հացիւն գյուղ—Գ6—այժմյան Հայսուն գյուղը Արտաշում:

Հաւանք աւան—Գ4—այժմ Ավրան գյուղ Մշո գաշտում:

Հաւնունիք գաւառ—Գ3—Այրարատ նահանգի 4-րդ գավառը, շուրջ 1400 կմ² տարածությամբ, ուներ համանուն Հաւնիկ (*Յաւնիկ կամ Ավնիկ) ավանը և բերդը: Հաւնունիք անունը պիտի կապ ունենա Դիողորոս Միկիլիացու մոտ հիշվող Χασί ցեղի անվան հետ, որ պիտի նույն «Խայ» կամ «Իայ» էթնիկական անունը լինի (հմտ. հայր—հաւ, իբրի «Այս-նիք» և հայ—հայոց—հաւուց): Հայտնի էր Հաւնունի նախարարական տոհմը:

Հացեկ կամ Հացեկաց գիւղ—Գ4—այժմ Հացիկ, Մեսրոպ Մաշտոցի (361—440) ծննդավայրը:

Հեմմատակք ազգագաւառ—Ա7—տեղադրում ենք ենթադրաբար Դերբենդից հյուսիս:

Հեքերի գաւառ—Բ7—անունը պահպանել է այժմ Ուշարի անունով հայտնի երկաթուղային կայարանը: Այս գավառը գրավում էր Շիրվանի տափարակի հիմնական մասը, 4900 կմ² տարածությամբ: Հավանաբար, այս գավառը կոչվեց է նաև Դաշտ ի Բազկան (տես):

Հերակիլայ հրուանդան, տես Հրուանդան Հերակիլայ: Հերակիլուպալիս աւան—Բ2—'Ηερακλειοπολις, Πη-δαχδογ, տեղադրվում է այժմյան Բուդուշտուն գյուղի տեղը:

Հերապալիս աւան—Գ5—Ծոփք Շահունի գավառում. Ծոփաց աշխարհի հնագույն կենտրոնն է, թեև ուրարտական արձանագրու-

թյուններում իբրև բնակավայր հիշվող «Ծու-
պանի» վայրն է:

Հերապալիս քաղաք (Մամբուկ, Մաբուկ)—72—
Ասորիքի խոշորագույն կենտրոններից մեկը,
հայտնի իր մեհյանով: Այժմ Մեմբիմ:

Հեր գաւառ—76—Պարսկահայքի 9-րդ գավառը՝
1125 կմ² տարածությամբ, Հէր քաղաքի
(այժմ Խոյ) քաղաքային տերիտորիան պիտի
լիներ: Միջին դարերում Հէր և Զարաւանգ
գավառները կազմում էին մեկ գաւառ՝ Ռոտ-
կաց գաւառ անունով:

Հեր քաղաք—76—այժմ՝ Խոյ, ուրարտական ժա-
մանակաշրջանում այս քաղաքի տեղում պի-
տի գտնվեր Սարգոն Բ-ի արձանագրություն-
ներում հիշված Սիսա քաղաքը (հայերեն՝
«Ուղիս»): Դարեհ Ա-ի Բիսիթունի արձանա-
գրության մեջ հիշվում է էլամական վերսիա-
յում՝ Hujâwa, որ Խոյ քաղաքի արաբական
անվան՝ Huweja ձևին է մոտենում: Ըստ
Մարկիարտի՝ հայերեն «Հէր» և «Խէր» ձևերը
առաջացել են մեդական Hêd կամ Xed ձե-
վից: Հէր քաղաքի դաշտավայրը կոչվում էր
«Խեթական դաշտ»:

Հերան կամ Իրան—88—արաբ. Էլ-Իրան և աղճատ-
ված Լիրան: Տե՛ս Բազկան:

Հիսպա աւան—93—Hispa (Tab. Peut.) կայսրանը
Zimara-Melenten (Melitene) ճանապարհի
վրա, այժմյան Սարաջիկ գյուղի տեղում (H.
Адоні, Армения в эпоху Юстиниана,
СПб., 1908, стр. 80).

Հոռեբերդ—93—այժմ Խարբերդ, Խարիուլթ քաղաք,
անտիկ Ziata, արաբ. Hisn Ziad:

Հունարակերտ ամրոց և քաղաք—86—Խունան
կամ Քունանակերտ, վրաց. ხუნანო ხონანის
և მცხეთა-სიხეთი Մակուրիս-ցիլիս. կոչվել է
նաև Եմեթոց Խանցիլիս, որ չի ավանդված:
Խանցիլիս առաջացել է Խան գետի անունից,
որ պահպանել է Ստրաբոնը՝ Χάνης, հավա-
նաբար հետագա Քցիա (Խում), որի գետա-
բերանի մոտ, այժմյան Ղզղալայի և «Վոա-
րած կամուրջի» մոտ՝ գտնվում էր հիշյալ ամ-
րոցը: Հունարակերտը գտնվում էր Մեծ Հա-
յքի, Վիրքի և Աղվանքի սահմանների հատ-
ման կետում:

Հունարակերտը եպիսկոպոսանիստ էր,
որի հոգևոր պետը մասնակցել է Դվինի
502 թ. հակաքաղկեդոնական ժողովին:

Հուր, տե՛ս Քաջաց-քաղաք:

Հրազդան գետ—86—այժմ էլ նույն անունով:
ուրարտական արձանագրություններում հի-
շատակվում է Ildaruni ձևով:

Հրաքոտ-Պերոժ գաւառ—87—Փայտակարան նա-
հանգի 1-ին գավառը՝ 3650 կմ² տարածու-
թյամբ գրավում էր այժմյան Միլի գաղտը,
և Փայտակարան քաղաքի քաղաքային տերի-
տորիան պիտի լիներ: Այս գավառը կոչվել է
նաև Ռոաքստակ:

Հրունգան Հերակլայ—84—այժմ Երեզլի-Բու-
րուն:

Հրունգան Յասովնի—82—այժմ Յասուն-Բու-
րուն:

2

Ձել[ե]թ գաւառ—86—վրաց. ძელეთი Ձելեթի, կոչ-
վել է նաև Եյթոնոցո Սկուրիթի (հայերեն
Սակուրեթ, տե՛ս Ասողիկ, III, ԻԸ, այստեղ
գտնվող Սակուրեթ բերդը 986 թ. Սմբատ Բ
Տիեզերակալի ավատն էր): Այս գավառը ընդ-
գրվում էր Սկվիրեթիս-Վերե (այժմ՝ Վերա)
գետի հովիտը, որի գետաբերանում, Թրիլի-
սիի այժմյան տերիտորիայի վրա, Լուրջ մո-
նաստերի տեղում գտնվում էր Ձելեթի ամ-
րոցը, որը Պաղոմեոսի մոտ (V, 10, 2) հիշ-
վող Ζάλευξ-ն պիտի լինի: Այս գավառի տե-
րիտորիան 250 կմ² էր:

Ձիթանցից սար լեռ—86—ըստ երևույթին, այս-
պես էր կոչվում ձիթահանքի համար լավա-
գույն քար արտադրելու պատճառով: Պիտի
լինի Մեծ Մայմեխը (3082):

Ձիւնկերա քաղաք—74—կոչվում էր նաև Պորպես,
այժմ՝ Խարաբա-Բարբաս, Բողլան գետակի
հովտում:

Ձորագետ—86—այժմյան Դերեղը: Այժմ սխալմամբ
Ձորագետ են կոչում Տաշրայ ջուր գետը:

Ձորապահակ (Տաւրոյ բերան) լեռնանցք—74—
բլուզ. Клеисора Багалистан, այժմ Բիթլիսի
կամ Ռանվա լեռնանցք, Բաղեշից հյուսիս:
Հայկական Տավրոսի գլխավոր անցքերից մե-
կը, որի անունով, ըստ երևույթին, կոչվել է
մի ամբողջ նահանգ՝ Տաւրուբերան:

Ձոր ընծայից, տե՛ս Անճախի ձոր գաւառ:

Ձորոփոր գաւառ—86—Ձորագետի (այժմ Դերեղ)
խորածորի հովիտը 475 կմ² տարածությամբ,
ընդգրկում էր այժմյան Ալավերդու շրջանի
մեծ մասը: 387 թ. մտնում էր Վրաց աշ-
խարհի կազմում մինչև IX դ.: Ձորոփոր գա-
վառը Գուգարաց բեղջիտության 1-ին գավառն

¹ Տե՛ս С. Н. Какабадзе, К истории названия
города Тифлиса, «Исторический сборник», изд. Центрат-
рива Грузии, кн. 2, Тифлис. 1928, стр. 60—67.

էր: Այս գավառը միջին դարերում կոչվում էր
Ջորագետ, վրաց. ძორაგეთი Ջորուկերախ:
Ջորք գաւառ—Գ7—Սյունիքի 10-րդ գավառը՝ 525
կմ² տարածութեամբ. գրավում էր Ողջի գե-
տի ակունքների շրջանը:

Ղ

Ղազիւ, տե՛ս Ղազիւիկէ:
Ղազիւիկէ, տե՛ս Ղազիւիկէ:
Ղեկք ազգագաւառ—Բ7, այժմյան լեզգիների բնա-
կության հիմնական տերիտորիան:

Ճ

Ճակատք գաւառ—Գ5—Ալյարատ նահանգի 11-րդ
գավառն էր՝ շուրջ 825 կմ² տարածու-
թեամբ: Գտնվում էր Վարդամարգ և Ագարակ
վտակների հովտում: Կենտրոնն էր Կողք աւանը,
հայտնի իր աղահանքերով:

Ճակք—Բ5—Տալքի 4-րդ գավառը, վրաց. ჯაკეტი,
ჯაყბი Ճակիէթի, Ջաղնի, գտնվում էր Բոխս
գետի (այժմ՝ Օլթի-չայ) և Ճորոխ գետի եռ-
անկյունում: Այս գավառումն էին գտնվում
Մամիկոնյան նախարարական տան կենտրոն-
ները Էրախանի, Տայոց-քար ամրոցները և
Իշխանաց գյուղը: Ճակք գավառի տարածու-
թյունն էր 1172 կմ²: Հետագայում այս գա-
վառը կոչվում էր Իշխանաճիստ ձոր:

Ճահուկ ամրոց—Գ6—այժմ Ջահրի գյուղ:
Ճահուկ ամրոց. տե՛ս Ագարակ (Ճահուկ) ամ-
րոցը:

Ճահուկ գաւառ—Դ5—Կորճեից նահանգի 10-րդ
գավառը՝ 2450 կմ² տարածութեամբ, գտնվում
էր Ջավ գետի վերին հոսանքում, այժմյան
Ջուլամերիի շրջանում: Այստեղ հայտնի էր
Ջլմար ամրոցը (այժմ Ջուլամերի):

Ճահուկ գաւառ—Գ6—Ճահուկ (այժմ՝ Ջահրի) և
Շահապոնա (այժմ՝ Շահրուզ) գետերի հովիտ-
ների շրջանը: Սյունիքի 2-րդ գավառը՝ 1130
կմ² տարածութեամբ:

Ճահուկ գետ—Գ6—այժմ՝ Ջահրի-չայ:

Ճանիւ (Խաղտիք)—Բ4—կա և Ճանիկ ձևը, Ճանիւկ
(*Ճանիւիկէ), որ գալիս է հուն. Σανυγί-ից,
վրաց. ჯანგი Ճանեթի, այժմ Լազիստան:

Ճիղբք ազգագաւառ—Ա6—հուն. Σίλβιοι, լատ. Sil-
vii: Այս ցեղի տերիտորիան գտնվում էր Պի-
րիքիթեկի-Ալազանի խորածորում (տե՛ս За-
писки Ин-та востоковед. АН СССР, вып.
VII, М.—Л., 1939, стр. 148—149).

Ճորայ պահակ, տե՛ս Չորայ քաղաք:

Ճորոխ գետ, տե՛ս Ակամսիս:

Ճուարշ-ռոտ (Ճուաշ-ռոտ) գաւառ—Գ6—Վասպու-

րականի 20-րդ գավառը՝ 3650 կմ², գրավում
էր Ճուարշ-ռոտ (այժմ՝ Աղ-չայ) գետի ըն-
դարձակ հովիտը:

Ճուարշ-ռոտ գետ—Գ6—այժմ՝ Աղ-չայ գետ:

Մ

Մաբուկ կամ Մամբուկ, տե՛ս Հերապաւլիս քա-
ղաք:

Մազնուպաւլիս, տե՛ս Եւպատորիա քաղաք:

Մազազ գաւառ—Բ6—Ալյարատ նահանգի 17-րդ
գավառն էր, այժմյան Հրազդանի և Սեանի
շրջանների այն մասը, որը պարփակված էր
Հրազդան գետի և Գեղամաղան (այժմ՝ Աղմա-
ղան) հրաբխային զանգվածի միջև: Ընդհա-
նուր տարածութեւնն էր 680 կմ²:

Մազքուքք ազգագաւառ—Բ8—արաբ. Մասքաթ,
հետագայում՝ Մուսկուր, Մուշկուր. այսպես
էր կոչվում Չոյա երկրի ծովեզրյա մասը, որ
Մազքքաց Արշակունիների թագավորության
կենտրոնական երկրամասն էր: Մազքուքի-
րը պատկանում էին սկյութա-սարմատական-
իրանական ցեղերի խմբին:

Մազքուքք բնակավայր—Բ8—արաբ. Մասքաթ,
այժմ Մախսուդ-քենդ գյուղը՝ Ագրբեջանական
ՍՍՌ Խուզաթի շրջանում:

Մածակ, տե՛ս Կեսարիա Կապադովկիոյ:

Մածակներտ բերդ—Բ5—այժմ Մժնկներտ գյուղ:

Մակու բերդ—Գ6—այժմ էլ նույն անունով՝ Ար-
տազ գավառի կենտրոնն էր:

Մահարձ—գետ—Դ6—այժմ՝ Մարջան-սու:

Մահկերտ-աուլ (Մարձին) գաւառ—Դ6—այժմ Ռե-
վանդուզ, Մեծ Հայքի ամենահարավային
ծայրամասը, որի արևելյան սահմանին զրո-
նվում էր Zintha սահմանամերձ պարսկա-
կան ամրոցը: Մահկերտ-աուլը կոչվում էր
նաև Մարձին և գտնվում էր այժմյան Ռե-
վանդուզից հյուսիս, ունենալով 2002 կմ²
տարածութեւն: Մինչև 363 թ. մտնում էր
Նոր-Շիրականի բյւզնդական կազմում:

Մաղխազան աւան—Գ6—այժմ Մանլա գյուղ Հեր
(Խոյ) քաղաքի մոտ: Հեր քաղաքի վերակա-
ցու—«շահապի». մաղխազի իրավասութեան
ներքո գտնվող վայր էր, ուստի կոչվում էր
Մաղխազան:

Մանազկերտ, տե՛ս Մանաւազկերտ քաղաք:

Մանակերտ ցամաքակղզի, քարտեզի վրա չի նշ-
ված, տե՛ս Քառն Մանակերտի:

Մանանաղի գաւառ—Դ4—Բարձր Հայքի 5-րդ գա-
վառը: Ուշ շրջանում կոչվել է Լակոյ ձոր
ապա Վերին Դեբջան, այժմ Տուզլու: Գավառի
ընդհանուր տարածութեւնն է՝ 2775 կմ²: Այս

գավառում հայտնի էր Վժան քաղաքը: Միջին դարերում այս գավառը հայտնի էր իբրև պաղլիկյանների կենտրոն:

Մանանադի գետ—Գ4—այժմ Թուզլու-չայ:

Մանաւազակերտ քաղաք—Գ5—հետագայում կոչվում էր Մանազկերտ: Ուրարտական արձանագրություններում հիշվում է Menizaiani ձևով: Բյուզանդական աղբյուրներում կոչվում է՝ Μαντζακιρτα, այժմ՝ Մելազգեթ:

Մանգլեաց Սուրբ Խաչ—Բ6—այսպես էր հայտնի Հայաստանում Մանգլիս ավանը իր հուշակվոր Սուրբ Խաչ տաճարի պատճառով: Այստեղ էր նստում «Մանգլի» տիտղոսը կրող եպիսկոպոսը («Գիրք Թղթոցը» կոչում է «Մանգլեաց»), որը մասնակցել է 506 թ. Վաղարշապատի հակաքաղկեդոնական ժողովին: Մանգլիսը հայերեն Անգլ—Անգղ անվան վրացական ձևն է:

Մանգլեաց փոք գաւառ—Բ6—վրաց. მანგლისი եջვი Մանգլիսիս-լեվի, Գուգարաց բրեշխության 14-րդ գավառը Ալ գետի (Ալգեթի) ձորահովտում, 925 կմ² տարածությամբ: Հավանաբար, 363 թ. հետո, անջատվելով Գուգարքից միացվել է Վրաց աշխարհին:

Մանդա գիւղ—Գ1—բյուզ. Μάνδα կամ Ἀραγῆνα, այժմ՝ Ագրեսոս գյուղը:

Մանդիլք—Ա5—երկրանուն՝ Μάνραλοι, Manrali (Ptol. V, 9, 4): Թերևս այս անունը պահպանվել է Մարնիխի գյուղի անվան մեջ: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը այս անունը վերցրել է Պտղոմեոսից, սակայն իրեն համար պարզ չէ, թե իր ժամանակվա որ երկրամասին է համապատասխանում: Մենք քարտեզի վրա նշում ենք ենթադրաբար:

Մաւեաց ոտն գաւառ—Գ6—Այրարատ նահանգի 12-րդ գավառը, գրավում էր Մեծ և Փոքր Մասիս գագաթների հյուսիսային ու արևելյան փեշերը՝ Սուրմալուի դաշտը՝ 2800 կմ² տարածությամբ. համապատասխանում էր Ուրարտական ժամանակաշրջանի Երիկուաթի կամ Իրկուա երկրին:

Մասիս լեռն, տե՛ս Փոքր Մասիս լեռն:

Մասիոն լեռիք—Դ4—հուն. Μάσιος, կամ Ὑψαλοῦρος=Μάσιον ὄρος, Masius mons (Ptol. V, 17, 2), ասուրա-բաբելական աղբյուրների Kaššia-ri լեռները: Ասորիները կոչում էին tūrā de Sala.

Մարակերտ աւան—Գ6—այժմյան Մարաքենդ գյուղը:

Մարիկապաւլիս (Շիրակաշատ) աւան—Բ5—այժմ Մավրակ գյուղ: Այսպես է կոչվել Շիրակաշատ ավանն ի պատիվ Մավրիկիոս կալ-

սեր (578—602): Հավանաբար, 591 թվականից հետո Թեոդոսուպոլիս-Կարինից փոխադրվեց այստեղ բյուզանդական ռազմական կենտրոնը, որը հսկում էր Հայաստանին ու Վրաց աշխարհին:

Մարանդ գաւառ—տե՛ս Բաքրան (Մարանդ) գաւառ:

Մարանդ գետ—Գ6—այժմ Զիրիր-չայ:

Մարանդ քաղաք—Գ6—այժմ էլ նույն անունով:

Մարաշ քաղաք, տե՛ս Գերմանիկե (Մարաշ):

Մարաւան աւան—Գ6—ըստ երևույթին, պիտի փնտրել այժմյան Նորաշենի տեղում:

Մարաց ամուր աշխարհ—այսպես պիտի կոչվեր Նիսիդական, Մանկերտ-տուն և Դանն գավառների տերիտորիան 7327 կմ² ընդհանուր տարածությամբ: Քարտեզի վրա չի նշված:

Մարդաւան գաւառ—Գ6—Սերեսոսի մոտ կոչվում է Մարդուցայք, Վասպուրականի 14-րդ գավառն է՝ 1265 կմ² տարածությամբ: Գտնվում էր Մակու քաղաքից դեպի արևմուտք, Վասպուրականի (Կոտուրի) լեռների արևելյան փեշերին:

Մարդաղի գաւառ—Գ4—Տուրուբերան նահանգի 5-րդ գավառը, այժմ՝ Թեքման, շուրջ 2900 կմ² տարածությամբ: Այստեղից՝ Սերմանց (Բյուրակն) լեռան հյուսիս-արևմտյան փեշերից, սկիզբ էր առնում Եգր (այժմ՝ Էգրի-չայ) գետը, որ Երասխ գետի սկիզբն էր: Ըստ երևույթին՝ Մարդաղի անունը առաջացել է «Մարդ» ցեղի անունից, իսկ «աղի» վերջավորությունը պիտի ծագած լինի ուրարտական albi «աղի» բառից:

Մարդե բերդ—Դ4—այժմ Մարդին քաղաք:

Մարդուցայք, տե՛ս Մարդաւան գաւառ:

Մարի գաւառ—Դ6—Պարսկահայքի 2-րդ գավառը՝ 1855 կմ² տարածությամբ, այժմ Մերզվեհ՝ Բարանդուզ-չայ հովտում: Այս գավառում էր Շիրական գյուղը (տե՛ս):

Մարի գետ—Դ6—այժմ՝ Բարանդուզ-չայ:

Մարմետ գետ—Դ5—այժմ՝ Կարա-ուռ:

Մարտիրոսաւլիս քաղաք, տե՛ս Նփոետ կամ Նփրկերտ քաղաք:

Մեգալասոս աւան—Բ2—Megalasso(s) (Tab. Peut.)—տեղադրվում է Իսիս գետի ակունքների մոտ:

Մեգաղոս պոտամոս գետ—Բ4—հուն. Μεγάλος ποταμός, այժմ՝ Բյուլուք-գերե:

Մեդաց աշխարհ (Մարք)—Դ6—Դ8—ընդարձակ առումով կոչվում էր ամբողջ Ատրպատականը և հին Մարաստանի (Մեդիայի) տերիտորիան:

Մելա գետ—Գ2—Գ3—Ուրարտական արձանագրությունների Melia գետը, անտիկ շրջանի Melas, այժմ Թոխմա-սու:

Մելիտիդե քաղաք—Գ3—ասուրա-բարելական և ուրարտական աղբյուրների Melidu, Melita քաղաքը, հուն. Μελιτηνῆ, Melitēnae, այժմ էսքի-Մալաթիա: Այս քաղաքը միշտ էլ եղել է խոշոր կենտրոն և այդ նշանակությունը շարունակում էր պահպանել նրանից ոչ հեռու միջին դարերում հիմնված Մալաթիա քաղաքը:

Մեծամար գետ—Բ6—այժմ Սև ջուր, հնում Մեծամոր գետը հոսում էր երկար տեղ Արաքսին զուգընթաց և նրա մեջն էին թափվում Արարատյան դաշտը ոռոգող հիմնական գետերը՝ Բասաղը, Հրազդանը, Ագատը և թերևս նաև Վեդիկ:

Մեծ Առանք, կամ Մեծ Իրանք գաւառ—Բ7—Արցախ նահանգի 5-րդ գավառը, արարական աղբյուրներում՝ «Մեսրան», միջին դարերում կոչվում էր Խաչեն՝ համանուն ամրոցով: Տեղադրվում է Խաչենագետի վերին հոսանքում և ընդհանուր տարածությունն է շուրջ 550 կմ²:

Մեծ Զաւ (Մեծ Զար) գետ—Դ5—այժմ էլ նույն անունով:

Մեծ Կուենք (Մեծ Կուանք) գաւառ—Բ7—Արցախ նահանգի 4-րդ գավառը, արաբ. «Մեսկվան», վրաց. მეშვესეფლნი Մեծեկեվենի. տեղադրվում է այժմյան Իջևանի շրջանում՝ շուրջ 975 կմ² տարածությամբ: Այս գավառում հայտնի էր Լալ ավանը, որը հիշատակվում է Պողոսեոսը (V, 12, 5) Առն և վրացական աղբյուրները՝ Լալո (այժմ՝ Լալի գյուղ), և Տաղձանք վանքը (այժմ՝ Դեղձնուտ վանքի ավերակներ):

Մեծ Հայք երկիր—սկզբում, ի տարբերություն եփրատից այն կողմը գտնվող Փոքր Հայքի թագավորության, Մեծ Հայք էր կոչվում բուն Հայաստանում առաջացած Հայկական թագավորությունը: Հետագայում, երբ մ. թ. ա. 112 թ. Փոքր Հայքի թագավորությունը վերացվեց, իսկ նրա տերիտորիան միացվեց Պոնտոսի թագավորությանը, Մեծ Հայք անունը մնաց իբրև Արտաշեսյանների (189—1 մ. թ. ա. և խառնակ շրջան 37—62 թթ.) և Արշակունիների (62—387) ժամանակաշրջանների Հայկական կենտրոնացված ստրկատիրական միապետական թագավորության պաշտոնական անունը: Այս ժամանակաշրջանի հունական և հռոմեական աղբյուրներում Մեծ Հայքի թագավորությունը անվանվում է՝ Μεγαλή 'Αρμενία և Armenia Maior, իսկ V—VII

դդ. հայկական աղբյուրներում, որոնք խոսում են Հայոց թագավորության մասին մինչև նրա բաժանումը, միշտ գործ են ածում Մեծ Հայք անունը: Սրանց հետ նույնանիշ է մ. թ. առաջին դարերի պարթևական արձանագրություններում պատահող Vazurg Armenān հորջորջումը¹: 387 թ. հետո, երբ Հայկական թագավորությունը բաժանվեց և Մեծ Հայքը դադարեց գոյություն ունենալ, իբրև միաձուլյ պետություն, այս անվան փոխարեն գործ են ածվում Հայք, Armenia տեղմինները, իսկ եփրատից այն կողմը գտնվող հայկական երկիրը շարունակում էր կոչվել Փոքր Հայք 'Αρμενία Μικρά, Armenia Minor: Սակայն հետագայում ևս տրագիցիայի ուժով երբեմն գործ էր ածվում նաև Մեծ Հայք տեղմինը բուն Հայաստանի իմաստով: Հայկական աղբյուրների այդ հորջորջումը պահպանել են միջնադարյան պատմաբանները արաբերեն և պարսկերեն աղբյուրները՝ Buzurg Armenia ձևով, վրացական ღოგო სომხეთი² Դիդի Սոմխեթի և նույնիսկ ռուսերեն՝ Арменья Великая³:

Մեծ Հայքի տերիտորիան 66 թ. մ. թ. ա. 37 թ. մ. թ. սահմաններում պարունակում է 311206 կմ²: Մ. թ. ա. 37 թ. Հռոմեական կայսրության և Պարթևական թագավորության միջև կայացած դաշնագրի համաձայն, Մեծ Հայքի տերիտորիայից անջատվեց և կցվեց Պարթևական թագավորության տերիտորիային «Միջագետք Հայոց»-ը՝ Տուր-Արգին (Մալգեք) և Արուսատանի գավառների հետ միասին 27600 կմ² տարածությամբ, որից հետո Մեծ Հայքի տերիտորիան ընդգրկվում էր 283606 կմ²: Այդ սահմաններում Մեծ Հայքի տերիտորիան գոյություն ուներ մինչև 387 թ.: Քարտեզի վրա Մեծ Հայքը ցույց է տրված 37—387 թթ. սահմաններում:

¹ Այսպես՝ Շապուհ Ա-ի որդի Ներսէսը, որը ավագ եղբոր՝ Որմիզդ-Արտաշիի Սասանյան Իրանի դահլ բարձրանալուց հետո համարվում էր Հայաստանի թագավոր, Պայկուլիի արձանագրության մեջ կրում է Vazurg Armenān säh, այսինքն՝ «Թագաւոր Հայոց Մեծաց» տիտղոսը: Տե՛ս՝ W. B. Henning, A. Farewell to the Khagan of the Aq-Aqatārān, Bull. of the Brit. School of Oriental and African Studies, vol. XIV, p. 3, 1952, էջ 517, ծան. 4: Այս տեղեկության համար պարտական եմ Անահիտ Փերի-խանյանին:

² Քարթլիս Յխոփեբա (ქართლის ცხოვრება), հրատ. ձեռագրերի համեմատությամբ Միմոն Դաուիշիչվիլին, հատ. I, Թբիլիսի, 1935, էջ 337:

³ Повесть временных лет, под ред. Б. П. Адріановой-Перетц, М.—Л., 1950, стр. 9.

Մեծ Հայքի տերիտորիալ ֆավալի մասին մանրամասն տեղեկություններ են պահպանվել սկսած մ. թ. ա. 66 թ. դաշնագրից, երբ պաշտոնապես ճանաչվեցին Մեծ Հայքի քաղաքական սահմանները, մինչև մ. թ. 387 թ., երբ այս պետությունն տերիտորիան բաժանվեց Սասանյան Իրանի և Հռոմեական կայսրության (395 թ. Արևելյան Հռոմեական կամ Բյուզանդական կայսրության) միջև Ստրաբոնը (63 թ. մ. թ. ա. — 21 թ. մ. թ.), որ համարյա ժամանակակից է մ. թ. ա. 66 թվականի դաշնագրին, ունի այնպիսի ստույգ աղբյուր, ինչպիսին է՝ Պոմպեոսի մ. թ. ա. 66 — 65 թթ. Հայաստանում և Անդրկովկասում կատարված արշավանքի մասնակից Թևոփանես Միտրիենացու տեղեկությունները։ Ստրաբոնը լավ պատկերացում ունի մ. թ. ա. 66 թ. դաշնագրով վավերացված Մեծ Հայքի պետության սահմանների մասին։ Մեծ Հայքի սահմանները, ըստ Ստրաբոնի, հյուսիսում սկսվում էին արևմտյան ծայրամասում գտնվող Դաստեյրա (Δάστειρα) ամրոցից (XII, 3, 38) (տե՛ս Դաստեյրա, Դաստարակ) դեպի արևելք Սկյուդիսես (Σκυδισης) լեռներով (այժմ Սուրբ Գրիգոր կամ Սիպկորդաղ), որոնք Ակիլիսեն (տե՛ս Եկեղեց գավառ) երկիրը բաժանում էին Փոքր Հայքից (XI, 14, 1)։ Սահմանը այնուհետև շարունակվում էր Պարիադրես (Պոնտական) լեռներով և նրա շարունակությունը կազմող՝ Մոսիկայի լեռներով (վրաց. Մեսիքի լեռներ, այժմ՝ Կարչխաի և Անարայի լեռները, XI, 14, 1)։ Այնուհետև Մեծ Հայքը սահմանակից է Իբերիային (Վիրք)՝ Խորանեն (Մոսիկայի այն մասը, որը մտնում էր Մեծ Հայքի սահմաններում, XI, 11, 18) և Գոգարեն (տե՛ս Գուգարք) երկրամասերով (XI, 14, 5), ներառյալ Կամբիսենի այն մասը, որը մտնում էր Մեծ Հայքի կազմում (XI, 4, 1) և պիտի կոչվեր Կոմիսեն (XI, 14, 4) (նկատի ունի «Վրաց դաշտի» կամ Քվեմո-Քարթլիի գաշտավայրը)։ Կամբիսենի հայկական մասը — Կոմիսեն, Կուր գետով բաժանվում էր Իբերիայի (Վիրքի) և Ալբանիայի (Աղվանքի) կազմում մտնող այս երկրի մասերից։ Այս սահմանագիծը անցնում էր Կուր գետով, մինչև նրա Կասպից ծովը թափվելը (XI, 3, 2), թողնելով Մեծ Հայքի կազմում Կուր գետի ամբողջ աջափնյա տարածությունը Սակասեն (Տακασηνή, II, 11, 14; XI, 8, 4; XI, 14, 4) (տե՛ս Շակաշեն) և Ուխտիա (Ούχτια, XI,

14, 14) (տե՛ս Ուտիք Առանձնակ) երկրամասերով։ Կուրի գետաբերանից հարավ ձգվող Կասպից ծովի ափերը, մինչև այն մասը, որտեղ Պարսխոաքրասը (այժմ Թալիշի և Գիլանի լեռնաշղթան) մոտենում է ծովափին (մոտավորապես՝ այժմյան Աստարայի մոտ), Կասպիան երկրի (Κασπίανη — Կազբբ, տե՛ս Փայտակարան նահանգ) արևելյան սահմանն էր, իսկ Կասպիան Մեծ Հայքի սահմաններումն էր։ Մի այլ տեղ (XI, 7, 1) Ստրաբոնը հաղորդում է, որ Կասպից ծովի ափերին ալբաններից (աղվաններից) հետո ապրում են արմենները (հայերը), որ ասել է թե ծովափի ալբ մասը մտնում է (գոնե քաղաքականապես) Մեծ Հայքի սահմաններում։ Այժմյան Աստարայի մոտերքից սկսվում էին Մեծ Հայքի հարավային սահմանները։ Լինելով միևնույն ժամանակ Կասպիան երկրի սահմանը, Պարսխոաքրաս լեռները այս մասում կոչվում էին Կասպից լեռներ (Κασπίων ὄρη), իսկ նրա միջով անցնող լեռնանցքը՝ Կասպից դռներ (Κάσπιαι πύλαι, տե՛ս Կասպիական դռներ)¹, սրանցից հարավ ապրում էին կատիշները (Καδοῦστοι, XI, 7, 1; XI, 13, 3—4)։ Այնուհետև սահմանագիծը անցնում էր Հայկական լեռներով (Ἀρμενίων ὄρη, այժմ Վարա-դաղ)², որից հարավ գտնվում էր Ատրոպատյան Մարաստանը (Ἀτροπατίαν Μηδίαν, XI, 5, 6) կամ Ատրոպատենեն (Ἀτροπατηνή, XI, 13, 1—3, տե՛ս՝ Ատրպատական)։ Մեծ Հայքին հարավ-արևելքից սահմանակից էր Կապուտան լիճը (Κ[α]π[ο]ύταν կամ Μακτιανή, XI, 13, 2) և նրա մոտ գտնվող Սիգրիակե (Σογριακή մեզ հասել է Σομβάκη, աղճատված ձևով, XI, 13, 3), հայ. Նոր-Շի[զ]ր սկան, Նոր-Շիրական, (տե՛ս Պարսկահայք նահանգ), սահմանակից լինելով Մատիեն (Ματιηνή, Ματιανή) երկրին (XI, 13, 7; XI, 14, 13)։ Այնուհետև սահմանագիծը անցնում էր դեպի արևմուտք, թողնելով հարավում Ադիարեն (Ἀδιαρηνή, XI, 14—12; XVI, 1, 8; XVI, 1, 19), իսկ հյուսիսում՝ Մեծ

¹ Կային մի քանի «Կասպից դռներ», ուստի այս «Կասպից դռները» հույն և հռոմեական հեղինակները սովորաբար շփոթում են, հատկապես Ռազայի (միջնադարյան Հոռե, Ռեյ քաղաքը) մոտ գտնվող «Կասպից դռների» հետ։
² Ἀρμενιακὼν καὶ Μηδικῶν ὄρων (II, 1, 17); Ἀρμενίων ὄρεσι (XI, 2, 15).

³ Մարկվարտի ուղղումը Ἀλβάκη սխալ է։ Տե՛ս J. Marquart, Eranšahr, S. 109. Σομβάκη-ի ճիշտ ընթերցումը պետք է լինի՝ *Σογριακή.

Հայքի կազմում մանող Կորդվաց երկիրը (Κορδογική, XVI, 1, 24—25, տես Կորդուք) և նրա երկրամասերը՝ Տափոնիտիս (Ταφονιτις, XI, 14, 5, տես Թափոն) և Վերետրիացուց (Ἐρετριεύς, XVI, 1, 25, տես Այրարուանք) երկրները: Սահմանագիծը Միջագետքում անցնում էր Միգդոնիայի (Μυγδονία, XI, 142; XVI, 1, 23, տես Արուասառն) և «Միջագետք Հայոց»-ի սահմաններով մինչև Եփրատ, որը Մեծ Հայքը բաժանում էր արևմուտքի կողմից Փոքր Հայքից, Կապադոկիայից և Կոմմագեններից:

Ստրաբոնը տալիս է նաև նշված սահմաններում Մեծ Հայքի տերիտորիայի մակերեսի տարածությունը: «Երկրի մեծությունը, —ասում է նա,— Թեոփանես [Միտրիդինացին] դնում է լայնքը՝ հարյուր սքոլոնոս, իսկ երկարությունը կրկնակի, դնելով մեկ սքոլոնոսը 40 ստադիոն»։ Ստրաբոնը այս հաշիվներին թերահավատություն արել է վերաբերվում. նրա կարծիքով «Սա չափազանցություն արել է ասված: Ավելի մոտ է ճշմարտության երկարությունը դնել ինչ որ ասել է լայնության համար, իսկ լայնությունը նրա կեսը կամ մի քիչ ավելի»։ Ստրաբոնը հունական երկարության չափ է և հավասար է 185 մ (ավելի ճիշտ՝ 184, 97 մ), ըստ այսմ մեկ սքոլոնոսը տվյալ դեպքում՝ $185 \times 40 = 7400$ մ կամ 74 կմ: Ուրեմն Մեծ Հայքի լայնությունը, այսինքն՝ նրա երկարությունը հյուսիսից հարավ, հավասար է 740,000 մ կամ 740 կմ, իսկ երկարությունը արևմուտքից դեպի արևելք, կրկնակի, այսինքն՝ 1480000 մ կամ 1480 կմ:

Եթե հետևենք Ստրաբոնին, այդ դեպքում երկրի լայնքը պիտի հավասար լինի 50 սքոլոնոսին կամ 370 կմ, իսկ երկարությունը 100 սքոլոնոս, այսինքն՝ 740 կմ: Երբ մենք չափում ենք քարտեզի վրա, տեսնում ենք, որ Թեոփանես Միտրիդինացին ավելի ճիշտ է:

Մեր թվարկության 7 թվականի մոտերքը գրած Պոմպեոս Տրոգոսի «Historiae Philippicae» պատմական երկում (XLII, 2, 8) կարդում ենք, որ «Չի կարելի լուծվածք անցնել այնպիսի մեծ թաղավորության մասին (ինչպիսին է Հայաստանը), քանի որ նրա սահմանները, Պարթևաստանից հետո, իր մեծությամբ գերազանցում են բոլոր մյուս թաղավորությունների սահմաններին, ընդ որում, Հայաստանը Կապադոկիայից մինչև Կասպից ծովը տասնևմեկ հարյուր հազար քալ տարածություն ունի, իսկ լայնքով, նրա երկա-

րությունն է՝ յոթ հարյուր հազար քալ» (XLII, 2, 7—9)¹:

Մեկ քալը համապատասխանում է հունական ծրսւն-ին և հռոմեական passus-ին և հավասար է 1,85 մ: Տվյալ դեպքում գործ է ածվում հռոմեական կայսրության մեջ ընդունված հազար քալը—mille passus, այն է՝ հռոմեական մղոնը, որը հավասար է 1,5 կմ: Ուրեմն՝ Մեծ Հայքի երկարությունը արևմուտքից դեպի արևելք՝ Եփրատ գետից, որ սահմանագիծ էր Կապադոկիայի կողմից, մինչև Կասպից ծովը հավասար էր 1100000 քալի կամ 1100 հռոմեական մղոնի, այսինքն՝ 1650 կմ: Լայնությունը, այսինքն՝ հարավից դեպի հյուսիս ձգվող տարածությունը, հավասար էր 700000 քալի կամ 700 հռոմեական մղոնի, այսինքն՝ 1050 կմ:

Մեր թվարկության I դ. ապրող Պլինիոսը (23—79), անդրադառնալով Մեծ Հայքի սահմաններին, հաղորդում է՝ «Ավփիդիոսի (Aufidius) կարծիքով ամբողջ Հայաստանի տարածությունը 5000000 քալ է, Կլավդիոս կայսրը նրա երկարությունը Դասկուսից մինչև Կասպից ծովի ափը հաշվում է 1300000 քալ, իսկ լայնությունը՝ (այդ թվի) կեսը, Տիգրանակերտից մինչև Իբերիա»²: Ինչպես տեսնում ենք, Պլինիոսը ավելի կոնկրետ տեղեկություններ է հաղորդում Մեծ Հայքի սահմանների մասին: Այդ սահմանագիծը արևմուտքում անցնում էր Եփրատ գետով, որից դեպի արևմուտք գտնվում էր Դասկուսա վայրը (տես), իսկ արևելքում սահման էր Կասպից ծովը: Հարավից հյուսիս Մեծ Հայքի տերիտորիան տարածվում էր սկսած Տիգրանակերտից (նկատի ունի Տիգրանակերտի քաղաքային տերիտորիան) մինչև Իբերիա (Վիրք): Պլինիոսի այս տեղեկությունը նկատի ունի Մեծ Հայքի նոր սահմանագիծը հարավում մ. թ. 37 թ. հետո, երբ իբրև սահման որոշվեց Տիգրիս գետը, որից հյուսիս սկսվում

¹ Sed quoniam in Armeniam transitum facimus, origo eius paulo altius repetenda est. Neque enim silentio regnum tantum praeteriti fas est, cum fines post Parthiam omnium regnorum magnitudinem seperent, siquidem Armenia a Cappadocia usque mare Caspium undecies centum milia patet, sed in latitudinem milia pasuum septingenta porrigitur. Justini Epitoma Pomp. Trogi, XLII, 2.

² Universae magnitudinem Aufidius quinquagies centena mill. prodidit. Claudis Caesar longitudinem a Dascusa ad confinium Caspi maris, XIII mill. passuum: Latitudinem dimidium ejus, a Tigranocerta ad Iberiam, Plinius, Nat. hi., VI, 10.

էր Տիգրանակերտ գավառը (ավելի ուշ՝ Նըփ-
ռետ կամ Նփրկերա, տես): Պլինիոսի մոտ
ցույց տված սահմանները ճշտիվ համապա-
տասխանում են Մեծ Հայքի սահմաններին
ըստ «Աշխարհացոյց»-ի: Եթե Պլինիոսի մոտ
բերված թվականն տվյալները Մեծ Հայքի
տարածություն մասին վերածենք այժմյան
չափերի՝ ստացվում է հետևյալը:

Երկարությունը արևմուտքից դեպի արե-
վելք, այսինքն՝ Դասկուսայից մինչև Կաս-
պից ծով, հավասար էր 1300000 քալ՝ այ-
սինքն 1300 հոռմեական մղոն, որը համա-
պատասխանում է 1950 կիլոմետրին: Լայնու-
թյունը՝ հարավից հյուսիս, այսինքն Տիգրա-
նակերտից մինչև Իրեբիա (Վիրք)՝ 650000
քալ կամ 650 հոռմեական մղոն, որ հավա-
սար է 975 կիլոմետրի: Բերված թվերի իս-
կությունը ստուգվում է քարտեզով: Մեծ
Հայքի լայնությունը Դասկուսայից մինչև
Կասպից ծով հավասար է 870 կիլոմետրի,
իսկ Տիգրանակերտ գավառից մինչև Իրեբիա
(Վիրք)՝ 550 կիլոմետր:

Ավելի կոնկրետ տվյալներ է տալիս Մեծ
Հայքի սահմանների մասին Պլինիոսից հետո
հանդես եկող հռչակավոր Կղավդիոս Պաղո-
մենոսը: Վերջինս իր «Աշխարհագրական ձեռ-
նորկում», որը հրապարակվել է մ. թ. 150-ա-
կան թթ. (V, 12, 1—9), Ասիայի III քար-
տեզում ցույց է տալիս Մեծ Հայքը 37—
387 թթ. սահմաններում:

Ըստ Պաղոմենոսի (Գիրք 3, գլուխ 12,
§ 1), Մեծ Հայքի սահմանը հյուսիսից կազ-
մում է Կողքիսի մի մասը (նկատի ունի Ճո-
րոխի ներքին հոսանքին գտնվող Եգր «փոքր
աշխարհը»), ապա Վիրքը և Աղվանքը՝ Կուր
գետով: Արևմուտքից սահմանագիծը անցնում
էր Եփրատ գետով, որը բաժանում էր Մեծ
Հայքը Կապադոկիայից (այսինքն՝ վերջինիս
կազմում մտնող Փոքր Հայքից), ապա Եփ-
րատից հյուսիս-արևելք ձգվող Մոսիսկան
լեռներով, մինչև Կողքիս: Արևելքից Մեծ
Հայքի սահմանն էր Վրկանից (Կասպից) ծո-
վի մասը՝ Կուր գետի գետաբերանից մինչև
79°45'—43°20' վրա գտնվող կետը (մոտավո-
րապես պիտի համապատասխան լինի այժմյա-
ն Աստարայի վայրին): Այնուհետև սահմա-
նը անցնում էր հիշյալ կետից դեպի արե-
մուտք Կասպիական լեռներով, որոնք բա-
ժանում էին Մեծ Հայքը Մեղիայից: Հարա-
վից Մեծ Հայքը սահմանակից էր Միջագետ-
քին, սկսած Եփրատ գետից, Տավրոս լեռ-
ներով և Տիգրիս գետով: Ապա սահմանա-

գիծը անցնում էր Նիփատես (Նպատ) լեռնե-
րով, բաժանելով Մեծ Հայքը հարավում
գտնվող Ասորեստանից, մինչև Կասպիական
լեռները:

Ինչպես տեսնում ենք, Պաղոմենոսի տե-
ղեկությունները ավելի ևս համընկնում են
«Աշխարհացոյց»-ի տվյալներին: Պաղոմենոսից
հետո Մեծ Հայքի տերիտորիայի մասին նույն
տվյալներն են տալիս V դարում ապրող հայ
պատմիչներ՝ Ագաթանգեղոսը, Փավստոս Բու-
զանդը և Մովսես Խորենացին, որոնք խոսում
են IV դարի Հայաստանի մասին:

Մեծ Հայքը նշված սահմաններում առա-
ջին անգամ պաշտոնապես վավերացվել է մ.
թ. ա. 66 թվականին, Տիգրան Բ-ի և հռոմեա-
կան զորավար Պոմպեոսի միջև կնքված դաշ-
նագրով: Ըստ այդ դաշնագրի, Մեծ Հայքի
պետության տերիտորիան ընդգրկում էր
312.795 կմ² տարածություն: Հետագայում
Մեծ Հայքի տերիտորիան ենթարկվեց մաս-
նակի փոփոխման: Հռոմեական կայսրության
և Պարթևական թագավորության միջև մ. թ.
37 թ. կայացած համաձայնագրի համա-
ձայն Մեծ Հայքից անջատվեց և կցվեց Պար-
թևների պետության «Միջագետք Հայոց»
տերիտորիան (ներառյալ՝ Տուր-Արդին (Մաւ-
դեք) և Արուսատան գավառները) 27.600 կմ²
տարածությամբ Մծբին քաղաքով: Այնուհե-
տև Մեծ Հայքի պետության տերիտորիան
ընդգրկում էր 285.195 կմ² տարածություն:
Հետագայում ամեն անգամ, երբ հարց էր
բարձրանում Մեծ Հայքի թագավորության
տերիտորիայի մասին, իբրև պաշտոնական
հիմք հանդիսանում էր 37 թ. համաձայնա-
գիրը: Վերջին անգամ այն պաշտոնապես ըն-
դունվեց 298 թվականի Մծբինի 40-ամյա
դաշնագիրը կնքելու ժամանակ:

III դարի երկրորդ կեսին, Սասանյան Իրանի
հզորության ժամանակաշրջանում, խախտվել
էր 37 թվականի համաձայնագիրը, սակայն,
երբ Սասանյանները պարտվեցին Միջագետ-
քում հռոմեա-հայկական միացյալ ուժերից,
298 թ. Մծբինում կնքված 40-ամյա դաշ-
նագրի համաձայն, նորից ճանաչվեցին պաշ-
տոնապես Մեծ Հայքի թագավորության տե-
րիտորիայի սահմանները ըստ 37 թվականի
համաձայնագրի: Այնուհետև այդ սահմանները
գոյություն ունեին պաշտոնապես մինչև Մեծ
Հայքի տերիտորիայի բաժանումը հռոմեա-
կան կայսրության և Սասանյան Իրանի թա-
գավորության միջև 387 թվականին: Արդեն
Մծբինի 40-ամյա դաշնագրի պաշտոնական

ավարտից հետո 338 թվականին, Մեծ Հայքից անջատվեցին ծայրամասերը՝ Մարաց ամուր աշխարհը (Նիսիոքական, Մանկերա-աուսն և Դասն գավառներով)՝ 7.327 կմ² տարածությամբ։ Մեծ Հայքի տերիտորիան ավելի փոքրացավ 363 թ. Հովհաննոսի «ամոթալի» դաշնագրից հետո, երբ անջատվեցին Արցախը և Ուտիքը (տե՛ս Աղուանք) և Գուգարքի ճյուղսիսային գավառները (տե՛ս Վիրք)։ Այդ փոփոխությունները պաշտոնապես ճանաչվեցին 387 թվականի համաձայնագրով։ Մեծ Հայքից այդ ժամանակ արդեն անջատվել էին ծայրամասնա հանգեցները 103.857 կմ² տարածությամբ, մնացել էր Միջնաշխարհը 174.011 կմ² տարածությամբ։ Նշված տերիտորիան իր ճեքքին բաժանվեց երկու մասի։ Արևմուտյան մասը՝ 39.650 կմ² տարածությամբ հնթարկվեց Հռոմեական (395 թ.՝ Բյուզանդական) կայսրության, հյուսիսային մասը՝ Բարսր Հայքը մինչև 391 թվականը կառավարվում էր հայ Արշակունիների ձևական իշխանության ներքո, ապա՝ բյուզանդական պաշտոնյաների՝ «կոմես»-ների կողմից։ Հարավային մասը՝ Ծովագ աշխարհը՝ մնում էր իբրև հինգ նախարարությունների — սատրապությունների միջև բաժանված երկրամաս, մինչև Հուստինիանոս Ա-ի սեփորմները VI դարում։ Արևելյան մասը 134.361 կմ² տարածությամբ, որ Հայաստանի հիմնական մասն էր կազմում, մինչև 428 թվականը կառավարվում էր հայ Արշակունիների կողմից, իսկ այս հարստության վերացումից հետո, կառավարվում էր մարզպանների միջոցով։

Այսպիսով դադարեց գոյություն ունենալ Մեծ Հայքը, նրա հետ նաև այդ տերմինի գործածությունը։ Հետագայում «Մեծ Հայք» անունը գործ էր ածվում հազվագյուտ դեպքում բուն Հայաստանի իմաստով։ Չնայած նրան, որ դադարեց Մեծ Հայքը իբրև քաղաքական հասկացություն, շարունակում էր գոյություն ունենալ Մեծ Հայքը իբրև եթնիկական հասկացություն։ Մինչև առաջին իմպերիալիստական պատերազմի տարիները, Մեծ Հայքի տերիտորիայի վրա շարունակում էր իր գոյությունը հայ ժողովուրդը, որը չընայած սիստեմատիկորեն տարվող հալածանքներին ու կոտորածներին, այնուամենայնիվ գերիշխող ազգություն էր։

Մեծնուցիք գալառ—Գ5—Վասպուրականի 22-րդ գավառը՝ 475 կմ² տարածությամբ, գրավում էր Մարմեա գետի միջին հոսանքի ձորահովիտը։

Մեծրաց լեռն—Բ5—այժմ՝ Մազրա-դաղ (2517)։ Մեծագետ—Բ5—այժմ՝ Չըլդըր գետ։

Մեղգետ—Գ4—հետագայում իմաստավորվել է իբրև Մեղրագետ, այժմ՝ Կարա-սու, Քսենոֆոնի մոտ հիշվում է Τηλεβόας անունով։

Մեղդի աւան—Գ4—հիշվում է դեռևս ասուրա-բաբելական արձանագրություններում Melidu, Melidia (?) անվամբ և շատ անգամ շփոթվում նույնանուն այլ վայրի՝ խոշոր կենտրոն Մելիտինե-Մալաթիայի հետ։ Այժմ Մելիդի գյուղ։ Այս վայրի անունով ամբողջ Տարաւնը—Մշոյ դաշտը կոչվել է Melidu։

Մեղեղուղիս լեռնք—Գ4—Փալանթոքյան-դաղից հարավ դանդաղ շրջափան լեռնաշղթան։

Մերեքի լեռն—Բ5—այժմ էլ նույն անունով (2372)։

Մեսորոմե աւան—Բ2—Mesoromae (Tab. Peut.). գտնվում էր Իոնի գետի ակունքների շրջանում։

Մեաիա աւրոց—Գ3—Μέταια, Melita (Ptol. V, 6, 24), եփրատի աջ ափին, այժմյան Միդիե գյուղը։

Մեւ Գայլ գետ—Գ4—կոչվում էր նաև Կեղի, այժմ՝ Քըղի-սու։

Մեւ Իշայր գաւառ—Գ5—Մոկաց նահանգի 2-րդ գավառը՝ 250 կմ² տարածությամբ, այժմ կոչվում է Խիզան և ընդգրկում է Կեցան գավառի մեծ մասը։

Մեւ Հաբանգ (Սիսական-ի-Ոստան, Սիսական-ի-Կոտակ) գաւառ—Գ7—Արցախի կենտրոնական գավառը, շուրջ 2550 կմ² տարածությամբ, գրավում էր հետագա Դիզակի և Վարանգայի շրջանների տերիտորիան։

571 թ., երբ ամբողջ Արցախը միացվեց Սյունիքին և Մեւ Հաբանգը դարձավ Սյունիաց նախարարության կենտրոն, այս գավառը կոչվում էր նաև Սիսական-ի-Ոստան կամ Սիսական-ի-Կոտակ։ Վերջինս հոմանիշ է Փոքր Սիւնիք անվան։ Ավելի ուշ Մեւ Հաբանգ գավառը կոչվում էր Ամարաս։ Մեւ Հաբանգ գավառի կենտրոնն էր Քթիշ ամրոցը, որը հետագայում հայտնի Տող ավանն էր՝ Դիզակի մելիքների կենտրոնը։ Քթիշի մոտ հիմնվեց Գաիլ վանքը։ Քթիշ ամրոցից դեպի արեւմուտք գտնվում էր Գոռոզու բերդը, այժմյան Տուփի գյուղը։ Այս գավառում էր նաև հռչակավոր Ամարասի վանքը։

Միգդոն գետ—Գ4—այժմ՝ Նահր-Չաղ-Չաղ։

Միջա գաւառ—Գ5—Մոկաց նահանգի 5-րդ գավառը՝ շուրջ 250 կմ² տարածությամբ, այժմ՝ Մամուտանք շրջանը, որտեղ այժմ էլ գտնվում է Միջա անունով գյուղը։

Միջա գլուղ—Դ5—այժմ էլ նույն անունով գլուղ՝
Մամուտանք շրջանում:

Միջագետք—Դ3—Դ4—Եփրատի և Տիգրիսի միջև
պարտիակված երկիրը, հուն. Μεσοποταμία, որը
և ընդունված է բոլոր եվրոպական լեզուներում՝ Mesopotamia:

Միջագետք Ասորւոց—Դ3—Դ4—Միջին Միջագետ-
քի տերիտորիան:

Միջագետք Հայոց—Դ3—Դ4—Վերին Միջագետ-
քի տերիտորիան, մինչև մ. թ. 37 թ. կազ-
մում էր Մեծ Հայքի մասը, ունենալով՝
17.775 կմ² տարածություն: Այս երկրի խո-
շոր քաղաքն էր Ամիդը (այժմ՝ Դիարբեքիր):
Հայտնի էին Բնաբեղ (այժմ Բենաբիլ) և Մար-
դե բերդ (այժմ Մարդին) ամրոցները: Միջա-
գետք Հայոց ընդարձակ իմաստով պիտի ընդ-
գրրվեր նաև Տուր-Արգին (Մադգեք) և Արուս-
տան գավառները Մծբին կենտրոնով և ուներ
27.600 կմ² ընդհանուր տարածություն: Հիշ-
յալ տերիտորիան մ. թ. 37 թ. ընդմիջող
անջատվեց Մեծ Հայքից և հետագայում կը-
վախնձոր դարձավ Հռոմի և Իրանի միջև:

Միջնաշխարհ—այսպես էր կոչվում Մեծ Հայքի
տերիտորիայի հիմնական մասը, որ ընդգր-
կում էր՝ Այրարատ, Տաք, Սինիք, Վասպու-
րական, Մոկք, Տարսուբերան, Մոփաց կողմն
և Բարձր Հայք նահանգները, 174.011 կմ²
տարածությամբ: 377 թվին, երբ Մեծ Հայքի
ծալրամաս նահանգները՝ Աղձնիքը, Կորճա-
քը, Պարսկահայքը, Արցախը, Փայտակարա-
նը, Ուտիքը, Գուգարքը անջատվեցին, մնաց
միայն Միջնաշխարհը, որը իր հերթին բաժան-
վեց երկու մասի՝ Հռոմեական կայսրությանն
անցան Բարձր Հայքը և Մոփաց կողմը՝
39.650 կմ² տարածությամբ, մնացյալ մասը
կազմեց Մարգարտական Հայաստանը 134.361
կմ² տարածությամբ:

Մուգուր (Մընճուր) գաւառ—Գ3—բլուզ. Μουσούρον,
այժմ էլ նույն անունով՝ Մընճուր, Բարձր
Հայքի 3-րդ գավառը 2775 կմ² տարածու-
թյամբ:

Մուգուր (Մընճուր) գետ—Գ3—այժմ՝ Մոնղուր-
ուռ:

Մուգուր (Մընճուր) լեռան (3188)—Գ3—այժմ՝
Մոնղուր-դաղ:

Մլ ջերկրական ծով—Դ1—այժմ էլ նույն անունով:
Մծբին քաղաք—Դ4—հուն. Μεδίβη, այժմ՝ Նու-
սայրին. Մծբինի քաղաքային տերիտորիան
էր Արուստան երկիրը:

Մոթողանք գաւառ—Դ6—Կորճեից նահանգի 7-րդ
գավառը՝ 875 կմ² տարածությամբ, այժմյան
Օրամարի շրջակայքում:

Մոկս աւան—Գ5—այժմ՝ Մոկուս գլուղ:

Մոկք առանձնակ, որ է Արքայից գաւառ—Գ5—
Մոկաց նահանգի 6-րդ գավառը Որբ (այժմ՝
Մոկս-սու) գետի հովտում: Մոկաց նախա-
քարական տան կենտրոնական գավառն էր,
ուստի կոչվում էր Արքայից գաւառ և հետա-
գայում հայտնի էր Արքունական երկիր ան-
վանումով: Կենտրոնը պիտի գտնվեր համա-
նուն Մոկս ավանում: Պիտի ենթադրել, որ
այս գավառը «արքունական» է եղել դեռևս
IX—VIII դդ. մ. թ. ա., երբ այն Խուբուշկիս
փոքրիկ թագավորության կենտրոնն էր:

Մոկք նահանգ—Գ5—Դ5—Մեծ Հայքի 5-րդ նա-
հանգը, իր տարածությամբ շուրջ 2962 կմ²,
բոլոր նահանգների փոքրագույնն էր և Մո-
կաց նախարարական տոհմի ժառանգական
սեփականությունն էր: Կոչվում էր Մոկաց
աշխարհ: Լատ. Moxoene, բլուզ. Μώξ, ասոր.
Bēt Moksaijē:

Մովկան դաշտ—Գ8—այժմ՝ Մուղան դաշտ:

Մուխանք գաւառ—Գ7—Գարգար գետից հարավ,
որոշվում է Մուխուր-ովախի վայրով: Մու-
խանք գավառը Արցախի 7-րդ գավառն էր՝
շուրջ 1250 կմ² տարածությամբ:

Մո՛ծլ քաղաք—Դ5—արար. Մոսուլ, այժմ՝ Էսկի-
Մոսուլ:

Մուշ քաղաք—Գ4—այժմ էլ նույն անունով քա-
ղաք Մշո դաշտում: Միջին դարերում Մուշը
Տարան (Տարոն) գավառի կենտրոնն էր:

Մուրցամար կամ Մուրց գետ—Գ4—այժմ՝ Հա-
սան-Ղալա-սու:

Մրեն աւան—Բ5—Տեկուրի գետաբերանի մոտ, իր
IV դ. հռչակավոր տաճարով:

Մրիա—Բ4—վրաց. მეგრეთა Մերքթի, Եգր աշխար-
հի երեք գավառներից մեկը Մաճախելիս-
ծղալի գետակի ձորում, որը հոսում է Մերե-
թի սարից: Մրիա գավառի տարածությունն
էր 476 կմ²: Ըստ երևույթին՝ Պլինիոսի մոտ
հիշվող Ampreutae-ն է:

Մրուղ—Բ4—բլուզ. Μουργούλη, վրաց. მეგრული
Մուրղուլի, Մուրղուլ-սու գետակի ձորում: Եգր
աշխարհի երեք գավառներից մեկը: Մրուղ գա-
վառի տարածությունն էր 550 կմ²:

Մրուղ գետ—Բ4—այժմ Մուրղուլ-սու գետ:

[Մա]կ[ու]րիս-խե գաւառ—տե՛ս Կրիս-խե:

Մցխիբայ քաղաք—Գ9—վրաց. მცხეთა Մցխե-
թայ, Վրաց աշխարհի հնագույն մայրաքա-
ղաքը, որ հիշատակում է դեռևս Պաղո-
մեսը՝ Μεσχητα, Mescheta (Ptol. V, 10, 2),
այժմ փոքրիկ քաղաք, հռչակված իր հնու-
թյուններով: Վերջին 25 տարվա ընթացքում
տեղի ունեցած Մցխեթա-Արմազի պեղում-

ները հնարավորություն տվեցին պարզելու վրաց աշխարհի վաղեմի մալրաքաղաքի ներքին կյանքը և ստրկատիրական ժամանակաշրջանի վրացական քաղաքի կառուցվածքը ու քաղաքի դերը երկրի տնտեսական, քաղաքական ու կուլտուրական կյանքում: Տե՛ս Мцхета. Итоги археологических исследований. I, Тбилиси, 1958.

Յ

*Յաշտասար լեռն (2939)—Գ7—այժմ՝ Հաշտասար:

*Յաշտեանք գաւառ, տե՛ս Հաշտեանք գաւառ:

Յաշիշատ աւան, տե՛ս Աշիշատ աւան:

Յասովնի հրուանդան, տե՛ս Հրուանդան Յասովնի: Յոն գետ, տե՛ս Վոն գետ:

Յուլիոպոլիս ամրոց—Գ3—'Ιουλιόπολις, Iulioropolis (Ptol., V, 6, 25), գտնվում էր Եփրատի աջ ափին, Բարսալայից հյուսիս, այժմյան Տարաքսու գյուղի մոտ:

Ն

Նախնաւան գաւառ—Գ6—Նախնաւան քաղաքի քաղաքային տերիտորիան, Վասպուրականի 34-րդ գավառը՝ 1220 կմ² տարածութեամբ, այժմյան Նախիջևանի շրջանը:

Նախնաւան քաղաք—Գ6—Ναξουάνα, Naxuana (Ptol., V, 12, 5), արաբ. Našava, այժմյան Նախիջևան քաղաքը:

Նախնաւան քաղաք—Դ6—այժմ՝ Նախիջևան-թեփե, Ուրմիա քաղաքից դեպի հյուսիս-արևելք՝ Կապուտան լճի ափին: Հիշատակում է Սեբեոսը:

Նախնամատեանք ազգագաւառ—Ա6—այսպէս պիտի կոչվեին այժմյան չեչենների նախորդները, որոնց ինքնանունն է Նախնուո, Պողոմեոսի մոտ (V, 8, 12) հիշվում են 'Ναξαματοι ձեռք (պիտի ուղղել՝ Ναξαματοι): Պիտի տեղադրել Աստա և Արդուն գետերի միջև:

Նախորդան քաղաք—Գ7—պիտի գտնվեր Երասխ գետի ձախ ափին Խուզափեոինի կամուրջի մոտ: Այս կամուրջի վրայով ճանապարհը տանում էր լեռնային դժվարին տեղանքով (Համալլան Ղազվինին կոչում է Arminijan), իջնում՝ դեպի Ահալ քաղաք, այնտեղից դեպի Թավրիզ և Արդաբիլ:

Նեխ-Մասիք լեռն—Գ5—այժմ Սիփան կամ Սուփհան (4434), Մասիսից հետո Հայկական լեռնաշխարհի բարձրագույն գագաթը, որի հրաբխային զանգվածը փոխած է Վանա լճի հյուսիսային ափին:

Նեոկեսարիա (Կարենյա) քաղաք—Բ2—այժմ՝ Նիկաար քաղաք:

Նիգ գաւառ կամ Նիգատուն գաւառ—Բ6—Այրարատ նահանգի 15-րդ գավառը, համապատասխանում է այժմյան Ապարանի շրջանի տերիտորիային շուրջ 1000 կմ²: Նիգ գավառը Գնթունի նախարարական տոհմի ժառանգական սեփականությունն էր. կենտրոնն էր Գաւաղ ավանը (այժմ Ապարան գյուղ):

Նիգատուն գիւղ—Բ6—այժմ Ղալաշուխ կամ Ղալաշա գյուղ, որ նորից վերանվանվել է Նիգատուն Մատենադարանի գրչադրի հիման վրա. տե՛ս Մատենադարան, ժողովածու, № 2180, ՌՂ—1641 թ., գրիչ Սահակ. կարդում ենք՝ «Նիգատունն Ղալաշուղ ասի»:

Նիգալ—Բ4—վրաց. ნიგალო, ხევო ნიგალოს ნიგალის, სხელი ნიგალისა, հետագայում՝ ლიგაონი կիգանի, այժմ՝ Արզվին քաղաքի շրջանը: Նիգալը Եգր աշխարհի երեք գավառներից մեկն էր: Նիգալ գավառի տարածությունն էր 950 կմ²:

Նիխորական գաւառ—Դ5—Դ6—պիտի գտնվեր Կոն-ի-Նիհորական լեռների արևմտյան փեշերին, Կորճայքի սահմաններից հարավ և Մանկիրտ-տունից հյուսիս. տեղադրվում է Շեմզինան-սու գետի հովտում և ընդգրկում էր 4250 կմ² տարածություն: Նիխորականը մտնում էր Նոր-Շիրական բղեշխության կադմում, սակայն 363 թ. հետո անջատվեց Մեծ Հայքից և միացվեց պարսկական Հեղայար (Աղիարեն) նահանգին:

Նիկոպոլիս աւան—Դ2—այժմ՝ Իսլահիե ավան: Նիկոպոլիս քաղաք—Բ3—այժմ Բուրգ (Պյուրկ): Նիկորիա քաղաք, տե՛ս Քալկիս:

Նինուէ ավերակ քաղաք—Դ5—այժմ՝ Նինվա-Խարաբե: Ասորեստանի հռչակավոր մայրաքաղաքը, որի ավերակները հայտնի էին բոլոր ժամանակները, այդ քաղաքի ավերումից հետո 612 թ. մ. թ. ա.:

Նոստե գետ—Բ5—այժմ՝ Անարիս-ժղալի գետ:

Նոստիս-քալի լեռն (2506)—Բ5—այժմ՝ Չանչախի գագաթ, որտեղից հոսում է Նոստե կամ Անարիս-ժղալի գետը:

Նուարակ գյուղ—Գ6—այժմ՝ Նիսսակ գյուղ, Մարգվանական Հայաստանի սահմանամերձ գյուղը:

Նպատական կամ Նպատ լեռն (2832)—Դ5—հուն. Νιφάτης, լատ. Niphates, այժմ՝ Թափա-Շեյլ: Նպատ լեռան հյուսիս-արևելյան ստորոտին, Արածանի գետի ձախ ափին գտնվում էր Բագաւան ավանը իր հռչակավոր Սուրբ Հովհաննեսի գմբեթավոր բազիլի-

լիկ տաճարով: Անտիկ հեղինակների Νεφάτης
ῥπος (Ptol. V, 12, 1) լեռնապարը պիտի
լինի այժմյան Զելու լեռները Զուլամերկի
շրջանում:

Նփռետ կամ Նփրկերա (Տիգրանակերա) գաւառ—
Գ4—համանուն քաղաքի (հնում Տիգրա-
նակերաի) քաղաքային տերիտորիան, Աղձ-
նյաց բդեշխության 2-րդ գավառը՝ 5395 կմ²
տարածությամբ: Տե՛ս Տիգրանակերա գա-
ւառ:

Նփռետ քաղաք, տե՛ս Նփրկերա (Տիգրանակերա)
քաղաք:

Նփրկերա (Տիգրանակերա կամ Մարտիրոսավիս)
քաղաք—Գ4—Միշին դարերում կոչվում էր
Մարտիրոսավիս, Մարտիրոսաց քաղաք,
Նփռետ, Մայփերկատ, Մայափարիկին, Մու-
ֆարդին և այժմ Փարկին կամ Սիլվան:
Շուրջ 77 թ. մ. թ. ա.: Տիգրան Մեծի կող-
մից հիմնված քաղաք, որը տարբեր անուն-
ներով գոյություն ունի մինչև հիմա: Տե՛ս
Տիգրանակերա:

Շ

Շակաշեն գաւառ—Բ6—Բ7—հուն. Σαχαστηνῆ,
լատ. Sacasene, Ուտիք նահանգի 7-րդ գա-
վառը, որն ընդգրկում էր 2900 կմ² Զակամ
(Զեզամ) գետից մինչև Կուրակ (Քյուրակ-
չայ) գետը, փոխած Կուր գետի հովտի աշա-
կողմյան մասում:

Շահապաւնք կամ Շահապաւնս ամրոց—Գ6—այժմ
Շահբուզ շրջանային կենտրոն: Այս շրջանը,
հավանաբար 387 թ. հետո, մինչև վերջերս,
կոչվում էր Շահապաւնիք:

Շաղագոմք—Բ4—Բարձր Հայքի 8-րդ գավառը,
գտնվում էր Սարգամս գետի վերին հոսան-
քում—այժմյան Օվաճըխ վիճակը: Ըստ երե-
վույթին, հնագույն անունն է եղել *Շ ա տ ա-
լ ա գ ո մ-ք, որից առաջացել են Շաղագոմք և
Շաղագոմք ձևերը: Շաղագոմք գավառի տա-
րածությունն էր 500 կմ²:

Շամախի քաղաք—Բ8—հայտնի է VI դ. և զբա-
ղվում էր Հին Շամախիի տեղում:

Շամբ Կոզովտի—Գ6—այժմ՝ Շելխլի-գյուլ՝ Հին-
Բայազետից հյուսիս:

Շամբ Կարնոյ—Գ4—Կարին քաղաքից հյուսիս՝
Նփրատ գետի ակունքներից հարավ գտնվող
շամբուտները:

Շամուշատ (Սամոսատ) քաղաք—Դ3—Σαμόσατα,
Samosata (Ptol. V, 14, 8)—Կոմադենե թա-
գավորության կենտրոնը, այժմ Սումեյսատ,
ասուրա-բարելակա՛ն արձանագրություննե-

րում կոչվում է Kummaha և անտիկ շրջա-
նում պիտի կոչվեր Commagene, որի անու-
նով կոչվել է ամբողջ երկիրը: Շամուշատ
անունն այս քաղաքը ստացել է ի պատիվ
Շամես Ա. թագավորի (Σάρος I 240 թ. մո-
տերքը), Երուանդունի ղեկավարից:

Շանթային լեռներ—բառացի թարգմանություն է
Պողոմեսոսի մոտ (V, 8, 9) հիշվող Κεραυνίων
'ορέων անվան, որ տրվում էր Դիլավոր Կով-
կասյան լեռնաշղթայի այն մասին, որը հյու-
սիսից եղերում էր Աղվանքը և «Աշխարհա-
ցոյց»-ը կոչում է «Կապ-կոն լեռներ»։ Շան-
թային լեռինք քարտեզի վրա չի նշված,
տե՛ս Կապ-կոն լեռներ:

Շանճան երկիր—Դ8—տեղադրվում է այժմյան,
Զենջանի շրջակայքում:

Շանճան քաղաք—Դ8—այժմ՝ Զենջան քաղաք:

Շապորան գետ—Բ8—այժմ՝ Շաբրան-չայ:

Շապորան քաղաք—Բ8—այժմ՝ Շաբրան գյուղ՝
Շաբրան-չայ գետի աջ ափին:

Շատալագոմ գաւառ, տե՛ս Շաղագոմ գաւառ:

Շառերթ ամրոց—Բ5—հիշվում է միայն վրաց
աղբյուրներում Պաժդյուր Շառերթի, այժմ՝
Փոթթա գյուղ: Տե՛ս Н. Марр, Георгий
Мерчул, житие св. Григория Хандзтий-
ского, грузинский текст и перевод, СПб.,
1911:

Շարուր գաւառ—Դ6—Այրարատ նահանգի 20-րդ
գավառը՝ շուրջ 450 կմ² տարածությամբ.
համապատասխանում էր նախկին Երևանի
խանության Շարուր մահալին, իսկ այժմ՝
Նորաշենի շրջանին, Արիանեալ (այժմ Ար-
փա) գետի ստորին հոսանքում:

Շաւշեք—Բ5—վրաց. შავშეთი Շաւշեքի գավառը և
բնակիչները՝ Պաշթե Շաւշի—Շաւշք. Գուգա-
րաց բդեշխության 10-րդ գավառը. 338 թ. հետո
անջատվելով Գուգարքից մտավ Վրաց աշ-
խարհի կազմում: Գրավում էր Շավշուրի (ալ-
ժըմ՝ Իմերխեվի) գետի վերին հոսանքը: Շաւ-
շեթ գավառի տարածությունն էր՝ 1045 կմ²:

Շաւշուրի գետ—Բ5—այժմ՝ Իմերխեվի գետ:

Շաքե գավառ—Բ7—այժմյան Նուխիի շրջան՝
870 կմ² ընդհանուր տարածությամբ:

Շաքե քաղաք—Բ7—վրաց մատենագրության մեջ
հայտնի է Շյեծաճո Նուխպատո անունով,
այժմ Նուխի քաղաք:

Շիթիթմա, տե՛ս Քաղիրթ որ է Շիթիթմա գետ:
Շիղաք ազգագրական—Բ6—այժմյան Շիղա
գյուղի շրջակայքը Հախնուլս Կախեթում
(Գաղմա Կախեթի):

Շիրակ գաւառ—Բ5—Այրարատ նահանգի 8-րդ
գավառն էր, հուն. Σιρακηνῆ, գրավում էր

Ախուրյան գետի միջին և ստորին հոսանքի հովիտը: Տարածությունն էր 3730 կմ²: Երբալ անունը առաջացել է Հյուսիսային Կովկասից այստեղ բնակություն հաստատած Երբալ կամ Սիրալ (Σιραλοι) ցեղից: Նրանցից առաջ, ըստ ուրարտական արձանագրությունների վկայության, այս տեղիտորիան կոչվել է Eriahi. այսպես էր կոչվում ինչ որ սկյութական ծագում ունեցող ցեղից: Երբալի ցեղի անունից է առաջացել Արաքս, Արախս կամ Էրախս, Երախս (վրաց. ორხსი, ორგხო) գետի անունը: Երբալը Կամարաիկան նախարարական տոհմի ժառանգական սեփականությունն էր:

Երբալիան գյուղ—Դ6—հիշում է Թեոփիլակտոս Սիմոկատտան (5, 8, 9)՝ Σιραχων xάρις՝ հավանաբար, այժմյան Երեքքենգի գյուղն է: Երբալաշատ անուն, տե՛ս Մավրիկապոլիս:

Երբալիան (Երազգաւորս) անուն—Բ5—այժմ Բաշ-Շորադյալ գյուղ: Երազգաւորս անունը պիտի առաջ եկած լինի Երուզաղ անունից, որ Երուանդունիների տոհմական անունն է և ինչպես ենթադրում են (Գ. Ա. Ղափանցյան), կապ ունի ուրարտական Rusa անվան հետ:

Շնան քաղաք—Դ6—այժմ՝ մւշնուէ քաղաք:

Շնգար (Սնգարոս) լեռան—Դ4 . այժմ՝ Սինջար կամ Շելմիրա (1457) դագաթը:

Շնգար (Սինգարա) քաղաք—Դ4—հուն, Σίγγαρα այժմ՝ Բելեղ-Սինջար քաղաքը:

Շուկառաքա (Արզան) քաղաք—Դ4—Արզան քաղաքի ասորերեն անունն է, որ նշանակում է «մեծ շուկա», «գլխավոր շուկա». այժմ՝ Խարդան կամ Զոխ ավան:

Շուք գավառ—Բ6—«Աշխարհացույց»-ում մեզ հասել է աղճատված ձևով՝ Շալք, Ղեռնդի մոտ հիշվում է Շուք ձևով, վրաց. სუჯეთი Սուլէթի, որից՝ სუჯი, სოჯი Սուլճի, Սոջնի ցեղանունը: Այս գավառը տեղադրվում է Իորի գետի հովտում՝ Նինո-Ծմինդա գյուղից դեպի արևելք, ընդգրկելով շուրջ 425 կմ² տարածություն:

Շրուան ազգագաւառ—Բ8—այսպես էր կոչվում Շարբան-չալ և Գիլգիլ-չալի միջև գտնվող երկրամասը (մոտավորապես 1550 կմ² տարածություն): VI դ. հայտնի էր իբրև առանձին ֆեոդալական իշխանություն, որի կառավարիչը կրում էր «Շարվանշան» տիտղոսը: Այս իշխանությունը պիտի առաջ գար Մազք-թաց քաղաքության վերացումից հետո մոտավորապես 510 թ.: Հետագայում՝ XI դ. Երբալը լայնանում է ի հաշիվ Աղվանքի արևելյան մասերի և մայրաքաղաքը դառ-

նում է Շամախին, որից հետո Երբալն հասկացողությունը ընդգրկում է Երբալանշաների պետության ամբողջ տեղիտորիան: Շրուան քաղաք—Բ8—այժմ՝ Շարվան գյուղ, Շարբանի մոտերքը: Այս քաղաքը Շարվանի ֆեոդալական իշխանության կենտրոնն էր:

Ո

Ողական ամրոց—Դ4—Ստրաբոնի (XI, 14, 6) մոտ Օլաչի, որ աղավաղումն է ուղիղ՝ Օլա-լաչի՝ ձևի: Մամիկոնյան տան կենտրոնն էր Տարան գավառում, այժմ Ախկան գյուղ: Ոսկեանց լեռ—Բ4—այս լեռան հարավ-արևմտյան փեշերին էին գտնվում Եփրատ գետի ակունքները՝ Ծաղկի գյուղի մոտ, որը գտնվում էր Ծաղկաւետ լեռների ստորոտում: Ըստ երեւոյթին, Եփրատ գետի ակունքների շրջանը ևս կոչվել է Ոսկիք: «Ոսկեան» ձևը կարող է առաջացած լինի ուրարտերեն uškiani տեղանունից, որ սովորաբար տեղադրվում է գետերի ակունքների շրջանում:

Ոսդարա գիւղ—Դ2—Osdara, այժմյան Արսլան-գաշ գյուղը:

Ոսկիոդայ անուն—Դ6—հիշատակվում է Մովսես Խորենացու կողմից (I, 4) իբրև Գողթան գավառի գաստակերտներից մեկը: Ոսկիողայ-ն տեղադրելու համար հարկավոր է հիշել, որ հայերենի ղոկերեն բարբառում Ագուլիսի ձորը կոչվում է «Ասկաղուր», որ նշանակում է «Ոսկե ձոր». մենք կարծում ենք, որ այժմյան «Ագուլիս» անունը պիտի առաջացած լինի Oskiola-ից, ուստի այս վայրը տեղադրվում ենք այժմյան Ագուլիսի տեղում:

Ոսկիք տեղ—Դ5—Ծաղկանց լեռների հյուսիսային փեշերին, որտեղից բխում է Արածանի գետակը, որը կոչվել է «Ոսկեան» գետ. (նախառնույունցիոն շրջանի ուստական քարտեզների վրա Усканы):

Ոստան Հայոց գաւառ—Բ6—Դ6—Այրարատ նահանգի 19-րդ գավառն էր՝ 750 կմ² տարածությունով: Այս գավառը այսպես էր կոչվում իբրև Մեծ Հայքի մայրաքաղաք Արաշատի քաղաքային տեղիտորիա. հետագայում, երբ Մեծ Հայքը անկախ չկար և մարգարանական Հայաստանի մայրաքաղաքն էր Դիլիջը, այս գավառը սկսեց կոչվել Ոստան Դրւնոյ: Այս գավառն Արտաշիսյանների և Արշակունիների ժամանակաշրջանում Մեծ Հայքի քաղաքական տնտեսական ու մշակութային կենտրոնն էր:

Ուտան [Վրաց] գաւառ—Բ6—վրացերեն, հավա-
նաբար, պիտի կոչվեր *საბოსტანო *Սաբոս-
տանո: Պիտի ենթադրել, որ 363 թ. հետո,
երբ պարսիկներն ամրացրին իրենց քաղա-
քական գիրքերը Վրաստանի այս մասում,
և երբ դեռ Տփղիսը աննշան վայր էր, Ռուս-
թավի բնակավայրը իր ձևերովն արոտա-
վայրերով դառնում է Սասանյան բանակի
կենտրոն, որտեղից նրանք հսկում էին ողջ-
մավերական ճանապարհին և Ալանաց դուռը
(Դարիալի կիրճը): Այս գավառը Ռուսթավի
քաղաքային տերիտորիան էր: Տե՛ս Ուտան
քաղաք (Ռուսթաւ):

Ուտան ի մարզպան գաւառ—Բ7—այսպես էր
կոչվում Աղվանքի մայրաքաղաք Կապադակի
քաղաքային տերիտորիան 387 թ. հետո,
երբ այս վայրը դարձավ Սասանյան փոխ-
արքայի նստոցը, իսկ Փայտակարան քաղա-
քում շարունակում էին թագավորել Աղ-
վանքի Արշակունի թագավորները: Ուտան ի
մարզպան գավառի ընդհանուր տարածու-
թյունն էր մոտավորապես 1550 կմ²:

Ուտան քաղաք (Ռուսթաւ)—Բ6—վրաց. ბოსტან
ქალაქი Բոստան-քալաքի, կոչվել է նաև
Ռուսթավի («Գիրք թղթոց»-ում և Ուխ-
տանեսի մոտ՝ Ուսթաւի, Ռուզթաւի), որի
հոգևոր պետը կրում էր Ռուսթաւելի տիտ-
ղոսը: Ռուսթավի եպիսկոպոսը մասնակցել է
Վաղարշապատի 506 թ. հակաքաղկեդոնա-
կան ժողովին: Հիշյալ վայրը այժմ խոշոր
արդյունաբերական կենտրոն Ռուսթավի քա-
ղաքն է:

Որբ գետ—Դ5—այժմ Մոկս-սու:

Որդոք գյուղ—Դ5—Հայոց ձորի կամ Երուանդու-
նիք գավառի և Բուն Մարգաստան գավառի
սահմանում գտնվող գյուղը, այժմ՝ Օրաուք:

Որկովի գիւղ—Դ6—այժմ էլ նույն անունով գյուղ
Հայկական Պարի հյուսիսային փեշերին:
Չպետք է շփոթել Արագածոտն գավառի
Օրկովի գյուղի հետ:

Որմի քաղաք—Դ6—այժմ՝ Ուրմիա (վերանվան-
ված է՝ Ռեզալէ), Կապուտան (Ուրմիա) լճից
ոչ հեռու:

Որմիգդ-Պերոմ գաւառ—Դ7—Փայտակարանի 8-րդ
գավառը՝ շուրջ 1100 կմ² տարածությամբ:
Արարական աղբյուրներում պահպանվել է
Սրմ ձևով, այժմյան Յաֆթ մահալն է:

Որոմանգոն գետ—Դ2—այժմ՝ Հուրման-գեղեսի
վտակը:

Որոմանգոն լեռն—Դ2—Անտիտավրոսի կենտրո-
նական մասը, որտեղից բխում է Որոման-
դոն գետը:

Որոնաես գետ—Ե2—այժմ էլ նույն անունով:

Որոտան գետ—Դ7—այժմ էլ նույն անունով:

Որսիրանք գաւառ—Դ6—Կորճեից Նահանգի 8-րդ
գավառը՝ 1250 կմ² տարածությամբ, գրա-
վում էր այժմյան Գավառ նահանգի՝ Գավառ-
սու կամ Նեհիլ-չայ հովիտը:

Ուարդանես գետ—Ա5—«Աշխարհացոյց»-ում սխալ
ընթերցմամբ՝ Վալդանիս, վերցրած է Պողո-
սեպոսից (V, 8, 2)—Օսթոնից, Vardanae,
որ այժմյան Կուրան գետի անունն է:

Ուղեոյ բերդ (Օլեոբերդ) ամրոց—Բ2—Oleober-
da (Tab. Peut.), Գալլ գետի աջ ափին,
Շաբին-Կարա-հիսարից հարավ:

Ուղեոյ գեղ—Դ6—պիտի փնտրել այժմ Իլան-
դարասի կոչվող վտակի հովիտում գտնվող
Իլան-գարա գյուղի տեղում: Այս փոքրիկ հո-
վիտը պիտի կոչվեր Ուղեոյ գաւառ: Ղեռնդ
պատմիչը, խոսելով 703 թ. Վարդանակերտի
ճակատամարտի մասին, ասում է, որ հայ-
կական զորքը շարժվելով դեպի Այրարատ,
«ընդ եզր գետոյն Երասխալ՝ անցանէին ընդ
սահմանս Ուղայոյ և հասանէին ի մեծ աւանն
Ակոռի»:

Ուշարմա քաղաք—Բ6—այժմ էլ նույն անունով
գյուղ:

Ուռնա (եղեսիա) քաղաք—Է3—Ասորիքի՝ Օսրոյե-
նե թագավորության մայրաքաղաքը՝ հուն.
"Εδεσσα, արաբ. ar-Ruhai. Մինչև 1141 թ.
այս քաղաքումն էր գտնվում քրիստոնեա-
կան աշխարհի մեծագույն սրբությունը՝ «ան-
ձեռագործ գաստարակը»:

Ուտի Առանձնակ (Ուտ-ռոսաակ) գաւառ—Բ7—
Ուտիք նահանգի 8-րդ գավառը՝ 2800 կմ²
տարածությամբ: Այստեղ էր ապրում սկզբնա-
կան շրջանում ուտիացի ցեղը, որի կենտրոնը
Պարտաւ քաղաքն էր (այժմ Բարդա), և որը
ուտիերեն լեզվով էր խոսում (արաբա-
կան աղբյուրները կոչում են «առանքերեն»):
Այս գավառը հիշվում է անտիկ հեղի-
նակների մոտ՝ Ջոդոյ, Otenae: Այս գավառի
անունով էլ կոչվեց ամբողջ նահանգը Ուտիք:
Ուտի Առանձնակ գավառում, բացի Պարտա-
վից, միջին դարերում հայտնի էին Կա-
ղանկատոյք, Բերդակուր և այլ վայրերը:

Ուտիք—Բ6—Բ7—Մեծ Հայքի 12-րդ նահանգն է
և ընդգրկում էր 8 գավառ՝ շուրջ 11315 կմ²
տարածությամբ: Կենտրոնն էր Պարտաւ քա-
ղաքը: «Աշխարհացոյցի» Ուտիք նահանգը
համապատասխանում է Գարդմանաց նախա-
րարական տոհմի՝ «Միհրական»-ների ժա-
ռանգական կալվածների տերիտորիային 591
թ. հետո, երբ Աղվանքի առաջին իշխան

ճանաչվեց սասանյան արքունիքի կողմից
Վարազ Գրիգոր Միհրականը (591—636),
Ջուանշերի (636—685) հայրը:

Ուռուռատակ, տե՛ս Ուտի Առանձնակ գաւառ:
Ուրիմա աւան—Գ2—Օթրիա, արաբ. Rüm-Qale,
հայ. Հռոմկլայ, այժմ՝ Ուրում-կալէ գյուղ:

Ուրծաձոր գետ—Գ6—այժմ՝ Վեդի գետ:
Ուրծաձոր գյուղ—Գ6—այժմ՝ Դարաբաղլար գյուղ
Վեդիի շրջանում:

Ուրծ գաւառ—Գ6—Ալլարատ նահանգի 21-րդ
գավառը, համանուն Ուրծաձոր գետի (այժմ՝
Վեդի) հովտում՝ 1175 կմ² տարածութիւնով:

Ոքաղէ բերդ—Բ4—այսպէս պիտի կոչվեն Ոքա-
ղէ գավառի Ազորդ (այժմ Թորթում) գետի
վտակի Կաղարենս գետակի ակունքնե-
րում և այժմյան Նիխախ գյուղի մոտ գլա-
նըվող ամրոցի ավերակները:

Ոքաղէ գաւառ—Բ4—Տալքի 6-րդ գավառը, ուրար-
տական արձանագրութիւնների Kali երկիրն
է, ընդգրկում էր Ազորդ (այժմ Թորթում)
գետի վերին և միջին հոսանքը. Ոքաղէ գա-
վառի տարածութիւնն էր 1450 կմ²:

Չ

Չողա երկիր—Բ8—այսպէս էր կոչվում Մագքթաց
թագավորության ճիմնական տերիտորիան,
որ համապատասխանում է այժմյան Ազըր-
բեյջանական ՍՍՌ Կուսարի, Խուդաթի, Խաչ-
մազի, Դուբայի և Դոնադ-քենդի շրջաններին:
Չողա երկրի տարածութիւնն էր 4578 կմ²:

Չողա (Չուլայ, Չուրայ, Չորայ) քաղաք—Բ8—
Մագքթաց Արշակունիների թագավորության
մայրաքաղաքը. գտնվում էր Սամուր գետի
դելտայի շրջանում, այժմյան Բիլիշի երկա-
թուղային կայարանից ոչ հեռու Թոփրադ-կա-
լիի ավերակների տեղում: Այս քաղաքի
անունով Մագքթաց թագավորության հիմ-
նական տերիտորիան կոչվում էր Չողա: Ըստ
երևութիւն, Չողա քաղաքը համապատասխա-
նում է արաբական հեղինակների «Ջաւար
Սամուր»-ին:

Չորայ, տե՛ս Չողա քաղաք:

Չորմայրի գետ—Բ4—Ճորոխ գետի վերին հոսան-
քի՝ Մաստարա գետի (այժմ Մասատ-գարա)
շարունակութիւնը կազմող Չարմալի-սու գե-
տակը, 1911—1912 թթ. 200000-անոց (տաճ-
կական քարտեզի ուսական հրատարակութիւն
մեջ կոչվում է Կարмак-дараси), որը թափ-
վում է Մաստարա գետում՝ Կармаду Юнус
գյուղի մոտ: Չարմալի-սու գետակի ակունք-

ները նույն Ճորոխ գետի ակունքներն են,
որոնց մոտ գտնվում է Խորաիկ-դադ գագա-
թը (3183): Վերջինս պիտի լինի Չորմայրի
լեռը: Չորմայրի գետի ձորը միջին դարերում
կազմում էր առանձին գավառ Չորմայրի
անունով (բլուղ. Т'орумер):

Չորմայրի լեռն—Բ4—այժմ՝ Խորաիկ-դադ (3183):
Չորրորդ Հայք, տե՛ս Ծովագ կողմն:

Չունդառ—Ա7—Սավիրների քաղաքներից մեկը,
հետագայում կոչվում էր Էնդերի, այժմ՝ Անդ-
րեյ առվ գյուղը:

Չքատան կղզի—Գ5—այժմ կոչվում է Կաուց.
Վանա լճի կղզիներից մեկը, հայտնի իր սըր-
բավայրով՝ Կաուց անապատով: Չքատան
կղզին համարվում էր Առբերանի գավառում:

Պ

Պալունիք գաւառ—Գ5—Վասպուրականի 23-րդ
գավառը՝ շուրջ 200 կմ² տարածութիւնով՝
Մարմատ գետի միջին հոսանքի ձորահովտում,
այնտեղ, որտեղ գտնվում է Պիուանք ավանը
(այժմ Պողանց գյուղ):

Պալունիք գաւառ Տաւրուբերանի—Գ4—այս գա-
վառը Տաուան գավառի մասն էր կազմում՝
475 կմ² տարածութիւնով և ընդգրկում էր
Բողլան գետակի հովիտը, որտեղ այժմյան
Խարաբա-Բարբաս վայրի տեղում գտնվում էր
Ձիւնկերա կամ Պորպէս քաղաքը: Այս գավա-
ռը «Աշխարհացոյց»-ում չի հիշվում, բայց
այլ մատենագիրների մոտ հիշատակվում է
իբրեւ Պալունի նախարարական տոհմի գա-
վառը:

Պախր (Գայլախագուտ) լեռն (3238)—Գ4—այժմ
Բաղըր-փաշա-դաղ:

Պահակն ձորայ—Բ8—այսպէս են կոչվում հայ
մատենագիրների մոտ Դերբենդի արհեստա-
կան ամրությունները: Սակայն սկզբում Պա-
հակն ձորայ պիտի կոչվեր Մագքթաց Արշա-
կունիների թագավորութիւն կենտրոնը հան-
դիսացող Չողա կամ Չորայ մայրաքաղաքը
պաշտպանող պարիսպը: Տե՛ս Չողա:

Պաղին բերդ—Գ3—այժմ Բաղին գյուղ, Չորրորդ
Հայքի Պաղնատուն գավառում:

Պաղին գետ—Գ3—այժմ Փեռի-սու, այս գետի վե-
րին հոսանքը կոչվում էր Մեւս-Գայլ, այժմ
Քըղի-սու:

Պաղնատուն գաւառ—Գ3—բլուղ. Պալնդ—Չոր-
րորդ Հայքի 3-րդ գավառն է՝ 1740 կմ² տա-
րածութիւնով. ուներ համանուն Պաղին բեր-
դը, այժմ Բաղին գյուղ: Ուներ նաև Խոզան

բերդ, որի անունով ամբողջ գավառը կոչվել է նաև «Նոգաճ» — ուրարտական արձանագրություններում՝ Xuzana:

Պաշատ լեռան (3250) — Գ5 — հիշվում է ասուրաբարեկական աղբյուրներում Պաժատու ձևով, այժմ Բաշեք-դաղ: Մովսես Խորենացուն վերագրվող Հոփիսիմեանց վարքի Պաղատ ձևը, հետևանք է սխալ գրություն: Տե՛ս Դ. Ալիշան, Հայագատում, Վենետիկ, 1901, էջ 76, ծան. 2:

Պառատիս գետ — Դ2 — բլուզ. Παράδεισος ποταμός: Անունը առաջ է եկել հուն. Παράδεισος բառից, որ նույն իմաստն ունի ինչ գրաբար «սիւս» բառը, որ, ըստ Հ. Աճառյանի («Արմատական բառարան», հատ. VI, էջ 259), նշանակում է՝ «չորս կողմը պատ քաշած արհեստական մեծ որսատեղ»: Վերոհիշյալ հունարեն բառը համանիշ է հայերեն «պարտեզ» բառին և երկուսն էլ փոխառություն են իրանական (մարական? պարսկական?) լեզուներից: Հայերենում Պարատիսը պիտի լիներ «Պարտեզ», սակայն միջին դարերում Կիլիկիայում ապրող հայերը այն ըմբռնել են «բերդ» իմաստով, ուստի այս գետախառնուրդի գիմաց գոյություն ուներ Բերդուս ամբողջը, որի անունով գետը այժմ կոչվում է Բերդիզ-չայ: Տե՛ս Սմբատայ սպարապետի Պատմություն, Մոսկուա, 1856, էջ 77:

Պարխար լեռինք — Բ4 — վրաց. პარხადლო Պարխալի, այժմ Բարխալ-դաղ:

Պարխայն Դարբանդայ — Ա7 — Ա8 — Դերբենդի հնու-չակավոր պարիսպը՝ հիմնված Խոսրով Ա Անուշիրվանի ժամանակ: Այս պարիսպները մեծ մասամբ այժմ էլ կանգուն են:

Պարուար գաւառ — Բ6 — վրացական աղբյուրներում այս գավառը կոչվում է «Տփիլիսի» (և թերեւս՝ თბილისი Փանաւարի) — Դուգարաց բղձխուսթյան 15-րդ գավառը՝ Կուր և Ալ-գետ գետերի միջև ընկնող տափարակ տարածությունը Կումիսի լճով, մինչև Յաղլուչալի բարձունքները, 375 կմ² մակերեսով: Հավանաբար 363 թ. հետո, այս գավառը, անշատ վերով Դուգարքից, միացվել է Վրաց աշխարհին: Միայն սրանից հետո Պարուարի սահմանամերձ ամբողջ Տփիլիսը կարող էր նախադրյալներ ստեղծել աճելու մեծ կենտրոնի և V դ. վերջին դառնալու քաղաք, որի պատճառով Յուրտավը հեազհետե կորցնում է իր նախկին նշանակությունը:

Պարսականք գաւառ — Գ7 — աղավաղված ընթերցումն է «Պաժկանք». Արցախի նահանգի 9-րդ գավառը՝ 650 կմ² տարածությամբ. հա-

մապատասխանում է հետագա Վարանդայի շրջանին:

Պարսկաճայք նահանգ — Գ6 — Դ6 — Մեծ Հայքի 7-րդ նահանգը՝ 11301 կմ² տարածությամբ: Սուլեյմ նահանգը տվյալ տերիտորիալ առումով տալիս է միայն «Աշխարհացոյց»-ը, հասկանալով Պարսկահայք անվան տակ Նոր-Շիրական բղձխուսթյան տերիտորիան և նրան միացնում Հէր և Ջարաւանդ գավառները: Պարսկահայք անվան առաջին մասը «Պարսկա» (իմաստավորված՝ պարսիկ բառով), անշուշտ կապ ունի ուրարտական ժամանակաշրջանի Parsua, Barsua երկրի անվան հետ, որը այն ժամանակ գտնվում էր Կապուտան (Ուրմիա) լճից հարավ: Նոր-Շիրական կամ Նոշիրական բղձխուսթյունը համարվում է «առաջին սանձանակալի ի Նոշիրակոն կողմանէն» (Աղաթանգեղոս, 873, ՃԻ2, էջ 459) և պիտի հսկեր Մեծ Հայքի սահմաններին Ատրպատականի կողմից:

Պարսպատունիք գաւառ — Գ7 — Վասպուրականի 26-րդ գավառը՝ 5550 կմ² տարածությամբ, ընդգրկում էր այժմյան Հարադաղը:

Պարսք գեւդ — Գ7 — ըստ Հ. Մանանդյանի Tab. Peut.-ի: Paresaca կայանն է, որը պիտի գտնվեր Մեծ Հայքի սահմանում, Թավրիզի մոտ:

Պարտաւ քաղաք — Բ7 — վրաց. ბარდავი Բարդավի, արաբ. Բարդաա, այժմ Բարդա: Ուտիք նահանգի և ամբողջ Աղվանքի մայրաքաղաքն էր 462 թվից: Սկզբում կոչվում էր Պերոգապատ կամ Պերոգ-Կաւառ:

Պարտեզ գետ — Բ5 — այժմ՝ Բարդիզ-չայ:

Պարտեզ աւան — Բ5 — այժմ՝ Բարդիզ, Տալքի Պարտիզաց փոքր գավառի կենտրոնն էր:

Պարտիզաց փոք — Բ5 — Տալքի 3-րդ գավառի Պարտեզ (այժմ Բարդիզ) գետի հովտում: Կենտրոնն էր Պարտեզ գյուղը (այժմ Բարդիզ): Պարտիզաց փոքր գավառի տարածությունն էր 662 կմ²:

Պեմոլիսէ աւան — Բ1 — այժմ Օսմանջիկ գյուղ:

Պերոգ-Շապուհ քաղաք — Դ8 — պարթևական Pē-rōz-Šāpūr, այժմ՝ Փելշ-Պարուր գյուղ:

Պիանք գաւառ — Բ7 — Արցախի նահանգի 8-րդ գավառն է Պաշենագետի և Գարդար գետերի միջև, Բայան գյուղի շրջակայքում, շուրջ 148 կմ² տարածությամբ:

Պիաիունա (աղճատված ձևով՝ Պիսինուն) — Ա4 — հուն. Πισινός. այսպես էին կոչում հունները վրաց. աղբյուրների ծոցցոծոս Բինվինթա, այժմ՝ Պիցունգա վայրը Ափխազիայում:

Պիւռոս աւան — Դ2 — այժմ՝ Բիրեջիկ գյուղ:

Պլասթա քաղաք—2—այժմ՝ Ալբիստան քաղաք:
Պոլեմոնիոն քաղաք—Բ2—Polemonion, այժմ՝
Բուլաման:

Պոնաոս ծով (Ակամաիս, Կակամար)—Բ2—Բ4—
«Պոնաոս ծով, զոր եգեբրացիք կոչեն Ակամ-
աիս և խաղտիք՝ Կակամար»։ այսպես է կոչ-
վում «Աշխարհացոյց»-ում Սև ծովը:

Պոնաոս Կապադովկիոյ—Բ3—Pontus Cappado-
cus, հռոմեական պրովինցիա, որը հետագա-
յում Պոնաոս Պոլեմոնիակոս (Pontus Pole-
moniachus) պրովինցիայի մասն էր կազմում,
իսկ 536 թ. մարտի 18-ի Հուստինիանոս Ա-ի
նովելլայի համաձայն կազմեց Առաջին Հայք
(Armenia Prima) պրովինցիայի մասը:

Պոնաոս Պոլեմոնիակոս—Բ2—Pontus Pole-
moniachus, հռոմեական պրովինցիա, 536 թ.
հետո միացվեց Առաջին Հայքին:

Պտանդարիս գյուղ—Գ2—PNDARIS կայան, Պտոլե-
մեոսը պահպանել է Tanadaris ձևով, այժմ
Տանիր գյուղը:

Պրեստրիում բերդ—Դ2—կոչվել է նաև Cabassos
(Cabissos), այժմյան Թափան գյուղը:

Ձ

Ջաւախք Ներքին—Բ5—6-րդ դարում Գուգարաց
բղեշխության: 338 թ. հետո անշատվելով
Գուգարքից՝ մտավ Վրաց աշխարհի կազմում
և այնուհետև կոչվում էր ցրոյթնցո, ցրոյթ-
նցո էրուշնէքի կամ էրուշէքի: Գրավում
էր այժմյան Արդահան գավառի հյուսիսային
մասը: Ջաւախք Ներքին գավառի տարածու-
թյունն էր 1400 կմ²: Ջաւախք Ներքին գավառը
աղբյուրներում չի հիշատակվում, սակայն
պահպանվել է անուղղակի ցուցմունք Մ. Խո-
րենացու մոտ (II, Ը): Նրա ասելով, Շարալի
որդի Գուշարը «ժառանգեաց զլեռն Մթին,
որ է Կանգարք, և զկես մասինն Ջաւախաց»:
Ջաւախքի այս «կես մասն» համապատասխա-
նում է «Աշխարհացոյց»-ի Ջաւախք Վերին
գավառը (տես): Բնականաբար, երկրորդ Ջա-
ւախքը պիտի կոչվեր «Ներքին» իր դիրքի
համաձայն և ակադ. Իվ. Ջավախիշվիլին իր
Վրաստանի պատմական քարտեզի վրա նշում
«Քվեմո Ջաւախէքի», այսինքն՝ «Ջաւախք
Ներքին», և հոմանիշ է համարում «էրուշէ-
քի» գավառին:

Ջաւախք Վերին գաւառ—Բ5—վրաց. Ջոջոնցո
Ջաւախէքի՝ 2675 կմ² տարածութեամբ, այժմ-
յան Ախալքալաքի շրջանը: 387 թ. գտնվում

էր Վրաց աշխարհի կազմում: Ջաւախք Վերինը
Գուգարաց բղեշխության 8-րդ դարումն էր:

Ջաւախքի հնագույն կենտրոնն էր Քաջա-
տուն քաղաքը, որը կոչվում էր նաև Մունգա:
Միջին դարերում հայտնի էր Թմոզկի բեր-
դաքաղաքը, որ հայերը կոչում էին Թմկա-
բերդ: Այս վայրի մոտ Կումուրդոյի վան-
քից դեպի արևելք նախառնույթով շրջանի
ռուսական քարտեզի վրա նշված է Բ. Դ.
Յրեց և Զրեց լիճը: Այստեղ պիտի տեղա-
դրել Ստեփ. Օրբելյանի (ԼԳ) մոտ հիշվող
IX դ. կառուցված «Սուրբ ուխտն Զրեւկ»:
Ջաւախքի ազգաբնաչութիւնը կոչվում էր
Ջոջոնցոն Ջաւախուրնի, Ջաւախուրք
(Ստեփ. Օրբ. ԿԶ).

Ջերմ (Արևել. Տիգրիս) գետ—Է7—այսպես էր
կոչվում հայերի մոտ Արևելյան Տիգրիս
(այժմ Բոհտան-սու) գետը, Քսենոֆոնի մոտ
կոչվում է՝ Κεντρίτης, Պլինիոսի մոտ՝ Zer-
bis, բլուզ. Zirmaç, արաբ. Wadi az-Zarm:

Ջերմաձոր գաւառ—Դ5—Մոկաց նահանգի 8-րդ
դարումը՝ 835 կմ² տարածութեամբ և այժմ
կոչվում է Բարվարի: Այս գավառը գտնվում էր
Ջերմ (Արևելյան Տիգրիս, այժմ Բոհտան-սու)
գետի հովտում Ջոնլ, բերդից սկսած մինչև
Կեծան գետի թափվելը այդ գետում: Այս գա-
վառի դիրքը ավելի պարզ է դարձնում
Մեսրոպ երեցի մոտ պահպանված հատվածը,
որտեղ պատմվում է, որ Մուշեղ Մամիկոն-
յանը, հետապնդելով թշնամուն, «ճնայով ըն-
թացեալ ընդ գաւառն Ջերմաձորոյ, առ ոտս
ամրոցացն Տմորից և բերդին Ալկոյ» (տե՛ս
Դ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901,
էջ 136):

Ջերմուկ, տե՛ս Էլեգիա (Ջերմուկ):

Ջլմար ամրոց—Դ5—այժմյան Զուլամբերկ ավանը:

Ռ

Ռան գետ—Բ5—Արփա լճից հոսող, նախկինում
Արփա-չալ կոչվող գետը մինչև Կարս-չալի
գետաբերանը: Այժմ գետի այս մասը սխալ-
մամբ կոչվում է Ախուրյան, այնինչ Ախուր-
յան է կոչվել Կարս-չալը և նրա շարունա-
կութիւնը կազմող՝ նախկինում Արփա-չալ
կոչվող և այժմ Կարս-չալի գետախառնուրդից
սկսած Ախուրյան կոչվող գետը: Ռան գետի
անունը առնչվում է հին, հուն. Ρᾱ անվան,
որը տրվում էր Վուրգա գետին և ցույց է տա-
լիս այդ անվան սկիզբական ծագումը:

Ռաֆանք (քնագրում աղճատված Դաֆանք) — Աձ — վրաց. რაფა, რაფანდი Ռաֆա, Ռաֆանգի՝ Ռիոն գետի վերին հոսանքում:

Ռաշ-Այն քաղաք — Դ4 — ասոր. Rēsainā, բյուզ. Θεοδοσιούπολις, այժմ Ռաւ-իլ-Այն քաղաք Խա-բուր գետի ձախ ափին:

Ռեխա աւան — Ա6 — այժմ էլ նույն անունով գյուղ: Տե՛ս Ռեխա կամ Ռեխիւ-խեւ գաւառ:

Ռեխա կամ Ռեխիւ-խեւ գաւառ — Ա6 — «Աշխարհա-ցոյց»-ում տրված է Երիւսլք, Էտիմիտ աղճատ-ված ձևերով: Այժմ էլ հայտնի է Ռեխա անունով գյուղ, Դորի քաղաքից դեպի հյուսիս-արևելք: Ռեխան հիշվում է «Աբրեո Նեկ-րեսելու» վարքում իբրև Վրաց աշխարհի մարզպանի ու սպասպետի (սպարապետի) բանակապետի: Ռեխա կամ Ռեխիւ-խեւի գա-վառը գտնվում էր Մեջուդա գետի ստորին հոսանքում և մտնում էր Վերին աշխարհ Վրաց երկրամասի կազմում, ընդգրկելով 250 կմ² տարածություն:

Ռիզոն էմպորիոն — Բ4 — այժմ Ռիզե նավահան-գիստ:

Ռշտունեաց ծով, տ. Բզնունեաց ծով:

Ռշտունիք գաւառ — Գ5 — Վասպուրական նահանգի 1-ին գավառը՝ 875 կմ² տարածությամբ: Գրը-վում է նաև Ընըշտունիք, որ ենթադրել է տա-լիս, թե այս անունը կապ ունի Ուրարտուի անվան բաբելական ձևի՝ Uraštu-ի հետ: Վաղ միջնադարում Ռշտունիքի հետ միասին Ռըշ-տունյաց նախարարական տոհմին էր պատ-կանում նաև Տոսպ (ուրարտական Tušpa) գավառը իր Վան քաղաքով, ուստի երկուսը միասին կոչվում էին Տոսպ-Ռշտունիք: Վեր-ջինս պիտի լինե՞ր Ուրարտուի կենտրոնական գավառ Բիաինա երկրը նեղ առումով, որը բաբելացիները կարող էին կոչել Ուրաշտու:

Ռուքաւի, տե՛ս Ոստան քաղաք:

Ռոտ-ի-Բաղա, տե՛ս Բաղան-ռոտ:

Ռոտ-Պարսեան գաւառ — Բ6 — Ուտիք նահանգի 3-րդ գավառը, որի անունը վկայված է աղ-ճատված «Ռոտպացեան» ձևով և ենթադրա-բար տեղադրում ենք Խաչեն և Թարթար գետերի միջև 770 կմ² տարածությամբ:

Ռոտ-Պարսեան գետ — Բ7 — այսպես պիտի կոչվե՞ր հնագույն շրջանում Խաչենագետի միջին և ստորին հոսանքը:

Ռոդիւպաւիւ քաղաք — Ա5 — հուն. Ῥοδόπαις (բա-ռացի Վարդաքաղաք, Վարդաշեն), թարգմ. վրաց. ვარდოპეი, ვარდოპეი Վարդիթե, Վար-ցիթե (բառացի՝ Վարդաբերդ):

Ս

Սաբալան լեռն (4821) — Գ7 — Ատրպատականի բարձրագույն գագաթը:

Սաբու աւան — Գ3 — Sabus (Itin. Ant.), — տեղա-դրվում է այժմյան Շեփիկ գյուղի տեղը, Արաբկիրից հյուսիս:

Սալնայ լեռինք — Գ4 — Սալնոյ ձոր գավառը Սա-նասուն գավառից բաժանող Հայկական Տավ-րոսի լեռնաբազուկը:

Սալնայ ջուր գետ — Գ4 — այժմ Ռո-սու, Քաղիրթ (Բաթման-սու) գետի վտակներից մեկը:

Սալնոյ ձոր գաւառ — Գ4 — Աղձնյաց բլրաշխության 9-րդ գավառը՝ շուրջ 930 կմ² տարածությամբ:

Սալքորա գետ — Բ5 — Բասեն գաւառի արևելյան սահմանում գտնվող այն բնակավայրը, որից հետո սկսվում էին Հափնունիք և Արեղեանք գավառները: Պիտի գտնվե՞ր այնտեղ, որտեղ Զիվին-չալ վտակը թափվում է Երասխ գետը:

Սախուրակ վայր — Բ6 — այժմ Աժգահա-յուրտ, այստեղ են գտնվում Ազատ գետի ակունք-ների շրջանում, ջրի պաշտամունքի կոթողներ՝ վիշապները: Ըստ Երևույթին, այս նույն տե-ղըն է, որ Մովսես Խորենացու մոտ կոչվում է Աժգահական:

Սամուր գետ — Բ8 — այժմ էլ նույն անունով:

Սամցխե գավառ — Բ5 — վրաց. სამცხე Սամցխե, այժմ Ախալցխեի շրջանը: Սամցխե գավառի տարածությունն էր 2650 կմ²: Սամցխեն մեսխեթի հիմնական երկիրն էր: Ասողկը (III, ԽԱ, էջ 273) պահպանել է Մեսխեթի վրա-ցական ազգաբնակչության անունը՝ Մես-խունիք, որ առաջ է եկել վրաց. მესხეთი Մեսխուրնի ձևից: Սամցխե, Թաւր և Աճա-րա գավառները միասին կազմում էին Ստրաբոնի (XI, 1, 18) Μεσχινη երկրի իբե-րական (վրացական) մասը, որը ճաները կոչում էին՝ «Մոցխիւ» (այստեղից՝ Փոց-խով, որ այժմ գետի անուն է), իսկ եգերա-ցիք (մեգրեղները)՝ «Օձրխէ»:

Սանասուն բերդ — Գ4 — այժմ՝ Սասուն գյուղ կամ Քյաղքիկ գյուղ:

Սանասունք գաւառ — Գ4 — բյուզ. Σανασουνται Աղձ-նեաց բլրաշխության 10-րդ գավառը՝ շուրջ 2400 կմ² տարածությամբ. հետագայում և այժմ կոչվում է Սասուն:

Սանանոյ լեռինք — Գ4 — այժմյան Սասունի գե-ները:

Սանանոյ-ջուր գետ — Գ4 — այժմ Սասուն-գետի՝ Քաղիրթ (Բաթման-սու) գետի վտակներից մեկը:

Սանի գետ—Բ7—այժմ՝ Ալշիդան-չայ:

Սաաաղ քաղաքին—Բ3—հուն. Σάταλα, լատ. Satala, ուրարտական արձանագրություններում՝ Šadaali, այժմ՝ Սաղաղ գյուղ Գալլ-գետի ակունքների շրջանում. գտնվում էր Փոքր Հայքում, Մեծ Հայքի սահմանի մոտ:

Սարակն լեռն (2910)—Գ5—այսպես պիտի կոչվեր Նեմրուդ հրաբխային զանգվածի վերջ-խարի կլոր սկավառակը իր լուսնաձև լճակով: Իբրև «սար» և «ակն» (վերջինս ակն, ակունք, աչք իմաստով):

Սարապանա աւան—Ա5—հուն. Σαραπανά, վրաց. შარაპანა Շորապանի, այժմ էլ նույն անունով քաղաք:

Սարոս գետ—Դ1—այժմ Սելխան գետը:

Սացխումեք—Ա6—Փոքր Լիախվի վտակի վերին հոսանքում, այժմ այնտեղ է Սացխենեքի գյուղը, որը Սացխումեք անվան իմաստավորված ձևն է: Ընդհանուր տարածությունն էր՝ 445 կմ²: Այս գավառը մտնում էր Վերին աշխարհ Վրաց երկրամասի կազմում: Սացխումեք անվան արմատն է «ցխում»-ը, որից Ցխոյմք (տես), որ վրացական ձևն է մեգրելա-գանական «չխումի»-ի, Լե-չխում-ի, որի այլ ձևն է «Սլիւմիք» (տես):

Սաւղք (Ջաւղեք) աւան—Բ6—կոչվել է նաև Սոդք, Սոքք, և Ջաւղեք կամ Ծաւղեք, այժմյան Ջոզ գյուղը: Հնում հայտնի է եղել իր ոսկու հանքերով:

Սաւղք կամ Սոդք գաւառ—Բ6—կոչվել է նաև Ջաւղ[գ]եք, Ծաւղեք, հուն. Σοδουκηνή (Ptol. V, 12, 4) համապատասխանում է այժմյան Բասարգեչարի շրջանին, ընդգրկում էր 2045 կմ²: Արշակունիների ժամանակ այս գավառը կազմում էր առանձին վարչական միավորի՝ «Ծաւղեացոց իշխանութեան» կենտրոնը՝ համանուն Սաւղք աւանով (այժմ Ջոզ գյուղ): «Ծաւղեցոց իշխանութեան» մեջ էր մտնում ամբողջ Արցախը:

Սաւղից գետ—Բ6—այժմ՝ Մազրա գետ:

Սաւղք լեռնանցք—Բ6—այժմ՝ Ջոզի լեռնանցք:

Սաւիրք (Թագաւորութիւն Հոնաց)—Ա7—խոշոր ցեղային միություն, որը ենթարկվում էր խազիրներին: Հայ մատենագիրները հաճախ նախկին պես կոչում էին «Հոնք», ուստի «Աշխարհացոյց»-ում գոյություն ունի նաև «նրանց հոմանիշ «Թագաւորութիւն Հոնաց» անունը:

Սեբաստիա քաղաք—Գ2—այժմ՝ Սելվաք քաղաք:

Սեբաստուպոլիս քաղաք—Ա4—հնում կոչվել է Դիոսկուրիա, իսկ I դարից, երբ հռոմեացիները կառուցեցին նոր ամրություններ, այժմ-

յան Իսկուրիա վայրում, այն կոչվեց Սեբաստուպոլիս, վրաց. Շեքսո Ցխումի, որի տանկերեն ձևն է այժմ քաղաքացիական իրավունք ստացած Սուխումի անունը: Ափսոսանքը կոչում են Աղվա:

Սեբաստուպոլիս քաղաք—Գ2—Σεβαστόπολις ալ-ժրմյան Սուլուսերայ գյուղը:

Սեբոչ (Քալաձոր)—Բ7—այժմ Դուրիան-չայ: Տե՛ս Քաղաղաշտ գաւառ:

Սելեկիա «Փոքր աշխարհ»—Դ2—Աւագն Անտիոք քաղաքի քաղաքային տերիտորիան, կամ, ինչպես ասում է «Աշխարհացոյց»-ը, «Աւագն Անտիոք իւր զատուցեալ աշխարհան, որ կոչի Սելեկիա» («Աշխարհացոյց», էջ 35): Այս տերիտորիան Սելեկյան Ասորիքի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կենտրոնն էր և այդ նշանակությունը պահպանեց նաև հետագայում:

Սելեկիա Պիեբեան քաղաք—Դ1—այժմ Սուե-դիա քաղաք:

Սեպուն լեռն (3030)—Դ3—Դարանաղի և Եկեղեց գավառների սահմանի վրա գտնվող գագաթ, որը կոչվել է նաև Գոնաճաճ, այժմ՝ Դարադաղ:

Սեւան կղզի—Բ6—այժմ էլ նույն անունով:

Սեբմեց (Կատար երկրի) լեռն (3189)—Դ4—բլուզ. Σεβμάτζου, այժմ՝ Բիւրակն կամ Բին-գյուլ գագաթ իր հսկայական հրաբխային զանգվածով:

Սիան-կուն լեռնեք—այժմ Դարա-դաղ լեռներ: Ըստ Ստրաբոնի (XI, 7, 1) այս լեռները կոչվել են Հալկական լեռներ—'Αρμενίων ὄρη, որ ապացուցվում է նրանով, որ հետագայում Համգալլան Դաւղիինին Ահարից դեպի Արաքսի հովիտը տանող լեռնանցքը կոչում է Arminian. տես Դրունք Հայոց:

Սիմսար լեռն (2689)—Դ4—այժմ Կուրտիկ-դաղ:

Սինգարա քաղաք, տե՛ս Շնգար քաղաք:

Սինոս գետ—Բ3—Գալլ գետի (Լիկոսի) ակունքների մոտ՝ Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի սահմանագծի վրա:

Սիսական գաւառ, տե՛ս Ծղուկ գաւառ:

Սիսոն (Իսոս) քաղաք—Դ2—'Ισός, Issus (Ptol. V, 7, 4). ավերակները գտնվում են Դերթիոլ ավանից հյուսիս-արևմուտք: Այստեղ 334 թ. մ. թ. ա. ճակատամարտում Ալեքսանդր Մակեդոնացին հաղթեց Աքեմենյան Դարեհ Գ-ին:

Սիւնիք աւան—Դ7—այժմ Սիսիան շրջանային կենտրոն: Ըստ երեւութի, այս վայրի անունով ամբողջ գավառը և նահանգը կոչվել է Սիւնիք:

Սիրնիք գաւառ, տե՛ս: Սղուկ գաւառ:

Սիրնիք նահանգ—Բ6—Գ7—կոչվում էր նաև Սի-
սական. Մեծ Հայքի 11-րդ նահանգը՝ 15237
կմ² տարածությամբ. Սյունյաց նախարարա-
կան տան ժառանգական հայրենիքն էր:
Սիրիխա գիւղ—Գ2—Տւրչա, այժմ՝ Գոմեր (Սարըզ)
գյուղ:

Սկիւլաքս գետ—Բ2—Σκυλλας, այժմ՝ Չեքերեք գետ:
Սկիւմիք, Սկիւմ[ն]իք (Թակոյր) աղգադաւառ
—Ա5—Σκυμνίται (Ptol. V; 8, 13) ցեղը և
Σκυμνία (Procop. B. G. 4, 2) աղգադավառը,
որ համապատասխանում է վրաց. տաջընո Թա-
կուերի գավառին, որը հայտնի էր նաև Լեջ-
եյծ Լեչխումի անվամբ: Վերջինս («Լե-
Չխումի» սկաներին ձևավորմամբ նույն Սկիւ-
միք (=Չխումի)-ն է հունական տառադարձու-
թյամբ: Տե՛ս նաև Սացխումեք և Յխոյմբ:
«Աշխարհացոյց»-ը Սկիւմիք և Թակիյր անուն-
ները միմյանցից առանձին է հիշատակում:
սակաճ, լինելով միևնույն ցեղի և գավառի
տարբեր անունները, մենք երկրորդը դնում
ենք փակագծում:

Սմբատաւան, տե՛ս Բայտերեղ:

Սըմընգո քաղաք—Ա7—աղավաղված ընթերցումն
է՝ Մըսընգըր—Սավերների նավահանգիստը՝
Կասպից ծովի ափին: Ըստ երևույթին Ղևոն-
դի կողմից հիշվող Թարգու վայրը նույն
Սմընգըրն է, ուստի այն պիտի գտնվեր հե-
տադայում Թարքի կոչվող վայրի տեղում, այժմ
էլ նույն անունով գյուղ Մախաչ-կալայի մոտ:

Սոգքի լեռնանցք: տե՛ս Սաւրքի լ-ա:

Սոդից գետ, տե՛ս Սաւրից գետ:

Սոգոպետրա (Ջապետրա) ամրոց—Գ2—Σωρόπετρα,
Zubatā, այժմ՝ Վիրանշահիր գյուղը:

Սոկ բերդ —Գ3—Դեգիք գավառում, այժմյան
Սովուկ գյուղի տեղում:

Սոնունգ լեռն (3722)—Դ7—այժմ էլ նույն
անունով, կոչվում է նաև Հարամ-գաղ:

Սոնգաս գետ—Ա7—Պտղոմեոսի մոտ (V, 8, 13)
հիշվող *Τσόνδα (մեկ հասկ է աղճատված
ձևով Τσόνδα) գետի անունն է, որ առաջ
եկած պիտի լինի Մունտա ցեղանունից,
որ դիզոյցիների անունն է նրանց հարևան
ժողովուրդ անդիացիների մոտ (տե՛ս Н.
Март, Кавказские племенные названия и их
местные параллели, Петроград, 1922, стр.
33), ուստի Սոնդաս (այելի ճիշտ՝ Մունտա)
պիտի կոչվեր այժմյան Ավարական-Կոյսու
գետը:

Սուանք ցեղ և աղգադաւառ—Ա5—հուն. Σουανες,
վրաց. სუანები, სვანები Սուանքի, Ավանքի

երկիրը՝ Եջաճեթո, Եջաճեթո, այժմ էլ Ավանք
անունով երկրամաս Վրաստանում:

Սուկաւեա լեռն (3424)—Գ5—այժմ Բլոսի-գաղ:
Սուրբ Խաչ լեռն—(2904)—Բ5—այժմ Սուփխան:
Սուրբ Խաչ վանք, կոչվում է նաև Բարդուղիմեոսի
վանք, տե՛ս Արեբանոս:

Սուրբ Խաչ (Ջուարի) վանք—Բ6—վրաց. ჯუარის
Ջուարի կամ Ջոջլո Ջանուի, Մցխեթայի դե-
մաց՝ Արագվիի գետախառնուրդի ձախ ափին
բարձրացող բլուրի վրա: Այժմ կանգուն VI դ.
վերջին, կամ VII դ. սկզբին կառուցված հռա-
կավոր Ջվարի կենտրոնադմբեթ տաճարը:
Ջուարին եպիսկոպոսանիստ աթոռ էր:

Սպանգարան աւան—Գ8—ենթադրաբար գետե-
ղում ենք Բալհ-աբ գետի ձախ ափին: Տե՛ս
Սպանգարան Պերոժ գաւառ:

Սպանգարան Պերոժ գաւառ —Գ7—Գ8—Ղևոնդի
մոտ՝ Սպատար Փերոզ, Փայտակարանի 7-րդ
գավառը՝ 1275 կմ՝ տարածությամբ: Արաբա-
կան աղբ. Sadaras և Satrudan: Միջին դարե-
րում այս գավառում հայտնի էր Բարգանդ
քաղաքը, որի անունով էլ այնուհետև կոչվեց
գավառը: Բարգանդից ճանապարհը Սալավա-
թի լեռնանցքով Մեծ Հայքից տանում էր
գեպի Կատիշների երկիրը, ուստի այս լեռ-
նանցքը կոչվում էր «Կասպիական գրունք»:
Այս մասով անցնող Ղարա-դաղի լեռնաշղթան
ձուլվում է Թալիշի—Գիլանի լեռնաշղթայի
հետ և Ստրաբոնի (XI, 7, 1) մոտ կոչվում է
Ἀρμενίων ὄρη: Տե՛ս Կասպիական գրունք և
Դրունք Հայոց:

Սպեր աւան—Բ4—այժմ՝ Իսպիր ավան, Ճորոխ գե-
տի հովտում. Սպեր գավառի կենտրոնն էր:

Սպեր—Բ4—Բարձր Հայքի 7-րդ գավառը, այժմ
կոչվում է Իսպիր. գրավում էր Ճորոխ գետի
վերին հոսանքը: Սպեր գավառի տարածու-
թյունն էր 6360 կմ²:

Սպունիոն գիւղ, տե՛ս Եւսպոյեմե:

Ս[ա]սոառովր գետ—Գ7—սասորա-բարեկական
արձանագրութունների Ištaraura գետ, այժմ
Ջաղաթու կամ Ջեռիներ:

Սարոբիլուս լեռն—Ա5—Strobilus, այժմ Էլ-
բուս (5633): Հայ մատենագիրներն այս
լեռան անունը չեն պահպանել:

Վ

Վաղարշակերտ քաղաք—Գ5—Ուրարտական ժա-
մանակաշրջանի Anaše քաղաքը, վրաց. ვა-
ლაშვეტის Վալաշկերտի, այժմ Ալաշկերտ:

Վաղարշապատ քաղաք—**Բ6**—**այժմ** էջմիածին քաղաք: Հիմնվել է Վաղարշ Ա-ի (114—146) կողմից հին Վարդգեսաւանի տեղում, ապա դարձել է հռոմեական կայսրերի կենտրոն և կոչվել է *Καϊνὸπόλις*—Նոր քաղաք, կոչվում էր նաև Արտիմեդ: Վաղարշապատը հայ Արշակունիների մայրաքաղաքն էր Տրդատ Գ Մեծի (287—332) ժամանակ, նրա քաղաքային տերիտորիան կոչվում էր Փաղաքուղաշա: Վաղարշապատի հետ է կապվում քրիստոնեության տարածումը Հայաստանում: «Աշխարհացոյց»-ը նշում է, որ Վաղարշապատումն էր՝ «Մայր եկեղեցեացն Կաթողիկէ, և մարտիրոսեացն մատրոնքն», սրանց տակ հասկանում է Հովսեփի մ. Գայանեի հիշատակին կառուցված մատուռները: Այս տեղեկությունը ևս գալիս է ասելու, որ «Աշխարհացոյց»-ը կազմվել է այն ժամանակ, երբ դեռ չէին կառուցվել Հովսեփի մ. (կառուցվել է 618 թ.) և Գայանեի (կառուցվել է 630 թ.) կենտրոնացման տաճարները:

Վաղարշաւան աւան, տե՛ս Բասեան (Վաղարշաւան) աւան:

Վայկունիք գաւառ—**Բ7**—Արցախ նահանգի 2-րդ գավառը, այնտեղ հայտնի էին «Բաղանիք արքունականք», այժմյան Իստի-սուի ջերմուկները Ծար ավանի մոտ՝ Թարթար գետի ակունքներում: Միջին դարերում այս գավառը կոչվում էր «Ծար» կամ «Ծարայ երկիր»: Ընդհանուր տարածությունն էր շուրջ 1070 կմ²:

Վայկունիք ջերմուկք (Բաղանիք արքունականք)—**Գ6**—այժմյան Իստի-սուն Քելբաջարի շրջանում:

Վայոց ձոր գաւառ—**Գ6**—Սիւնիք նահանգի 3-րդ գավառը՝ 2350 կմ² տարածությամբ. համապատասխանում է այժմյան Եղեգնաձորի և Ագիզբեկովի շրջաններին:

Վանանդ գաւառ—**Բ5**—Այրարատ նահանգի 9-րդ գավառն էր, Ախուրյան գետի հովտում: Միջին դարերում այստեղ էր գտնվում հռչակավոր Կարս քաղաքը իր անառիկ միջնաբերդով: Վանանդ գավառի տարածությունն էր 4725 կմ²: Կարս քաղաքը դառնալով խոշոր կենտրոն, մոտացնել տվեց Վանանդ անունը, և այնուհետև (XI դ.) գավառը կոչվում էր Կարս:

Վան քաղաք—**Գ5**—Հայաստանի հնագույն քաղաքը, հիմնված մ. թ. ա. XI դ. Tušpa անունով, իրրե Ուրարտու պետության մայրաքաղաք: Իրենք ուրարտացիներն իրենց պետությունը անվանում էին Biaina կամ Blainili, որը մնաց Տուշպա քաղաքի հայկա-

կան անվան մեջ «Վան» (առաջին անգամ վկայված է Պտղոմեոսի կողմից Βουάνα, Buana (Ptol. V, 12, 10), իսկ Տուշպա անունը Տոսպ ձևով հայերը պահպանեցին իրրե Վանի քաղաքային տերիտորիայի՝ գաւառի անուն: Սակայն Պտղոմեոսի մոտ նույն Վանը մի այլ տեղ (V, 12, 8) կոչվում է Θωσπία, Thospia, իսկ Վանա լիճը Thospitis («Տոսպայ ծով»): Այնուհետև Վանը դառնում է Վասպուրական նահանգի կենտրոն:

Վառաշան—**Ա7**—Խազիներին ենթակա սովիւների թագավորության մայրաքաղաքը, ըստ երկվայթին այժմյան Կաֆիր-Կումուխ վայրը՝ Բույնակսկ քաղաքի մոտ:

Վասպուրական նահանգ—**Գ5**—**Գ6**—Մեծ Հայքի 8-րդ նահանգը, շուրջ 40870 կմ² տարածությամբ: Վասպուրականը, «Աշխարհացոյց»-ի տեղիտորիալ ըմբռնումով, տառ է եկել Հայաստանի երկրորդ բաժանումից հետո 591 թ.: Վասպուրականը Մեծ Հայքի ամենաընդարձակ նահանգն էր:

Վառնեան դաշտ, տե՛ս Վարդանեան դաշտ:

Վարազ լեռոն (3194)—**Գ5**—այժմ էլ նույն անունով (վերջերս թուրքերը անվանում են Իրք), որի արևելյան ստորոտին գտնվում է հռչակավոր Վարազայ վանքը, այժմ ավերակ:

Վարազմանաւառ բերդ—**Բ6**—այժմ Մանաւի գլուղը:

Վարաժնունիք գաւառ (Այրարատի)—**Բ6**—Այրարատ նահանգի 18-րդ գավառը, շուրջ 1900 կմ² տարածությամբ. ընդգրկում էր այժմյան Հրազդանի, Սեանի, Դիլիջանի և Կարմիրի շրջանների մեծ մասը: Արշակունիների ժամանակ այս գավառը եղել է արքունի որսատեղի. ժամանակի ընթացքում դարձել է Վարաժնունի նախարարական տան ժառանգական սեփականություն:

Վարաժնունիք գաւառ (Վասպուրականի)—**Գ5**—Վասպուրականի 32-րդ գավառն էր՝ 130 կմ² տարածությամբ. ենթադրաբար տեղադրում ենք Սարխալան գետակի (Զոլա-չալի վտակը) ձորում, որտեղից ճանապարհը տանում է դեպի Խանասորի լեռնանցքը և Վասպուրականի ներքին գավառները:

Վարաժնունիք գաւառ (Տաւրուբերանի)—**Գ4**—Տավրուբերան նահանգի 10-րդ գավառը՝ շուրջ 2000 կմ² տարածությամբ. ընդգրկում էր Խնուսիս (այժմ Խնուս) գետի հովիտը:

Վարառառ գետ—**Գ7**—այժմ՝ Հաջի-չալ գետ:

Վարդաւարդ գետ—**Գ5**—այժմ՝ նույն անունով, կոչվում է նաև Դըրխ-բուլաղ-չալ, Ճակաթ գավառի գլխավոր գետակն էր, որ Կողբի

մոտից անցնելով թափում է Երասխա:
Վարդանակերտ գաւառ—Գ7—Փայտակարան նահանգի 2-րդ գավառը՝ շուրջ 8900 կմ² տարածութեամբ. ընդգրկում էր այժմյան Մուղանի դաշտի մեծ մասը: Այս գավառը Վարդանակերտ քաղաքի քաղաքային տերիտորիան էր:

Վարդանակերտ քաղաք—Գ7—այսպէս: Vardan, Varsan, այժմ Ալտան բերդի ավերակների տեղը:

Վարդանեան դաշտ—Գ7—Վարդանակերտ քաղաքի շրջակա դաշտավայրը. կոչվում էր նաև Վատնեան դաշտ:

Վելիս-ցիլիս ամրոց—Բ6—այժմ էլ նույն անունով գյուղ:

Վելիսցիլիս գաւառ (այժմ ավերակ Վելիսցիլի, Դեվոնդի մոտ Վելիսցիլի)—Գ6—այժմ էլ նույն անունով գյուղի շրջանի տերիտորիան՝ շուրջ 725 կմ²—Վելիսցիլիս գյուղից մինչև Թուրգոս-խեվի գետակը: Այս գավառում էր ձերեմի քաղաքը և ամրոցը:

Վերին աշխարհ Վրաց—Բ5—Ա6—վրաց. ზენა სოფელი յարտლის Զենա սոփելի Քարքիս-սայ, որի բառացի թարգմանությունն է «Վերին աշխարհ Վրաց». կոչվում է նաև Յոժա յարտլի Նիդա Քարքի (Ներքին Քարքի), բլուզ. Βερεσάχι, որ առաջացել է հայերեն «Վերին աշխարհ Վրաց»-ից²: Վրաց աշխարհի կենտրոնական մասը, Վրաց պետականության օրորանը, Վիրքի, այժմ Արևելյան Վրաստանի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կենտրոնը: Վերին աշխարհ Վրաց երկրամասի ընդհանուր տարածությունն էր՝ 6485 կմ²: Մայրաքաղաքն էր Մցխեթա-ն:

«Զենա սոփելի Քարքիսա»—«Վերին աշխարհ Վրաց» երկրամասը վրացագետների կողմից հասկացվել է իբրև հակադրություն «Սաորին Քարքիի»: Սակայն հնում այդպիսի հասկացություն չի եղել: Եվ այդ հասկանալի է, չէ որ աշխարհագրական տեսակետից իր դիրքով «Վերին աշխարհ» էր Մեսխեթը. Տաշիս-Վարիից մինչև ձորոխ գետի գետաբերանը ձգվող երկրամասը: Մեսխեթից ներքև՝ Քարթլիի հովիտը, բնականաբար կոչվում է «Նիդա Քարքի», այսինքն՝ «Ներքին Քարքի»,

«Կենտրոնական Քարքի»: Վերջինս ճշտվում համապատասխանում է «Աշխարհացոյց»-ի «Վերին աշխարհ Վրաց» երկրամասին և ձգվում էր Տաշիս-Վարիից մինչև Թբիլիսի: Քարթլիի երրորդ մասը՝ Ալգետ և Խրամ գետերի դաշտավայրը, որը տարածվում էր Թբիլիսիից հարավ՝ վերջին դարերում կոչվում էր «Քվեմո Քարքի», այսինքն, «Սաորին Քարքի»: Անա Քարթլիի—Վիրքի այս բաժանման սիստեմին է հետևում ակադ. Ի. Ա. Զավախի-շվիլին իր հրատարակած Վրաստանի պատմական Քարտեզում: Քվեմո քարթլին ստիկան, վրաց տարեգրություններում հիշատակվում է միայն մեկ անգամ, այն էլ XV դարի սկզբի համար (յարտլիս ցեղացի, Գրամ II; տծո-լիս, 1959, թ. 469) և միայն Վախուշտին է, որ XVIII դարում, հաճախ է հիշատակում «Քվեմո Քարքի», իբրև Թբիլիսիից հարավ գտնվող Վրաստանի տերիտորիայի անուն:

Ինչպես տեսնում ենք, Վրաց աշխարհի այս բաժանումը վերին, միջին և սաորին մասերի հնում գոյություն չի ունեցել և այս երկրի կենտրոնական մասն է միայն կոչվել «Վերին աշխարհ Վրաց»: Եթե այդպես է, ապա այս անունը պիտի նշանակեր Վրաց աշխարհի կենտրոնական մասը ինչպես և անվանվում էր միջին դարերում՝ «Նիդա Քարքի», բոլորից բարձր գտնվող «Վերին» երկրամաս: Միայն այդպես կարելի է բացատրել մեզ հետաքրքիր անունը:

Վերիսա քաղաք—Բ2—հուն. Βηρυσσα, այժմյան Արտոփա գյուղի մոտ:

Վերջնական լեռն—Բ4—այժմ Վերջնաբեկ կամ Վերջնիկ գագաթ (3711) Պարխարյան լեռներում:

Վժան (Բիզան) քաղաք—Գ4—բլուզ. Βιζαν, այժմ՝ Միզան գյուղ:

Վիրք երկիր—Բ5—Բ6—կոչվել է նաև Վրկան, պարսկ. Gurgan, ասոր. Gurzan, արաբ. Զուրգան, հուն. Ἰβηρία, լատ. Hiberia, վրաց. յարտլի Քարքի: Վրացական պետության վաղ շրջանի տերիտորիան՝ 17913 կմ² տարածությունամբ: Մայրաքաղաքն էր Մցխեթան: 363 թվից հետո Վրաց աշխարհին անցան Գուգարաց բռնակալության կենտրոնական գավառները՝ Պարուար, Մանգլիս-փոր, Խանցիլի, Քուիշափոր, Բոլնոփոր, Ծորոփոր և Շալեթ ու Զալախք Ներքին գավառները՝ 5070 կմ² տարածությամբ: Այս միացումից հետո Վրաց աշխարհի տարածությունը դարձավ 22987 կմ²: 387 թ. միացվեցին Գուգարաց բռնակալության մնացյալ մասերը, որից հետո Վրաց

¹ Konst. Porph. De adm. imp., P. 197, ed. Bonn. Է. H. Honigmann, Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071, Bruxelles, 1935, էջ 148, ծան. 2:

² Markwart, Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien. Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte, Wien, 1928; E. Honigmann, նույն տեղ:

աշխարհի տերիտորիան ընդարձակվեց, պա-
րունակելով 34682 կմ² տարածություն:
Մինչև V դարի վերջերը մայրաքաղաքը
մնում էր Մցխեթայում, սակայն Սասանյան
Պարսկաստանը իր ռազմական ուժերի կենտ-
րոն էր դարձրել այժմյան Ռուսթավի քա-
ղաքի վայրում, որը մեր կարծիքով պիտի
կոչվեր «Ռուտան քաղաք», ինչպես վկայում
է այդ վայրի վրացական պատմագրության
մեջ պահպանված «Ռուտան - քաղաքի»
անունը (համապատասխան դրան, նրան
շրջապատող տերիտորիան պիտի կոչվեր
«Ռուտան»): Միայն V դարի վերջերից է,
որ Թբիլիսին — Տփղիսը դառնում է Վրաց
աշխարհի մայրաքաղաք: Տե՛ս Ռուտան
(Վրաց) գաւառ, Ռուտան քաղաք և Ռուսթա-
վա քաղաք: 527 թ. վերացվեց թագավորա-
կան իշխանությունը և Վիրքը նշված տերի-
տորիայի սահմաններում դարձավ առանձին
մարզպանություն: Այս փոփոխությունները
վավերացվեցին 532 թ. «հավերժական» դաշ-
նագրով: Սասանյանները հատուկ ուշադրու-
թյուն դարձրին Ալանաց զոնների անցքին, որ-
տեղ հիմնվեց ռազմական կայանների մի ամ-
բողջ սիստեմ: Այդ տերիտորիան ընդգրկում էր՝
Ծանաքք, Ցխաւատք, Դուղա-մակարք, Սել-
քանք և Փոխք (Փուխք) ազգագավառները՝
2325 կմ² տարածությամբ: Այս տերիտորիայի
հետ միասին Վրաց աշխարհի մարզպանու-
թյունը ընդգրկում էր 37007 կմ² տարածու-
թյուն: Վիրքը ավելի ընդարձակվեց, VII դա-
րի վերջին, երբ նրան միացավ Եգրը իր
երեք գավառներով՝ 1976 կմ² տարածությամբ
և Վրաց աշխարհը այս ժամանակ արդեն ընդ-
գրկում էր 38.981 կմ²: Վիրքի գավառների
լրիվ ցուցակը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, պահ-
պանվել է Մեն-Մարտենի հրատարակած
օրինակում¹: Վիրքի գավառների տեղադրու-
թյան համար տե՛ս Ս. Կակաբաձեի ուսում-
նասիրությունը «Վրացական պետականու-
թյան առաջացման հարցի շուրջը» (ს. კაკაბაძე,
ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის
საკითხები. Bulletin historique, livre I, Թբի-
լիսի, 1924, էջ 1—120):

Վոն գետ—Բ4—Ճորոխ գետի անուններից մեկը:
Տե՛ս Ակամսիս գետ:

Վրկանից ծով, տե՛ս Կասպից ծով:

Տամբատ գյուղ—Դ6—Փոքր Մասիս գագաթի հա-
րավ-արևմտյան լեռների շարունակությունը
հանդիսացող Ալիբեկ-Դոմբատ լեռնաճյուղից
սկսվող անանուն գետակի վրա պիտի փնտրել
Տամբատ գյուղը, որի անունով այս գետակի
հովիտը պիտի կոչվեր Տամբատ, իբրև առանձին
գավառակ:

Տամբեր գաւառ—Դ6—Պարսկահայքի 6-րդ գավառը՝
1870 կմ² տարածությամբ. ընդգրկում էր
Սոմալի և Ազիզբեկի մահալները: Վերջինիս
մեջ այժմ էլ կա Տեմբր, կամ Տամբր գյուղը,
որ պիտի «Տամբեր» անվան այլ ձևը լինի:

Տամբեր գյուղ—Դ6—տե՛ս Տամբեր գաւառ:

Տայգրեան գաւառ—Դ6—գոյություն ունի նաև
Տանկրիայն ընթերցումը: Վասպուրականի
31-րդ գավառն էր՝ շուրջ 375 կմ² տարածու-
թյամբ: Խանասորի լեռնանցքի և Աղբակ
գետի միջև, որտեղ այս գավառի անունը հի-
շեցնում է Դեյզր վայրը. թվում է, թե Դա-
րեհ Ա-ի Բիսիթունի արձանագրության Tig-
re վայրը պիտի գետեղել այժմյան Խանասո-
րի լեռնանցքի մոտերքում և վերջինս պիտի
պարունակի իր մեջ Տայգրեան անունը:

Տայոց քար—Բ4—ամրոց, այժմ՝ Տավուսքյար
գյուղ, վրաց. ტაოსკარი Տաուս-կարի: Տայք
նահանգի հնագույն կենտրոնը պիտի լինի:

Տայք—Բ4—Բ5—Մեծ Հայքի 14-րդ նահանգը,
վրաց. ტაო Տաո: Տայքը կոչվել է նաև «Նո-
րագոյն Հայք» (Armenia Profunda) և մինչև
VIII դ. Մամիկոնյանների կալվածքն էր:
IX դ. Բագրատունիների Տայքի ճյուղին էր
պատկանում, իսկ 1001 թվականից քաղաքա-
կանապես Վրաց Բագրատունիների պետու-
թյան կազմումն էր մտնում, սակայն ազգա-
բնակչությունը միշտ էլ եղել է հայկական՝
ամբողջ միջնադարում, չնայած նրան, որ
Տայքի հյուսիսային գավառները XII դ. վրա-
ցադավան էին: XV—XVI դդ. Տայքի վրացա-
դավան ազգաբնակչությունը ընդունեց մահ-
մեդականություն և թուրքացավ: Մնաց հա-
յադավան ազգաբնակչությունը, որը իրեն հա-
մարում էր հայ և գոյություն ուներ մինչև
վերջին 1921 թ. գաղթը:

Տանա գետ—Բ5—այժմ էլ նույն անունով, որի
աջ ափին գտնվում է մինչև այժմ կանգուն
VII դ. կենտրոնագմբեթ վրացական Ատեճի
տաճարի հույկապ շենքը:

Տանիս-խեւ գաւառ—Բ5—Մեզ հասել է՝
Տուճիս-խեւ, Տուճիս-խեւի, Տառնեսիս աղ-
ճատված ձևերով: Տանիս-խեւը Վերին աշ-

¹ Saint-Martin, Mémoires historiques et géo-
graphiques sur l'Arménie, t. II, Paris, 1819.

խարհ Վրաց երկրամասի գավառներից մեկն էր և գրավում էր Կուր գետի աջափնյա՝ Տանա, Թեձամի և Ձամա վտակների ձորահովիտները: Թեձամի գետի ակունքների շրջանումն էր գտնվում Դեկիցիխե ամրոցը: Տանիս-խեի գավառի տարածությունն էր 1420 կմ²: Այս գավառի կենտրոնը պիտի զբաղեցրեր Ատենի ավանում, որտեղ VII դ. կառուցվեց հռչակավոր տաճարը:

Տաշիր գաւառ — Բ6 — ընդգրկում էր Տաշրատափ լեռնադաշտը, որի միջով հոսում է Տաշրայ ջուր գետակը (նախկին Կամենկա, այժմ սխալմամբ կոչվում է Ձորագետ, որ Դեբեդ գետի հին անունն է): Տաշիր գավառը ընդգրկում էր 2050 կմ² և համապատասխանում էր այժմյան Ստեփանավանի, Կալինինոյի շրջաններին և Ալավերդու շրջանի հարավային մասին: Տաշիրը Գուգարաց բզեշխության 4-րդ գավառն էր և 387 թ. հետո մտավ Վրաց աշխարհի կազմում մինչև IX դ. Հավանաբար, այս գավառի մասն էր կազմում Բամբակաձորը՝ Փամբակ գետի հովիտը, որը կոչվում էր Վերին Տաշիր և մնաց մարզպանական Հայաստանի կազմում:

Տաշիր գավառը Գուգարաց բզեշխների տոհմի կրտսեր ճյուղի՝ սեպուհների ժառանգությունն էր, ուստի կոչվում էր «Սեպուհանութիւն Տաշրայ» — სეპუხეთა ტაშრაის: Կենտրոնը պիտի գտնվեր Սանն գյուղում, որտեղ մինչև այժմ էլ կանգուն է VII դ. կենտրոնազմբիթ տաճարը: Հետագայում Տաշիրի կենտրոնն էր Լառե կամ Լոսի քաղաքը (այժմյան Ստեփանավանի մոտ), որի անունով էլ ամբողջ գավառը այնուհետև կոչվեց Լոսի:

Տաշիր վերին գաւառ — Բ6 — ընդգրկում էր այժմյան Փամբակ գետի հովիտը՝ Բամբակաձորը, 1075 կմ² տարածություն: Կենտրոնը պիտի գտնվեր Տանձուտ վայրում, այժմյան Կիրովականի մոտ: 387 թ., երբ Գուգարաց բզեշխությունը միացվեց Վրաց աշխարհին, Տաշիր գավառի այս մասը, որը միջնադարյան մատենագիրների մոտ կոչվում է «Տաշիր վերին», մնաց մարզպանական Հայաստանի կազմում և Այրարատ նահանգի գավառներից մեկը պիտի համարել:

Տաշրատափ գաւառ — Բ6 — այժմ Լոռվա դաշտավայրը Ստեփանավանի շրջանում:

Տաշրաջուր գետ — Բ6 — նախկին Կամենկա, այժմ սխալմամբ անվանվում է Ձորագետ:

Տառեոն աւան — Գ5 — այժմ՝ Դիաղիւն, սրա արվարձաններումն էին գտնվում Վարչակի

ջերմուկները: Սրանց մոտ է գտնվել Շահապիվանը Եմրտեցիների անտառը, որի մասին վկայում է Փավստոս Բուզանդը (IV, ԺԵ), «Իսկ զպատանեակն Գնէլ առնուին զնալին մօտ ի Սիւսն արքունի, և ծնդէն կառափէին ի սարակ լերինն. որում տեղուն Լսին անուանեալ է, մօտ յորմածս արգելոցացն որսոյն էրիոցն, ընդդէմ մուրաւսաւանիմ աղբերացն բազմոցացն արքունի, յանգիման բանակեալ բնին»:

Տառիկ գաւառ — Գ5 — Աղծնյաց բզեշխության 7-րդ գավառն էր՝ 350 կմ² տարածությամբ, գրավում էր Տառիկ գետի վերին հոսանքի անտառապատ ձորահովիտը և այժմ էլ կոչվում է Տառիկ: Ուրարտական արձանագրություններում կոչվում է Dadi երկիր:

Տառիկ գետ — Դ4 — այժմ Տառիկ-առ:

Տարանոէ աւան — Գ2 — այժմ՝ Դարեմգե ավան:

Տարաւն գաւառ — Դ4 — Տավրուբրան նահանգի 3-րդ գավառը, 3195 կմ² տարածությամբ, հուն. Ταραών, Ταραωνών κλ.μα. գրավում էր Մեղ գետի (Մեղրագետի) բարեբեր հովիտը: Մինչև IX դարը Մամիկոնյան նախարարական տան հայրենիքն էր, որից հետո գտնում է Բագրատունիների Տարոնի ճյուղի ժառանգական կալվածքը:

Տարաւնոյ գետ — Դ6 — այժմ՝ Ձուր-չալ Ջարէհաւ վան գավառում: Այստեղ պիտի գտնվեր ուրարտական արձանագրությունների Tarsuna երկիրը:

Տարոյ-բերան լեռնանցք, տե՛ս Ձորայ պահակ:

Տարոս լեռան — Դ3 — այսպես է կոչվում «Աշխարհացոյց»-ում Հայկական Տավրոսի արևմտյան բազուկը:

Տարոս լեռան — Դ1 — Դ3 — այսպես է կոչում «Աշխարհացոյց»-ը Տավրոս լեռնաշղթան՝ Փոքր Հայքի և Կիլիկիայի միջև: Տե՛ս նաև՝ Լերինք Տարոսի:

Տարուբերան (Կողմն Տարաւնոյ) — Դ4 — Դ5 — Մեծ Հայքի 4-րդ նահանգն էր, ուներ շուրջ՝ 25000 կմ² տարածություն: Այս նահանգի տերիտորիան առաջացել է 591 թ. բաժանման հետևանքով, սակայն գոյություն է ունեցել շատ կարճ ժամանակվա ընթացքում և այլ աղբյուրներում Տարուբերան, կամ ինչպես ընդունված է՝ Տուրուբերան, անունը հայտնի չէ: Այս անունը, ըստ երևույթին, առաջացել է Տարոյ բերան լեռնանցքի անունից, որը մեծ կարևորություն ուներ Միջնաշխարհի համար:

Տերիկե (Տապուրա) աւան—Գ3—Τάπουρα, Tapura (Ptol. V, 6, 20), հետագայում Tephrike, այժմ՝ Դիվրիզի քաղաք:

Տիգրանակերտ գաւառ—Գ4—այսպէս պիտի կոչվեր Տիգրանակերտ քաղաքի քաղաքային տերիտորիան: Շապուհ Բ-ի ավերիչ արշավանքներից հետո 356 թ., երբ Տիգրանակերտը ավերվեց, քաղաքը վերականգնվեց իբրև սահմանամերձ բերդաքաղաք Մարտիրոսյուկի կամ Նփրկերտ անունով՝ միայն Մեծ Հայքի 387 թ. բաժանումից հետո: Պլինիոսը (Nat. hist., VI, 25), խոսելով Մեծ Հայքի լայնության մասին հարավից հյուսիս, նշում է, որ այն ձգվում էր Տիգրանակերտից մինչև Իրեբիա: Տվյալ դեպքում նա նկատի ունի ոչ թե Տիգրանակերտ քաղաքը, այլ մեր կողմից նշված Տիգրանակերտ քաղաքային տերիտորիան՝ Տիգրանակերտ գավառը, որը «Աշխարհացոյց»-ում հայտնի է Նփոնեա կամ Նփրկերտ անունով:

Տիգրանակերտ, տե՛ս Նփրկերտ (Տիգրանակերտ կամ Մարտիրոսյուկի) քաղաք:

Տիգրիս գետ—Գ4—այսպէս է կոչում «Աշխարհացոյց»-ը Տիգրիս գետի արևելյան (այժմ՝ Զերենե-սու) և արևմտյան (այժմ՝ Արդանասու) վտակները: Քարտեզի վրա վերջինս նշված է այժմյան անունով՝ «Արևմտ. Տիգրիս» (Գ3):

Տիգրիս (Դիլաք) գետ—Դ5—Տիգրիս գետը Արևմտյան և Արևելյան Տիգրիս (Զերմ) գետերի միացումից հետո:

Տիմուր գետ—Դ6—այժմ՝ Զանգիմար-չայ:

Տմորիք երկիր—Դ5—ընդգրկում էր Արևելյան Խաբուրի ամրոցը ավազանը իր երեք գավառներով՝ Կորդրիք Վերին, Կորդրիք Միջին և Կորդրիք Ներքին: Ասուրա-բաբելական աղբյուրներում Tumarru: Տմորիք երկրի ընդհանուր տարածությունն էր՝ 2725 կմ²: Ասորական աղբյուրներն այստեղ հիշում են Tumurray ցեղը:

Տոսպ գաւառ—Դ5—Վասպուրական նահանգի 2-րդ գավառը՝ 475 կմ² տարածությամբ: «Տոսպ» էին անվանում հայերը Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպա (Վան) քաղաքային տերիտորիան: Այս անունն էր կրում հին հայերի մոտ նաև Վանո լիճը՝ «Տոսպայ ծով»։ անտիկ հեղինակների՝ Θωσπίτις, Thospitis (Ptol. V, 12, 3):

Տուարածատափ գաւառ—Դ4—Դ5—Տավրուբերան նահանգի 7-րդ գավառը 760 կմ² տարածությամբ. այժմ Ղարալազի գաշտ՝ Դյոք-սու գետակով: Ուրարտական արձանագրություն-

ներում այս գավառը կոչվում է՝ Տուարածինի-Խուրի:

Տուռ-Արդին (Մալդեք) գաւառ—Դ4—Միջագետքի երկրներից, 3975 կմ² տարածությամբ. մինչև մ. թ. 37 թ. մանում էր Մեծ Հայքի կազմում: Այս նահանգը հայերի մոտ կոչվում էր Մալդեք, հռոմեացիների մոտ Zabdicēnae, ասուրա-բաբելական աղբյուրներում՝ Կաւմուխի կամ Կադմուխի, Մովսես Խորենացու մոտ ավանդական ձևով՝ Տուռ Կադմուսի:

Տուռ-Արդին լեռնաշղթա—Դ4—այժմ՝ Միդիադ-դադ:

Տուս գետ—Բ6—այսպէս պիտի կոչվեր այժմյան Տավուշ—Թովուզ-չայ գետի ստորին հոսանքը, որտեղ պիտի գտնվեր Տուս-Քուստակ գավառը:

Տուս-Քուստակ գաւառ—Բ6—մեկ հասել է «Տուշքատակ» աղճատված ընթերցանությամբ: Ենթադրաբար տեղադրում ենք Տաւուշ կամ Տուս (Թովուզ) գետի ստորին հոսանքում: Ուտիք նահանգի 5-րդ գավառն էր, և մոտավորապես 700 կմ² տարածություն ուներ:

Տոքեան կղզի—Դ5—տեղը որոշելը դժվար է, հավանաբար գտնվում էր Ծիպան կղզուց հարավ, Դատվանից ոչ հեռու: Տոքեան կղզին գտնվում էր Բզնունիք գավառում:

Տոի գաւառ—Բ7—Ուտիք նահանգի 2-րդ գավառը, շուրջ 530 կմ² տարածությամբ: Գտնվում էր Տրաու (այժմ Թարթար) գետի միջին հոսանքում, հետագա Զրաբերդ գավառի տեղում: Միջին դարերում այստեղ հայտնի էին Հաթիք և Զարաբերդ կամ Զրաբերդ ամրոցները:

Տրապիզոն էմպոռիոն (ἐμπορία)—Բ7—այժմ էլ նույն անունով համանուն վիլայեթի կենտրոն և Հայկական լեռնաշխարհի նավահանգիստ:

Տրապառունիք—Դ5—Վասպուրականի 12-րդ գավառը, ընդհանուր տարածությամբ 450 կմ²: Դրավում էր Զերմ (Արևել. Տիգրիս) գետի վտակ Շահբուր-սուի հովիտը:

Տրաու գետ—Բ7—կոչվում էր նաև Տրաուական, այժմ՝ Թարթար:

Տիդիս քաղաք—Բ6—վրաց. ტფილისი, თბილისი Տփլիսի, Թբիլիսի, բյուզ. Τραπεζα, սկզբում Գուգարաց բղեշխության սահմանամերձ ամրություն պիտի լիներ, միայն 363 թ. հետո, երբ իր Պարսաք գավառը և բղեշխի ամրոցը ուտանը (վրաց. საპიტაშხო Սապիտաշխո) միացվում է Վրաց աշխարհին, այնուհետև Տիդիսը սահմանամերձ վայրից դառնում է Վրաց դաշտի կենտրոն: Վրաց աշխարհի մայրաքաղաք Մցխեթան և Գուգարքի վաղեմի կենտրոն Յուրտավը կորցնում են իրենց նախկին նշանակությունը, զիջելով այն Տիդիսին, որը

V. Գ. վերջից դարձավ Վրաց աշխարհի մայրաքաղաք: Տփղիսը անուհետե եպիսկոպոսանիստ էր, որի հոգևոր պետը կրում էր ժողովրդի «Տփլիսի» ատիպը («Գիրք թղթոցը» կոչում է «Տփլիսաց»): Վերջինս մասնակցել է Վաղարշապատի 506 թ. հակաքաղկեդոնական ժողովին:

8

Յելի լիճ—Բ5—Մովսես Խորենացու մոտ (II, 2) կոչվում է՝ Մովսե Հիւսիսոյ, իսկ Վրաց աղբյուրներում հայտնի է Շելո Յելի անունով, այժմ Զրլզըր լիճ (ծովի մակերևույթից 1959 մետր բարձր): Միջին դարերում այս լիճը կոչվում էր Պաղակացիս, Յալաքաճու Պալակացիս անունով: Կարելի է ենթադրել, որ այս անունը առաջացել է «Պալակացիք» ձևից, որով հայտնի էին պավլիկյան ուսմունքի հետևորդները: Հայաստանում հալածվող պավլիկյանները կարող էին ապաստան գտնել նաև Զրլզըր լճի ափերին:

Յիսաւաթ աղբաղաւ — Ա6—վրաց. Շնաթեթն Յիսավանի ցեղը, որը ապրում էր Արագվի գետի վտակ՝ Սպիտակ Արագվի ակունքների շրջանում:

Յիսյմք աղբաղաւ (աղճատված Ծըխոյք), պիտի նույն Սացխումք գաւառը լինի (տես): Յիսյմքը քարտեզի վրա չի նշված:

Յիքազմայ գաւառ (աղճատված ձևերն են՝ Յիքաւմայա, Յիքաւմայա)—Ա6—վրաց. Շնաթեթն Յիքազմա. ընդգրկում էր Բանի գետի վերին հոսանքը և նրա օժանդակ՝ Յիքազմուլա վտակի խորածորը: Այս գավառը մտնում էր Վերին աշխարհ Վրաց երկրամասի կազմում և ընդհանուր տարածությունն էր՝ 550 կմ²:

Յուրաւ քաղաք—Բ6—կոչվում էր նաև Գաջենք, վրաց. Շուրթաւ, Մորթաւ, Գաջիանի: Գտնվում էր Յուրաւգետի (այժմ Նրամի) և Մաշակերա գետերի միախառնման կետում: Յուրաւը Գուգարաց բլրաշխերի կենտրոնն էր և 363 թ. հետո իր բլրաշխային ուստանով (վրաց. Սափիաշխո) «Սապիաշխո»), որը ընդգրկում էր Բոլնոփոք, Քուիշափոք, Մանգիսաց փոք, Պարուար և Սանցիխե գավառները, անջատվում է Գուգարքի մնացյալ մասից

և միանում Վրաց աշխարհին: VI—VII դդ. հայտնի էր Յուրաւում գտնվող սուրբ Շուշանիկի մատուռը, որտեղ ժամասացութունը կատարվում էր հայերեն և վրացերեն լեզուներով: Շուշանիկի մատուռը դարձավ եպիսկոպոսանիստ աթոռ, որի հոգևոր պետը վրացերեն կոչվում էր «Յուրաւեի» («Գիրք թղթոցը» և Ուխտանեսը, պահպանել են՝ «Ուրաւի» և «Սրգաւի» ձևերը, որ «Յուրաւ»-ի աղճատված ձևերն են) և պետք է տիրապետեր վրացերեն և հայերեն լեզուներին: Վերջինս մասնակցել է Վաղարշապատի 506 թ. հակաքաղկեդոնական ժողովին: Հետագայում, երբ Տփղիսը դարձավ Վրաց աշխարհի մայրաքաղաք և Յուրաւը դադարեց Վրաց դաշտի կենտրոն լինելուց, Շուշանիկի տապանը, իբրև սրբություն, փոխադրվում է Տփղիս, որտեղ և գոյություն ուներ մինչև վերջերս Մետեխի եկեղեցում: Յուրաւ քաղաքի փոխարեն հետագայում բարձրանում է նրանից ոչ հեռու գտնվող Սամշվիլդե քաղաքի, իբրև Վրաց դաշտի կենտրոն:

Յուրաւգետ—Բ6—Վախուշտու մոտ կոչվում է Շուրթաթեթ Յուրաւեի, որ հայկական անվան թուրքական արտասանությունից է առաջ եկել: Այժմ այս գետը կոչվում է Ղարաբուլախ-չալ և թափվում է Նրամ գետում, որը հանգիստանում է Յուրաւգետի շարունակությունը և պետք է կրեր այդ անունը: Հետագայում նրա մեջ թափվող Քցիա գետը, որը այս տեղերում հոսում է խորը ձորում, կոչվեց Քցիա խրամի, որ բառացի նշանակում է «Քցիայի խորածոր», այժմ կոչվում է խրամի: Քարտեզի վրա Յուրաւգետ անվան փոխարեն նշված է Քցիա, իսկ Գաջենաւգետը, ըստ երևույթին, Մաշակերա գետի ալլ անունն է:

Յուի քաղաք—Գ7—այժմ Յուր գյուղ:

Յրուի լեռն (3616)—Ա6—վրաց. Մոա Շրոլոն-Սա. Գլխավոր կովկասյան լեռնաշղթայի գագաթներից մեկը, որը ըստ «Միջինայի Քարթլիայի», Քարթլի-Վրաց աշխարհի, հյուսիսային ծայրագույն սահմանն էր հանդիսանում, իսկ հարավ-արևմուտքում այդպիսի սահման էր Էգրիս-ձղալի գետը (այսպես էին կոչում վրացիները Չորիսի ստորին հոսանքը): Այս գետի անունը՝ Էգրիս-ձղալի, չպետք է շփոթել Էգրիսիս-ձղալի հետ, որ այժմյան Ինգուրի գետն է:

¹ Տես մեղիկետ-ձեցի, տրիալետ-Ֆալցիս մաթերիալուրի քլեթուրիս Ե. Մոեթիս և Գ. Կոմոնիմիցի Տեղեկությունների (Երևանի միջնակարգ դպրոցի) մարտիստիկալի ցնտմեցնոցը-Երևանի, 1934, ց. 41—43:

¹ Ուխտանես, Պատմութիւն բաժանման Վրացի Հալոյ, Վաղարշապատ, ԾԸ, 1871, էջ 34:

Փ

Փազեմնոն աւան—Բ1—այժմ՝ Մերզիֆոնն ավան:

Փալաիրու Կասարոն ամրոց—Գ1—Փαλαίρου κάστρον. Ենթադրվում է, որ գտնվել է Fraktin (այժմ Ֆրակտին գյուղ) ավանից դեպի հյուսիս-արևմուտք:

Փայտակարան նահանգ—Դ7—Գ8—Մեծ Հայքի 11-րդ նահանգը՝ շուրջ 21000 կմ² տարածությամբ: Այս նահանգը հույն-հռոմեական աղբյուրներում հայտնի է՝ Κασπίανη, Kaspianae, Patria Caspia անվան տակ: Հայկական աղբյուրներում միայն «Աշխարհացոյց»-ն է ու նրան հետևող Ղևոնդը, որ գործ են ածում «Փայտակարան» անունը: Այլ աղբյուրներում այս երկիրը կոչվում է՝ Կասպք, Կազք, Աշխարհն Կասպից, Աշխարհն Պարսից, Պարսք, ապա՝ Բաղասական: Վերջինս՝ Balasakan, Balasadan ձևերով պահպանվել է արաբական աղբյուրներում:

Մեծ Հայքի այս ծայրամասային երկիրը, որ նվաճվել է Արտաշես Ա-ի (189—161) ժամանակ, համարվում էր Փայտակարան քաղաքի քաղաքային տերիտորիան: Այս դրությոնը փոխվում է 338 թ. հետո, երբ պարսիկների սադրանքով մասքթներն իրենց թագավոր Սանատրուկ Արշակունու գլխավորությամբ ներխուժեցին Մեծ Հայք, տիրեցին Փայտակարան նահանգին և սկիզբ դրին Աղվանից երկրի Արշակունյաց հարևանությանը:

Փայտակարան քաղաք—Դ7—համանուն նահանգի կենտրոնը, այժմյան Օրեն-Կալալի մոտ, Միլի դաշտում: Փայտակարան քաղաքը 338 թ. դառնում է Աղվանից թագավորության ժամանակավոր կենտրոնը: 338 թ. սկսած այս քաղաքումն էին նստում մասքթաց Արշակունի թագավորները:

Փանակեքա ամրոց—Բ5—վրաց. ფანაკეჭო Փանակեքա, բյուզ. Πανάκερ, այժմ Փանասկերս գյուղ: Ենթադրվում է, որ այս անունը առաջացել է *Փառնուաղկեքա ձևից:

Փառանգիոն ամրոց—Բ4—ըստ երևույթին այժմյան Բարվանքի տեղում, կամ մոտերքում: Փառանգիոնը հայտնի էր իր ոսկե հանքերով:

Փառխոս ամրոց—Բ6—այժմ՝ Կալաքենդ գյուղը. միջին դարերում Փառխոսի թագավորությամբ մայրաքաղաքն էր:

Փառնակիա (Կերասունտ) քաղաք—Բ3—այժմ Գիրեսուն նավահանգիստ:

Փառնես գավառ—Բ6—Շամքոր գետի ակունքների շրջանում, որտեղ միջին դարերում գտնվում էր Փառխոս քաղաքը (այժմ Կալաքենդ): Արցախի նահանգի 12-րդ գավառն էր՝ շուրջ 775 կմ² տարածությամբ:

Փասիս գետ—Ա4—այժմ Ռիոն գետ: Հնում Փասիս էր կոչվում Ղվիրիա գետը և նրա շարունակությունը կազմող Ռիոն գետի ներքին հոսանքը, սկսած Ղվիրիալի գետաբերանից:

Փասիս քաղաք—Ա4—այժմ՝ Փոքի (Ղևոնդի մոտ՝ Փոյք). սակայն Փասիսը գտնվում էր Փոթիից արևելք, Ռիոն գետի և Պալեոստոմի լճի միջև:

Փասիս ազգագաւառ—Ա6—այսպես էր կոչվում, ըստ երևույթին, Բացք կամ Մովս-Ռուշ ցեղը: Փեռտակ գյուղ—Ա6—այժմ՝ Փեռե գյուղ. Խոյ քաղաքից հյուսիս-արևմուտք:

Փիլադելփիա աւան, տե՛ս Բաքրան աւան:

Փոխք (Փուխք) ազգագաւառ—Ա6—վրաց. ფხოვეცი, ფხოვეი Փխովելի, Փխովի: «Աշխարհացոյց»-ում կա նաև այս անվան երկրորդ ձևը՝ Փուխք, որ մենք դնում ենք փակագծում:

Փոսագուռն լեռնանցք—Բ3—ըստ VII դ. «Մղղնա-չափք»-ի վկայությամբ, այս վայրը գտնվում է Կարինից դեպի Կողոնիա տանող ճանապարհի վրա, Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի սահմանագծի վրա, Գալլ գետի (Լյուկոս) ակունքների մոտ: Փոսագուռն պիտի լինի Պրոկոպիոս Կեսարացու մոտ հիշվող Γερμανός ποσάτον ամրությունը, որ հայերը իմաստավորել են, կապելով «փոս-խրամատ» բառի հետ: Փոսագուռն լեռնանցքը համապատասխանում է այժմյան Վավուկի լեռնանցքին (1660):

Փուխք—տե՛ս Փոյք:

Փոքր Զաւ գետ—Դ6—այժմ էլ նույն անունով՝ Փոքր Զաւ:

Փոքր Հայք երկիր—Դ2—Բ3—հուն. Μικρά Ἀρμενία, լատ. Armenia Minor, Եփրատի և Անտիտավրոսի միջև ընկած երկրամասը, որը հանդիսանում էր առանձին թագավորություն (321—112 թթ. մ. թ. ա.), ապա միացվեց Պոնտոսին, իսկ 65 թ. մ. թ. ա. Փոքր Հայքի արևմտյան մասը դարձավ հռոմեական պրովինցիա, իսկ արևելյան մասը, որը «Աշխարհացոյց»-ում կոչվում է Բարձր Հայք, ընդմիջում միացվեց Մեծ Հայքին: Թեոդոս Ա. Մեծի ժամանակ 378—386 թթ. միջև Փոքր Հայքը բաժանվել է երկու պրովինցիաների՝ Առաջին Հայք և Ներքորդ Հայք: Այս ժամանակաշրջանի Փոքր Հայքի տերիտորիան ընդգրկում էր 68700 կմ². «Աշխարհացոյց»-ը սովալ դեպքում նկատի

ունի Փոքր Հալքի վարչական բաժանումը մինչև Հուստինիանոս Ա-ի 536 թ. նովելլան: Փոքր Մասիս լեռն (3925)—Գ6—ի տարբերություն Մեծ Մասիսի, որը կոչվում էր Ագաա-Մասիս, Փոքր Մասիսը պիտի կոչվեր սոսկ Մասիս անունով, կամ ավելի ճիշտ՝ Սիս:

Ք

Քալկիս (Նիկորիա) քաղաք—Դ2—Χαλκίς, Kinnas-rin. Հալքից հարավ, նշանավոր քաղաք:
Քաղ (Քեղ) գաւառ—Դ4—Աղձնայաց բղձխության 3-րդ գավառը՝ 350 կմ² տարածութեամբ: Ասուրա-բաբելական արձանագրություններում կոչվում է Gal: Քաղ կամ Քեղ անունը, ըստ երևույթին, կապ ունի Քղիմար անվան հետ:
Քաղաքերը ամրոց—Բ7—տե՛ս Քաղաղաշտ (Քալա-ձոր) գաւառ:
Քաղաքերը դավառ—Բ7—տե՛ս Քաղաղաշտ (Քալա-ձոր) գաւառ:
Քաղաղաշտ (Քալաձոր) գաւառ—Բ7—այսպէս է կոչվել Դուրիան-չայ և Ալշիգան-չայ գետերի ստորին հոսանքների տափարակային տերիտորիան, մոտավորապէս 1270 կմ² տարածութեամբ, այժմյան Աղղաշի և Մինգեչաուրի շրջանները: Կենտրոնը պիտի գտնվեր Քաղ-բերդ ամրոցում, որը հետագայում հայտնի էր Աղբերդ անունով, ապա դարձել է Աղղաշ, որ այժմյան անունն է:

Քաղաքերը վրացական տարեգրություններում կոչվում է յալաժորո Քալաձորի, (յառտլոս ცხოვრება, ტომი I, თბილისი, 1955, გვ. 334, 366): Քալաձորը միևնույն ժամանակ Դուրիանչայ գետի անունը պիտի լիներ:

Քաղաձոր գաւառ, տե՛ս Քաղաղաշտ գաւառ:
Քաղաձոր գետ. կոչվել է նաև Սեբոշ—Բ7—այժմ Դուրիան-չայ:
Քաղիթթ (Շիթիթմա) գետ—Դ4—Դ4—այժմ Բաթման-սու, ըստ երևույթին, այս գետը ուրարտական արձանագրությունների Kallama-ն է:
Քաղկիդիկե «Փոքր աշխարհ» Ասորիքի—Դ2—Χαλκιδίς, Chalcidices (Ptol. V, 14, 14), Քալկիս (Նիկորիա) քաղաքի քաղաքային տերիտորիան պիտի լիներ:
Քաջատուն (Մունգա)—Բ2—վրաց. ქაჯატუნი, յալաժի Մունգա Քաջատունի, Քալաքի Մունգա, այժմ էլ Մունգա անունով գյուղ, բայց քաղաքատեղին գտնվում է նրանից ոչ հեռու գտնվող Նաքալաքեվի գյուղի տեղում: Այս քաղաքը հիշվում է միայն վրացական տարե-

գրություններում և նրանց հայկական համառոտ թարգմանության մեջ:

Քաջաց-Քաղաք (Հուր)—Բ5—վրաց. ქაჯთა ქალაქი, Յյուրի Քաջթա-Քալաքի, Հուրի, այժմյան Ուրի գյուղը: Հիշվում է միայն վրաց տարեգրություններում, և նրանց հայկական վերսիխում: Ըստ երևույթին, այստեղ է գտնվել Արտահան գավառի հնագույն կենտրոնը և նրա անունով էլ կոչվել է նաև Արտահան:

Քաջբերունիք գաւառ, տե՛ս Գառնի գաւառ:

Քառն Մանակերտ ամրոց և ցամաքակղզին Մանակերտ—Դ5—այսպէս էր կոչվում այժմյան Քարա-դաշ հրվանդանը Վանա լճի հարավային ափին՝ Աղթամար կղզու դիմաց: Քառն Մանակերտ ամրոցը կառուցվել է դեռևս Մենուաի (810—786) ժամանակ և կոչվել է Menuahinili, որին հոմանիշ է Մանակերտ անունը: Քառն Մանակերտը գտնվում էր Ռշտունիք գավառում:

Քասաղ աւան—Բ6—այժմ Ապարանի շրջանային կենտրոն: Քասաղը Գնթունի նախարարական տոհմի կենտրոնն էր. այստեղ հայտնի էր V դ. կառուցված բազիլիկ տաճարի շէնքը:

Քաւաղինք ազգագաւառ—տե՛ս Գաւաղք ազգագավառ:

Քթիշ ամրոց—Դ7—Մեւս Հաբանդի կամ Սիսական Ոստանի կենտրոնը իշխանի ձորում, հետագայում կոչվում էր Տոդ, որն այժմ էլ հայտնի գյուղ է: Վերջինիս մոտ է գտնվում Գաիչ վանքը:

Քիշ քաղաք—Դ4—Ենթադրաբար տեղադրում ենք այժմյան Բամաու-Կուշ գյուղի տեղում: Ըստ երևույթին, Քիշը ասուրա-բաբելական արձանագրությունների Աշուրիկիշա-ն է:

Քղիմար (Կուտեմուան) քաղաք—Դ4—այժմյան Մալիգիր գյուղի մոտ: Քղիմարը հիշվում է ասուրա-բաբելական և ուրարտական արձանագրություններում՝ Kullimeri, Kalmer, Kutta ձևերով:

Քուղետք—Ա5—ազգագաւառ, վրաց. კუდაბო Կուղարո, Ռիոն գետի սկունքների շրջանում: Աւան-օվս ժողովուրդը կազմող ցեղերից մեկը:

Քուել-դաբա աւան—Ա6—վրաց. ქუელ-დაბა Քուել-դաբա, այժմ Զվել-դաբա գյուղը Թիանէթ ավանից դեպի արևելք. հանդիսացել է Մեծ Կախեթի (ձուձո յաճոյո) կենտրոնը և իր անունով է կոչվել ամբողջ գավառը:

Քուել-դաբա գաւառ—Ա6—Բ6—«Աշխարհացոյց»-ում պահպանվել է Քուլեղա, Քուելգա աղճատված ձևերով, վրաց. ქუელ-დაბა Քուել-դաբա ավան, որի անունով էլ կոչվել է գավառը: Այս գավառը համապատասխանում է

ყასქებინ სსე იმასათი, ილათი ქრანგ ალ-
ქორენერომ კოქიომ ჳ დოდი კახეთი ზიღი
ყასქეჲ (შხბ ყასქეჲ): ჳიჯილ ფაქათორ რა-
ქრათომ ჳრ დიქათრა კომ ზოქოქა გოქოქი
ს ზოქოქო-ქსიქი ქათაქიქი მინჯს სლავან გე-
თი სკოქენქიქი ჳრჯანრ, რნგქრქიქი 522 კმ²
თარածოქიქონ:

ზოქეჲი ამროგ—**ბ6**—ქრანგ. ქუეში ზოქეჲი, აქთ-
მქიქი-ზქეჲი სოქონიქი ჳამანოქი ქათაქი
ქრანგ:

ზოქეჲი გეო—**ბ6**—ქრანგ. ქუეშის წყალი ზოქ-
ეჲი-ბიქი, შაქაქიქი გეოქი ბაქი ქათაქი:

ზოქეჲიქიქი გეო—**ბ6**—ქრანგ. ქუეშის ბევი
ზოქეჲი-ქსიქი—ზოქარანგ რექქოქიქი 12-რე
გოქათორ შაქაქიქი გეოქი ქიქიქი სოქანქონ,
ჳამანოქი ზოქეჲი ამროგოქი: ზოქეჲიქიქი გე-
ოქათორ რნგქრქიქი ჳრ 495 კმ² თარածოქიქონ:
სკი გოქათორ, ჳაქანარქი 363 ჲ. ჳათი, სნ-

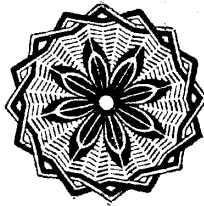
ქათიქიქი ზოქარეჲიქი მქანგქიქი ჳრანგ ალ-
ქარქინ:

ზოქიქი გეო—**ბ6**—სრექი სანანქი 11-რე
გოქათორ, არარ. ზოქარანქი, მოქოქოქიქი
აქთქიქი სანანქიქი ჳრჯანრ 1505 კმ² თა-
რածოქიქონ:

ზოქარ (სქიქი) აგქარგეო—**ბ6**—აქიქი სნ
კოქიქი «სქარანგოქი»-თი აქთქიქი ზოქ-
თიქი, იოქიქი აქიქი სნ სრექი გეოქი ა-
ქიქიქი ჳრჯანრ: სოქი «სქარან-
გოქი»-თი მქი აქი თიქი კოქიქი სნ «სქიქი»,
იოქი გეოქი სნქი ქიქიქი:

ზოქიქი რეო—**ზ3**—ზიქიქი გოქათონ, სნქარ-
ქარ თიქიქი სნქი აქთქიქი შარაქ გოქიქი
თიქიქი:

ზიქი გეო—**ბ6**—ქრანგ. ქუეშის ბოქი, ზიქი-
სქიქი, აქთქიქი სქიქი გეოქი:

ԲՆԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕԳՏԱԿԱՐ ՀԱՆԱԾՈՆԵՐԸ, ԲՈՒՄԱԿԱՆ ԵՎ ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ
ԸՍՏ «ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-Ի

Ակն քիւրեղ—Գ3—Βήρυλλος, βήρυλλιον, Beryllus, горный хрусталь, горный кристалл. «Ակն ինչ պատուական, որոյ լաւն առ հնդիկս՝ է կապուտակ ծովագոյն կամ երկնագոյն, և յետ նորա գեղնագոյն՝ խառն ընդ երակս ոսկւոյ, և ալլն. վարի և ի պէտս գեղոց» (ՆՀԲ, I, 491): Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի ցուցման Եփրատ գետը, Արածանի գետի հետ միախառնվելուց հետո, «դնայ ընդ հարաւ, հատանէ գլեհորն Տաւրոս. յորում տեղւոջ դտանի ակն Բիւրեղ» (Soukry, էջ 30): Այս վկայութեան հիման վրա բյուրեղի հանքերը տեղադրում ենք ալյանդ, որտեղ Հայկական Տաւրոսը ձգվում է դեպի հարավ-արեւմուտք և հատվում է Եփրատ գետով: Այդ է ապացուցում նաև ուշ շրջանի (XIII դ.) վկայութիւնը. «Բիւրեղն՝ խաժագոյն է (կամ ծովագոյն) օղանման. և լինի սա ի սպառուած լերին՝ որ կոչի Տաւրոս, և ի յանցս Եփրատ գետոյ», Ոսկեփոր. և Վարդան. ԵԼ. (ՆՀԲ, I, 491): Բյուրեղի հանքերը նշված տեղում հայտնի էին հնագոյն ժամանակներից:

Աղտըր—Բ4—Կոժոխուր, սմաղ, кожанное дерево, кожевник, сумах—куст или дерево Rhus cotinus, желтняк, желтинник, рай-дерево, шевское дерево, кожанное дерево—Rhus coriaria (Даль¹, IV, 360).

¹ Աղտեղ և ստորե՝ Даль—Владимир Даль, Толковый словарь живого великорусского языка, тт. I, II, III, IV, М., 1956:

«Աշխարհացոյց»-ը հիշատակում է Տաւրում, որտեղ և տեղադրում ենք: Ըստ Մխիթար արքայի՝ «Բառգիրք Հայկազեան լեզուի» (Վենետիկ, 1749, հատ. II, էջ 19) «Աղտոր... է պտուղ ինչ կարմիր և մանր, ոսպնածե, և համով թթուաշ՝ և զովացուցիչ սրտի, տնի ի մէջ իւր զկորիզ փոքրիկ, որով և կերեալ լինի. զսա յաճախ ի կիր արկանեն ի հանդերձանս կերակրոց. մանաւանդ արկանեն ի վերայ դամասկեան պաղակուտրի... լինի սա յաճախ ի Հայաստան ի յաշխարհն Տաւրոց, զոր պարսիկք կոչեն քաարի. և արարացիք և տաճիկք սումախ, կամ սոմախ (ԲՀԼ, I, 19):

Աղտըր—Գ4—Αλςός, Salsus, հանք աղի (ՆՀԲ, I, 44), соляные копи. Հիշվում է Բարձր Հայքում: Մենք տեղադրում ենք Մանանաղի գավառում, Մանանաղի (այժմ Թուզլու-չալ) գետի ձախ ափին, վերին հոսանքում, որտեղ նախառեռլուցիոն շրջանի ուստական 10-վերստանոց քարտեղի վրա նշված է «сол. зав.», այսինքն՝ «соляной завод»:

Այծեամն—Բ4 և Դ6—Δόρχας, δόρχων, Caprea, dorcas և Capreolis parva capra, серна—род горной антилопы, дикая коза; серна—антилопа, сугак (от сайга, сайгак), родовое название животного между козы и оленя (более 50-ти видов), с неветвистыми рогами, Antilopa turicarpa на Кавказе, джейран—Antilopa subgutturosa. за Кавказом (Даль, I, 178). «Այծ վալրի՝ արագուտըն և սրատէս, բազմաճղի և տկար եղջե»

բօք» (ՆՀԲ, I, 90): «Աշխարհացոյց»-ում հիշվում է Բարձր Հայքում և Պարսկահայքում:

Անալուք—ԲԾ—Հնում այս բառը հասկացել են իբրև Καριδοπαρδαλης, жираф: Այսպես է հասկացել նաև ՆՀԲ (I, 102), որը «Աշխարհացոյց»-ի ցուցմունքը այն մասին, թե անալուքը գտնվում է Գուգարքում, ավելացնում է՝ «որպէս և յԵթէովպիա և ի Հնդկիս»: Առաջին անգամ այս բառը հիշատակնաբանեց մեծանուն ուսուցիչ Հ. Աճառյանը. «...անալուք նշանակում է ոչ թէ «ընձուղտ», այլ, ինչպես ցույց է տալիս Համշէնի բարբառը, «եղնիկ» (Արմատական բառարան, I, 281): Անալուք—եղն, եղնիկ, Έλαφος, Cervus elaphus, олень благородный: «Աշխարհացոյց»-ում «անալուք»—հիշատակվում է Գուգարքում, սակայն այս բառով եղջերու պիտի նշանակել ալժմլան Համշէնի բարբառի ոլորտում ընկնող տեղիտորիայում, որ Գուգարքի համար կարող էր լինել Ճորոխ գետի ավազանը, մոտավորապես Կղարքը (վրաց. Կլարշէթ) գավառում:

Անիդ—Բ4—տե՛ս Հաւք ճարակաւորք:

Առեւծ, առիւծ—ԳՅ—Λέων, Felis, Leo, лев, «Աշխարհացոյց»-ը առյուծը հիշում է Չորրորդ Հայքում, որ տարակուսելի է, սակայն չի բացառված, որ գեղեւ VI—VII դդ. Հյուսիսային Միջագետքում կամ Հայոց Միջագետքում առյուծը պահպանվել էր: Ասորա-բաբելական աղբյուրներից և ասորեստանյան բարձրաքանդակներից երևում է, որ առյուծը շատ տարածված է եղել Տիգրիս և Եփրատ գետերի միջև ընկած անապատային վայրերում: Մենք առյուծը տեղադրում ենք Հայկական Միջագետքում, որ հավանական է այդ ժամանակաշրջանի համար:

Առն և արտիկ—ԲՅ—Առն, Άρνους, Άρος, άρνος—«ազգ արու ոչխարի. թերևս ոչխար կամ գառն վայրի» (ՆՀԲ, I, 307): Առն—շիկերէ, վայրենի արու ոչխար—дикий баран, каменный баран—самец этого животного, Ovis argali:

Արտիկ, արտի—վայրի ոչխարի էգը, дикая овца, «Ոչխար արտի, այսինքն վայրի» (ՆՀԲ, I, 382), «Արտիկը բազում անգամ երկաւորեալս ծնանին». Վեցօրեայ, Թ: «Աշխարհացոյց»-ը նշում է Բարձր Հայքում, մենք տեղադրում ենք մոտավորապես:

Արու—Բ4—տե՛ս Հաւք ճարակաւորք:

Արտիկ, տե՛ս Առն և արտիկ:

Բամբակ—Գ7—Βόλον, παρβαξ, Gossypium L.—«Բերք բուսող ի գողակէ ելեալ՝ սպիտակ փափուկ, նիւթ հանդերձի ի ջերմ պահել զմար-

մինս» (ՆՀԲ, I, 430): Բամբակի սերմից լուղ են հանում, մնացած քուսպը անասունների ընտիր կեր է: Eriophorum (Ստ. Մալխ.¹ I, 321—2): Մեզ մոտ աճող բամբակը Վրկանի կամ Կովկասյան բամբակն է: «Աշխարհացոյց»-ը բամբակը հիշում է Փայտակարան նահանգում. «Փայտակարան, լինի ի նմա բամբակ անրաւ» (Փатканов, էջ 19): Մենք տեղադրում ենք Գարգարացոց (այժմ Միլի) դաշտում, որտեղ բամբակը կարող էր բուսնել վայրի վիճակում, այսինքն՝ լինել «ինքնաբոյս»: «Բամբակ անրաւ» Աղվանքում հիշատակում է նաև Մովսէս Կաղանկատվացին (I, 6) և, անշուշտ, նկատի ունի նույն Գարգարացոց դաշտը:

Գազպե—Գ4—Գազպէն, գազապէն, Բητίνη, Resina. Μάννα, Άρμελη, Manna, Манна—сахаристый, сгущенный сок ясени итальянской (круглолистной)—Fraxinus roi undifolia: Գազպեն արտադրում են ծառերի հացիի տեսակները և կաղնիների շատ տեսակներ: Փալատոս Բուզանդը (III, ԺԴ) Տարօնում, Հացեկաց գլուղի մոտ հիշատակում է «Հացեաց դրախտ» անտառը, որտեղ և տեղադրում ենք «Աշխարհացոյց»-ում Տափուրեբան նահանգում հիշատակվող գազպեն: Ըստ ՆՀԲ (I, 522) գազպէն է՝ «Ռեաթին քաղցր որպէս զմանանալ թանձրացեալ ի ցողոլ երկնից ի վերայ տերեւոց տնկոց և բուսոց»: Ավելի պարզ է վկայում Զենոբ Գլակը. «Որպէս մանանայն աստ իջանէ ի վերայ անտառացն, զոր գազապէն կոչեմք»:

Գարի—Գ7—Κριθί, Hordeum vulgare, ячмень—«Ազգ արմտեաց ցորենանման, կուր երիվարաց, և հաց նորա կերակուր աղքատաց» (ՆՀԲ, I, 531): «Աշխարհացոյց»-ը նշում է «գարի ինքնաբոյս» Փայտակարան նահանգում, որտեղ և տեղադրում ենք մոտավորապես:

Գեբրի—Գ7—Գեանասունկ, դոմբալա, Tuber melanosporum, «Աշխարհացոյց»-ը հիշատակում է Սյունիքում, որտեղ և տեղադրում ենք, նրա հարավային, բուսականությամբ հարուստ տեղում:

Գինի—Գ6—Οἶνος, Vinum, ρεονο, вино—«Աշխարհացոյց»-ը հիշատակում է «Գողթն գինեւետ»-ը, որտեղ և տեղադրում ենք:

¹ Այստեղ և ստորև՝ Ստ. Մալխ.—Ստեփաննոս Մալխասեանց. Հայերէն բացատրական բառարան:

Գղթոր — Գ4 — *Kyxis, Galla; чернильный, дубовый орешек* — «Բերք վալրի կաղնեաց, զոր վարեն խաղախորդք, ներկարարք, և դեղավաճառք» (ՆՀԲ, I, 563), «Գղթորից ստացվում է ընտիր և սև ներկ, որը գործ է անվում թանաք շինելու համար» (Մալխ. I, 451): «Աշխարհացոյց»-ում գղթորը հիշատակվում է Աղծնիքում, ուստի մենք տեղադրում ենք վալրի կաղնիների (*дуб чернильноорешниковый, Quercus infectoria*) անասուններով հարուստ Սանասունք գավառում:

Դեղհուկ — Գ4 — «Հաւ դեղհուկ» — անհայտ թռչուն, որ հիշվում է միայն «Աշխարհացոյց»-ում մեկ անգամ Աղծնիք նահանգում: Այլ տեղեկություն չունենալով, մենք հնարավորություն չունենք որոշելու, թե թռչունների որ տեսակին էր պատկանում և քարտեզի վրա նշված է հարցական նշանով:

Եղջերու — Բ4 — «*Ελαφος, Cervus, cervus elaphus* — ագնիվ եղջերու: Եղջերու էր կոչվում արուն, որ գլխի վրա կրում էր եղջյուրներ: Եղջերուի էգը կոչվում էր եղնիկ — *лань*: Եղն կամ եղնիկ նշանակում է նաև եղջերու ընդհանրապես:

Եղն — «էրէ գեղեցիկ՝ թաթահերձ, երազոտն, սատակիչ օձից, բազմաճղի եղջերօք. յորմէ կոչի և եղջերու» (ՆՀԲ, I, 656): Պատմական Հայաստանում եղջերուն գոյություն ունեւր բոլոր բարձր լեռնային գոտիներում, որտեղ անտառ կար: Այժմ այս կենդանին Հայաստանում համարյա վերացել է:

«Աշխարհացոյց»-ը եղնիկը հիշատակում է Բարձր Հայքում. մենք գետեղում ենք անտառներով հարուստ Ճորոխ գետի վերին հոսանքի՝ Չորմալրի շրջանում:

Եղեգունք — Բ7 — Եղէգն, *Κάλαμος, Arundo, calamus, камыш*. Այս բույսը պատահում է ճահճուտ տեղերում և պատահական չէ, որ «Աշխարհացոյց»-ը հիշատակում է Փայտակարանի նահանգում: Մենք գետեղում ենք Բաղասական (այժմ Միլի) գաղտում՝ Կուր գետի եզրերին:

Երկաթ — Գ3 և Գ5 *Σιδηρος, Ferrum, ἑρσο, желе-30* — Հայաստանում երկաթահանքերը հայտնի էին շատ տեղերում, հատկապես Հայկական Տավրոս լեռներում. «Աշխարհացոյց»-ը տեղեկություն է պահպանել միայն երկու տեղ՝ ա) Աղծնիքում՝ «ուսնի երկաթ քաջ» կամ «ուսնի նաւթ և երկաթ առավել», որը մենք գետեղում ենք Անգեղ-տուն գավառում, որտեղ շահագործում էին երկաթահանքերը՝ այժմյան Արդանա-Մաղենի հանքերում. բ) Տավրուսի

բանում: մենք գետեղում ենք Երեւաք գավառում, որին հարավից եզերող Հայկական Տավրոս լեռնաշղթայի այս մասը հին հայերը կոչում էին «Լեռան երկաթահատացն և կապարահատացն» (Փաւստոս, III, Ժ):

Երկ — Բ4, Գ3 — *Θηριον, δήρα, Ferus, fera, δαροδον, дичь* — «Վալրի կենդանի չորքոտանի՝ որսալի և ուտելի» (ՆՀԲ, I, 682): «Աշխարհացոյց»-ը այս հավաքական բառով է նշում որսի կենդանիները Բարձր Հայքում և Ծովագ Կողմում, որ և ցույց ենք տալիս համապատասխան տեղերում:

Զառիկ — Դ5 — ինչպես մեկնաբանում է Հ. Աճառյանը (Արմ. բառ., II, 900—901), «զառիկ» նշանակում է «մկնդեղ, arsenicum»: լինելով իրանյան փոխառություն, նշանակում է «ոսկեղուց դեղին»: Նույն իմաստով է բերված նաև Ստ. Մալխասյանի «Հայերէն բացատրական բառարանում» (II, 9): Սակայն ուշադրություն չի դարձված, որ սույն բառի այս բացատրության կողքին գոյություն ունի ավելի բազմիմաստ մեկնություն, որը տալիս է Ա. Խոջաբաշյանը. «Զառիկ... Опермент, самородный желтый арсеник, мышьяк, сандарак, можжевеловая смола» (Александр Худобашев, Армяно-русский словарь, Москва, 1838, ч. I, стр. 381): Վերջինիս իմաստը ավելի մանրամասն տալիս է Վ. Դալը. «Сандараковая смолка, сандарак, добывается из вида можжевела; писцы противят ея скоблешки, чтобы письмо не растекалось. Сандарак, реальгар или красный мышьяк» (Даль, IV, 137). Այս բացատրությունից պարզվում է, որ «զառիկ» բառն ունեցել է նաև այլ իմաստ, այն է «ջնարակ», *Σανδαράκη, Sandarach, gummi*. «Բոյս ինչ և հիւթ նորա՝ ախորժեկի մեղուաց, ուստի լինի ներկ կարմիր փալլուն որպես վերնիջ՝ ըստ իտալ. սեմաեբուս, սեմաելուս» (ՆՀԲ, II, 674): Ջնարակ 1) Մի քանի կոնաբեր ծառերից ծորող սեփնային խեժ, սպիտակ գեղնորակ, անհոտ և անհամ, արտասուքի կաթիլների նման, որ վառում է, պալծառ բոցով և ախորժեկի հոտով:

2) Ջնարակից պատրաստված ջրդեղ, վերնիճ, որով ծեփում են կավե ամանները ներսի կողմից, փալլունություն տալու և ծակոտիները խցելու համար:

¹ Սանդարակը հիշատակում է Վերոնիկոսը Պոնտոսում:

3) Քիմիական նյութ, կարմիր ծծմբուկ
զատիկի (AsS), բյուրեղալին, ապակենման,
կլուրահալ, ցնդական, անհոտ, անհամ և սաս-
տիկ թունավոր, որ գործ էածվում նկարչու-
թյան մեջ, նաև հրախաղության մեջ՝ սպի-
տակ բոց ստանալու համար, ջնարեկ» (Ստ.
Մալխ., IV, 141):

«Զառիկ» բառի իմաստը տվյալ կոնտեքս-
տում դեռևս կարիք ունի լուսաբանման նոր
տվյալների հիման վրա: «Աշխարհացոյց»-ը
հիշատակում է Կորճալք նահանգում, որտեղ
և դրեկ ենք ենթադրաբար:

Թուզ—Բ4—Թզենի ծառի պտուղը, Հայաստանում
աճում էր հատկապես անտառապատ տեղե-
րում, բարեխառն կլիմա տնեցող հովիտնե-
րում: «Աշխարհացոյց»-ում վկայված է Տալ-
քում: Պայմանականորեն ցույց ենք տալիս
Ազոդդ (այժմ Թորթում) գետի ձորում:

ԻճԱ—Դ5—Leopardus, барс, пантера, леопард.
«Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է «Բնձ
գեղեցկախայտ» Մոկք նահանգում, որտեղ և
ցույց ենք տալիս:

Խոզ—Բ4—Sus, Porcus, վարազ, կինձ, свинья,
боров, кабан—свиной самец; вепрь—ди-
кий кабан, дикий свиной самец; вепри-
ца—дикая свиная самка. «Աշխարհա-
ցոյց»-ում հիշվում է Բարձր Հայքում. մենք
տեղադրում ենք «Շամբ Կարնոյ» կոչված ճահ-
ճուտներում:

Կաստանոն (մաշկամիրգ)—Դ4—Fagus castanea,
Կաստանայ—«Պտուղ լալտնի. և ծառ նորա,
որ և շագանակ... և Շահպալուտ (իբր արքա-
լական կաղին)» (ՆՀԲ, I, 1060): Կաստանայի
(շագանակի) ծառը կոչվել է «կասկենի» (տե՛ս
անդ, էջ 1059): Կաստանայ—շագանակը մաշ-
կով պատած լինելու պատճառով կոչվել է
նաև «մաշկամիրգ» (Ստ. Մալխ., III, 259):
«Մաշմիրգի է կոչվել Շագանակի ծառը և նրա
փայտը» (անդ): Մաշկամիրգ էր կոչվում
հատկապես վալրի շագանակենին—Aesculus
hippocastanum, каштан дикий, որ և տար-
բերվում է ընտանի շագանակենից—Castanea
sativa կամ vesca: «Աշխարհացոյց»-ը Տավրու-
սի նահանգում հիշատակում է «կաստան-
նոն որ է մաշկամիրգ». զետեղում ենք Արա-
ծանիի հովտում:

Կատակ—Բ7—այս բառի իսկական իմաստը մնում
է անորոշ: ՆՀԲ (I, 1060) բացատրում է իր-
րև՝ «Ազգ թռչնոյ, թերևս նոյն ընդ Կատար

(պարսկ. Գեսեք, որ է անձեղ, արաբ. ազադ,
թուրք. սաղսըղան)»: Կատարը նույնացվում
է արաբ. gudaḥ կամ gadaḥ, իբրև «մի տեսակ
ազոտվ կամ մի ուրիշ թռչուն: Անորոշ տե-
սակի խոտածարակ թռչուն: Ըստ Քաջ[բերու-
նու] լորամարգի նման թռչուն, բաժրասրունք,
երկայն կտուցով, երկայն մատներով ու կարճ
պոչով, որ բնակվում է մացառներում (Ral-
lus)» (Ստ. Մալխ., II, 396—397): Լորամարգին
հայտնի է իբրև «հատկապես մարգերի մեջ
վազվզող լորի պարարտ ձագ» (անդ, II, 209),
իսկ լորը՝ «կաքավների ընտանիքին պատկա-
նող փոքրիկ չվող թռչուն» է (անդ):

Այս ցուցմունքներից հատկապես հետա-
քրքիր է այն փաստը, որ կատակը նույնաց-
վում է անձեղին: Ըստ ՆՀԲ (I, 166), անձեղ
կամ անձեղը է «Թռչուն նման կլուի, կամ
կաշաղակի, ի չափ աղաւնոյ, սպիտակափե-
տուր սևախառն, երկայն տոտմբ»: Նույն կար-
գին է պատկանում նաև կասկամ թռչունը:
Ըստ ՆՀԲ (I, 1059), կասկամ է «Ազգ բուռն,
բուլճակ, պալղուշ, լոր հայի ասեղն Մխ.
առակ. «Բըլճակ աղաղակէ կան, և միւսն
ասէ կամ. սակայն ոչ կայ, այլ թրուցեալ ալ-
լուր երթայ»: Նշանակալից է, որ այս անձեղ,
կասկամ և կատակ թռչունները նույնացվում
են կաշաղակին: Ըստ ՆՀԲ (I, 1053) «կաշա-
ղակ—Kitta, Pica, տես և ԱՆԾԵՂ, ԿԱՍԿԱՄ,
ԿԱՍԿԱ: Անուն թռչնոյ, որ ի բժշկարանին
գրի «կեչեղակ, սաղսըղան, լաղաղ»:

Այս տվյալները ցույց են տալիս, որ կա-
տակ է կոչվել կաշաղակի խմբին պատկանող
թռչունը: Կարելի է ենթադրել, որ կատակը
հեթանոսական Հայաստանում սրբազան
թռչուն էր, նվիրված Միհր աստ-
ծուն և ընդհանրապես կոչվել է ազուա:
Օրինակ Միհրի պաշտամունքի գլխավոր կենտ-
րոնները, հռչակված իրենց սրբազան քա-
րալրներով, որտեղ կատարվում էին միհրա-
կան ծիսակատարությունները, կոչվում էին
Ազուաքար: Մեկը սրանցից գտնվում էր
Ղան քաղաքի արվարձաններում և ժողովուրդը
կոչում էր «Ակրփու քար», մյուսը՝ Անձեղաց-
յաց գավառում, որտեղ հետազայում հայտնի
էր Հոգվոց վանքը: Անանիա Շիրակացին բե-
րում է հունական մի ավանդություն, որ որոշ
լույս է սփռում մեզ հետաքրքրող հարցին:
Նա ասում է՝ «Յառապելս հեթանոսաց՝ եր-
բմն սիրելի Ապոլոնի վասն սպիտակն գո-
լոյ, այլ լիտոյ փոխեալ ի սևութին. և վա-
սըն լամելոյն ի բերել ջուր՝ փոխադրեալ լաս-
տեղս ի ներքոյ աստեղաստան Աուլոն և Կու-

սին՝ դէպ յԸմպանակն, առ տոտամբ Վիշապին» (ՆՀԲ, I, էջ 3, «Ագրաւ» բառի տակ):

Մեր խնդիրը պարզաբանելու համար կարելի է հիշել, որ կատակ բառից են առաջացել կատակ, կատակերգութիւն, կատակերգակ, կատակագուսան, կատակութիւն բառերը, ճիշտ այնպէս, ինչպէս մի այլ թուչունից՝ կաքաւից առաջացել են՝ կաքաւ, կաքաւանք, կաքաւերգութիւն, կաքաւիչ և այլն: Ըստ Փաւստոսի (Գ, 19) «ըմպէին անդ զինի բոգոք և վարձակօք և գուսանօք և կատակօք»: Մի այլ տեղ՝ «ի կատակացն, ի գուսանացն ձայնս: Կատակաց և կաքաւչաց սնուցիչք» (Ն. Լամբրոնացի, Ժող. և իմ.): Ըստ ՆՀԲ (I, 1060) կատակերգակ նշանակել է՝ Κομωδός, Comoedus, «Երգով կատակօղ ի թատրոնի, քերթող քատակացոյց և ծաղրածու, միմոս, որ և լուսն. ձայնին կոմիկեան», ապա բերում է վերին աստիճանի հետաքրքիր և կարևոր մատենագրական վկայութիւններ. «Երկրպիղէս ողբերգակ... Արիստոփանէս կատակերգակ երկէին», Շիր. Քրոն... «Ձմենանդրոս ասեմ զգլուխ կատակերգակացն: Ըզոյց՝ հրուշակելոյ կատակերգակիս Մենանդրի», Գիրք Պիտոյից: Ինչպէս գոյութիւն ուներ Եփեսոսէի կերպութիւն, ողբերգութեան՝ արագեղիայի իմաստով, այնպէս էլ գոյութիւն ուներ կատակերգութիւն՝ կոմիկիայի իմաստով: Ըստ ՆՀԲ (I, 1060), կատակերգութիւն է՝ «Κωμωδία, Comoedia, fabula, satira. նուազ և խաղ ծաղրաշարժ կամ միմոսական. գործ կոմիկեանց ի թատրոնի, ծաղրածութիւն». «Ողբերգութեան արտօսը հետեի, իսկ կատակերգութեան ծաղր», Նոննոս: Մի այլ տեղ՝ «Հագներգութիւն, փանդեռներգութիւն և կատակերգութիւն: Կատակերգութեանցն գեղեցկագոյնք առանց ծիծաղանաց են», Պղատ. օրին. Բ, է, Ժա, կամ՝ «Երգս կատակերգութեան շնարահար պոռնիկ», Նար. Լթ.:

Վերև բերված վկայութիւններից կարելի է կոտակել, որ կատակ թուչունը կաշաղակի կամ ագուստի տեսակին պատկանող թուչուն է եղել և համարվել է սրբազան: Կատակագուսը կապվում է Միհրի պաշտամունքի արարողութիւնների հետ, որոնք կատարվում էին այդ աստծուն նվիրված քարանձափներում: Միհրական միստերիաները ունեին օրգիստտիկ բնույթ և «կատակ» կամ (քատակ), «կատականք» նշանակել են Միհրին նվիրված սրբազան պարերը: Այս կապակցութեամբ հետաքրքիր է բերել Յակոբ Մծբնացուն վերաբերյալ կոնտեմպոր. «Ապականեսցին բա-

զինք կատակութեամբ» (ՆՀԲ, I, 1060): Ըստ երեւելիին, այս սրբազան պարերը կատարվում էին հատուկ զգեստներով և կատակ թուչունի գիմակով: Կատակ կամ քատակ բառի հետ պիտի կապել վրացերեն ჯადოგო քաղა-գի¹, որ նշանակել է նաև ուխտագնաց, ընկնավոր, որը էքստազի մեջ գուշակութիւններ էր անում: Պիտի ենթադրել, որ Ստրաբոնը (XI, 4, 7) այս «կատակները» նկատի ունի, երբ խոսում է Աղվանից երկրում ընդունված մարդկային զոհերի մասին, ուստի պատահական չպետք է համարել, որ «Աշխարհացոյց»-ում կատակ թուչունը նշվում է Ուտիք աշխարհում: Մենք կատակ թուչունը տեղադրում ենք Ուտիք Առանձնակ գավառում:

Կաքաւ—Բ4—75—ասոր. qaqgawa, Πέρδιξ, Perdix, վրաց. ჯაჯაბი կակաբի՝ рябчик, Tetrao bonasia. Ըստ ՆՀԲ (I, 1080) «թուչուն ոստոստող՝ մոխրագույն ճանձկէն՝ կարմրակտուց, և կարմիր ոտիւք, փափկամիս, ի չափ պարարտ աղաւնոյ, և նման լորամարգի»²: «Աշխարհացոյց»-ում կաքաւ թուչունը հիշվում է Բարձր Հայքում, որտեղ և նշել ենք:

Կըկիք, տե՛ս Վիք:

Համառածառ—Բ6—Հաճարի, հաճարկի, հաճարուկ, աճարի, հաճարենի, աճարենի, бук, Fagus sylvatica կամ Fagus orientalis, «բաժակաբերների կարգին պատկանող մեծ գեղեցիկ ծառ, ողորկ մաքրագույն կեղևով, հազվելթաձև կաշկերպ լերկ տերևներով, կակղափուշ չորեքանկյունի փոճկի մեջ գորշ լուղալի եռանկյունի կաղիներով, կարծր կարմիր փալտով, որ ընտիր վառելիք է, փեկոն: ...Հաճառի պտուղներից ստացվում է համեղ ձեթ, նման նշի ձեթին»: Հաճարի պտուղը կոչվում է նաև Աճառի, Պիստակ աճառի (Ստ. Մալխ., III, 19): Бук белый—Carpinus betulus, граб, грабина, бук черный в южной Европе. У Кавказских арб буковые оси (Даль, I, 139): Ըստ ՆՀԲ (II, 10), «հաճարի, հաճարուկ, անուն ծառոյ. «Ձհաճարի և զփիճի, գի ոչ են բազմոստք, և ոչ ընդգիմանալ հողմոց կարեն՝ ի խոր արմատս ոչ ունելով»: Մխ. առակ. ԻԲ: «Մուրտն և ընկոյզն և նուշն,

¹ Նշանակում է քարոզող, ուսուցիչ, վարդապետ:

² Այս բառից են առաջացել ա) «կաքաւք կամ կաքաւ», Ὀρχήστis, χορός, saltatio, chorea, tripudium, խաղ ոստոստելոյ, կայթ, պար, որ է կաքաւանք, կաքաւումնա: բ) «կաքաւարան», Ὀρχήστis, ὄρχηστis, Orchestra; pars theatri, in qua chorus saltabat: Տեղի կաքաւելոյ և պարուց և թատրոնի: գ) «կաքաւիչ», Ὀρχούμενος, ὄρχησ-տης, Saltater. Այս կամ կին՝ որ կաքաւէ: (ՆՀԲ, I, 1080) ևն:

և քնարուկն; և հաճարուկն» Ագաթ.։ «Աշխարհացոյց»-ը ցույց է տալիս Գուգարքում, որ հատկապես հարուստ էր աճարկուտներով հատկապես այժմյան Էոսիում։ «Քեօթուկ Սահահնի» (Մատենադարանի ձեռ. № 3031, էջ 70բ—77բ) մատչանում, իբրև Սահահնի թեմի սահման, հիշատակվում են «Ջանդարածոր» և «Աճարածոր»։ Առաջինը կապվում է «Ճանդար» բառի հետ, որ նշանակում է բարտի ծառ և տեղադրվում է Ալգեստ գետի ներքին հոսանքում, որտեղ այժմ էլ գոյություն ունի Ջանդար գյուղը, Մառնեուլի շրջանային կենտրոնի մոտ։ Ջանդարածորից ոչ հեռու պետք է գտնվեր Աճարածորը։ Այս վերջին տեղում ենք գետեղում «Աշխարհացոյց»-ի «հաճառածառ»-ը։

Հաւք—Գ3—'Ορνέον, ὀρνέιον, Avis, avicula, птица, ընդհանրապես թռչուն և մասնավորապես հավազդիների պատկանող թռչուն։ Բառ նեղ իմաստով նշանակում է որձ հաւ՝ աքաղաղ, աքլոր, իսկ հաւի էգը կոչվում էր մարի («էգ հավ կամ թռչուն, մայր ձագուց»)։ «Յաղթամարմինք հաւքն՝ փորն և թանձրն և սաղն, Դ, Փարպ։ Այսպիսի «հաւք» անորոշ ձևով «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է Ծոփաց կողմը, որտեղ և գետեղում ենք։

Հաւք ցարակաւորք—Բ4—Ճարակող՝ արածող, արոտական թռչուն, «հաւ, որ ճարակին ի դաշտս», «Անբաւութիւն ձկանց, և զանազան հաւուց ճարակաւորաց» Ոսկ. (տես ՆՀԲ, II, 174)։ «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է Բարձր Հայքում՝ «և ի հաւուց ճարակաւորս, զորս կաքաւ, զարաւշ, զանիդ և զայլըս»։ Քարտեզի վրա ցույց է տրված Կարին գավառում։

Ձիթենի—Բ7—'Ελαια, ἑλαιών, Olea, oliva, olivum, olivetum, олива. Ձիթաբերների կարգին պատկանող ծառ, որի պտուղից՝ ձիթապտուղից լավագույն ձեթն է ստացվում։ «Աշխարհացոյց»-ում ձիթենին հիշատակվում է Ուտիք նահանգում, մենք ցույց ենք տալիս Ուտիք Առանձնակ գավառում։

Ձիղկ—Գ4—անորոշ տեսակի հանքալին նյութ, որ հիշատակվում է միայն «Աշխարհացոյց»-ում և, այլ տվյալներ չունենալով, զժվար է որոշել։ Հիշատակվում է Տավրոսբերան նահանգում Մեղեղուղի և Այծպտուկնք լեռներում՝ «գտանի սալակ և ձիղկ և նաթ սև և սպիտակ»։ մենք գետեղում ենք Մեղեղուղի լեռներում հարցական նշանով։

Ձուկն—Ա6, Բ5, Բ3—«Աշխարհացոյց»-ում հիշանալի տակվում է չորս տեղ։

Ա6—Վրաց աշխարհում, որի մասին ասված է՝ «ունի դեռս լի ձկամբք»։ մենք ցույց ենք տալիս Արագս գետի մոտ, որտեղ մինչև հիմա էլ որսում են «օրագուլի» կոչված ձուկը։

Բ5—Ջաւախք Վերին դաւառում, որի համար ասված է՝ «լեռանադաշտքն Ջաւախաց բազում լճօք լի զանազան ձկամբք»։ Մենք նշել ենք Փարպանա լճում, որը հայտնի է իր կարմրախալաների ցեղին պատկանող ձրկներով։

Գ8—Ծոփաց աշխարհում. մենք ցույց ենք տալիս Արածանի գետում։

Գ5—ձուկն [տառեխ], տե՛ս [տառեխ] ձուկն։

Մանրագոր—Գ5—Μανδραγόρας, Mandragoras, Mandragora officinarum, мандрагора. Ըստ ՆՀԲ (II, 207). «Բոյս կամ թուփ, որ բերէ պտուղ իբր մանր խնձոր ի չափ սիստան կամ ողկուզակս. որոց հաաքն են իբրև արքակաղնոյ, և ծաղիկն անուշահոտ. զորմէ բազում են կարծիք առ զանազանս. այլ առավել կարծի բանջար ինչ, որոյ արմատն իցէ որպէս բողկ՝ ուրուական նմանութեամբ մարմնոյ մարդոյ, և լինիցի դեղ թմբեցուցիչ և քնաբեր, վասն որոյ ասացեալ ի լատ. նաև Circaeum, իբր զործի Կիրկեայ դեղատու վհկի, և Semihomo, կիսամարդ, և Vesanum gramen, բոյս՝ որ լայլոյ խելս առնէ՝ զմարդ ի սիրոյ»... «Երբին երբին ծաղկանցն, որպէս մանրագորն, և վարդն, և շուշանն», Ագաթ.։ Այս բոյսը այժմ էլ ժողովուրդը գիտե և կոչում է լոշտակ կամ մարդ-արմատ։ «Աշխարհացոյց»-ում մանրագորը հիշատակվում է Մոկաց աշխարհում, որտեղ և նշում ենք։

Մաշ կորմիր և սպիտակ—Գ4—Մաշ, սանս. maša—լորի, քրդ. maš—ոսպ, բակլա, Pisum sativum։ Ըստ ՆՀԲ (II, 208)։ «Ուրուն մանր, կամ ուրունածե ընդհեղէն», «կազմեալ կալր մաշ ի դարմանն հիւանդաց, և սնափառէր, և այլոց սերմանեաց և հընդոց ոչ տարեալ՝ ալպանեն գնովաւ, և դու (ասեն) ծանծաղամիտ գոլով, ըստ որում մաշ կոչիս, փքաս»։ Միս. առակ. ԽԶ։ «Մաշ կարմիր և սպիտակ» «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է Տավրոսբերան նահանգում, որտեղ և նշում ենք։

Մուրա—Գ7—Μύρτος, Myrtus communis; мирт, мирсина—растение, кустик, похожий на вереск и на букс или самшит. Ըստ ՆՀԲ (II, 301), «Ծառ, որ կոչի նաև մրաբնի, մրաի.

և պտուղ նորա. μύρτον, bacca, sive fructus myrti. Տունի կամ թուփ մանրատերիկ մըշտականաչ անուշահոտ, որոյ պտուղն է իբրև համեմ կծու՝ ասորիժիլի ստէպ ճաշակողացն, ալլ անասորժ անսովորից: «Տերևս մտոց խնկենեաց: Զտօսախն, դմուրտն, և զնոճն», Նեհմ. Ը, 15: Ես, խա, 19, Ծէ, 13: «Մուրտ և տօսախ, գիք և դարնիք»: Վեցօր. Ե.»: «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է Սյունիքում. մենք նշում ենք Երասխի հովտում, որտեղ (այս մասում) աճում են մերձարևադարձային բույսեր:

Նաւթ—Դ4—Νάφθη, Naphtha, ըստ ՆՀԲ (II, 409), «Ազգ կպրոյ՝ լոյծ և գիւրավառ և դժուարաշէշ, որ և անշէշ ասի առ յոյնս. „Ασφαλτος, Bitumen“. «Աշխարհացոյց»-ը նալթը հիշատակում է Աղձնիքում. քարտեզի վրա նշում ենք մոտավորապես:

Նաւթ սև և սպիտակ—Դ4—հիշատակվում է Տավրոսերան նահանգում՝ Մեղեղուզի և Այծպըտկունք լեռներում, որտեղ և գետեղում ենք:

Նաւթ սպիտակ—Դ4—հիշատակվում է Տավրոսերան նահանգում. մենք նշում ենք Տարոն գավառում, ալթմյան Նորշեն գլուղի շրջակայքում, որտեղ ալթմ էլ հայտնի են նալթի աղբյուրներ:

Նհանգ—Դ3—Ἱπποπόταμος, Hippopotamus, equus fluvialis, crocodilus, draco acuatilis: Ըստ ՆՀԲ (II, 430), «Զիագետի, գազան ջրային, որպէս կոկորդիլոս, վիշապ ձուկն, փոկ, և ալլն»: «Աշխարհացոյց»-ը բերում է ավանդութիւն, «Առեն թէ նհանգ կալ յԱրածանի, որպէս յնփրատ», որ, անշուշտ, սխալ է: Արածանի գետում կոկորդիլոս չէր կարող ապրել, այն կարող էր բարձրանալ մինչև Եփրատ գետի միջին հոսանքը, որտեղ և նշում ենք:

Նուշ—Բ4—Ἀμύγδαλον, Amygdalum: Ըստ ՆՀԲ (II, 452), «Ազնիւ և իւղային պտուղ անուշ՝ մատնաձև կամ կաղնաձև տափարակ երկայն, ընտիր քան զամենայն չոր միրգս փեճեկաւորս: Ծառն ևս կոչի Նշեհի կամ Նշի, ևս և Նուշ»: «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է Տալքում, որտեղ և գետեղում ենք:

Նուռն ազնիւ—Գ7—ըստ ՆՀԲ (II, 452), «Նուռն, նաան, նուռնք, կամ նրոնուռնք, նաանց: Ροδά, ροδά, Malum punicum. malagranatum... Պտուղ գնդաձև՝ թագ ի գլուխ, կարմրակեղև և կարմրահատ՝ կուռն մարգարտաշար հատիւք, անուշ, կամ թթուաշ, օգտակար որպէս ըզգեղ զովարար»: «Աշխարհացոյց»-ը հիշատակում է Սյունիքում. մենք նշում ենք Արևիք գավա-

ռում, որը ալթմ էլ հայտնի է իր ընտիր նուռով:

Նուռն քթու—Բ4—«Աշխարհացոյց»-ը հիշատակում է Տալքում, որտեղ և նշում ենք:

Շահղանակ—Դ5—կամ շահնդակ, կանեփի սերմ, կանեփի հատիկ (Մալխ., III, 494): «Աշխարհացոյց»-ը նշում է, որ Կորճալք նահանգում աճում են «ի պտղոց շահղանակ, ալլինքն գանգար փշոյ սերմն»: Զեռեղում ենք Մեծ Զար գետի հովտում:

Որդան կարմիր—Բ6—Coccus cacti, κόσμενις (Որդան կարմիր խոտ—Aeluropus villosus) (Սա. Մալխ., III, 581): Ըստ ՆՀԲ (II, 528) «... (առեալ ի սեռականէ բառիս Որդն) Κόκκινον, Coccinum. Ընտիրն ի մէջ կարմիր ներկոց, այն է փոքրիկ և կարմրիկ որդն գտեալ ի տերևս վայրի կաղնոյ, ալլինքն բալամուտի, որպէս և նիւթն ներկեալ նովին, որ պարզապէս կարմիր կոչի յովակի. զըրմըզ: Հաստատանի որդան կարմիրը մեծ համբավ ունեն ամբողջ Հին Աշխարհում: «Աշխարհացոյց»-ում որդան կարմիրը հիշատակվում է Ալարատում. «որդն յարմատոյ սիզոյ առ ի զարդ կարմրութեան գունոյ»: Որդան կարմիրը մինչև վերջերս հայտնի էր Արարատյան դաշտում Վաղարշապատի և Արտաշատի միջև ընկած դաշտավայրում, որտեղ և նշում ենք: Որդան կարմիր ներկով զրազող ներկարարները հատկապէս կենտրոնացած էին Արտաշատում: Միջին դարերում Արտաշատը կորցրել էր իր նախկին փալը և համարվում էր Դվին մայրաքաղաքի արվարձաններից մեկը: Արաքսիկան հեղինակները այս ժամանակվա Արտաշատը կոչում են «Ալ-կըրմըզ» — «ներկարարների քաղաք»:

Պիստակ—Գ4—Πιστάκιον, Pistacium. Ըստ ՆՀԲ (II, 649) «Կրկին ազգ պտղոյ, մին կոնոնաձև բերք ծառոյ, որ նման է մալբեաց, և միւսն ողկուղաձև, բերք ալլոյ տնկոյ»: «Աշխարհացոյց»-ում պիստակը հիշատակվում է Տավրոսերան նահանգում. մենք գետեղում ենք Հայկական Տավրոսի հարավային—արեգունի փեշերին:

Պաղախուկ—Բ5—Древесный ладан. Ըստ ՆՀԲ (II, 654) «Անուն անուշահոտ պտղոյ և ծառոյ նորա» ըստ Սա. Մալխ. (IV, 124) «Անորոշ տեսակի ծառ, որ տալիս է խնկի նման անուշահոտ պտուղներ(?)»: Ալլ վկայութիւններ չունենալով, բառիս իմաստը տակաւին մնում է մութ: «Աշխարհացոյց»-ում

հիշատակվում է Տալբում, որտեղ և նշում ենք քարտեզի վրա:

Ջերմուկ—Գ4—Θερμαί, Thermae, теплые воды. Հայկական լեռնաշխարհը հարուստ է իր ջերմուկներով, որոնցից մի քանիսը հայտնի էին իրենց բուժիչ հատկություններով: Հին Հայաստանում առանձնապես մեծ հռչակ էր վայելում Կարնու գավառի ջերմուկը, անտիկ հեղինակների Elegeia վայրում (այժմ Իլիջա), որը և աչքի առաջ ունի «Աշխարհացոյց»-ը, երբ հիշատակում է ջերմուկներ Բարձր Հայքում, որ և ցույց ենք տալիս քարտեզի վրա:

Սալակ—Գ4—միակ վկայությունը գտնվում է «Աշխարհացոյց»-ում, ուստի մնում է անբացատրելի. անհայտ տեսակի հանքային նյութ: Վերջերս պարզվեց, որ պահլավերեն դատաստանագրքում՝ «Մատիկան հազարի Դատաստան»-ում «սալակ» նշանակում է ձուլլ արծաթ: «Աշխարհացոյց»-ում սալակը հիշատակվում է Տավրուսերան նահանգում Մեղեղուղի և Այծպըտկունք լեռներում՝ «...Մարդաղի (գաւառ)՝ առ Մեղեղուղի լի լիւրամբ, մինչև ցնոյն Այծպըտկունս որ բաժանէ ընդ Կարին և նա (այսինքն՝ Մարդաղի գավառը—Ս. Ե), յորում գտանի սալակ եւ ձիղկ և նաւթ սեւ և սպիտակ» (Soukry, էջ 31): Քարտեզի վրա Մեղեղուղի լեռներում նշված է՝ «Սալակ [արծաթ] ?»:

Սեբիեւիլ—Բ5, Բ6—Սերկեւի, Κυδωνιον ρηλον, Cydonium malum, cotoneum, malum sydonia, cotoneus, Cydonia vulgaris, айва. Ըստ ՆՀԲ (II, 708) «Պտուղ դեղին՝ մեծ քան զինձոր, ախորժ թթուախառն, և ծառ աչնր պըտղոյ... յուն. գիտօնիօն, որպէս բերք Կիտոն քաղաքին Կրեստայ»: «Աշխարհացոյց»-ում սերկեւին հիշատակվում է Տալբում (Բ5) և Գուգարքում (Բ6), որ տեղերում և նշված են քարտեզի վրա:

Վարընկենի—Բ7—померанцевое дерево. Ըստ Ստ. Մալխ. (IV, 314) «Վարընկենի»—«Սիրար», բառը գործ է ածվում նաև այլ պըտուղների համար, ինչպես կիտրոն, խնձոր են: Ըստ ՆՀԲ (II, 797) «Վարունկ. ըստ նմանութեան ձևոյն՝ նոյն է ընդ և կիտրոն, հուն. χιτρον, malum citrinum, և ընդ այլ նմանաձև պտուղս»: Ուրեմն «վարընկենի» բառը պիտի նշանակե citrus vulgaris, цитрус, և հետաքրքիր է, որ «Աշխարհացոյց»-ը նշում է

Ուտիք նահանգում: Քարտեզի վրա «Վարընկենի (կիտրոն)» նշված է Լարաբաղի դաշտավայրի Կուր գետի ափերի մոտ, որտեղ կարող են աճել մերձարևադարձային կուլտուրաներ:

Վիթ և կըկիթ—Գ3—Δόρκα, Caprea, Antilope dorcas, газель, сайга. Газель—название родовое: африканское животное из рода саег или серн; рога козы, стан олений (Даль). «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակվում է բարձր Հայքում «Վիթ և կըկիթ»: Վիթը բացատրվում է, իբրև «այծեամն, լամոյր, և որթ նոցա» (ՆՀԲ, II, 820), իսկ «կըկիթ»-ը բառարաններում բացատրվում է իբրև «Անորոշ ցեղի կենդանի» (Ստ. Մալխ., II, 446): Բանասերները ուշադրություն չեն դարձրել, որ «Աշխարհացոյց»-ում որսի կենդանիները հիշատակվում են զույգ-զույգ արու և էգ—«այծ և քաղ», «առն և արտի», «Վիթ և կըկիթ»: Այս օրինակները մեզ իրավունք են տալիս ենթադրելու, որ սովյալ դեպքում, եթե Վիթը արուն է, ապա Վիթի էգը պիտի նշվի մեզ հետաքրքրող «կըկիթ» բառով: Վիթը և կըկիթը հիշատակվում են Բարձր Հայքում, որտեղ և գետեղել ենք:

[Տառնիս] ձուկն—Դ5—Ταριχος—աղած ձուկ: Տառնիս է, ըստ ՆՀԲ (II, 848), «Ազգ ձկան՝ առաւել ի ծովն Վանայ, թրդաչափ, սպիտակագոյն, և ձևով նման Բէֆայի, որ և ապխտեալ վաճառի»: «Յաւուրս բարկկնդանին եկեալ կարաւան ի յարեւելից ի քաղաքն Անտիոքայ՝ բարձեալ բերէին տառնիս ձուկն», Մ. Ուռն.: Ըստ Ստ. Մալխ. (IV, 377), «1) կակղաթն ձկների մի առանձին ցեղ, մի հատ կոնակի լողարանով, մեծ և դուրաթափ թևերով, որոնց թվին պատկանում են ծովային տառնիսը կամ հարինգը (Clupea Harengus), անձրուկը (Engraulis encrasicolus), աղկերը (сардин): 2) Մասնավորապես Վանա լճում մեծ քանակութեամբ բուսվող մանր հարինգը, որ թե թարմ են ուտում և թե աղում են ու չորացնում՝ իբրև ձմեռվան պաշար և առևտրի առարկա: Տառնիսը որսում են զարնան վերջերին, զխավորապես Բենդիմահի (= ձկնակալանք) գետի բերանում, ուր դիմում են ձկները ձկնկիթ թափելու»: Բենդիմահի գետը հնում կոչվում էր Առեստ գետ, որի գետաբերանի մոտ էր գտնվում Առեստավանը: Վերջինումն էր ըստ Փափատոս Բուզանդի (III, Ը), արքունի ձկնորսարանը՝ «ձկնատեանք արքունի»: «Աշխարհացոյց»-ում տառնիս ձուկն

կը չի հիշատակվում, այլ ասված է «Առեւ-տաւան, ուստի ելանէ ձուկն», որ մեզ իրա-վունք է տալիս հիշարկետի մոտ նշելու փա-կազծերում՝ «[Տառեխ] ձուկն»:

Տաւալիս կամ Տօւալիս—Բ5—Πύξος, Buxus, Buxus sempervirens, ծառ Բզա, Taxus baccata, Тис, красное дерево. «Տունի մշտադալար մանրա-տերև ծանրահոտ. և փայտ նորա խիտ և ծանր, մինչև ընկղմիլ ի ջուր» (ՆՀԲ, II, 902): Ըստ Ստ. Մալիս. (IV, 452), «կաղանջանազգիների կարգին պատկանող թուփ՝ մշտադալար հալ-կըթաձև՝ պիրկ ու փայլուն տերևներով, մանր՝ դեղնագույն—ճերմակ ծաղիկներով, սաստիկ կարծր՝ դեղին փայտով, որ շատ հարգի է ճախարակագործության, քանդակների և երա-ժրշտության սրինգների շինելու համար, շիմ-շիբ»: Այս ծառի անտառները՝ «տօսախուտ»-ները այժմ սաստիկ նոսրացել են: «Աշխարհացոյց»-ում տոսախը հիշատակվում է Գուգարքում, որ պետք է ենթադրել վերջինիս արևմտյան ծալրամասում, հատկապես բուսա-կանությամբ հարուստ ձորոխ գետի ավազա-նում, որտեղ և նշված է քարտեզի վրա:

Յիռ—Դ6—"Οναγρος, Onager, Equus Asinus fe-
rus, онагр, дикий осел. Ըստ ՆՀԲ (II, 913), «Իշավայրի, էշ վայրենի ի ձև ջորուոյ, գորշա-խալտ բազմագունի մանուածով. շրջի յահա-պատս և ի բարձր լերինս և ի քարածալոս. և նեղի յոյժ ի ծարաւոյ, խանչէ լորոշեալ պահու»: «Աշխարհացոյց»-ում ցիւրը հիշա-տակվում է Պարսկահայքում, որտեղ և ցույց ենք տալիս՝ Կոհ-ի-Նիհորական լեռների արևմտյան փեշերի լերկ ապառաժների վրա:

Քաղ և ալծ—Դ4—Քաղ, Τραχον, Hircus, որձ ալծ, քօշ, նոխազ: Ալծ, 'Αἰξ, Capra, «Ազգ խաշին՝ նման ոչխարի, այլ անհանգարտ, յանդուգն, և ճարտար, մօրուանի, և երկայն գիսովք

կամ մագովք մարմնոյ ողջոյն, արականն կո-չի Քաղ, իսկ Ալծ՝ է առաւել էգն քան արուն» (ՆՀԲ, I, 90): «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակ-վում են՝ «ալծ և քաղս», որը և ցույց ենք տալիս՝ «Քաղ, ալծ» Պախր կամ Դալլախա-զուտ լեռների հյուսիսային փեշերին:

Քարախունկ—Բ7—այս բառը բացատրվում է իր-րե՝ Βδέλλιον, Bdelium, «Սունկ պնդացեալ իբրև քար»... «Քարախունկ, Թեղօշ ծառոյն խիժ պատուական» (ՆՀԲ, II, 995), «Քարի նման կարծր ուտին, ծառի խեժ, անթափանց, փայլուն, մթնագույն կարմիր, որ ալրվելիս անուշ հոտ է արձակում և գործ էր ածվում երբեմն իբրև բժշկական միջոց (Bdelium), (Ստ. Մալիս., IV, 559):

Այս բոլորը, անշուշտ, ճիշտ է, սակայն, ինչպես երևում է. «Աշխարհացոյց»-ը Քարա-խունկ բառի տակ հասկանում է շիբը—պաղ-լեղը (κβασцы, Alumen), պաղլեղաքարը—«բլուրեղային քարեղեն նյութ սպիտակ կամ գորշ գույնով, որից ստանում են պաղլեղ» (Ստ. Մալիս., IV, 42): Բնորոշ է, որ «Աշխարհացոյց»-ը «Քարախունկը» հիշատակում է Արցախ նահանգի Կողթ գավառում՝ «Գկողթ, լորում լինի քարախունկ»: Քուստի և Փառնես գավառներից հետո հիշվող Կողթ գավառը կարող է տեղագրվել միայն այժմյան Դաշ-քեսանի հանքերով հարուստ շրջանում, որ-տեղ հիրավի գտնվում են պաղլեղի հանքերը, այժմյան Զագլիկ (Փիփ) գլուղի մոտ, որտեղ և ցույց է տրված քարտեզի վրա:

Քուռամղիլ—Դ6—այս բառը հալ մատենագրու-թյան մեջ հիշատակվում է մեկ անգամ միայն «Աշխարհացոյց»-ում. այլ վկայություններ չունենալով՝ հնարավոր չէ պարզել բառի իմաստը: Բառս հիշվում է Պարսկահայքում, որտեղ և տեղագրում ենք հարցականով, Կա-պուտան լճի հարավ-արևմտյան մասում:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ Ա.

«ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-Ի ՄԵԾ ՀԱՅԳԻ ԵՎ ՀԱՐԵՎԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԲԱՐՏԵԶԸ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՂ
ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԲՆԱԳՐԻ ԳԼՈՒԽՆԵՐԸ (ՓՈՐՁ ԲՆԱԳՐԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆԵՄԱՆ):
ԲՆԱԴԻՐԸ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՄԲ

Յաղագս Երկրորդ Հայոց

Աշխարհ Երկրորդ Հայք, որ արդ կոչին Երկրորդ Հայք, լեւից կալով Կիլիկիոյ առ Տաւրոս լեւրամբ լերի Ամանոս լերին, որ բաժանէ ընդ նա եւ ընդ Կոմագենի Ասորւոց մինչև ցեփրատ:

Ունի եւ այլ լերինս. Զիգոն-Բասիլիկոն եւ զՈրոմանդոն. եւ գետ զնոյն [անուն Որոմանդոն եւ] զՊիլ[ա]ռամիս եւ զՊառատիս եւ [զՄելաս], զԿիակկաս եւ զԿառոմոսոս, եւ զբունս երկու ելանելոյ լճաւորոց:

Յաղագս Առաջին Հայոց¹

[Աշխարհ Առաջին Հայք՝ որ արդ կոչին Երկրորդ Հայք, որ կալ լեւից Կապադովկիոյ, եւ երկալն տարածի մինչև լեփրատ: Եւ ունի [Ալիս գետ եւ] այլ գետս երկուս՝ [Իոիս եւ Գալլ-գետ], եւ լերինս բազումս եւ մեծամեծս:

Յաղագս Պոնտոս Կապադովկիոյ

Աշխարհ Պոնտոս Կապադովկիոյ՝ լեւից կալով Պոդեմոնական Պոնտոսի, առ ի ծովուն ցՄոսքա-կան լերունս, որ բաժանեն ընդ նա եւ ընդ Մեծ Հայս: Ունի լերինս երեք եւ գետս չորս:

Ահա կատարեցան Միջերկրեայք կոչեցեալք:

Երկրորդ Հայքի մասին

Երկրորդ Հայք աշխարհը, որն այժմ կոչվում է Երրորդ Հայք, սկսվում է Կիլիկիայից արևելք Տավրոս լեռներով, մինչև Ամանոս լեռները, որոնք այս աշխարհը բաժանում են Ասորիքի Կոմագենից, եւ [տարածվում է] մինչև Եփրատ գետը:

[Երկրորդ Հայքը] ունի եւ այլ լեռներ. Զիգոն-Բասիլիկոն եւ Որոմանդոն եւ գետեր՝ նույն [անուն Որոմանդոնը եւ] Պյուռամիսը, Պառատիսը, [Մելասը], Կիակկասը եւ Կառոմոսոսը, եւ երկու գետեր, որոնք պահպանում են հաղորդակցութիւնը Ասորիքի հետ:

Առաջին Հայքի մասին

[Առաջին Հայք աշխարհը, որն այժմ կոչվում է] Երկրորդ Հայք, որը գտնվում է Կապադովկիայից արևելք եւ երկալնութեամբ տարածվում է մինչև Եփրատ գետը:

Ունի [Ալիս գետ եւ] այլ երկու գետ՝ [Իոիս եւ Գալլ-գետ], եւ բազմաթիվ բարձրաբերձ լեռներ:

Կապադովկյան Պոնտոսի մասին

Պոնտոս Կապադովկիո աշխարհը սկսվում է Պոդեմոնական Պոնտոսի արևելյան սահմաններից, ծովագերքի մոտ, մինչև Մոսիական լեռները, որոնք բաժանում են այս աշխարհը Մեծ Հայքից: Ունի երեք լեռնագագաթ եւ չորս գետ:

Վերջացավ Միջերկրեայք կոչված երկրների հկարագրութիւնը:

¹ Առաջին Հայքին եւ Կապադովկիայի Պոնտոսին վերաբերվող գլուխները բացակայում են «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ բնագրում, եւ բերել ենք համառոտ խմբագրութիւններից: Տես՝ Ա. Գ. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրութիւնը: Երևան, 1944, էջ 347:

Աշխարհ Ասիոյ Սարմատացւոց հասարակն է. որ բաժանի արեւելեան ծալքիւ Ռիպիան լեռամբ եւ Տանայիս գետով եւ Մեոսիս ծովակաւ՝ մտիւքն լեւքիսինոս Պոնտոս ծով. եւ անտի նոյն ծովեզերքն լեւս կոյս, մինչեւ ցմուտ Կոռաք[ս]ի գետոյ՝ որ կոչի Ագուաւ, եւ անտի առ Կաւկասին լերինսն՝ առ Վրոք եւ Աղուանիւք, մինչեւ ցԿասքից ծովն, ի մոտս Սուանաս գետոյ (Սըւանաս գետ չիսի ուրեք)։

Եւ ունի Սարմատիա լերինս գնանթալինն եւ զՋիականն, որ արձակէ գետս հինգ ի Միովիտ ծով. եւ Կաւկաս լեռոն ձգի՝ մինչեւ ց[ս]աքս լեռոն։ [Եւ Կաւկաս] արձակէ գետս երկու՝ զՎարդանէս, որ սկսանի հանդէպ Կաւկասայ, եւ ձգէ զերկայնութիւն իւր ի մոտս կոյս զհիւսիսեալ, մինչեւ ի մէջ մտանէ ընդ Մէոսիսիս [եւ] ընդ Պոնտոս ծով. եւ արձակէ գետ մի Փսեւքոս անուն, որ մեկնէ ընդ Փոսիորոնն եւ Զիքուն սահմանն, յորում քաղաքիկն Նիկոմիս։

Որոց ըստ հիւսիսոյ են ազգ թուրքաց եւ Բուլղարաց, ըստ անուանց գետոցդ կոչեցեալ. Կուփի Բուլղար, Բուչի Բուլկար, Ունոյդիսոնտոր Բ[ու]կար եկն, Զգար Բուլկար. օտար այժմ ի Պտղոմէականէն են այս անուանք։ Եւ ի Զիական լեռնէն փախեալ որդին Սուլքադի։

Եւ ընդ մէջ Բուլղարաց եւ ծովուն Պոնտոսի բնակին ազգք Դաշք եւ Բու[ր]թք եւ Ս[ո]ւանք մինչեւ ցՊիտիւնտ [քաղաք] ծովեզերային Աւազով աշխարհի, որ են Ափշիւք եւ Ափխազք, մինչեւ ցքաղաքն իւրեանց ծովեզերային Սեւաստուպաւիք, եւ անդր եւս մինչեւ ցգետն, որ կոչի Դոակոն՝ որ է Վիշապ, որ հոսի լիւանաց, եւ բաժանի ընդ Ափխազս եւ ընդ Եգեր աշխարհ։

Եւ ունի Սարմատացւոց ազգագաւառս քառասուն եւ վեց։ Եւ ի հիւսիսոյ՝ առ Անծանթ երկրաւ, բնակին Թագավորական Սարմատք եւ Սարմատք Զիակերք։ Իսկ առ մտիւքն Տանայիս գետոյ՝ բնակին Նախճամատեանք, եւ ազգ մի այլ, որ են Կղարշք. եւ ապա Սիււակացիք, ապա Միթոիդատենէ գաւառ², եւ ապա յարեւելից կուսէ Շանթալին լեռանցն բնակեալ են Ամազոնք, որք են կանայք պատերազմողք, մինչեւ ցգետն որ կոչի Ռա, որ երկակի բղխէ ի հիւսիսոյ Անծանթ երկրի, եւ միանան, եւ հասեալ մերձ Զիական լեռանցն, արձակէ վտակ մի ի Տանայիս գետոյ որ ի Միովիտ ծովակ իջանէ. եւ այլն դառնալ արեւելս կոյս մինչեւ հանդէպ Շանթալին լեռանցն. եւ ապա գան

Ասիական Սարմատիան բաժանւում է Ռիպիա լեռների արեւելյան ծալքով եւ Տանայիս գետով, եւ արեւմուտքում տարածւում է մինչև Մեոսիսիս ծովակը եւ Եվքսինոս Պոնտոս ծովը։ Այնտեղից (Սարմատիան տարածւում է) նույն ծովեզերքի արեւելյան կողմից, մինչև Կոռաքսի, որ նշանակում է Ագուալ, գետաբերանը, եւ այնտեղից Կովկասյան լեռներով՝ Վրաց եւ Աղվանից երկրների սահմանագծով, մինչև Կասպից ծովը եւ Սուանասի գետաբերանը (այժմ Սուանաս գետը հայտնի չի)։

Սարմատիա աշխարհը ունի Շանթալին եւ Զիական կոչվող լեռները, որոնք Մեովիտիս ծովն են արձակում հինգ գետ, եւ Կովկասյան լեռները, որոնք ձգվում են մինչև Կոռաքսի լեռները։ Իսկ Կովկաս (լեռնաշղթան) արձակում է երկու գետ՝ Վարդանես՝ որը սկսվում է Կովկասի դիմաց եւ իր երկարությամբ ձգվում է գեպի արեւմուտք եւ հյուսիս մինչև թափվում է Մեովիտիս (ծովակը) եւ Պոնտոսի ծովը, ապա արձակում է Փսեւքոսս անունով գետը, որը հոսում է գեպի Փոսիորոն եւ Զիսոն (երկրի) սահմանը, որտեղ գտնվում է Նիկոմիս քաղաքիկը։

Սրանցից հյուսիս են բնակվում թուրքերի եւ բուլղարների ցեղերը, որոնք ըստ գետերի անունների կոչվում են՝ Կուփի բուլղար, Բուչի բուլղար, Ունոյդիսոնտոր բուլղար, Զգար բուլղար, սրանք այժմեական անուններ են եւ օտար են Պտղոմեոսին։ Զիական լեռներից փախալ Սուլքադի որդին։

Բուլղարների եւ Պոնտոսի ծովի միջև բնակվում են Դաշք եւ Բու[ր]թք ցեղերը, ապա Սուանք, մինչև Ավազով աշխարհի ծովեզրյա Պիտիւնտ քաղաքը։ Այստեղ ապրում են Ափշիւք եւ Ափխազք, մինչև իրենց ծովեզրյա Սեւաստուպոլիս քաղաքը եւ այնտեղից մինչև Դոակոն կոչվող գետը, որ նշանակում է Վիշապ, եւ, որը հոսում է Ալանաց աշխարհից, եւ բաժանում է Ափխազներին Եգերաց աշխարհից։

Ասիական Սարմատիան ունի քառասունվեց ազգագաւառ։ Հյուսիսում, Անծանթ երկրին հարևան, բնակվում են Թագավորական Սարմատք եւ Զիակեր Սարմատները։ Իսկ Տանայիս գետի գետաբերանի մոտ բնակվում են Նախճամատեանք, ապա Կղարշք ցեղը, ապա Սիււակացիք, ապա Միթոիդատենս գաւառը (կամ՝ Միթոիկացիք)։

Շանթալին լեռներից գեպի արեւելք ապրում

¹ Նկատի ունի ունոյդիսոնտոր բուլղարական ցեղի ցեղապետներից մեկի՝ *Սուլքադի=Կուլքադի որդի Ասպաւ-բուլին, որը մինչև 660 թ. չղիմանալով խաղարների հարձակումներին, իր ցեղի հետ միասին փոխադրվեցին եւ բնակութուն հաստատեցին Դանուբի ափերին։ Այս մասը պիտի լինի VII դարի վերջին կատարված ընդմիջարկում։

² «Աշխարհացոյց»-ի համապատասխան բնագրում այս անվան փոխարեն հիշվում է «Միթոիկացիք»։

ալլ երկու գետը յարեւելից կուսէ ի հիւսիսոյ, [ի] լեռնէն որ կոչի Ռիմիկա, եւ ասին զնա Եօթանասանալատակեան, զոր կոչեն թուրքք Աթլ գետ. որոյ մէջն է կղզի, յոր մտեալ ամրանալ, Բասլաց ազգն ի հզօր ազգէն խաղրաց եւ Բ[ռ]ւշխաց, ճարակելոց լելից եւ ի մտից, եկելոց անդ ի ձմերոց, եւ կոչեն Սեւ կղզի. զի յաղագս բազմութեանն ազգին Բասլաց՝ մարդոյ եւ անասնոյ անդ մտելոցն՝ սեւ երեւի, զոր Պողոմէոս Գուա կղզի կոչէ:

Եւ վտակքն Աթլ գետոյ անցեալ [ընդ] կղզին դարձեալ միանան եւ մտանեն ի Կասբից ծովն, բաժանելով ընդ Սարմատիա եւ ընդ Սկիւթիոյ աշխարհն:

Որոյ (Կասպից ծովի) ըստ մտից, ասէ Պողոմէոս, զԱ[ր]դոն եւ զԱղանդոն եւ զՍոնդաս եւ Գեռուա ազգ[ա] հոմանուն գետօք որ ի Կաւկասայ հոսի ի ծով, մինչեւ ցԱղուանից սահմանն:

Եւ են ի Սարմատիոյ համարեալ, ալսպէս, սկսեալ ի մտից լելս կոյս, նախ ազգ Ալանաց Աշ-Դիգոր եւ ըստ հարաւոյ՝ համարեալ նոցա իւրերք եւ Քուգէտք, եւ Արգուէլ, որ է Մարգուէլ, եւ Սկիւմիք [որ են] Թակուր: Եւ Ալանք են լետ Դիգորին, յԱրդոյ աշխարհին Կաւկասին լերանցն. ուստի հոսի գետն Արմնայ, եւ գնալով ընդ հիւսիսի՝ ընդ դաշտս անբաւս, խառնի լԱթլ:

Եւ ի նոյն լերինն՝ լետ Արդուգեան ազգին բնակեն՝ Ռաճանք, [Փինճք], Դուալք, [Հոնք], Յիսոյմք, Աւսուրք, Ծանարք, յորում Ալանաց դուռն. եւ միւս դուռն որ ասի Ծելքան, հոմանուն ազգի, եւ ապա Թուշք եւ Սունճք, եւ Քուստք մարդակերք. ապա Յիսաւատք, ապա Գուդամակարք, ապա Դուրծ[ու]կք, ապա Դիդուք, ապա Լեկք, ապա Տապասարանք¹, ապա Աղուտականք, ապա Ուննալք, ապա Շիդք, ապա Ճիդք, ապա [Լ]փնիք, [Սեղալք, Կազք, Փուխք]:

Եւ ապա Կաւկաս բաժանի լերկուս բազուկս, մինն գնալ ղէպ ուղիղ կոյս, յորում Շրուան եւ Սարուան ազգ՝ մինչեւ ցՍորսովէմ: Եւ միւս բազուկն արձակէ նախ վտակ մի զԱրմ գետ, որ [գնալ] ղէպ ուղիղ ի հիւսիսի՝ լԱթլ գետ: Եւ ապա նոյն բազուկն գնալ զելիւք հիւսիսոյ, յորում բնակեալ են Թաւասպարք, Հեճմատակք, Իժմալք, Փասխք, Փուսխք, Փիւքանակք, Բազկան, ուստի առնու պարիսպն երկայն՝ որ կոչի Ապղուտ-Կաւատ, [եւ ձգի] մինչեւ ցԱղմիսոն մաւրս եւ ցծով: Որոյ ըստ հիւսիսոյ՝ Մասքութան ազգն բնակեալ են, ի Վարդանեան դաշտին, մինչեւ ցԿասպից ծովն, յոր բազուկն Կաւկասայ հպի, յորմէ ածեալ է պարիսպն Դարբանդայ, ալսինքն Կապ եւ դուռն՝

են Ամագոնք, որոնք պատերազմող կանայք են: [Սրանք բնակվում են] մինչև Ռա կոչվող գետը, որը զուգորդված հոսում է Անծանոթ երկրի հյուսիսից, եւ ապա միանում են իրար: Որից հետո հասնելով Ջիական լեռներին, (այս գետը) արձակում է Տանալիս գետի վտակներից մեկը, որը հոսում է դեպի Միովիտ ծովակը:

Եվ մյուս գետը հոսում է դեպի արեւելք, մինչև Շանթալին լեռների դիմաց: Ապա մի ալլ երկու գետ արեւելյան կողմից հոսում է դեպի հյուսիս, Ռիմիկա կոչվող լեռներից, եւ անվանում են վերջինիս Յոթանասնալատակյան. այս գետը թուրքերը կոչում են Աթլ: (Այս գետումն) է գտնվում մի կղզի, որտեղ, մտնելով, ամրացել է Բասլաց ազգը, (պաշտպանվելով) այնտեղ խաղիւրների հզոր ժողովրդից եւ Բուշխներից արեւելքից եւ արեւմուտքից այնտեղ ձմեռելու եկող վաչկատուն [բասիլներից ցեղից]: Եվ կղզին կոչում են Սեւ կղզի, որովհետեւ սեւ է երևում կղզին այնտեղ մտնող Բասիլների բազմամարդկության եւ նրանց անասունների բազմաքանակության պատճառով: Այս կղզին Պողոմէոսը կոչում է Գուա կղզի:

Աթլ գետի վտակները շրջանցելով (հիշյալ) կղզին, դարձյալ միանում են եւ թափվում են Կասպից ծովը, բաժանելով միմյանցից Սարմատիան եւ Սկիւթիոյ աշխարհը:

[Կասպից ծովից] արեւմուտք, ըստ Պողոմէոսի, բնակվում են՝ Ա[ր]դոն, Ալան-դոն, Սոնդաս (Տոնդաս) եւ Գեռուա ցեղերը հոմանուն գետերով, որոնք Կովկասից հոսում են ծով, մինչև Աղվանքի սահմանը:

Սարմատիայում բնակվող ցեղերից են համարվում, սկսած արեւմուտքից, մինչև արեւելք, նախ Աշ-Դիգոր Ալանաց ցեղը, որոնցից հարավ են նրանց հետ բնակվող իւրերք, Քուլթեք, Արգուէլք կամ Մարգուէլք, Սկիւմիք կամ Թակուրք ցեղերը: Իսկ Ալանք ապրում են Դիգորից հետո, Կովկասյան լեռների Արդոյ աշխարհում, որտեղից հոսում է Արմն գետը, որը, գնալով դեպի հյուսիս, լայնատարած դաշտերով, թափվում է Աթլ գետը:

Նույն լեռներում Արդուգյան ցեղից հետո բնակվում են՝ Ռաճանք, [Փինճք], Դուալք, [Հոնք], Յիսոյմք, Ավսուրք, Ծանարք, որտեղ գտնվում է Ալանաց դուռն եւ մյուս դուռը, որը կոչվում է Ծելքան դուռն հոմանուն [Ծելքանք] ցեղի: Ապա՝ Թուշք, Սունճք եւ Քուստք մարդակերք: Ապա՝ Յիսաւատք, Գուդամակարք, Դուրծուք, Դիդուք, Լեկք, Տապասարանք (կամ՝ Կատապատիանք), Աղուտականք, Ուննալք, Շիդք, Ճիդք, [Լ]փնիք, [Սեղալք, Կազք, Փուխք] ցեղերը:

¹ «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ բնագրում հիշվում է «Կատապատիանք» ձևով:

քաղաք պահակին ձորայ, աշտարակ ահագին ի ներքս ի ծովուն կառուցեալ:

Իսկ ի հիւսիսոյ նորա Թագաւորութիւն Հոնաց հուպ ի ծով. եւ ի մտից նորա առ Կաւկասով Վառաչան քաղաք նոցին Հոնաց եւ Չունդարս եւ Սմընդըն:

Եւ յարեւելից բնակեն Սաւիրք ցԱթլ գետ, որ մեկնէ ընդ Ասիական Սարմատք եւ ընդ Սկիւթիա աշխարհ, որ եւն Ապախթարք, ալոխքն Թուրքաստանք: Եւ թաքանն թագաւոր նոցա [որ է տէր Խազրաց], եւ թաթունն Դշխոյ՝ նոցա [թագուն], կին թաքանայ [ի Բասլաց աղգէն]:

Ապա Կովկաս (լեռնազանգլածը) բաժանվում է երկու բազուկների, մեկը գնում է այն ուղղութեամբ, որտեղ գտնվում են Շրուան և Պարուան (ազգագրականները) մինչև Խորավիմ: Իսկ մյուս բազուկը նախ արձակում է մի վտակ Արմ անունով, որը հոսում է ուղիղ դեպի հյուսիս (և թափվում) Աթլ գետի մեջ: Իսկ վերոհիշյալ (երկրորդ) բազուկը ձգվում է դեպի հյուսիս-արևելք, որտեղ բնակվում են Թավաս-պարք, Հեճմատակք, Իժմախք, Փասխք, Փոսխք, Փլուքոնակք, Բազկանք, որտեղից սկիզբ է առնում երկար պարիսպը, որը կոչվում է Ապդուտ-Կալատ, (և ձգվում է) մինչև Ալլամինոն մորը և ծովը: Այս պարսպից հյուսիս, Վարդանյան դաշտում, բնակվում է Մասքութան ազգը, մինչև Կասպից ծովը, որտեղ վերջանում է Կովկասից եկող լեռնաբազուկը և որտեղ կառուցված է Պարխայն Դարբանդալ, այսինքն Կապ և դուռն քաղաք Պահակին ձորայ, որ (իրենից ներկայացնում) է ծովի մեջ կառուցված հսկայական աշտարակ:

Նրանից (Դարբանդի պարիսպներից) հյուսիս ծովափին գտնվում է Հոների թագավորութունը, իսկ նրանից արևմուտք, Կովկասյան լեռներում, գտնվում է հոների Վառաչան քաղաքը, և Չունդար ու Սմընդըն քաղաքները:

(Այս քաղաքներից) արևելք մինչև Աթլ գետը բնակվում են Սավիրները: (Աթլ գետը) հոսում է Ասիական Սարմատք (երկրով) և Սկյութիա աշխարհով, որը Ապախթարք է կամ Թուրքաստանք: Եվ հյուսիսի թագավորն է թաքանը, որը խազիր-ների ինքնակալն է, և խաթունը՝ նրանց թագուն հին, բասիլների ցեղից, թաքանի կինն է:

Յաղագս Կողքիսոյ

Աշխարհ Ասիոյ Կողքիս է, որ է Եգ[և]ր. լեւից կալով Պոնտոս ծովուն առ երի Սարմատիոյ, ի մտիցն Դոակոն գետոյ մինչև ցկաւկաս լեռոն եւ ցնորին բաղուկ, որ բաժանէ ընդ նա եւ ընդ Վիրս: Եւ անտի սահմանի մասամբ ինչ Մեծ Հայոց մինչև ցկապպաղ[ովկի]ական Պոնտոս: Եւ բաժանեալ է լինքեան չորս աշխարհս փոքունս. ի Մանուի, ի յեգրեւիկէ, որ է Առանձնակ Եգերայ, [եւ] ի խաղ իւրում Փասիս գետ, առ հոմանուն քաղաքաւ, [եւ Ղազիւիկէ] եւ ձանիւս որ եւն խաղ-տիք, յորում գետ Մեգաղուս-պոտամոս: Ունի եւ ալլ գետս՝ զԱկամսիս որ է Յոն, որ գալ ի Մեծ Հայոց:

Ունի հինգ քաղաքս, [Ձի[գ]ան[էոն]], Կոտա, Ռոզիւպուլիս, Աթինա, Ռիզոն. եւ ալլ բազում հմպոռոնոս այսինքն գեղաքաղաքս՝ ծովեզերեալս, յորոց է Տրապիզոն:

Կողքիսի մասին

Ասիայի աշխարհ Կողքիսը, այսինքն՝ Եգերը, տարածվում է Պոնտոս ծովից արևելք մինչև Սարմատիա, և արևմուտքից՝ Դոակոն գետից, մինչև Կովկաս լեռը և նրա լեռնաբազուկը, որը բաժանում է Կողքիսը Վիրքից: Այնտեղից Կողքիսը մասամբ սահմանակից է Մեծ Հայքին մինչև Կապադովկիական Պոնտոսը:

(Կողքիսը) բաժանվում է չորս փոքր աշխարհների. Մանուի, Եգրեվիկի, որ Առանձնակ Եգերն է, որով ուրվում է Փասիս գետը համանուն քաղաքի մոտ, (ապա) Ղազիվիկի և ձանիվի, որ խաղաքն է, որտեղ Մեգաղուս-Պոտամոս գետն է: Կողքիսը ունի նաև ալլ գետ՝ Ակամսիսը կամ Հոնը, որը հոսում է Մեծ Հայքից:

(Կողքիսը) ունի հինգ քաղաք՝ Ձիզանոն, Կոտա, Ռոզիւպուլիս, Աթինա և Ռիզոն և ալլ բազում հմպոռոնոսներ, այսինքն՝ ծովեզրյա գլուղաքաղաքներ. Ղոնզից է Տրապիզոնը:

Աշխարհ Վերք, լեկից կալով Եգերալ, լերի Սարմատիոյ առ Կաւկասով, մինչեւ ցԱղուանից սահման, եւ մինչեւ ցՀայոց սահմանն՝ առ Կուր գետովն:

Եւ գաւառք են ալս, սկսեալ ի Վոն գետոյ եւ ի հիւսիսոյ Տալոց, Կղարջք, զոր ի Հայոց հանեալ է, եւ Շաւշէթ, Արտահան գաւառ, զոր առեալ է ի Հայոց. ընդ որ անցանէ գետն հզօր Կուր, որ ի Տալոց գալով, ի Կող գաւառէ ընդ ստորոտս Զաւախաց, իջանէ ի Սամցխէ [յորմէ մտից կուսէ՝ Աճարա]: Եւ դառնայ [Կուր] յարեւելս՝ անցանելով ընդ Վերին աշխարհ Վրաց, բաժանելով զգաւառսն. զԹոր, զԳոռաթիսխեւ, զՏանիսխեւ, որոյ ի զլուխն Դեկից[ի]խէ բերդ, եւ զՄանգլեացիոր, եւ զՔուրիշափոր[ի] եւ զԲողնոփոր՝ մինչեւ ցՊարուար գաւառ, որ պատէ զՏիգրիս քաղաքաւ. բայց երեք փորակդ ի Հայոց հանեալ է:

Իսկ ըստ հիւսիսոյ գետոյն մեծին Կուրայ, հանդէպ Թա[ւ]ր գաւառի՝ Արգուէթու լերինք [հոմանուն գաւառաւ], եւ ի նոյն կողմանէ Դաշտն Դուան, եւ Աչաբէթիս-խեւ եւ [Ռեխա], Գուերդիս-ձիրի, Կոսիս, եւ մինչեւ ցՍացխումէթ, որ ի ստորոտս Կովկասու. յորմէ հոսի Լէխ գետ, եւ անցեալ ի հարաւ կոյս իջանէ ի Կուր, եւ առ նոփաւ՝ Կանիս-խեւ, եւ Յիւրազմայ, [եւ Բազալէթ], [եւ Մա]կուրիս-խեւ, մինչեւ լԱրագ. գետ, որ հոսի ի Կաւկասայ, եւ գնալով ընդ հարաւ, ընդ Ախալցիխէ բերդ, եւ անցանէ ընդ մէջ Մցխիթայ քաղաքի եւ բլրոյ Սուրբ Պաշին, իջանէ ի Կուր, եւ բովանդակի Վերին աշխարհ Վրաց, յորմէ յառաջ խաղացեալ Կուր՝ գալ ի Տիգրիս մայրաքաղաք Վրաց. զնա թողով Պարուարաւ, եւ զԾորոփոր եւ զԿողբոփոր եւ զՋորոփոր հոմանուն գետօք¹, մինչեւ ցՀունարակերտ քաղաք² զորս ի Հայոց հանեալ է. որոց ըստ հարաւոյ լեռնադաշտքն Զաւախաց բազում լճօք, լի զանազան ձկամբք, եւ Թուղք եւ Տաշիր. որոց ի հարաւ՝ Կանգարք, գամէնդ ի Հայոց հանեալ է:

Իսկ հանդէպ դոցա ըստ հիւսիսոյ կողմանէ Կուրայ՝ գաւառք՝ Կիսուէթ, Սերկ, Էրծոյ, Թիանէթ, Ծորէնոր, Ծուքէթ, Զել[է]թ, Վելիսց[ի]խէ, Քուկլ-դա[րա], Շուշք:

Վրաց աշխարհը սկսվում է Եգերից արևելք մինչև Սարմատիան՝ Կովկասյան լեռներում, մինչև Աղվանքի սահմանը և մինչև Հայաստանի սահմանը Կուր գետով:

Եվ այս են (Վիրքի) գավառները. սկսած Վոն գետից և Տալքի հյուսիսային սահմաններից՝ Կղարջք, որը վերցված է Հայաստանից, Շավշէթ, Արտահան գավառ, որը վերցված է Հայաստանից: (Արտահանի) միջով անցնում է հզոր Կուր գետը, որը, հոսելով Տալքի Կող գավառից, Զավախքի ստորոտով իջնում է Սամցխե, [որից արևմուտք. Աճարա]: Այս [Կուր գետը] գառնում է արևելք, անցնելով Վերին աշխարհ Վրաց երկրամասով, բաժանելով (միմյանցից) ներքոհիշյալ (գավառները)՝ Թոր, Գոռաթիս-խե, Տանիս-խե, որի զլուխն է գտնվում Դեկիցիխե բերդը, (այս) Մանգլեացիոր, [Քուրիշափոր] և Բողնոփոր մինչև Պարուար գավառը, որը պատում է Տիգրիս քաղաքը, իսկ (վերջին) երեք փորակը հանվել է Հայաստանից:

Իսկ մեծ գետ Կուրի հյուսիսում, Թավր գավառի հանդեպ, (գտնվում են) Արգուէթի լեռները [հոմանուն գավառով]: Նույն կողմերն են գտնվում՝ Դաշտն Դուան, Աչաբէթիս-խե, [Ռեխա], Գուերդիս-ձիրի և Կոսիս (գավառները), մինչև Սացխումէթ գավառը, որ գտնվում է Կովկասի ստորոտում: Այստեղից է հոսում Լեխ գետը, որը, անցնելով հարավ, իջնում է Կուր գետը: Նրա մոտ են գտնվում Կանիսխե, Յիւրազմա, Բազալէթ և [Մա]կուրիսխե գավառները, մինչև Արագ գետը, որը, հոսելով Կովկասից, և գնալով հարավ, Ախալցիխե բերդի մոտով անցնելով, Մցխիթա քաղաքի և Սուրբ Պաշ բլրի միջև թափվում է Կուր գետը, բովանդակելով Վերին աշխարհ Վրաց երկրամասը:

Այնտեղից Կուրը, շարժվելով առաջ, անցնում է Վրաց աշխարհի Տիգրիս մայրաքաղաքով: Թողնելով այն Պարուար գավառով, այս Ծորոփոր, Կողբոփոր, Զորոփոր [և Պանցիխե] գավառները հոմանուն գետերով, մինչև Հունարակերտ քաղաքը, որոնք հանված են Հայաստանից:

Սրանցից հարավ են գտնվում Զավախքի լեռնադաշտերը, բազմաթիվ լճերով, որոնք լի են զանազան ձկներով, այս Թուղք և Տաշիր գավառները, որոնցից հարավ գտնվում է Կանգարք գավառը, բոլորն էլ հանված Հայաստանից: Իսկ այս գավառների հանդեպ Կուր գետի հյուսիսային կողմում, գտնվում են՝ Կիսուէթ, Սերկ, Էրծո, Թիանէթ, Ծորէնոր, Ծուքէթ, Զել[է]թ, Վելիսց[ի]խե, Քուկլդա[րա] և Շուշք գավառները:

¹ Նկատի ունի՝ Ծորիայ գետը, Կողբայ գետը և Զորափորը:
² «Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրութան մեջ Հունարակերտ քաղաքի փոխարեն հիշատակվում է Պանցիխէ (աղճատված՝ «Պանցիխ»), որ նույն տեղի վրացական անունն է, հետագայում «Պունան» և «Քունանակերտ» ձևերով հայտնի:

Աշխարհ Աղբանիա, այսինքն՝ Աղուանք, լեւից Վրաց, լերի Սարմատիոյ առ Կաւկասով, մինչեւ ի Կասպից ծովն եւ ջհալոց սահմանն, առ Կուր գետով, թէպէտ եւ աստի ցԿուր զամենայն սահմանս հանեալ է ի Հալոց: Բայց մեք ասասցաք զբուն աշխարհն Աղուանից որ ընդ մէջս է մեծի գետոյս Կուրայ եւ Կովկաս լերինն:

Նախ առ Վրօք՝ Եղնի (Սենի) գավառ առ Աղուան գետովն, եւ Կամբեճան առ Իւրաւ. եւ ըստ հիւսիսոյ նորա բերդն Վարազմանավառ, հանդերձ Կուրբաթ գեղաքաղաքաւ, եւ վայրքն անապատ մինչեւ ցԿուր գետ. յորոյ լեւից կողմանէ Գըլգաւ քաղաք, առ Աղուան գետով, եւ Բեղ գաւառ առ Կաւկասաւ, եւ լեւից նորա՝ Շաքէ եւ Գետաուս գետ. առ որով հոմանուն գաւառ՝ առ Սանի գետով: Այս ամենայն հոսին ի Կովկասաւ, եւ խառնեալ ի լԱղուան գետ՝ անկանին ի Կուր գետ. իսկ ի լեւից կուսէ՝ Հողմազ, Գեղաւու, Համբասի (= Հաբանդ?), [Ոստան-ի-Մարզպան գաւառ] եւ Կապաղակ [մայրա]քաղաք Աղուանից մերձ ի Կաւկաս. ընդ որոյ մէջ գետն Սէբոջ, [եւ] դէպ ի հարաւոյ, [ցԿուր գետ] ըստ [որում]՝ Քաղաղաշտ, Դաշտ ի Բաղկան [որ է Հէջէրի], եւ այլ քսան գաւառս զորս ի Հալոց հանեալ է՝ [Շակաշէն, Դարդման, Քուստի-Փանէս, Կողթ, Աղուէ, Տուս-Քուստակ, Ուտ-Ռոստակ, Ռոտ-Պարսեան, Մեծ-Կուենք, Մեծ-Իրանք, Պիանք, Հարճլանք, Պարսականք, Մուխանք, Վալիունք, Փոքր Հաբանդ, [որ է] Սիսական ի Կուտակ], Գուտըստակ, Բերդաձոր, Տոի, Առան-ոտ, մինչեւ ի խառնումն Երասխայ ի Կուր գետ]:

Աղբանիան, այսինքն Աղուանից աշխարհը սկսվում է Վրաց աշխարհից արեւելք եւ Սարմատիային սահմանակից Կովկասյան լեռներով, մինչեւ Կասպից ծովն ու Հայաստանի սահմանը Կուր գետով: Թեպետ եւ այստեղից մինչեւ Կուր գետը ընկած ամբողջ տարածութիւնը Հայաստանից է հանված, բայց մենք խոսելու ենք Աղուանքի բուն աշխարհի մասին, որը գտնվում է մեծ գետ Կուրի եւ Կովկասյան լեռների միջև:

Նախ (թվենք) Վրաց աշխարհին կից (գավառները)՝ Եղնի (Սենի) գավառ՝ Աղուան գետի վրա, եւ Կամբեճան (գավառ)՝ Իորա գետի վրա: Իսկ նրանից (Կամբեճանից) հյուսիս (գտնվում է)՝ Վարազմանավառ բերդը Կուրբաթ գեղաքաղաքով եւ անապատ վայրերը մինչեւ Կուր գետը, որից դեպի արեւելք գտնվում է Գըլգաւ քաղաքը՝ Աղուան գետի վրա: Ապա Բեղ գավառը Կովկասյան լեռների ստորոտում, եւ նրանից դեպի արեւելք՝ Շաքի (գավառը) եւ Գետաուս գետը, որի վրա է համանուն գավառը, մինչեւ Սանի գետը: Այս բոլոր գետերը հոսում են Կովկասից եւ, խառնվելով Աղուան գետի հետ, թափվում են Կուր գետը:

(Այս գավառներից) դեպի արեւելք գտնվում են՝ Հողմազ, Գեղաւու, Համբասի (= Հաբանդ?) (գավառները), ապա Ոստան-ի-Մարզպան գավառը եւ Կովկասյան լեռների մոտ Աղուանից աշխարհի մայրաքաղաք Կապաղակը, որի միջով հոսում է Սեբոջ գետը դեպի հարավ [մինչեւ Կուր, որտեղ] (գտնվում է)՝ Քաղաղաշտ (գավառը), մինչեւ Դաշտ-ի-Բաղկանը (կամ Հէջերի): (Աղուանքի կազմումն են) նաեւ այլ քսան գավառներ, որոնք հանված են Հայաստանից՝ Շակաշէն, Դարդման, Քուստի-Փանէս, Կողթ, Աղուէ, Տուս-Քուստակ, Ուտ-Ռոստակ, Ռոտ-Պարսյան, Մեծ-Կուենք, Մեծ-Իրանք, Պիանք, Հարճլանք, Պարսականք, Մուխանք, Վալիունք, Փոքր Հաբանդ (կամ) Սիսական-ի-Կուտակ, Ռոտըստակ, Բերդաձոր, Տոի եւ Առան-ոտ, մինչեւ Երասխի խառնվելը Կուր գետում:

Յաղագս Մեծին Հալոց

Մեծ Հալք են, լեւից կալով [Պոնտոս] Կապաղովիոյ եւ Փոքր Հալոց, առ Եփրատ գետով, մերձ ի Տաւրոս լեռն, որ բաժանէ զնա ի Միջագետաց, եւ ի հարաւոյ սահմանի Ասորեստանիւ, եւ զանայ առ Ատրպատականաւ ընդ Մարս մինչեւ ի մուսս Երասխայ ի Կասրից ծով. իսկ ըստ հիւսիսոյ առ երի կալով Աղուանից եւ Վրաց եւ Եգերաց, մինչեւ ցնոյն դարձուածքն Եփրատայ ի հարաւակոյս:

Մեծ Հալքի մասին

Մեծ Հալք երկիրը սկսվում է Կապաղովիական [Պոնտոսից] ու Փոքր Հալքից արեւելք, Եփրատ գետով մինչեւ Տավրոս լեռները, որ բաժանում է Մեծ Հալքը Միջագետքից: Հարավային կողմից [Մեծ Հալքը] սահմանակից է Ասորեստանին, ապա սահմանը ողղվում է դեպի [արեւելք]՝ Ատրպատական եւ Մարաց աշխարհը, մինչեւ Երասխի թափվելը Կասպից ծով: Իսկ հյուսիսային կողմից

Եւ ունի [Մեծ] Հայք լերինս անուանիս, և գետս մեծամեծս և մանուշապ, և ծովակս վեց¹:

Եւ ունի Մեծ Հայք փոքր աշխարհս հնգետասան՝ որք են այսոքիկ:

Առաջին աշխարհ Բարձր Հայք, այսինքն՝ Կարնոյ կողմն, երկրորդ աշխարհ՝ Չորրորդ Հայք, այսինքն [Ծոփաց կողմն], երրորդ՝ Աղձնիք առ Տիգրիս գետով. չորրորդ՝ Տա[ւ]րուբերան որ է Տարաւն. հինգերորդ՝ Մոկք. վեցերորդ աշխարհ՝ Կորճայք, որ առ Ասորեստանեաւ. եաւթներորդ աշխարհ՝ Պարսկահայք, որ առ Ատրպատականիւք. ութներորդ աշխարհ՝ Վասպուրական, որ ըստ մտից հիւսիսոյ նորա է. իններորդ աշխարհ Սիւնիք՝ որ առ Երասխաւ, տասներորդ [աշխարհ]՝ Արցախ, որ լերի նորա կալ. մետասաներորդ աշխարհ՝ Փայտակարան [համանուն] քաղաքով, որ առ եզերքն Կասբից ծովուն, ի մօտս Երասխայ, երկուտասաներորդ աշխարհ՝ Ուտէացւոց, որ առ Աղուանիւք եւ Կուր գետով. երեքտասաներորդ աշխարհ՝ Գուգարք՝ որ առ Վրոք. չորեքտասաներորդ աշխարհ՝ Տայք, որ առ Եգերք². հնգետասաներորդ աշխարհ՝ Այրարատ, ի մէջ նոցա: Արդ կամիմ զդոսս մանրամասնաբար պատմել, թէ և սակաւ ինչ աշխատիցիմ ի գիր և ի քարտէս:

Արդ ունի առաջին աշխարհ Բարձր Հայք գաւառս ինն. Դարանաղի, Աղիւն, Մըզուր, Եկեղեաց, Մանանաղի, Դերջան, Սպեր, Շաղաղոմ, Կարին: Եւ ըստ անուանդ արդարեւ բարձր է ոչ միայն քան [զմնացեալ] Հայք, այլ քան դամենայն Երկիր, վասն որոյ Կատար Երկրի կոչեցին զնա, զի ի չորս կողմ աշխարհի ջուր արձակէ՝ զի բղիւ է չորս գետս զօրեղս, զԵփրատ՝ յարեւմուտքս, եւ զԵրասխա՝ յարեւելս, զԳալլ՝ ի հարաւ, զԱկամսիս որ է Վոն՝ ի հիւսիս: Ունի լերինս մեծս երիս³. ունի երէս, եղջերու, այծ եւ քաղս, առն եւ արտի, վիթ եւ կրկիթ եւ խոզ. եւ ի հաւուց ճարակաւորս. յորս կաքաւ, զարաւշ, զսնիզ և զայլս, ունի եւ ջերմուկս եւ աղտս եւ զամենայն պարարտութիւնս երկրի, եւ քաղաք զԹէոքուպաւլիս:

Երկրորդ աշխարհ [Մեծին] Հայոց. Չորրորդ Հայք, որ է Ծոփաց կողմն, լերի կալ Բարձր Հայոց Մելիտինէ քաղաքաւ սահմանի ըստ մտից, և ըստ հարաւոյ՝ Միջագետովք, եւ ըստ ելից՝ Տարաւնով: Ունի գաւառս ութ. Խոռճեան՝ յելից հիւ-

(Մեծ Հայքը) սահմանակից է Աղվանքին և Վիրքին և Եգեր աշխարհին, Մինչև Եփրատ գետի դառնալը դեպի հարավ:

Մեծ Հայքը ունի հայտնի լեռներ և մեծ ու փոքր գետեր, և վեց ծովակ:

Մեծ Հայքն ունի տասնհինգ փոքր աշխարհներ, որոնք են.

Առաջին աշխարհ՝ Բարձր Հայք, այսինքն Կարնոյ երկիրը, երկրորդ աշխարհ՝ Չորրորդ Հայք, այսինքն Ծոփքի երկիրը, երրորդ աշխարհ՝ Աղձնիք, Տիգրիս գետի վրա, չորրորդ աշխարհ՝ Տավրուբերանը կամ Տարոնո երկիրը, հինգերորդ աշխարհ՝ Մոկք, վեցերորդ աշխարհ՝ Կորճայք, որ սահմանակից է Ասորեստանին, յոթներորդ աշխարհ՝ Պարսկահայք, որ սահմանակից է Ատրպատականին, ութներորդ աշխարհ՝ Վասպուրական, որ նրանից (Պարսկահայքից) հյուսիս-արեւմուտք է (գտնվում), իններորդ անխորճ՝ Սյունիք, որ սահմանակից է Երասխին, տասներորդ աշխարհ՝ Արցախ, որ նրան (Սյունիքի) մօտ է գտնվում, տասնմեկերորդ աշխարհ՝ Փայտակարան (համանուն) քաղաքով, գտնվում է Կասպից ծովի եզերքին, Երասխի գետաբերանին: Տասներկուերորդը Ուտիացւոց աշխարհն է, որ սահմանակից է Աղվանքին Կուր գետով: Տասներեքերորդ աշխարհն է Գուգարքը, որ սահմանակից է Վիրքին: Տասնչորսերորդ աշխարհն է՝ Տայքը, որ սահմանակից է Եգր աշխարհին: Տասնհինգերորդ աշխարհն է Այրարատը, նրանց միջև: Այժմ ուղում եմ այս աշխարհների մասին մանրամասնաբար պատմել, թե և մի քիչ պիտի աշխատեմ գրքերի և քարտեզների վրա:

Առաջին աշխարհ Բարձր Հայքը ունի ինը գավառ. Դարանաղի, Աղիվն, Մըզուր, Եկեղյաց, Մանանաղի, Դերջան, Սպեր, Շաղաղոմ, Կարին: Հիրավի, ինչպես ցույց է տալիս անունը, Բարձր Հայքը արդարեւ բարձր է, ոչ միայն Հայաստանի [մնացյալ] մասերից, այլև ամբողջ Երկրից, որի համար էլ այս աշխարհը կոչեցին Կատար Երկրի: Աշխարհի չորս կողմերը ջուր է արձակում և այնտեղից բխում են չորս հզոր գետեր. Եփրատը՝ դեպի արեւմուտք և Երասխը՝ դեպի արեւելք, Գալլը՝ դեպի հարավ և Ակամսիս կամ Վոն գետը՝ դեպի հյուսիս: Ունի երեք մեծ լեռնազագագթ, ունի որսի կենդա-

¹ Բոլոր այս ծովակները—լճերը հիշատակվում են համապատասխան տեղերում՝ Կապուտան ծով, Բզնունեաց ծով, Գեղարունեաց ծով, Ծովք լիճ, Գայլատու լիճ, բացի վեցերորդից, որ պետք է Մովսես Խորենացու «Ծովակ Հիւսիսոյ»-ն լինի և վրաց աղբյուրների «Յելի լիճ»-ն է, այժմյան Չըլդըր լիճը: «Աշխարհացոյց»-ում այս լճի մասին հիշատակութուն պիտի լինեիր Այրարատը նկարագրող հատվածում, սակայն այդ մասը մեզ հասել է ոչ լրիվ ձևով և բացակայում են ամբողջ նախադասութիւններ, որոնց վերականգնման փորձը մենք տալիս ենք, որ դեռ հեռու աղբյուրներից պիտի ունենա մեզ չհասած ընդարձակ սկզբնաղբիւն:

² Եկատի ունի Տայքին հյուսիսից սահմանակից Եգր «փոքր աշխարհ»-ը իր երեք գավառներով՝ Ճորոխի ստորին հոսանքում:

³ Եկատի ունի Վերջնաղի, Այծպտկունք և Պախը կամ Գայլախաղուտ լեռնազագագթները:

սխառլ, ընդ որ իջանէ Մեւս Գալլ գետ առ Կողորբերդովն, զՀաշտեան, յորմէ բղխեն աղբերք Տիգրիս գետոյ. իսկ ի մտից Սորձէնոյ՝ է Պաղնատուն գաւառ հանդերձ հոմանուն բերդով, էւ հանդէպ նորա ի հարաւ՝ Բալահովիտ գաւառ. եւ ի մտից նոցա Ծոփք, եւ Անձիտ գաւառ՝ ի հարաւ, յորում Ծովք [լիճ] եւ Հոռէ բերդ, եւ ի մտից նոցա Դէգիք գաւառ, յորում բերդք Կոնի եւ Քրիկ եւ Սոկ, որոց հանդէպ ի հարաւ է Գաւրէք գաւառ, ընդ որս եկեալ Արածանի խառնի լեփրատ ի քաղաքն Լուսաթառիճ, եւ երթալով զմտիւք՝ ելանէ ի սահմանս Փոքր Հայոց, լելից Մեկիտինէ. եւ ապա խառնի ի նա Կիակկաս [գետ], գալով ի մտից Կուսէ, ի լեռնէն որ կոչի Զիգոն Բասիլիկոն, եւ նախ քան զանգանել նորա լեփրատ՝ խառնի ի նա գետն Կառամիւնոն, որ գալ ի Տաւրոս լեռնէ եւ ընկալեալ լեփրատ գնալ ընդ հարաւ, հատանէ. զլեռն Տաւրոս, յորում տեղուշ գտանի ակն բիւրեղ. եւ ունի Չորրորդ Հայք երէս եւ հաւս, եւ ի գագանաց զառեւծ:

Երրորդ աշխարհ Աղձնիք լելից կալ Միջագետաց, եւ հիւսիսեալ առ Դկղաթով, ունի գաւառս մեծասան՝ [զԱնգեղ-տուն], զՆիոեստ, զԱղձն, ընդ որոց մէջն իջանէ գետն Քաղիրթ, զոր Շիթիթմա կոչեն Տաճիկք, այսինքն՝ արիւնարբու, լետ որոյ Քաղ գաւառ, եւ ի լերինն ունի [գաւառս]՝ զԿէթիկ, զՏատիկ, զԱզնուածոր, զԵրխեթս, զԳեղիւ, զՍալնաձոր՝ զՍանասուն: Ունի նաւթ, եւ երկաթ քաջ, եւ գլթոր եւ ի հաւուց՝ զեգհուկ:

Չորրորդ աշխարհ՝ Տաւրոսբերան [որ է կողմն Տարանոյ], լելից Չորրորդ Հայոց. ունի գաւառս վեշտասան. զՊոլթ, Ասպակունեաց ձոր (կամ Ասպակաւունեաց ձոր), զՏարաւն, յորում գալ գետն Մեղ եւ անկանի լեփրատ, որ ըստ հիւսիսոյ՝ Արշամունիք՝ առ Սրմանց լերամբ, որ կոչի Կատար Երկրի, յորմէ յոյժ բղխեն աղբերք, որոց ըստ հիւսիսի՝ Մարդաղի՝ առ Մեղեգու[ղ] լերամբ, մինչև ցնոյն Այծպտկունս որ բաժանէ ընդ Կարին եւ ընդ նա. յորում գտանի սալակ եւ ձիղկ եւ նաւթ սեւ եւ սպիտակ. յորոց լելից բղխէ Մուրց գետ, գնալով ընդ հիւսիսի՝ իջանէ ի Բասեն գաւառ, եւ խառնի լեռասիւ, եւ գետացուցանէ գնա: Յելից Մարդաղոյ է Դասնաւորք գաւառ. եւ նորա լելից Տուարածատափ. նորա լելից Դալառ, եւ ի հարաւոյ նոցա Հարք եւ Վարաժնունիք, մինչև ցԱրածանի, որ իջանէ լԱպահունեաց, որոց ի հարաւոյ՝ Բզնունեաց գաւառ, սկըսանելով ի Սարակնէ եւ ի Նեխ Մասեաց՝ պատէ զարեմտեալ եզր հոմանուն ծովուն, մինչև ցԵրեղն Բաղ[աղ]էշ, եւ անդր եւս ի հարաւ կոյս ցԵրեկարք գաւառի սահման: Եւ Բրդնունիք ունի լիւր հոմանուն ծովէն կղզիս երեք. զԱրծկէոյն, զԾիպանին եւ զՏոքեանն, որոյ ըստ հարաւոյ ի մէջ լերինն Տաւրոսի եւ ծովու՝ գա-

նիներ՝ եղջերու, ալծ եւ քաղ, առն եւ արտի, վիթ եւ կրկիթ եւ խոզ (վալրի), իսկ թռչուններից՝ ճարակավորներին, որոնցից են՝ կաքավ, արոս, անիդ եւ այլք: (Բարձր Հայքը) ունի ջերմուկներ եւ աղահանքեր եւ երկրի բոլոր բարիքները ու Թեոդուպոլիս քաղաքը:

(Մեծ) Հայքի երկրորդ աշխարհն է Չորրորդ Հայքը, կամ Ծոփաց աշխարհը: Հյուսիսից սահմանակից է Բարձր Հայքին, արեւմուտքից սահմանակից է Մեկիտինէ քաղաքին, հարավից՝ Միջագետքին, իսկ արեւելքից՝ Տարոնին: (Չորրորդ Հայքը) ունի ութ գավառ. հյուսիս-արեւելքից՝ Սորձիւն, որի միջով, Կողորբերդի մոտով, հոսում է Մլուս Գալլ գետը, Հաշտյանք, որտեղից բխում են Տիգրիս գետի ակունքի աղբուրները: Սորձիւնից դեպի արեւմուտք գտնվում է Պաղնատուն գավառը համանուն բերդով, իսկ նրա դիմաց, դեպի հարավ (գտնվում է)՝ Բալահովիտ գավառը: Նրանցից (այսինքն՝ Պաղնատուն եւ Բալահովիտ գավառներից) արեւմուտք (գտնվում է)՝ Ծոփք (գավառը) եւ սրանից հարավ՝ Անձիտ գավառը, որտեղ (գտնվում են) Ծովք (լիճը) եւ Հոռե բերդը: Եվ նրանցից (այսինքն՝ Ծոփք եւ Անձիտ գավառներից) արեւմուտք, (գտնվում է)՝ Դեգիք գավառը՝ Կոնի, Քրիկ եւ Սոկ բերդերով, որոնց դիմաց հարավում (գտնվում է) Գավրէք գավառը, որոնց միջև հոսող Արածանին խառնվում է Եփրատ գետը Լուսաթառիճ քաղաքի մոտ, եւ գնալով դեպի արեւմուտք, անցնում է Մեկիտինէից արեւելք գտնվող Փոքր Հայքի սահմաններով: Ապա Եփրատում է թափվում Կիակկաս գետը, որ հոսում է արեւմուտքից, Զիգոն-Բասիլիկոն կոչվող լեռներից: Եվ նախքան նրա (Կիակկաս գետի) թափվելը Եփրատ գետում, նրա մեջ է խառնվում Կառամիւնոն գետը, որը գալիս է Տավրոս լեռներից, եւ ընդունելով (այս գետերը), Եփրատը հոսում է դեպի հարավ, ճեղքում է Տավրոսյան լեռները, որտեղ գտնվում են բյուրեղի ակների [հանքերը]: Չորրորդ Հայքը ունի որսի կենդանիներ եւ թռչուններ, իսկ գագաններից՝ առյուծ (sic!):

Երրորդ աշխարհն է Աղձնիքը, Միջագետքից արեւելք եւ Դկղաթ (գետից) հյուսիս, ունի տասնեմեկ գավառ՝ [Անգեղ-տուն], Նիոեստ (կամ Նիբրկերտ), Աղձն, որոնց միջև հոսում է Քաղիրթ գետը, որին արաբները կոչում են Շիթիթմա, որ նըշանակում է «արյունարբու», որից հետո՝ Քաղ գավառն է: Իսկ լեռներում (Աղձնիքը) ունի՝ Կեթիկ, Տատիկ, Ազնուածոր, Երխեթք, Գեղիւ, Սալնաձոր եւ Սանասուն գավառները:

(Աղձնիքը) ունի նավթ եւ երկաթ ընտիր, եւ գլթոր, իսկ թռչուններից՝ զեգհուկ:

Չորրորդ աշխարհն է Տավրոսբերանը [կամ

ւառ Երեւարք, յորում լին ինչ՝ որ կոչի Եղիգի, յուղիսից. զի ի վարեկն յակօսն ջուր ըմպէ եղն, եւ սերմանեալն քառասուն տարն հասանէ եւ բերէ ընդ միոյ՝ լիստն: Եւ ծովն Բզնունեաց լերկալնն հարիւր միոն է, եւ լալնն վաթսուն: Որոյ ըստ հիւսիսոյ Աղիսիս գաւառ, եւ զմաիւք նորա Ապահունիք. ընդ որոյ մէջն անցանէ Արածանի [եւ ի հարաւոյ նորա՝ Կորի]: [Եւ] լեզրն [ծովին] Բզնունեաց [է Խոռխորունիք գաւառ]: Գտանի պատակ եւ կաստաննն որ է մաշկամիրգ: Ունի եւ զաղպէն եւ մեղր անուշ քան զամենայն երկրի եւ սպիտակ նաւթ, եւ երկաթ: [Ասեն թէ նհանգ կայ լԱրածանի, որպէս լեփրատ, զոր հաւաստի [ոչ] գիտեմք, իննդանի քարքաշամ զուղեալ, զարիւնն ծծեալ եւ թողեալ, զոր ոմանք ասեն թէ գազան է եւ չէ գեւ, ալ գազան զոր Յոհան վասն զստերն Հերոդիազալ ասէ թէ քան զնհանգան ծովայինս արեւնարբու էր]¹:

Հինգերորդ աշխարհ Մոկք, լեւից կան Աղծնեաց, ի լերինն Տաւրոս: Ունի գաւառս ութ, զիւշալը, զՄեւա Իշալը, զԻշուց գաւառն, զԱռուենից ձոր, զՄիշա, զԱռանձնական Մոկաց գաւառն, [որ է] Արքայից գաւառ, յորում գետն Որբ, զԱրգաստովիտ, Ջերմաձոր, յորում գետն Ջերմ: Ունի ի մրգաց զհարշակ եւ մանրագոր. եւ ի գազանաց՝ ինձ գեղեցկախալո, եւ [ի] հաւուց զկաքաւ:

Վեցերորդ [աշխարհ] Կորճայք լեւից կայ Մոկաց, առ Ասորեստանիւ: Ունի գաւառս մետասան. զԿորդուս, յորում Թման՝ առ Ասորեստանեալ, զԿորդրիս Վերին, զԿորդրիս Միջին, զԿորդրիս Ներքին, զԱլտարուանս, զԱլգառս, զՄոթողանս, զՈրսիրանս, զԿարթունիս, զՃահուկ, զՓոքր Ալբանի: Ունի զառիկ եւ ի պտղոց շահաւանակ, այսինքն գանգար փշոյ սերմն:

Եւթներորդ [աշխարհ] Պարսկահայք լեւից Կորճէից, եւ սագիտայարար² մտանէ ընդ մէջ Ատրպատականի, եւ լերինն Տաւրոսի ալն կողման որ կոչի Կոհ-ի-Նիհորական, մինչն ցԱրասխ գետ: Ունի գաւառս ինն՝ զԱլլի, որ կոչի Կուտիճան, զՄարի գաւառ, զԹրարի գաւառ, զԱրասխ, որ է Ովէա, զԱւնա, Տամբեր, Ջարէհաւան, զՋարաւանդ, զՀէր: Ունի լերէոց զցիւռ եւ զայծեամն:

Ութերորդ [աշխարհ] Վասպուրական ի մոից Պարսկահայոց, եւ առ երի Կորճէից: Ունի գաւառս երեսունհինգ, եւ այսոքիկ են. զՌշտունիս՝ որ է ընդ Մոկաց եւ ծովուն Բզնունեաց, յորում կղզիք երկու, Աղթամար եւ Արսի եւ ցամաքակղզին Մանսկերտ, եւ Տոսպ՝ լեւից [ծովուն] Բզնունեաց,

Տարոնոյ աշխարհը], գտնվում է Չորրորդ Հայքից դեպի արեւելք եւ ունի տասնվեց գավառ. Խոյթ, Ասպակունցաց ձոր, (կամ Ասպականայաց ձոր), Տարոն, որով հոսում է Մեղ գետը եւ թափվում է Եփրատ: Սրանից հյուսիս (գտնվում է)՝ Արշամունիք (գավառ) Սրմանց լեռնագագաթով, որը կոչվում է Կատար Երկրի, եւ որից բխում են բազմաթիվ աղբյուրներ: Սրանցից հյուսիս (գտնվում է)՝ Մարդաղի (գավառ) Մեղեղուղիս լեռների ուղղությամբ, մինչև Ալծպատկունք լեռնագագաթը, որը բաժանում է Կարին (գավառ) նրանից (Մարդաղի գավառից): (Մեղեղուղիս լեռներում) գտնվում են սալակ եւ ձիղկ եւ նավթ սպիտակ ու սև: (Ալծպատկունք լեռնագագաթից) արեւելք բխում է Մուրց գետը, որը հոսելով դեպի հյուսիս, իջնում է Բասեն գավառը եւ թափվում է Երասխ, գետացնելով վերջինս:

Մարդաղից արեւելք (գտնվում է)՝ Դասնավորք գավառը, նրանից արեւելք՝ Տուրաթատափ (գավառ) եւ նրանից արեւելք՝ Դալառ (գավառ): Իսկ նրանցից (հիշյալ գավառներից) հարավ (զրտնրվում են)՝ Հարք եւ Վարաթունիք գավառները, մինչև Արածանի (գետը), որը իջնում է Ապահունիք գավառից: Սրանցից հարավ է Բզնունյաց գավառը, որը սկսվելով Սարակն եւ Նեխ-Մասիք (լեռնագագաթներից), պատում է հոմանուն (Բըզնունյաց) ծովի արեւմտյան եզիրը, եւ տարածվում է մինչև Բաղ[աղ]եշ բերդը եւ այնտեղից մինչև հարավակողմում գտնվող Երեվարք գավառի սահմանները: Բզնունիք գավառը իր համանուն ծովում ունի երեք կղզի՝ Արծկե, Ծիպան եւ Տոքյան, որից հարավ. Տավրոս լեռների եւ ծովի միջև, գտնվում է Երեվարք (գավառ), որտեղ զրտնրվում է մի լիճ, որ կոչվում է Նեղգի, զույցած ուղիսից, եւ վարելու ժամանակ եզր ջուր է խմում ակոսից, եւ ցանածը հասունանում է քառասուն օրվա ընթացքում եւ տալիս է բերք մեկին հիսուն:

Բզնունեաց ծովի երկայնությունն է հարյուր միոն, իսկ լայնությունը՝ վաթսուն: Բզնունյաց ծովից հյուսիս (գտնվում է) Աղիովիտ գավառը, եւ նրանից արեւմուտք՝ Ապահունիք (գավառ), որի միջով անցնում է Արածանի գետը [եւ նրանից հարավ գտնվում է Կորի գավառը]: Բզնունյաց (ծովի) ափին է (գտնվում) [Խոռխորունիք գավառը]:

(Տավրուրեբրանում) գտնվում է՝ պտակ եւ շահաւանակ: Ունի եւ գազակ եւ անուշ մեղր, քաղցր քան ամբողջ աշխարհում, նավթ եւ երկաթ...:

¹ Փակագծերում բերված հատվածը հետագա ընդմիջարկում է, որ առաջ է եկել Միջագետքում գոյություն ունեցող համանուն Արածանի գետի անվան շփոթություն հետևանքով, ուստի չենք տալիս աշխարհաբար թարգմանություն:

² Բնագրում աղճատված «ցագիտատարար» ձևով, մենք ուղղում ենք համաձայն Գ. Վ. Արդարյանի: Նրա կարծիքով, պիտի նշանակեր՝ աղեղնաձև, աղեղնակերպ, սեպաձև (լատ. sagitta-- «աղեղ» բառից): Տե՛ս Հ. Մարկվարտ, Պարսկահայք նահանգ, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1961, № 1, էջ 185, ծանոթ.***:

զԲողոքներ, զԱրճիշակովիս, զԿուղանովիտ, [եւ ի հիւսիսոյ ծովին Բզնունեաց են՝ Աղիովիտ եւ] զԳառնի ժինչեւ ցգաւառն Կողովիտ, որ չտինն Ազատ Մասեաց, զԱռքերանի՝ լիւից ծովուն Բզնունեաց, յորում կղզիք Ջքատան եւ Լիմն, ցամաքակղզին Ամիւկ, եւ Առեստաւան, ուստի ելանէ [տառեխ] ձուկն: Եւ լիւից դոցա Բուժունիք, զԱռնոյ-ոտն, զԱնձեւացիս, զՏրպատունիս, զԵրուանդունիս, [զԲուն-Մարդաստան], զՄարդաստան, զԱրտազ մինչ ի Կողովիտ: Եւ լիւից դոցա զԱկէ, զԱղբակ Մեծ, զԱնձախիձոր, զԹոռնաւան, զՃուշ-ոտ մինչեւ ցԵրասխ, զԿըրճունիս, զՄեծ-նունիս, զՊալունիս, զԳուկան, զԱղանդ-ոտ, զՊարսպատունիս, զԱրտաշիսեան, [որ է] Արտաւան-եան, զԲաք[ր]ան, [որ է] Մարանդ, զԳաբիթ-եան, զԳաղրիկեանս, զՏալգրեանս, զՎարաժնունիս, զԳողթն գինեհտ, զՆախճաւան, յորում հոմանուն քաղաք:

Իններորդ աշխարհ Սիւնիք, ընդ մէջ կալով Երասխայ, եւ Արձախայ, լիւից Ալլարատոյ, ունի գաւառս երկուստան. զԵրնջակ, զՃահուկ, զՎալոց ձոր, զԳեղաքունի՝ հոմանուն ծովովն, զՍոթս, զԱղահէճ, զԾղուկն, զՀաբանդ, զԲաղս, զՁորս, զԱրեւիս, զԿովսական, հոմանուն գետովք մինչեւ ցՆաղորդեան քաղաք եւ անցան իւր, եւ Աղուան գետ: Լինի ի նմա մուրտ եւ գերերի եւ նուոն ագնիւ, եւ ամուր տեղիք:

Տասներորդ [աշխարհ] Արցախ լերի կալով Սիւնեաց. ունի գաւառս երկուստան. զՄեւն Հաբանդ [որ է Սիսական ի Կոտակ կամ Սիսական ի Ուտան], զՎալկունիս, զԲերդաձոր, զՄեծ-Առանդս, զՄեծ-Կուանս, զՀարճլանս, զՄուխանս, զՊիա-նըս, զՊարսականս, զԳուստի, զՓառնէս, զԿողթ, յորում լինի քաղախունի. գալս ամենալն Աղուանք ունին հանեալ ի Հալոց:

Մետասաներորդ [աշխարհ] Փալտակաւան լիւից կալ Ուտիոյ առ Երասխաւ գաւառս ունի երկուստան, զոր ալժմ Ատրպատական ունի. Հրաքոտ-պերոժ, Վարդանակերտ, Եւթնփորակեան բազինք, Ռոտ-ի-Բաղա [որ է] Բաղան-ոտ, Առոս-Պիճան, Հանի, Աթշի-Բագաւան, Սպանդարան-պերոժ, Որմիզդ-պերոժ, Ալեւան: Լինի ի նմա բամբակ անբաւ եւ գարի ինքնաբոյս:

Երկուստաներորդ [աշխարհ] Ուտիք է, առ մօից կալ Երասխայ ընդ մէջ Արցախայ եւ Կոր գետոյ. ունի գաւառս զոր [ալժմ] Աղուանք ունին, եւթն՝ Առան-ոտ, Տոի, Ռոտ-Պարսեան, Աղուէ, Տուս-Քստակ, Գարդման, Շակաշէն, Ուտի Առանձնակ՝ յորում Պարտաւ քաղաք: Լինի ի նմա ձիթենի, վարընկենի, եւ լասմիկ, եւ ի հաւուց կատակ:

Երեքտասաներորդ աշխարհ է Գուգարք ի մը-

Հինգերորդ աշխարհն է Մոկքը, Աղձնիքից արեւելք Տալրոս լեռներում: Ունի ութ գաւառ. Իշալը, Մեվս (մյուս) Իշալը, Իշոց գաւառ, Առունից ձոր, Միշա, Մոկք Առանձնակ կամ Արքալից գաւառ, որտեղ հոսում է Որբ գետը, Արգաստովիտ գաւառ, Ջերմաձոր, որտեղով հոսում է Ջերմ գետը: Մըր-գերից ունի գահրշատ եւ մանրագոր, իսկ գաղանձերից՝ ինձ գեղեցկախալո, եւ թռչուններից՝ կաքավ:

Վեցերորդ աշխարհն է Կորճալքը, որ գտնւում է Մոկքից արեւելք եւ սահմանակից է Ասորեստանին: Ունի տասնմեկ գաւառ. Կորդուք, որտեղ գտնւում է Թմանը՝ Ասորեստանի սահմանների մօտ, Կորդրիք Վերին, Կորդրիք Միջին, Կորդրիք Ներքին, Ալրտրուանք, Ալգառք, Մոթողանք, Որսիւրանք, Կարթունիք, Ճահուկ, Փոքր Աղրակ: (Կորճալքը) ունի գաւիկ եւ պտուղներից՝ շահգանակ, այսինքն գանգար փշի սերմը:

Յոթներորդ [աշխարհն] է Պարսկահալքը, Կորճալքից արեւելք, եւ սեպաձեւ մտնում է Ատրպատականի մեջ ու Տալրոս լեռների ալն կողմերը, որոնք կոչւում են Կոհ-ի-Նիհորական, մինչեւ Արսախ գետը: (Պարսկահալքը) ունի ինն գաւառ. Արլի, որը նաեւ Կուտիճան է կոչւում, Մարի-գաւառ, Թրաբի-գաւառ, Արասի կամ Ովեա, Առնա, Տամբեր, Ջարհալան, Ջարափանդ եւ Հեր: Որսի կենդանիներից ունի ցիւռ եւ այծլամ:

Ութերորդ [աշխարհն] է Վասպուրականը. Պարսկահալքից արեւմուտք եւ սահմանակից Կորճալքին: Ունի երեսունհինգ գաւառ եւ սրանք են. Ռշտունիք, որը գտնւում է Մոկքի եւ Բզնունյաց ծովի միջեւ, որի մեջ ունի երկու կղզի, Աղթամար եւ Արտի, եւ Մանակերտ ցամաքակղզին: Տոսպ (գաւառ) Բզնունեաց ծովից արեւելք, ապա՝ Բողունիք, Արճիշակովիտ, Կուղանովիտ (գաւառները): [Բզնունյաց ծովից հյուսիս են գտնւում]՝ Աղիովիտ եւ Գառնի (գաւառները) մինչեւ Կողովիտ գաւառը, որը գտնւում է Ազատ-Մասիս (լեռնագագաթի) ստորոտին: Առքերանի (գաւառը) Բզնունյաց ծովից արեւելք է, որտեղ գտնւում են Ջքատան եւ Լիմ կղզիները, Ամլուկ ցամաքակղզին եւ Առեստալանը, որտեղից դուրս է գալիս [տառեխ] ձուկը:

(Վերոհիշյալ գաւառներից) արեւելք են զըտնւում՝ Բուժունիք, Առնո-ոտն, Անձեւացիք, Տրպատունիք, Երվանդունիք, [Բուն-Մարդաստան], Մարդաստան եւ Արտազ (գաւառը) մինչեւ Կողովիտ (գաւառը): Սրանցից զեպի արեւելք են գտնւում՝ Ակե, Աղբակ Մեծը, Անձախի ձորը, Թոռնալանը եւ Ճուշ-ոտ (գաւառը) մինչեւ Երասխ (գետը): [Ապա]՝ Կըրճունիք, Մեծնունիք, Պալունիք, Գուկան, Աղանդ-ոտ, Պարսպատունիք, Արտաշիսյան կամ Արտափանյան Բաք[ր]ան կամ Մարանդ, Գաբիթյան, Գաղրիկյան, Տալգրյան, Վարաժնունիք, գինեհտ Գողթնը եւ Նախճալան

տից Ուտիացուց, ունի գաւառս ինն. զՁորոփոր, զԿողբոփոր, զԾորոփոր, զՏաշիր, զԹոնդա, զԿանգարս, զՋաւախս Վերին, զԱրտահան, զԿղարջս: Լինի [ի նմա] անալութ, եւ հաճարածառ, եւ սերկեւիլ եւ տաւսախ: Ունին արդ Վիրք հանեալ ի Հայոց:

Ձորեքտասաներորդ [աշխարհ] Տալք առ երի կալ Գուգարաց, ամրոցօք եւ բերդօք կառուցեալ, եւ ունի գաւառս ութ. զԿող լեւից կուսէ, յորմէ բղինն աղբիւրք գետոյն Կուրայ, ի գեղջէն որ ասի Կրի ակունք. եւ ի մուտս կոյս, ընդ Արտահան, երկայնանիստ գաւառին, զնայ եւ դառնայ առ հիւսիսի, իջանէ ընդ Սամցխէ, եւ ապա դառնայ լեւս՝ մինչ ի Կազբից ծովն. իսկ ըստ մտից Կողայ՝ Բերդացիփոր, Պարտիզացիփոր, զՃակս, լեւս, եւ ըստ հարաւոյ՝ զԲուղլա, զՈքաղէ, զԱղորդացիփոր իւրեանց [հոմանուն] գետակօք, որք լիրար անկեալ իջանեն ի Յոհ՝. որոց ըստ մտից Արսեացիփոր առ Պարխար լերամբն, ընդ որ իջանէ Յոհ, գալով ի Սպերայ, անցանէ առ Թուխարս բերդով ի Կլարջս, եւ անտի լեզր. ընդ Նիգալ, ընդ Մրուղ եւ ընդ Մրիտ գաւառս՝ ի Պոնտոս ծով, զոր Եգերացիք կոչեն Ակամսիս, եւ Պաղտիք Կակամար: Եւ լինի ի Տալս թուղ, նուաճ թթու, աղտոր, սերկեւիլ, պտղախունկ եւ նուշ:

Հինգետասաներորդ աշխարհ Ալլարատ ի մէջ կալ նախասացեալ աշխարհացդ, ունի գաւառս քսանեւերկու, ըստ Բարձր Հայոց. զԲասեան, ընդ որ անցանէ Երասխ՝ գետացեալ ի Մուրցամաւր գետու: Եւ [Երասխ] բաժանէ զՀաւնունիս եւ Գաբեղեանս ի հարաւ, եւ զԱբեղեանս ի հիւսիսի, զնալով ընդ մէջ Արշարունեաց, որոց Բագրեւանդ եւ Ծաղկոտն ի հարաւոյ, եւ Վանանդ եւ Շիրակ՝ ի հիւսիսի, յորոց եկեալ գետն Ախուրեան՝ հանդերձ Մեծագետովն [որ գալ ի Ծովակէն Հիւսիսոյ], անցանելով լեւից կուսէ Մաւրիկապաւլսի, այսինքն Շիրակաշատ աւանի, եւ Մրենոյ եւ Երուանդաշատ քաղաքի, իջանէ լեւասխ: Եւ Երասխ, թողլով զԱրմաւիր քաղաք ի հիւսիսի եւ զԱրագածոտն, եւ զինքն [լեւան] Արագած, յորմէ բղլինն աղբիւրք Մեծամաւր գետոյ, [եւ լեւան Արալի]:

[Եւ անցանէ Երասխ լեւս, թողլով ի հարաւ գաւառս՝ Ճակատք եւ Մասեաց ոտն, եւ] զինքն իսկ լեռնագագաթն [Ազատ-Մասիս: Եւ] Մասիս՝ ի հարաւ թողու Երասխ, յորոյ թիկանց տարածեալ Կոգովիտ գաւառն: Եւ Արածանի զսկիզբն ունի ի Ծաղկոտնէ, ի տեղուոջն որ կոչի Ոսկիք, եւ զնալով ընդ հիւսիսի պատելով զՆպատական լերամբն՝ առ Բագուան գեղուոյն, խառնի ի Բագրեւանդ գետ:

[Եւ ի հիւսիսոյ թիկանց Արագածու է Տաշիր

գալառը, որտեղ գտնվում է համանուն քաղաքը:

Իններորդ աշխարհն է Սյունիքը, գտնվում է Երասխի եւ Արցախի միջև եւ Ալլարատից արեւելք, ունի տասներկու գավառ. Երնջակ, Ճահուկ, Վալոց ձոր, Գեղաքունի համանուն ծովով, Սոթք, Աղահեճք, Ծղուկ, Հաբանդ, Բաղք, Ձորք, Արեւիք, Կովսական համանուն գետերով, մինչև Նակորդան քաղաքը իր գետանցքով, եւ Աղուան գետը: Սյունիքում կա մուրտ եւ գեբերի եւ ագնիվ նուս եւ ամրացված տեղեր:

Տասներորդ [աշխարհն] է Արցախը, սահմանակից Սյունիքին, ունի տասներկու գավառ. Մեծս (Սյուն) Հաբանդ [կամ Սիսական ի Կոտակ կամ Սիսական ի Ոստան], Վալկունիք, Բերդաձոր, Մեծ Առանք, Մեծ Կուանք, Հարճլանք, Մուխանք, Պիանք, Պարսականք, Քուստի, Փառնես, Կողթ որտեղ կա քարախունկ: Այս բոլորը ունի Աղվանքը, հանելով Հայաստանից:

Տասնեակերորդ [աշխարհն] է Փայտակարանը, Ուտիքից արեւելք, Երասխ գետի վրա: Ունի տասներկու գավառ, որոնք այժմ Ատրպատականի կազմում են. Հրաքոտ-պերոժ, Վարդանակերտ, Յոթնփորակյան բաղինք, Ռոտ-ի-Բաղու կամ Բաղան-ոտ, Առոս-պիճան, Հանի, Աթշի-Բագաւան, Սպանդարան-պերոժ, Որմիզդ-պերոժ, Ալեվան: Այնտեղ կա բամբակ անբավ եւ գարի ինքնաբույս:

Տասներկուերորդ [աշխարհն է] Ուտիքը, Երասխ գետից արեւմուտք, Արցախի եւ Կուր գետի միջև: Ունի յոթը գավառ, որոնք այժմ Աղվանքի կազմում են. Առան-ոտ, Տաի, Ռոտ-Պարսեան, Աղուե, Տուս-Քստակ, Գարդման, Շակաշեն, Ուտի Առանձնակ՝ որտեղ Պարտավ քաղաքն է: Կա անտեղ (Ուտիքում) ձիթենի, վարնկենի, հասմիկ, իսկ թռչուններից՝ կատակ:

Տասներեքերորդ աշխարհն է Գուգարքը, Ուտիքից արեւմուտք, ունի ինը գավառ. Ձորոփոր, Կողբոփոր, Ծորոփոր, Տաշիր, Թոնդը, Կանգարք, Ջալախք Վերին, Արտահան, Կղարջք: Կա անտեղ անալութ, հաճարածառ, սերկեւիլ եւ տոսախ: Այժմ Վիրքի կազմումն է, վերցված՝ Հայաստանից:

Տասնչորսերորդ [աշխարհն է] Տալքը, Գուգարքին հարեան, ամրոցներով ու բերդերով հարուստ, ունի ութը գավառ. Կող (գաւառ) արեւելյան մասում, որտեղից բխում են Կուր գետի աղբյուրները Կրիակունք կոչված գլուղից: Եվ Կուր գետը (այստեղից) հոսում է դեպի արեւմուտք Արտահան երկայնանիստ գավառով, ապա դառնում է դեպի հյուսիս եւ իջնում է Սամցխէ (գավառ), որից հետո դառնում է դեպի արեւելք մինչև Կասպից ծովը:

Իսկ Կող գաւառից արեւմուտք գտնվում են Բերդացիփոր, Պարտիզացիփոր, Ճակք, որից արեւելք

¹ Նկատի ունի՝ Բերդիկ, Պարտէզ, Բողխա եւ Աղորդ գետերը:

Վերին(?) և Աշոցք գաւառ]: Եւ է ըստ ելից Արազածու՝ Նիգ, յորմէ բղինն աղբերք Քասաղ գետոյ, [եւ լիլից նորա՝ գաւառքն Կոտալք եւ Մաղազ: Եւ ի հիւսիսոյ նոցա՝ Վարաժնունիք], ընդ որ անցանէ գետն [Հրազդան]:

Եւ անցանէ [Հրազդան] լիլից կուսէ Վաղարշապատ քաղաքի, յորում մայր եկեղեցեաց Կաթողիկէ¹, եւ մարտիրոսունեացն մատրոսնքն², յորոց լիլից բղինն աղբերք Ասպահեն գետոյ, որ է Խոզմաւր, եւ խառնի ի Մեծամաւր. եւ ապա լիլից նորա գետն Աղատ, եւ արդարեւ ազատ. որոյ ակունքն բղսնն ի Գեղ լեռնէ, ի Սախուրակ տեղւոյ, որ իջանելով ընդ Դուին, արբուցանէ գամենայն Ոստանն Հալոց, եւ անցեալ ընդ հարաւ անկանի Ներասխ. յորոց ի մէջ շինեալ է Արտաշատ քաղաք, ուր խառնին ժամանակսն խառնուողք Մեծամաւրի, իսկ ալժմն փոխեալ ըզգնացան Մեծամաւրայ՝ խառնի ի մտից կուսէ [Արտաշատ]:

Իսկ լիլից կուսէ [Ոստանին] Դունայ եւն գաւառք. Ուրծածոր եւ Արածոյ կողմն, ընդ մէջ կալով Վալոցձորոյ, եւ Շարուր դաշտն, ընդ որ հոսի գետն Արփանեալն, առ Մարաւանայ քաղաքով, անցանելով ի հարաւ խառնի Ներասխ:

Եւ ունի Այրարատ լեռինս եւ գետս, եւ դաշտըս պիտանիս, երէս եւ հաւս, եւ գամենայն պարարտութիւն եւ ծովակն Գալլատու, եւ [ունի] որդն սիգաբերեալ յարմատոյ առ ի զարդ կարմրութեան դունոյ:

Անա կատարեցան զամենայն Հայք:

և հարալ (գտնվում են) Բուդիսա, Ոքաղեւ և Ազոբ-դացիոր գավառները իրենց [համանուն] գետակներով, որոնք խառնվելով իրար՝ թափվում են Վոհ գետը: Այս գավառներից արեւմուտք է Արսլաց փոքր (գավառը)՝ Պարիսար լեռների փեշերին, որտեղից հոսում է Վոհ գետը, որը, գալով Սպեր (գավառից), անցնում է Թուխարք բերդով Կղարչք (գավառը), ալստեղից էլ՝ Եգր (աշխարհ)՝ Նիգալ, Մրուղ և Մրիտ գավառներով հոսելով, թափվում է Պոնտոսի ծովը, որը եգերացիները կոչում են Ակամասի, իսկ Խաղտիք՝ Կակամար: Տայքում կա թուզ, թթու նուռ, աղտոր, սերկիլ, պտղախոտնկ և նուշ:

Տասնհինգերորդ աշխարհն է Այրարատը, վերոհիշյալ աշխարհների մեջտեղը և ունի քսան-երկու գավառ: Բարձր Հալքի կողմն է Բասյան (գավառը), որի միջով անցնում է Երասխը, որը գետանում է Մուրցամոր գետից: Երասխ գետը բաժանում է, թողնելով հարավ Հալվունիք և Գաբեղյանք (գավառները), իսկ հյուսիսում՝ Աբեղյանք (գավառը): Այնուհետեւ Երասխը հոսում է Արշարունիք գավառով, որից հարավ են գտնվում Բագրեանդ և Ծաղկոտն գավառները, իսկ դեպի հյուսիս՝ Վանանդ և Շիրակ (գավառները): Այս գավառներից է հոսում Ախուրյան գետը Մեծագետ վտակով [որ գալիս է Ծովակ հյուսիսից] և, անցնելով Մավրիկապոլիս, ալսինքն՝ Շիրակաշատ ավանը, և Մրենն ու Երուանդաշատ քաղաքը, թափվում է Երասխ:

Եվ Երասխը, Արմավիր քաղաքը Արազածոտն (գավառով) և Արազած լեռնադաղաթը, որտեղից բխում են Մեծամոր գետի աղբյուրները, [և Արալի լեռը] թողնում է հյուսիսային կողմը: [Ապա, Երասխը հոսելով դեպի արևելք, հարավում թողնում է Զակատք և Մասյացոտն գավառները և] լեռնագագաթ [Ազատ-Մասիսը]: Եվ Մասիս սարը, որի ստորոտին տարածվում է Կոզովիտ գավառը, դեպի հարավ է թողնում Երասխ գետը: Իսկ Արածանի գետը սկիզբ է առնում Ծաղկոտն (գավառից), Ոսկիք կոչվող տեղից և, գնալով դեպի հյուսիս, պատելով Նպատական լեռնագագաթը Բագաւան գլուղի մոտ, խառնվում է Բագրեվանդ գետին:

[Արազածի փեշերից հյուսիս (գտնվում) է Վերին Տաշիրը(?) և Աշոցք գավառը]: Իսկ [Արազածից] արևելք (գտնվում) է Նիգ (գավառը), որտեղից բխում են Քասաղ գետի աղբյուրները, [և նրանից (Նիգ գավառից) արևելք գտնվում են Կոտալք և Մաղազ գավառները, իսկ նրանցից հյուսիս՝ Վարաժնունիք գավառը, որի միջով անցնում է Հրազդան գետը]:

¹ Խոսքը վերաբերվում է Էջմիածնի տաճարին:

² Նկատի ունի Հովհաննիսի և Գայանեի մատուռները, որոնց տեղերում՝ 618 թ. կառուցվեց Հովհաննիսի տաճարը, իսկ 630 թ.՝ Գայանեի տաճարը: Այստեղից ևս երևում է, որ «Աշխարհացոյց»-ը կազմվել է 618 թվից ավելի շուտ:

[Հրազդան գետը] անցնում է Վաղարշապատ քաղաքից դեպի արևելք, որտեղ գտնվում է մայր եկեղեցին՝ Կաթողիկեն, և մարտիրոսահինների մատուռները, որից (Վաղարշապատից) դեպի արևելք բխում են Ասպահեն գետի աղբյուրները, այսինքն Պողոսը, որը խառնվում է Մեծամոր գետին: Ապա նրանցից արևելք է Ազատ գետը, և հերալի ազատ, որի ակունքները բխում են Գեղ լեռնագագաթից, Սախուրակ տեղում, և, իջնելով դեպի Դվին (քաղաքը), ուղղվում է ամբողջ Հայոց Ոստանը: Անցնելով հարավ, [Ազատ գետը] թափվում է Երասխ, որոնց միջև կառուցված է Արտաշատ քաղաքը, որտեղ հին ժամանակները գտնվում էր Մեծամորի գետախառնուրդը, իսկ այժմ, փոխվելով Մեծամորի հունը (այն) խառնվում է (Երասխին) [Արտաշատ քաղաքի] արևմտյան կողմը:

Դվին [Ոստանից] դեպի արևելք գտնվում են Ուրծաձոր և Արածու կողմն գավառները, մտնելով Վալոցձոր գավառի թիկունքը, և Շարուր դաշտը, որի միջով հոսում է Արփանյալ գետը և անցնելով Մարալան քաղաքը, դեպի հարավ, թափվում է Երասխ գետը:

Եվ Այրարատ (աշխարհը) ունի լեռներ, գետեր և պիտանի դաշտավայրեր, որսի կենդանիներ և թռչուններ, և ամենայն պարարտություն և Գալլատու ծովակը: Ունի և սիգաբերլալ արմատի որդը (որը օգտագործում են) իբրև զարդ կարմիր գույնի:

Արանով վերջանում է ամբողջ Հայաստանի նկարագրությունը:

Յաղագս Ասորեոց

Աշխարհ ընդհանուր Ասիոյ՝ Ասորիք, լիից կալով իւրեանց ծովուն հոմանուն պելագոսին, առեալ ի Սիսոնէ քաղաքէ և Կիլիկեալ դրանցն՝ մինչև ցԹոսսիս գետամտունս, զոր կոչեն Քոռսէաս, և անտի ցԻպպոս լեռն ըստ հարաւոյ, և սահմանի Հրեաստանիւ և մասամբ ինչ առ Ապառաժ Արաբիա մինչև ցԱնապատն Արաբիա, մինչև ցըրկնուածն Եփրատալ՝ յարեւելս կոյս, հանդէպ Թափսակ քաղաքի. և [այս] գետովն ի վեր մինչև զԱմանուս լեռն, որ բաժանէ ըստ հիւսիսոյ զԿիլիկիա և զԿապադովկիա, այսինքն, զՓոքր Հայս լԱսորեոց, ի Կոմագենէ աշխարհէ փոքուէ:

Քանդի ունի Ասորիք փոքր աշխարհս ինն, զ[վերո]գրեալը [Կոմագենէ], յորում քաղաք Շամուշատ, և զԿիւռեստիկէ, յորում քաղաք Հերապաւիս՝ որ է Մաբուկ, և Բեռիա՝ որ է Պալլիբոն և Ալզազ, [Քա]ղկիդիկէ, յորում քաղաք Քալկիսա, որ է Նիկորիա, և Աւագն Անտիոք իւր գաւառեալ աշխարհուն, որ կոչի Սելեկիա, զԱպամիս, յորում

Ասորիքի մասին

Ասիայի մայր ցամաքի երկրներից է Ասորիքը, որը սկսվում է համանուն ծովի արևելյան եզերքից, սկսած Սիսոն քաղաքից և Կիլիկիայի դռներից մինչև Թրասիսի գետաբերանը, որը կոչում են Քոռսեսաս, և հարավում՝ մինչև Իպպոս լեռը: Ասորիքը սահմանակից է Հրեաստանին և մասամբ էլ Ապառաժ Արաբիային, մինչև Անապատային Արաբիան և այնտեղից (սահմանագիծը) հասնում է մինչև Եփրատի շրջադարձը դեպի արևելք Թափսակ քաղաքի զիմաց, և [այս] գետով վերև (հյուսիս) մինչև Ամանոս լեռը, որը բաժանում է հյուսիսում գտնվող Կիլիկիան և Կապադովկիան, այսինքն Փոքր Հայքը, Ասորիքի Կոմագենե փոքր աշխարհից:

Ասորիքն ունի ինը փոքր աշխարհ՝ [վերո]հիշյալ [Կոմագենեն], որտեղ Շամուշատ քաղաքն է, Կյուռեստիկե, որտեղ Հերապոլիս քաղաքն է, որ Մաբուկն է, և Բեռիա քաղաքը, որ Պալլուբոնն է, և Ալզազ քաղաքը, [Քա]ղկիդիկե, որտեղ Քալ-

քաղաք Ապամիա, եւ Եպիփանիա, որ է Հեմաթ, եւ Եմածա (Հոմա), եւ այլք, զԿասիոտիսի յորում Առատող կղզի, զԿիւլիսիւրիա՝ յորում Դամասկոս քաղաք, զԲաղանա ըստ անապատի եւ զՊալմիրենէ, յորում է Հաւարին քաղաք ըստ Անապատ Արաբիոյ, եւ զԲարբալիտիս ըստ Եփրատալ:

Ունին [Ասորիք] լեռինս զՊիեռ[ի]ա, զԿասիոս, զԼիբանանոս, զԱնտիլիբանանոս՝ որ է Սանիր, զԱլլ[սա]ղա[մոս], զԿարմեղոս. եւ գետս անուանիս. զՈւոնտէս, որ բղխէ ի Լիբանանէ, անցանելով առ Եպիփանիալով՝ մտանէ ի ծով՝ հուպ յԱւագն Անտիոք. եւ Ելեւթ[ե]ոս, որ ասի Ազատ գետ. եւ նա ելանէ ի Լիբանանէ, եւ մտանէ ի ծով մերձ յԱնդա[ռա]դոն քաղաք. եւ Ադոնիս, որ եւ նա ելանէ ի Լիբանանէ, եւ բաժանէ ընդ մէջ Բիբլոս եւ Բիւռփոս քաղաքաց, եւ իջանէ ի ծով. եւ Յորդանան որ ելեալ ի Պանիաղալ՝ մտանէ ի Գալիլիացոց ծովն. եւ [անտի] եւս ելեալ երթալ մտանէ յԱսիադտիտէս ծով: Ունի եւ այլ գետս եւ լերինս, որպէս զԴամասկոսին, որ զ[Ա]բանաս գետ՝ որ անցանէ ընդ մէջ քաղաքին, եւ զԲառաղա՝ որ յարեւելից կուսէ անցանէ, զոր Աստուածային Գիրն Բանա եւ Փարփարա կոչէ. եւ որպէս գետակն, որ բղխէ ի Դափնոս Անտիոքացոց. զորմէ Կաստաղալ առասպելքն յօդեն:

Կիս քաղաքն է, որ Նիկորիան է, Ապագն Անտիոք իր առանձնացած աշխարհով, որը կոչվում է Սեւեկիա, Ապամիա, որտեղ Ապամիա քաղաքն է, եւ Եպիփանիա, որ Համաթն է եւ Եմածա (Հոմա), եւ այլ (քաղաքները), Կասիոտի[ս], որտեղ Արադոս կղզին է, Կիւլիսիւռիա, որտեղ Դամասկոս քաղաքն է, Բաղանա՝ անապատում, եւ Պալմիրենէ, որտեղ Հաւարին քաղաքն է՝ Անապատային Արաբիային կից, եւ Բարբալիտիսը՝ Եփրատ (գետին) կից:

[Ասորիքը] ունի (հետեւյալ) լեռները՝ Պիեռ[ի]ա, Կասիոս, Լիբանանոս, Անտիլիբանանոս, որ Սանիրն է, Ալլ[սա]ղա[մոս], Կարմեղոս: (Ասորիքը) ունի եւ հայտնի գետեր. Ուոնտէս, որը բխում է Լիբանանից եւ, անցնելով Եպիփանիալով, թափվում է ծով Ավագն Անտիոք (քաղաքի) մոտ, Ելեւթ[ե]ոս (գետ), որ նշանակում է Ազատ գետ: Այս գետը դուրս է գալիս Լիբանանից եւ թափվում է ծով Անդա[ռա]դոն քաղաքի մոտ: Ապա Ադոնիս (գետ), որը նույնպէս դուրս է գալիս Լիբանանից եւ բաժանում է իրարից Բիբլոս եւ Բիւռփոս քաղաքները եւ թափվում է ծով:

Հորդանան (գետը), որը դուրս է գալիս Պանիաղայից, մտնում է Գալիլիացոց ծովը եւ [անտիոքից] եւս դուրս գալով՝ թափվում է Ասիադտիտէս ծովը: (Ասորիքը) ունի նաեւ այլ գետեր ու լեռներ, ինչպիսին է Դամասկոսինը, որ [Ա]բանաս գետն է եւ անցնում է քաղաքի միջով, եւ Բառաղա, որն անցնում է (այս քաղաքի) արեւելան կողմը, որոնց Աստվածաշունչը կոչում է Բանա եւ Փարփարա, որոնցից է եւ Անտիոքյան Դափնոսից բխող գետակը, որը, ըստ առասպելների, Կաստաղա (գետն) է:

Յաղագս Միջագետաց

Աշխարհ Միջագետք՝ լեռից Ասորոց, լերի Մեծի Հայոց, սահմանի նովաւ ըստ հիւսիսոյ, զԲաբելոնիւն եւ Անապատաւն Արաբեաւ:

Ունի լերինս երկու, ասէ Պտղոմէոս, զմինն կոչէ Սեզգարոս, զոր ոչ գիտեմ ով է: Եւ զմիւսն կոչէ Մասիոն, յորմէ ասէ երկու գետս բղխեալ, [զմինն Բալիքէս], զմիւսն կոչէ Քարառոն, զոր կարծեմ Սաբոր լինել. բայց սա ոչ ի լեռնէ այլ ի գաշտէ բղխէ, հուպ յՌաշափնա քաղաք, որ անկանին լեփրատ, եւ ի հոմանուն լեռանէ բղխէ Թրթար, եւ գնալ դէպ ողիղ յարեւելս, եւ միանալ լեփրատ: Զայս երկու գետս գիտեմ Միջագետաց Ասորոց, եւ լերինս երկու՝ զԿոհ ի-Շնգար, եւ զմիւս լեռն երկայն՝ [Մասիոն] յորում Մարդէ բերդ, եւ Տուռ-Սրդին գաւառ եւ Բզաբդէ [քաղաք] եւ Ամիդ քաղաք, [եւ Արուստտան Մծբին քաղաքաւ], եւ երկու այլ փոքունք լերինք, մի որ կոչի

Միջագետքի մասին

Միջագետքը տարածվում է Ասորիքից արեւելք մինչև Մեծ Հայք, որի հետ սահմանակից է հյուսիսային կողմից, ապա Բաբելոնով եւ Անապատային Արաբիայով:

Պտղոմեոսն ասում է, որ Միջագետքը ունի երկու լեռ, մեկը կոչվում է Սեզգարոս, որ չգիտեմ, թե որն է, իսկ մյուսը, Մասիոն, որտեղից, նրա ասելով, բխում է երկու գետ՝ [մեկը Բալիքէս գետն է], իսկ մյուսը կոչում է Քարառոն, որ, իմ կարծիքով Սաբոր գետը պիտի լինի: Սակայն այս գետը բխում է ոչ թե լեռներից, այլ գաշտից, Ռաշափնա քաղաքի մոտ: Երկու գետերն էլ թափվում են Եփրատ գետը: Իսկ հոմանուն լեռից բխում է Թրթար գետը, որը հոսում է ուղիղ գեպի արեւելք եւ միանում է Եփրատ գետին: Ասորական Միջագետքում եւս գիտեմ միայն այս երկու գետերը եւ երկու լեռ՝ Կոհ-ի-Շնգար, եւ մյուս լեռը երկայն, [Մասիոնը]

Ազիմուն. եւ միւս լեռոն որ կոչի Բեմադա: [Ունի] եւ քաղաքս բազումս, յորոց մի է Ուռնա՝ ուր անձեռագործ պատկերն է Փրկչին:

Եւ եփրատ բաժանէ ի Միջագետաց զԱսորիս, եւ զԱնապատն Արարիա եւ զԲարիւլացոց աշխարհ: Եւ Տիգրիս երթալով ընդ հարաւ՝ պատահէ լերինն, եւ ի հարաւոյ ի դառնալ յարեւելս կոյս՝ բաժանել [զՄեծ Հայս] ի Միջագետաց, թողու զհիւսիսեալ զԱղծնիս Հայոց, որ է Արձն, յորում քաղաք Կուտեմուս, որ է Քղիմար, եւ Քիշ, եւ Շուկառաբա: Եւ ամենայն քամ¹ ի լերանց Հայոց ի Դկլաթ իջանէ. նախ Քաղիթ, որ բղխէ ի լեռանց Սալնայ եւ Սանասնոյ, եւ իջեալ կտրէ լիւրերաց զհիւսիսեալ եւ զՔղիմար, որով բաժանեցան Հոռոմք եւ Պարսիկք, եւ կոչի սլոմ Շիթիթմա, որ է արիւնարբու:

Եւ Դկլաթ երթալ ընդ [Ասորեստան եւ քաղաքն] Նինուէ. եւ պատահէ նախ քաղաքիկ մի՝ որ կոչի Բղաթ, որ կոչի Թուք, զի անդ ասեն թքանել զՅունան: Եւ է երկու աշխարհ ընդ մէջ Դկլաթալ եւ եփրատալ նորաշէն ի Պարսից, Կաւատ եւ Կաշկար: Եւ է Միջագետք ութ մասն երկայն, եւ երեք լայն:

որտեղ գտնվում են Մարդե-բերդ եւ Տուռ-Արդին գավառը, ապա Բգարդե [քաղաքը], Ամիդ քաղաքը եւ [Արուստատանը Մծրին քաղաքով]: Կա եւ երկու ալլ փոքրիկ լեռնագագաթներ՝ մեկը կոչվում է Ազիմուն, մյուսը՝ Բեմադա:

(Միջագետքը) [ունի] եւ բազմաթիւ քաղաքներ, որոնցից մեկն է Ուռնա քաղաքը, ուր պահվում է Փրկչի անձեռագործ պատկերը:

Եփրատ գետը բաժանում է Միջագետքից Ասորիքը, ապա Անապատային Արարիան եւ Բարիւլացոց աշխարհը: Տիգրիս գետը հոսելով հարավ, պատահում է լեռների, եւ հարավում, դեպի արեւելյան կողմը թեքվելով, բաժանում է Մեծ Հայքը Միջագետքից, թողնելով հիւսիսում Հայոց Աղծնիքը, այսինքն՝ Արձնը, որտեղ գտնվում են Կուտեմուս, այսինքն՝ Քղիմար քաղաքը, ապա Քիշ եւ Շուկառաբա քաղաքները: Եվ ամենայն քամը Հայոց լեռներից իջնում է Դկլաթ գետը, նախ եւ առաջ Քաղիթ (գետը), որը բխում է Սալնա եւ Սանասնո լեռներից, եւ իջնելով, անջատում է միմյանցից հիւսիսեալ եւ Քղիմար (քաղաքները): Այս գետով բաժանվեցին Հոռոմներն ու Պարսիկները եւ ալոմ կոչվում է Շիթիթմա, որ նշանակում է արյունարբու:

Դկլաթ գետը հոսում է [Ասորեստանով եւ] Նինուէ քաղաքով: Ապա պատահում է մի քաղաքիկ, որ կոչվում է Բղաթ եւ անվանվում է Թուք, որովհետեւ, ասում են, որ այնտեղ են ալպանել Հունան (մարգարեին): Իսկ Դկլաթի եւ Եփրատի միջև երկու պարսկական նորաշէն աշխարհ կա՝ Կաւատ եւ Կաշկար: Միջագետքը տարածվում է երկարութեամբ ութ մասն, եւ լայնութեամբ երեք մասն:

Յաղագս Պարսից աշխարհին²

Պարսից աշխարհ ընդ չորս բաժանի այսպէս.
ա) Քուստակ-ի-Սորուարան, որ է Կողմ Արեւմտեայ, յորում աշխարհք ինն. Մալ, Մասպտան, Միհրան-Քուստակ, Կաշկար, Գարմական, Երան-

Պարսից աշխարհի մասին

Պարսից աշխարհը չորս մասի է բաժանվում այսպէս.

ա) Քուստակ-ի-Սորուարան, որ Արեւմտյան երկիրն է, որտեղ կա ինն աշխարհ. Մալ, Մաս-

¹ Քամ, որ անհայտ բառ է, պիտի նշանակի ձյունի հալոցքից գոյացող գետ կամ գետակ, առվակ:

² Այս գլուխը ցույց է տալիս, որ դոյութիւն է ունեցել անունին քարտեզ Սասանյան Պարսկաստանի պետութեան, որի կազմում VI դարի վերջում եւ VII դարի սկզբում մտնում էին իբրեւ առանձին մարզպանութիւններ՝ Հայքը, Վիրքը եւ Աղվանքը, իսկ Սիսականն ու Բալասականը՝ իբրեւ առանձին իշխանութիւններ: Անս այս հանգամանքն էր անհասկանալի հետագա արտագրողների համար, երբ «Աշխարհացոյց»-ը կազմող քարտեզները այլևս գոյութիւն չունեին եւ նրանց նկարագրող բնագրերի մոգովածուն դարձել էր սոսկ իբրեւ աշխարհագրութեան տեղեկատու-ձեռնարկ: Հետագա ընդօրինակողները այս մասի հետագա շարադրութեան մեջ շփոթութիւն են մտցրել, իսկ ընդարձակ բնագրի համառոտողները նախկինում գոյութիւն ունեցող քարտեզի մասին զաղափար չունենալով աշխատել են բնագրի բովանդակութեանը մոտեցնել իրենց ժամանակի իրականութեան: Նրանք Քուստակ-ի-Կապկոն գլուխը վերաբաժանելով ձեռք եւ շարադրում, հանելով բնագրից Հայք, Վիրք, Աղուանք, Սիսական, Բալասական երկրանունները հետեւյալ կերպ. «Մարք, որ կոչին Քուստակ-ի-Կապկոն, յեւից կալով Հայոց եւ առ երի Կասրից ծովուն. եւ ունի աշխարհս զայսոսիկ. զԱսորպատական, զՌէ, զԳեւլան, զՄուկան, զԴիւլումն, Անմադան, զԴմբաւանդ, զՏապարըստան, Ամաւղ, Թուան: Ունի լիւրինս եւ գետս, եւ զծովակն, որ կոչի Կապուտան՝ ուր զգուռամդիդն գործեն: Ունի քաղաքս բազումս, յորոց մինն Գանձակ Շահաստանն»:

ասան—Քարտ-Կապտ, Նոտ-Արտաշիրական, Մար-
ձին, զԱրդոն...

բ) Քուստակ-ի-Կապկոհ, որ է կողմն Կապկա-
սու լեռանց, յորում են աշխարհք հրեքտասան.
Ատրպատական, Արմն՝ [որ է] Հալք, Վարջան՝ որ
է Վիրք, Ռան՝ որ է Աղուանք, Բալասական, Սի-
սական, Առէ, Գեղան, Շանճան, Դլմունք, Դմբա-
ւանդ, Տապարըստան, Ռուան, Ամոլ, զոր պատմել
առաջի կալ մեզ¹:

պլտան, Մինրան-Քուստակ, Կաշկար, Գարմական
Երան-ասան-Քարտ-Կապտ, Նոտ-Արտաշիրական,
Մարձին, Արդոն:

դ) Քուստակ-ի-Կապկոհ, որ Կովկասյան լեռների
երկիրն է և որտեղ կա տասներեք աշխարհ. Ատր-
պատական, Արմն՝ որ Հալքն է, Վարջան՝ որ Վիրքն
է, Ռան՝ որ Աղուանքն է, Բալասական, Սիսական,
Առե, Գեղան, Շանճան, Դլմունք, Դմբաւանդ, Տա-
պարըստան, Ռուան, Ամոլ, որոնց մասին մենք
պատմելու ենք ստորե:

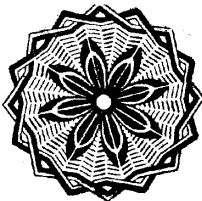
Յաղագս Մարաց

Աշխարհ Ասիոյ է Մարք, զոր ասեն ի Մա-
դեալ որդւոյ Կողքացւոց թագաւորին զաւակին սե-
րեալ են, որոյ քույր Մադա է, որ Յասովնի տըռ-
փեալ զոսկեկիզն մորթին մատնեաց. բայց պատ-
ճառ դաւոյն ալսր՝ ոչ ասի: Այլ ասի թէ Արտա-
շէս Ոքոզ մասն ինչ ի Հոռմաշեցւոցն եւ ի Հրէից
առեալ բնակեցոյց առ Վրկանաւք Կասբից, որ
այժմ ոչ է յայտնի. բայց Պտղոմէոս զՄարս լելից
[եւ ի հարաւոյ] Կասբից [ծովուն] ասէ բնակել.
եւ զոր ասեն ընդ մի իշխանութեամբ, եւ ոչ ու-
րեք գտանին Մարք. բայց Պտղոմէոս ասէ զաշ-
խարհս սոցա՝ Կասբ, Քաղուշ, Գելք, Դիլումք. եւ
Ռէ եւ Ահմատան քաղաքք են Մարաց:

Մարերի մասին

Ասիայի աշխարհն է Մարքը, որը, ըստ
ավանդութեան սերված է Կողքիսի թագավորի
որդի Մադեսի զավակից, որի քույրը Մեդեան է,
որ սիրահարվելով Յասովնի հետ, մատնեց ոսկե-
կիզն մորթին, սակայն ալստեղ զալու պատճառի
մասին չի ասվում: Այլ ասվում է, թե Արտաշէս
Ոքոսը գերեվարած հոռմաշեցիների (sic!) և հրեա-
ների մի մասը բնակեցրեց վրկանների հետ [Կաս-
պից ծովի ափերին], որոնք այժմ հայտնի չեն: Իսկ
Պտղոմէոսը հաղորդում է, որ մարերը բնակվում
են Կասպից ծովից արևելք և հարավ, և ասում են,
որ նրանք բնակվում են մի իշխանութեան ներքո և
այլ տեղերում մարերը չկան: Պտղոմէոսը թվար-
կում է նրանց կողմից բնակված երկրամասերը.
Կասբ, Քաղուշ, Գելք, Դիլումք. իսկ մարերի քա-
ղաքներն են Ռեն և Ահմատանը:

¹ Մեզ հասած բնագրում այս գլուխը ընդհատվում է ուղյն նախագասութեամբ և «Աշխարհացոյցի»-ի բնագրի
շարունակութեան մեջ գոյութիւն չունի այս խոստացած մասը:

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Յ Բ.

«ՓՈՓՐ ԱՇԽԱՐՀՆԵՐԻ» (ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ) ԵՎ ԳԱՎԱՌՆԵՐԻ ՏԱՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՀԱՅՈՐԴԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ № №-ի

Ընդհանուր №-ը	№ ըստ նահանգների	Նահանգները և գավառները	Տարածությունը, բնակչությունը, քաղաքային կենտրոնները	Ընդհանուր №-ը	№ ըստ նահանգների	Նահանգները և գավառները	Տարածությունը, բնակչությունը, քաղաքային կենտրոնները
Ա. ՄԵԾ ՀԱՅԲ				III ԱՂՁԵԻՔ			
		ԲԱՐՁՐ ՀԱՅԲ	23.860				17.532
1	1	Դարանաղի	3400	18	1	[Անգեղ-տուն]	2430
2	2	Աղիւն (Առիւծ)	950	19	2	Նփոհա, Նփրկերա (Տիգրանակերտ)	5395
3	3	Մուղուր (Մընձուր)	2775	20	3	Աղձն (Արգան)	3575
4	4	Եկեղեաց	2250	21	4	Քաղ (Քեղ)	350
5	5	Մանանաղի	2775	22	5	Կէթիկ	352
6	6	Դերջան	2575	23	6	Տատիկ	350
7	7	Սպեր	6360	24	7	Աղնուածոր	202
8	8	Շաղաղոմ (*Շատալաղոմ)	500	25	8	Երիւթք	175
9	9	Կարին	2275	26	9	Գեղիկ	375
				27	10	Սալնոյ ձոր	930
				28	11	Սանասունք	2400
II ԾՈՓԱՅ ԿՈՂՄԵ (ՉՈՐՐՈՐԴ ՀԱՅԲ)			18.890	IV ՏԱՐՈՒԲԵՐԱՆ (ԿՈՂՄԵ ՏԱՐԱԽՈՑ)			25.008
10	1	Խորձեան	3450	29	1	Խոյթ	1190
11	2	Հաշտեանք	3750	30	2	Ասպակունեաց ձոր	655
12	3	Պաղնատուն	1740	31	3	Տարաւն	3195
13	4	Բալանդիտ (Արշամաշատ)	1750		3 ա	[Պաղնիք]	475
14	5	Մոփք [Շահունեաց]	2460	32	4	Արշամունիք	2180
15	6	Անձիտ	3825	33	5	Մարգարի	2900
16	7	Դէղիք	700	34	6	Դասնաւորք	725
17	8	Գաւրէք	1215	35	7	Տուարածատափ	760
				36	8	Դաւառ	1850
				37	9	Հարք	2245
				38	10	Վարաժնունիք	2000
				39	11	Բզնունիք	925
				40	12	Երեւաք	400
				41	13	Աղիովիտ	1575
				42	14	Ապահունիք	2375
				43	15	Կորի	548
				44	16	Խոսրորունիք	1000

Հնդհա- նուր №	№ բոս նահանգ- ների	Նահանգները և գավառները	Տարածու- թյունը՝ քառակուսի կիլոմետրով
------------------	--------------------------	---------------------------	--

V ՄՈԿՔ			2962
45	1	Իշալը	175
46	2	Մեւս Իշալը	250
47	3	Իշոց գաւառ	302
48	4	Առուենից ձոր	200
49	5	Միջա	250
50	6	Մոկը Առանձնակ, որ է Արքայից գաւառ	450
51	7	Արգաստովիտ	500
52	8	Ջերմածոր	835

VI ԿՈՐՃԱՅՔ			14.707
53	1	Կորդուր	5825
54	2	Կորդրի Վերին	1075
55	3	Կորդրի Միջին	1025
56	4	Կորդրի Ներքին	625
57	5	Այլարուանք	325
58	6	Այլաուք	302
59	7	Մոթողանք	875
60	8	Ուսիրանք	1250
61	9	Կարթունիք	550
62	10	Ճահուկ	2450
63	11	Աղբակ փոքր	405

VII ՊԱՐՍԿԱՆԱՅՔ			11.010
64	1	Այլի, որ է Կորիթան	1380
65	2	Մարի գաւառ	1855
66	3	Թրարի գաւառ	1200
67	4	Արասի, որ է Ովէս	1120
68	5	Առնայ (Բռնայ)	250
69	6	Տամբ եր	1870
70	7	Ջարէհաւան	1100
71	8	Ջարաւանադ	500
72	9	Հէբ	1125

VIII ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ			40.870
73	1	Ռշտունիք	875
74	2	Տոսպ	475
75	3	Բողունիք	275
76	4	Արճիշակովիտ	1075
77	5	Կուղանովիտ	370
78	6	Աղիովիտ	600
79	7	Գաունի	1275
80	8	Առքերանի	1025
81	9	Բուժունիք	400
82	10	Առնոյոտն	275
83	11	Անձեւացիք	2525
84	12	Տրպատունիք	450
85	13	Երուանդունիք	675
86	14	[Բուն Մարդաստան]	1100
87	15	Մարդաստան (Մարդու- ցախ)	1265
88	16	Արտադ	2225
89	17	Ակէ	250
90	18	Աղբակ Մեծ	1655
91	19	Անձախի ձոր	825
92	20	Թոռնաւան	1300
93	21	Ճուարշ-առտ	3650
94	22	Կրճունիք	800
95	23	Մեծնունիք	475

Հնդհա- նուր №-ը	№ բոս նահանգ- ների	Նահանգները և գավառները	Տարածու- թյունը՝ քառակուսի կիլոմետրով
--------------------	--------------------------	---------------------------	--

96	24	Պալունիք	200
97	25	Գուկանք	225
98	26	Աղանդ-առտ	850
99	27	Պարսպատունիք	5550
100	28	Արտաշխեան, որ է Ար- տաւանեան	150
101	29	Բաբ[ր]ան, որ է Մարանդ	4105
102	30	Գարիթեան	2270
103	31	Գաղրիկեան	600
104	32	Տալլրեան (Տանկրիայն)	375
105	33	Վարաժնունիք	150
106	34	Դողթն	1375
107	35	Նախճաւան	1220

IX ՍԻՆԻՔ			15.237
108	1	Երնջակ	600
109	2	Ճահուկ	1130
110	3	Վալոյճոր (Եղեգնածոր)	2350
111	4	Կեղաբունի	1735
112	5	Մաղբ, որ է Ջաւ[դ]է[ք]	2045
113	6	Աղանէճք	1402
114	7	Ծղուկ	1950
115	8	Հարանդ	1325
116	9	Բաղբ	925
117	10	Ջորք	525
118	11	Արեւիք	625
119	12	Կոլսական	625

X ԱՐՅԱՆ			11.528
120	1	Մեւս Հաբանգ, որ է Սի- սականի Կոտակ կամ Սիսականի Ոստան	2550
121	2	Վալկունիք	1070
122	3	Բերդածոր	625
123	4	Մեծ Առանք	550
124	5	Մեծ Կունեք	975
125	6	Հարճլանք	325
126	7	Մուխանք	1250
127	8	Պիանք	148
128	9	Պարսականք	650
129	10	Քուստի	1505
130	11	Փառնէս	775
131	12	Կողթ	1100

XI ՓԱՅՏԱՆԱՅՔ			21.000
132	1	Հրաբոտ-Պերոժ (Ռոտըս- տակ)	3650
133	2	Վարդանակերտ	8900 ¹
134	3	Եւթնփորակեան-բաղինք	
135	4	Բաղան-առտ, որ է Ռոտ- ի-Բաղա	
136	5	Առոտ-Պիճան	675
137	6	Հանի	1620
138	7	Աթշի-Բաղաւան	2480
139	8	Սպանդարան-Պերոժ	1275
140	9	Որմիզ-Պերոժ	1100
141	10	Ալեւան	1300

¹ 8900 կմ² վերաբերվում է երեք գավառներին՝ Վարդա-
նակերտ, Եւթնփորակեան-բաղինք և Բաղան-առտ:

Ընդհանուր նուր №-ը	№ ըստ նահանգ- ների	Նահանգները և գավառները	Տարածու- թյունը քառակուսի կիլոմետրով
-----------------------	--------------------------	---------------------------	---

XII ՈՒՏԻՔ 11.315

142	1	Առան-ռոտ	225
143	2	Տուխ	530
144	3	Ռոտ-Պարսեան	770
145	4	Աղուէ	520
146	5	Տուս-Քուստակ	700
147	6	Փարզման	800
148	7	Շակաշէն	2900
149	8	Ուտի Առանձնակ (Ուտ- Ռոստակ)	2800

XIII ԳՈՒԳԱՐՔ 16.765

150	1	Ջորոփոր	475
151	2	Կոդրոփոր	250
152	3	Ծորոփոր	450
153	4	Տաշիբ	2050
154	5	Թուկք	2195
155	6	Կանգարք	305
156	7	Ջաւախք Վերին	2675
157	8	Արտանան	2025
158	9	Կղարջք	1280
159	10	Շաւշէթ ¹	1045
160	11	[Ջաւախք Ներքին]	1400
161	12	Մանգլիսագլոր	925
162	13	Քուրջափոր	495
163	14	Բողոփոր	555
174	15	Պարուար	375
165	16	Պանցիխէ (Հունարակերտ)	275

XIV ՏԱՅՔ 10.179

166	1	Կոդ	1175
167	2	Բերդագլոր	990
168	3	Պարտիկագլոր	662
169	4	Ճակք	1172
170	5	Բողխա	2080
171	6	Ոքաղէ	1450
172	7	Աղորդագլոր	500
173	8	Արսեագլոր	2250

XV ԱՅՐԱՐԱՏ 40.105

174	1	Բասեան	2625
175	2	Փարեղեանք	1275
176	3	Արեղեանք	1000
177	4	Հաւնունիք	1400
178	5	Արշարունիք	1225
179	6	Բազրեւանդ	5275
180	7	Ծաղկոտն	675
181	8	Վանանդ	4725
182	9	Շիրակ	3730
183	10	Արազածոտն	3050
184	11	Հակատք	825
185	12	Մասեաց ոտն	2800

¹ Շաւշէթից մինչև Պանցիխէ թվարկվող գավառները 363 թվականից հետո Գուգարաց ըղեշխու թյունից անջատված և Վրաց աշխարհին միացված տերիտորիաներն են: Գուգարքի նահանգը, այդպիսով, մինչև 363 թվականը պարունակում էր՝ 16.765 կմ², իսկ մինչև 363—387 թթ. 11.695 կմ²:

Ընդհանուր նուր №-ը	№ ըստ նահանգ- ների	Նահանգները և գավառները	Տարածու- թյունը քառակուսի կիլոմետրով
-----------------------	--------------------------	---------------------------	---

186	13	Կոգովիտ	2460
187	14	Աշոցք	900
187	14 ա	[Տաշիբ Վերին]	1075
188	15	Նիգ	1000
189	16	Կոտայք	860
190	17	Մաղաղ	680
191	18	Վարաճունիք	1900
192	19	Ոստան Հոյոց	750
193	20	Ուրծածոր	1175
194	21	Արածոյ Կողմն	250
195	22	Շարուր գաղտ	450

ՄԱՐԱՏ ԱՄՈՒՐ ԱՇԽԱՐՀ 7327

196	1	Նիխորական	4250
197	2	Դասն գաւառ	1075
198	3	Մահկերտ-տուն (Մար- ձին)	2002

ՄԻՋԱԿԵՏՔ ՀԱՅՈՑ 27.600

199	1	Տուր-Արդին (Ծաղէք)	3975
200	2	Արուստան	5850
201	3	Ծոփք մեծ (Միջագետք Հայոց)	17775

Մեծ ՀԱՅԲԸ Մ. Թ. Ա. 66 Մ. Թ. 37 ԹԹ. 312.795

Մեծ ՀԱՅԲԸ 37—387 ԹԹ. 285.195

Մեծ ՀԱՅԲԻ ՓԱՍՏԱԿԱՆ ՏԵՐԻՏՈՐԻԱՆ
363—387 ԹԹ. 272.798

ՄԻՋՆԱՇԽԱՐՀ (Բարձր Հայք, Ծոփաց Կողմն, Տաւրուքերան, Մոկք, Վասպուրական, Սիւնիք, Տայք, Այրարատ)		174.011
ԾԱՅՐԱՄԱՍԻՐ (Աղձնիք, Կորճայք, Պարսկահայք, Արցախ, Փայտակարան, Ուտիք, Գուգարք)		103.857

ՄԱՐԶԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ 134,161

(Այրարատ, Տայք, Տաւ- րուքերան, Մոկք, Վաս- պուրական, Սիւնիք)		
---	--	--

ԲԻԶԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ 39.650

(Բարձր Հայք, Ծոփաց Կողմն)		
------------------------------	--	--

Ընդհանուր Ն-ը	Ն քանակական	Նահանգները և գավառները	Տարածված թվերը և թվերը
---------------	-------------	------------------------	------------------------

Բ. Վերին

I ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՈՍԿԻԿԱՆ 8.425

1	1	Կարմիր	1280
2	2	Շառշեթ	1045
3	3	Արտահան	2025
4	4	Ջալալաբ Վերին ²	2675
5	5	[Ջալալաբ Ներքին (Երուշաղեթ)]	1400

II ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՄՈՍԿԻԿԱՆ (ՄԵՍԿԵԹԻ) 4.832

6	1	Սամցխե	2650
7	2	Աճարա	1450
8	3	Թալիս գավառ	732

III ԱՐԳՈՒՆԵԹ 1450

ՎԵՐԻՆ ԱՇԽԱՆՆԻՆՆԻՆ ՎՐԱՑ 6.485

10	1	Գողթիս-խե	400
11	2	Տանիս-խե	1420
12	3	Գալան Գողթի	820
13	4	Ալաբաթիս-խե	175
14	5	[Թեխա]	250
15	6	Գողթիս-ձերի	225
16	7	Կոսթ (Կոստի)	575
17	8	Սաղաթաթ	445
18	9	Կանիս-խե	300
19	10	Տարաթաթ	550
20	11	Բաղաթ	525
21	12	[Մա]Կոսթիս-խե	550
22	13	Ջեղիթ	250

IV ԲԵՆԵՇԽԱԿԱՆ (ՄԱՊԵՏԻԱՇԽԱՆ) 2625

23	1	Մանգիկաթ	925
24	2	Գողթիս	495
25	3	Բողոթի	555
26	4	Պարաթ	375
27	5	Պանցիս (Հունարա-կերտ)	275

V ՍԵՊԱԿԱՆՈՒԹԻՆՆԻՆ ՏԱՇՐԱՑ 3.875

28	1	Մոթոթ	450
29	2	Կողթոթ	250
30	3	Ջողթոթ	475
31	4	Տաշի	2050
32	5	Կանգար	305
33	6	Թաղ	2195

¹ «Մոթիկա»-ն գործ ենթ ածում Ստարոնի (XI, 1, 18) բաժանման իմաստով:

² Վերին Ջալալաբ Ստարոնի ժամանակ չէր մտնում Մոթիկայի կազմում:

Ընդհանուր Ն-ը	Ն քանակական	Նահանգները և գավառները	Տարածված թվերը և թվերը
---------------	-------------	------------------------	------------------------

VI ԿԱՆԵԹ—ԿՈՒՆԵԹ 5.145

34	1	Կանեթ	550
34 ա	1 ա	[Ոստան Վրաց]	1550
35	2	Ներկ	175
36	3	Էրծոյ	345
37	4	Թիանեթ	200
38	5	Մոթենոթ	400
39	6	Մոթեթ	250
40	7	Վերին-գ[ի]սե	725
41	8	Գուլ-գա[լա] (Դիդի Կա-սեթի)	525
42	9	Շուշե (Մոթեթի)	425

VII ԵԳՐ (VII գալի վերջում միացավ Վերին) 1976

43	1	Նիգալ	950
44	2	Մոթ	550
45	3	Մրիտ	476

VIII ԱԼԱՆԱՑ ԴՈՒՆԵՐԻ 2.325
ԱՄՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԸ

(Մանար, Տիալատ, Գուլա-Մակար, Մեղ-կան և Փոթ (Փոթաթ))

ՎԵՐԻՆ ՄԻՆԶԵՎ 363 ԹՎԱՆՆԸ 17.912

(Վերին աշխարհ Վրաց, Մեթիսթի, Կաթեթ—Կու-սեթ, Արգուեթ)

ՎԵՐԻՆ 363—387 ԹԹ. 22.987

(Վերին աշխարհ Վրաց, Մեթիսթի, Կաթեթ—Կու-սեթ, Արգուեթ, Շառշեթ, Ջալալաբ Ներքին, Բաղ-խալան)

ՎԵՐԻՆ 387 ԹՎԱՆՆԻՑ ՀԵՏՈ 34.682

(Վերին աշխարհ Վրաց, Մեթիսթի, Կաթեթ—Կու-սեթ, Արգուեթ, և Գու-գալաթ ամբողջովին)

ՎՐԱՑ ՄԱՐՁՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՐԻՏՈՐԻԱՆ
«ՀԱՎԵՐԺԱԿԱՆ ԴՈՒՆԱԳՐԻՑ» ՀԵՏՈ (532 Թ.) 37.007

(Վերին աշխարհ Վրաց, Մեթիսթի, Կաթեթ—Կու-սեթ, Արգուեթ, Գուլաթ, Ալանաց դուներ ամբողջ-թյունները շրջանը)

Ընդհանուր Ձև-ը	Ձև-ը նախագծերի	Նախագծերի և գաղաղների	Տարածված թվերի և կրկնակի
----------------	----------------	-----------------------	--------------------------

Վերին VII ԴԱՐԻ ՎԵՐՁԻՑ 38.981

(Վերին աշխարհ Վրաց, Մեծիթի, Կաթիթ--Կու-իւթ, Արգուիթ, Գու-գարթ, Ալանաց դռների ամբողջությունների շրջան, եզր)

Գ. ԱՂՈՒԱՆՔ

1 ԲՈՒՆ ԱՆԽԱՐՀ ԱՂՈՒԱՆՔ 23.002

1	1	Եղնի (Խենի)	1722
2	2	Կամբեհան	7510
3	3	Բեդ	1600
4	4	Շաքէ	870
5	5	Գետառու	1575
6	6	Պողոս	1330
7	7	Գեղառու	975
8	8	Համբար	700
9	9	Ռոտանի-ի-Մարդպան (Կապաղաղ)	1550
10	10	Քաղաղաղա	1270
11	11	Գաղաղ-ի-Բաղկան, որ է Հեջերի	4900

Ընդհանուր Ձև-ը	Ձև-ը նախագծերի	Նախագծերի և գաղաղների	Տարածված թվերի և կրկնակի
----------------	----------------	-----------------------	--------------------------

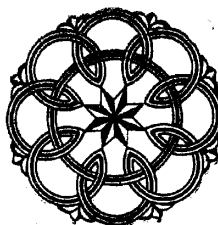
11 ԳԱՒԱՐՔ, ԶՈՐ Ի ՀԱՅՈՑ ՀԱՆԵԱԼ ԵՆ՝ 26.493

12	1	Շահաշեն	2.900
13	2	Գարդման	800
14	3	Քուստի-Փառնէս	2280
15	4	Կողթ	1100
16	5	Աղուէ	590
17	6	Տուս-Քուստակ	700
18	7	Ուտ-Ռոստակ	2800
19	8	Ռոտ-Պարսեան	770
20	9	Մեծ-Կուենք	975
21	10	Մեծ-Իրանք	550
22	11	Պիանք	148
23	12	Հարճլանք	325
24	13	Պարսկանք	650
25	14	Մուխանք	1250
26	15	Վալկուենք	1070
27	16	Փոքր Հաբանք, որ է Սի-սականի Կոտակ	2250
28	17	Ռոտլոտակ	3650
29	18	Բերդաձոր	625
30	19	Տոի	530
31	20	Առան-ողոտ	2225

ԱՂՈՒԱՆՔ ՄԱՐԶԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ \ Վ ԴԱՐԻ

ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԵՐԻՆ 72.204

Բուն Աղուանք	23002
Արցախ	11528
Աւտիք	11315
Ռոտլոտակ	3650
Բաղկան [Հեբան]	9980
Դարբանդ	651
Թաւաղաղք	2105
Ղեկք	2075
Չողա	4578
Շրուան	1550
Պարուան	1750

Յ Ա Ն Կ Ե Ր

Տ Ե Ղ Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Абазины ժողովուրդ—41, տ. Աւազով աշխարհ:
Արաղա դաշտ—46, տ. Գառնի գավառ:
Արանաւ գետ—113:
Արանէ քաղաք—Գ3, 31, տ. Վաղարշա-կուպակիս:
Արեղեանք գավառ—Բ5, 31, 79, 110, 118:
Արեղեանք նախարարական տոհմ—32:
Abilianihl—31, տ. Արեղեանք գավառ:
Արխազ ավան—Բ8, 31:
Յծուցո «Արոցի»—36, տ. Աշոցք գավառ:
Արուլ լեռ—54:
Ազարակ (Ճահուկ) ամրոց—Գ5, 31, տ. Ճահուկ ամրոց:
Ազարակ գետ—64:
Ազուլիս—74, տ. Ոսկիողայ ավան:
Ազուլիսի ձոր—74, տ. Ոսկիողայ:
Ազուա գետ—61, 101, տ. «Կուռաքսի» որ է Ազուա գետ:
Ազուաքար Վանուժ («Մհերի դուռ») —94, տ. Ակրիու-քար:
Ազուաքար («Դարբնաց քար») Անձեա-ցիբում—36, 94, տ. Հոգւոց վանք:
Ազրնաս գյուղ—65, տ. Մանդա գյուղ:
Ազրի շայ—17, տ. Գետառու գետ:
Ազաբաղ հրվանդան—56, տ. Ծիպան կղզի:
Ադ-Արաս (Ad-Aras) կայան—Գ3, 31:
Ադ-Պրետորիում (Ad Praetorium) կա-յան—Գ2, 31:
"Αδαδα—51, տ. Հաղաթա:
Ադա-կաշ—59, տ. Արտանուշ քաղաք:
Ազիարեան «Անշիւր»—49, 67, 72, տ. Հեղալար:
Ադոնիս գետ—113:
Ադրբեջան—6, 38:
Ադրբեջանական ՍՍԻ—64, 76:
Ազա (Aza) կայան—Բ3, 31:
Աղազ գյուղ—31, 41, տ. Աղազ քաղաք:
Աղազ քաղաք—Գ2, 31, 59, 112:
Աղատ գետ—Բ6, 31, 66, 79, 111, 113:
Աղուտ Մասիս լեռն—Գ6, 31, 88, 110:

«Ազրազրնունեաց», «Ասպագունեաց» գա-վառ—38, տ. Ասպակունեաց գավառ:
Աղիղ գյուղ—31, տ. Ազա կայան:
Ազիզբեկովի շրջան—82, տ. Վալոց ձոր գավառ:
Ազիզկի մահալ—84, տ. Տամբեր գավառ:
Ազիզկի գյուղ—39, տ. Արիարաթիա՝ քա-ղաք:
Ազիմուն լեռն—114, տ. Աշիմուն լեռն:
«Ազիսուն»—36, տ. Աշիմուն լեռն:
"Αζις—50, տ. Երեզան քաղաք:
Ազնուածոր գավառ—Գ5, 31, 107, 116:
Ազորդ գետ—Բ4, 32, 75, 94, 110:
Ազորդ գյուղ—Բ4, 31, 32:
Ազորդաց փոր գավառ—Բ4, 32, 110, 108:
Աթինա քաղաք—Բ4, 32, 103:
Աթլ գետ—102, 103:
Աթլի-Բագուան (Աթլի-Բագուան) գա-վառ—32, 42, 109, 117:
Աժգահա-յուրտ—31, 79, տ. Սախուրակ վայր:
Աժգահական—79, տ. Սախուրակ վայր:
Ալա-դաղ դաղաթ—33:
Aiadu, Aiduni—45, տ. Բդնունեաց ծով:
"Αιτάι ամրոց—52, տ. Էզեաս ամրոց:
"Αιτομας ὄρος—36, տ. Աշիմուն լեռն:
Ալադարարիզա (Olotoedariza, Aladara-riza)—32, տ. Աղանդարաթի:
Ալազան գետ—34, 47, 55, 64, 90, տ. Աղուան գետ:
"Αλαζονιος—34, տ. Ալազան գետ:
Ալաման գյուղ—36, տ. Անձեացիք գա-վառ:
Alamun—36, տ. Ալաման գյուղ:
«Ալանաց գետ»—32, տ. Աղան-դոն (Արմն) գետ:
Ալանաց դուռն —Ա6, 32, 74, 84, 102, 119, 120:
Ալանաց երկիր—32, 101:
Ալանաց ցեղեր—42:
Ալանիա-շայ—33, 62, տ. Աղան-ոտո գետ:

Ալան-օվս (օս) ժողովուրդ—36, 39, 42, 49, 89:
Ալանք ցեղային միութուն—Ա5, 32, 102:
Ալաշկերտ—81, տ. Վաղարշակերտ քա-ղաք:
Ալաշկերտի հովիտ—42, տ. Բագրեան-դի գավառ:
Ալաշա-դաղ—40, տ. Արշոյ—Առին լեա-ռն:
Ալաշա-խան գյուղ—37, տ. Առանիս ավան:
Ալ[լ]ա[ղա]մոս լեռն—113:
Ալավերդու շրջան—63, 85, տ. Չորոփոր գավառ և Տաշիր գավառ:
Ալբակ-ոտ—33, տ. Աղջակ գետ:
Ալբակ-ոտ—33, տ. Աղբակ գետ (փոքր Աղբակի):
"Αλβάνια, Albana գետ—34, տ. Ալազան գետ:
Ալբանիա կովկասյան—6, 67:
Albaniae—15:
Ալբիստան քաղաք—78, տ. Պլասթա քա-ղաք:
Ալ-գետ, Ալգեթ—Բ6, 32, 65, 77, 83, 96:
Յոլջոտ Ալդէթի—32, տ. Ալ-գետ:
Ալեան գավառ—Գ7, 32, 109, 117:
Ալեքսանդրուպոլիս—52, տ. Ալաս:
Alzi—36, տ. Աղզի
Ալիկի—34, տ. Աղձնիք նահանգ:
Ալի քաղաք—52, տ. Զարիշատ քաղաք Ալիովտի:
Ալինջա-կալա—51, տ. Երեզակ ամրոց:
Ալինջա-շայ—51, տ. Երեզակ գետ:
Ալիս (Ալիս) գետ—Գ2, 32, 100:
Ալիի ամրոց—Գ5, 32, 60:
Al-Hark—62, տ. Հարք գավառ:
Ալիմինոն մար—Բ8, 32, 43, 102:
Ալլանդ-ոտ—32, տ. Աղանդ-ոտո գետ:
"Αλόντα, Alontae գետ—32:
Ալջավաղ կամ Աղիլեմվաղ—39, տ. Արծկէ ավան:

Ալքիդան-շայ—47, 79, 88, տ. Սանի գետ:
Ալվան ռարաթ—32, տ. Ալեան գավառ:
Ալտան բերդի ավերակներ—83, տ. Վարդանակերտ քաղաք:
Ախալցխի ամրոց—86, 25, 32, 79, 104:
Ախալցխի գյուղ—32:
Ախալքալաքի շրջան—78, տ. Ջալալքալաքի գավառ:
Ախկան գյուղ—74, տ. Ողական ամրոց:
Ախուրեան գետ—85, 32, 74, 78, ~82, 110:
Ախուրիանի «քաղաք»—32:
Ախսի (Հոսեյին) գյուղ—36, տ. Աղղի:
Ախտի-շայ (Վտակ Սամուր գետի)—34, 55, տ. Աղուտականք ազգագրաբան:
Ахтинский пер.—34, տ. Աղտոյ ձոր լեռանցք:
АХТИНЦЫ—34, տ. Աղուտականք ազգագրաբան:
АХТЫ գյուղ—34, տ. Աղտը և Աղտոձոր:
Ակամսիս գետ, որ է Վոհ (3ոհ) կամ Ճորոխ—84, 32, 64, 77, 84, 103, 106, 110:
Acampsis—32, տ. Ակամսիս գետ:
Ականիս բերդ—75, 32:
Ականիս լեռն—75, 32:
Ակէացի նախարարական տոհմ—32:
Ակէ գավառ—75, 32, 109, 117:
'Αχιλλεύς, Achilleanae, Ակիլլեանէ—48, 67, տ. Եկկեաց գավառ:
'Αχιλλεύς—43, տ. * 'Ανθιστεύς:
Ակոռի ավան—75:
Ակրփու բար («Մհերի դուռ» Վանում)—94, տ. Ագրաւաբար («Մհերի դուռ»)
Ահար քաղաք—32, 50, 58, 72, 80:
Ահմատան քաղաք—114, 115:
Աղահէճք գավառ—97, 32, 109, 117:
Աղանդոն ազգագրաբան—102:
Աղանդոն (Արմն) գետ—Ա6, 32:
Աղանդ-ոտ գետ—98, 33, 62:
Աղանդ-ոտ գավառ—96, 32, 109, 117:
Աղանդ-ոտ գետ—96, 32:
Աղանդարոփճ (Ալադարաբիզա) գյուղ—83, 32:
Աղասավ—33, տ. Աղի գյուղ:
Աղանոյ գետ—33, 34, տ. Աղուան գետ:
Աղբակ գետ—76, 33, 84:
Աղբակ գետ (Փոքր Աղբակի)—76, 33:
Աղբակ Մեծ գավառ—96, 33, 109, 117:
Աղբակ Փոքր գավառ—96, 33, 117:
Աղբանիս—105:
Աղբերդ ամրոց—89, տ. Քաղաքերդ ամրոց:
Աղբերք Մեծամար գետոյ—86, 33:
Աղբերք Տիգրիս գետոյ—94, 33:
Աղղաշ—89, տ. Աղբերդ ամրոց:
Աղղաշի շրջան—89, տ. Քաղաղաշտ (Քալաձոր) գավառ:
Աղեքսանդրեակ քաղաք—72, 33:
Աղեքսանդրեկի ծոց—54:

Աղեքսանդրեոտա—33, տ. Աղեքսանդրեակ քաղաք:
Աղեքսանդրեոտալի ծոց—54:
Աղեքսանդրիա Մեծ (Նեղոսի վրա)—33:
Աղեքսանդրիա Փոքր—33, տ. Աղեքսանդրեակ քաղաք:
ՁԵՆՅՅԾՆ Աղգեվանի—57, տ. Կաղզուան ավան:
Աղղի—36, տ. Անձեւացիք գավառ:
Աղ-գիբիբ լիման—32, տ. Ալլիմինոն մար:
Աղթամար ամրոց—33:
Աղթամար կղզի—95, 33, 45, 89, 108:
Աղի գետ—95, 33:
Աղի գյաղուկ—33, տ. Աղի լեռնանցք:
Աղի գյուղ—95, 33:
Աղի լեռն—95, 33:
Աղի լեռնանցք—95, 33:
Աղի ծով—33, 45, տ. Բզնունեաց ծով:
Աղիովիտ գավառ (Վասպուրականի)—95, 33, 117:
Աղիովիտ գավառ (Տարուբերանի)—95, 33, 39, 52, 108, 109, 116:
Աղին (Առիծ) գավառ—93, 33, 106, 116:
Աղն (Արգն) գավառ—74, 33, 34, 107, 116:
Աղնեաց բիշխութիւն—31, 33, 34, 35, 47, 51, 59, 73, 79, 85, 89, տ. Աղն (Արգն) գավառ:
«Աղնիք Հայոց, որ է Արն» գավառ—34, 114, տ. Աղն (Արգն) գավառ:
Աղնիք նահանգ—94, 34, 71, 93, 97, 106, 107, 108, 116, 118:
Աղմաղան (Գեղմաղան) հրաբխային գանգված—47, տ. Գեղ լեռն:
Աղնիք—33 և 33 ծան., տ. Աղին (Առիծ) գավառ:
Աղուան ամրոց (հետագայում Գանձասար վանք)—87, 34:
Աղուան (Ալազան) գետ—87, 34, 47, 55:
Աղուան (Աղանոյ, Հաղարու) գետ—97, 32, 34:
Աղուան գետ (այժմ Աղ-սու)—88, 33, 34, 105, 109:
Աղուան աշխարհ—86—88, 5, 6, 7, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 34, 41, 42, 50, 67, 69, 70, 73, 74, 75, 77, 88, 92, 101, 104, 105, 106, 109, 114:
Աղուանից դուռն—27, տ. Ալանաց դուռն:
Աղուանից երկիր—50, 88, 95, 102:
Աղուանից թագաւորութիւն—34, 88:
Աղուանից մարզպանութիւն—34:
Աղուէ ամրոց—87, 34:
Աղուէ գավառ—87, 34, 105, 109, 118, 120:
Աղուտականք ազգագրաբան—87, 34, 102:
Աղ-շայ գետ—64, տ. Ճուարը-ոտ գետ:
Աղշա-ղալա ամրոցի ավերակներ—46, տ. Գաղման բերդ:

Աղ-սու գետ—34, 43, 47, տ. Աղուան գետ:
Աղստեւ գետ—34, 54, տ. Լոփնաս գետ:
Աղվա—80, տ. Յիսուփ, Սուխումի:
Աղտոձոր լեռնանցք—95, 34:
Աղտոձոր գետ—34:
Աղտը կամ Աղտոձոր գյուղ—34, տ. Աղտոձոր լեռնանցք:
Ահարա գաւառ—85, 34, 79, 104, 119:
Ահարական ԱՍՍԻ—34:
Ահարաձոր—96:
Ահարայի լեռներ—67, տ. Մեսիէթի լեռներ:
Ահարիս-ծղալի—34, 72, տ. Նոստէ գետ:
Ամարիա ավան—95, 34:
Ամարիի շրջան—49, տ. Դան-գաւառ:
Ամանոս լեռն—72, 34, 49, 100, 112:
Ամսուրեք ազգագրաբան—101:
Ամասիա քաղաք—81, 34:
Αμαρτία—82, տ. Համարա ամրոց:
Ամարաս վանք—97, 34, 62, 70:
Ամատունի նախարարական տոհմ—40:
Ամարդոս գետ—77, 34:
Ամաղ—114:
Ամբարշէի գյուղ—58, 62, տ. Համարա ամրոց:
Ամեղու քաղաք—35, տ. Ամիդ:
Ամիդ քաղաք—74, 35, 71, 113:
Ամիկ գյուղ—35:
Ամիսոս քաղաք—82, 35:
Ամիկ ամրոց—35, 37, տ. Ամիկ ցամաքակղզի:
Ամիկ ցամաքակղզի—95, 35, 109:
Ampretae ցեղ—71, տ. Մրիտ գավառ:
Ամտերդամ քաղաք—17, 20:
Ամոլ—115:
Այաս գյուղաքաղաք—52, տ. Էգեսոս ամրոց:
Ալբեկ-Դոմբատ (Տամբատ) լեռնա-ճյուղ—84, տ. Տամբատ գյուղ:
Ալգառք գավառ—35, 75, 108, 117:
«Ալլի, որ է Կուրծան» գավառ—76, 35, 108, 117:
Ալլի վանք—35, տ. Էլի:
Ալծպտկունք լեռն—94, 35:
Ալծպտկունք լեռինք—96, 97, 98, 106 ծան. 3, 107:
Ալլր լիճ—33, տ. Աղբերք Մեծամար գետոյ:
Ալնիթա քաղաք—57, տ. Մովք բերդ:
Ալնկուլա Կախեթ—54:
Ալպաւլիս (Απολλίς) գյուղ—91, 35:
Ալրարատեան թագաւորութիւն—38, 40, 42:
Ալրարատ լեռն—111:
Ալրարատ նահանգ, աշխարհ—85—96, 28, 31, 34, 35, 36, 38, 40, 42, 44, 46, 48, 51, 56, 59, 60, 62, 64, 65, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 82, 85, 97, 106, 109, 110, 118:
Ալրարատյան դաշտավայր—97:

Անթիոքոս—35, 36, 68, 108, 117:
 Ἀναβαρζα—35, տ. Անաբարա քաղաք:
 Ἀναλιβνα, Analibna—33, տ. Աղիւն
 (Առիւծ) գավառ:
 Ἀναλιβόζωρα «Անալիւնաձոր» ամրոց—
 33, 35:
 Անալիւն (Անի Աղիւնոյ) ամրոց—93, 35:
 Անաշիտի (Արուբանայի) մեհեան Ագոս-
 արքի—36, 50:
 Անաշիտի (Արուբանայի) մեհեան Արե-
 բանոսի—39, տ. Արուբանա:
 Անահտական գաւառ (ἡ Ἀναΐτις γῶρα)—
 50, տ. Եկեղեցի գավառ:
 Anase քաղաք—81, տ. Վաղարշակերտ
 քաղաք:
 Անապատ Արարիւ—16, 112, 113, 114:
 Անապատային Կարմանիւ—14:
 Անավարդ գյուղ—35, տ. Անարդարա:
 Անարդարա քաղաք—71, 35:
 Անգեղ-տուն ավան—35, տ. Անգղ գյու-
 ղաքաղաք Մաղկոտնի:
 Անգեղ-տուն գավառ—93—94, 24, 35,
 93, 107, 116:
 Անգղ ավան—94, 35:
 Անգղ գիւղաքաղաք Մաղկոտնի—95, 35:
 Անդալ[ա]ղոն քաղաք—113:
 Անդիական Կոյսու գետ (Андейское
 Койсу)—49, տ. Դիդոյք—աղագագաւառ:
 Անդրիս անու գյուղ—76, տ. Զունդառ քա-
 ղաք:
 Անդրկովկաս—5, 6, 7, 20, 25, 27, 67:
 Ἀνζιտηνή, Anzetene—36, տ. Անձիտ
 գավառ:
 Anzi—36, տ. Ազդի
 Անրստան գյուղ—45, տ. Բոգունիք գա-
 վառ—73, 36:
 Անթեմուսիա քաղաք (Anthemusia)—
 73, 36:
 Ἀνθιας գաղտ—43, տ. Բալանովիտ:
 Անի Աղիւնոյ—33, տ. Անալիւն (Անի
 Աղիւնոյ) ամրոց:
 Անի քաղաք (Դարանաղեաց)—93, 33,
 35, 36, 49, 57:
 Անի (Շիրակի) ավերակներ—24, 40:
 Aniaſtania—45, տ. Անրստան գյուղ:
 Անձանօթ երկիր—14, 101:
 Անձախի ձոր գավառ—96, 36, 63, 109,
 117:
 Անձեւացիք գավառ—75, 36, 57, 94, 109,
 117:
 Անձեւացյաց նախարարական տոհմ—36:
 Անձիտ բերդ—93, 36, 116:
 Անձիտ գավառ—93, 24, 36, 107:
 Anmureu—62, տ. Համարա ամրոց:
 Աննավանք—45, տ. Անրստան գյուղ:
 Անտաբիա—41, տ. Աւագն Անտիոք:
 Անտիոքեաննոս լեռն—113:
 Անտիոք Որոնտեսի վրա—41, տ. Աւագն
 Անտիոք:
 Ἀντιόχεια—41, տ. Աւագն Անտիոք:

Antiocheia primoris—41, տ. Աւագն
 Անտիոք:
 Անտիոք քաղաք—36, 98, տ. Աւագն Ան-
 տիոք:
 Անտիոքաւրոս լեռն (Անտիոքաւրոս լեռ-
 նաշղթա)—72, 36, 52, 75, 88:
 Աշ-Դիդոք աղագագաւառ—Ա5, 36, 102:
 Աշիմոն լեռն—73, 36:
 Աշխարհն Բաբիլոնացոց—16, տե՛ս Բա-
 բիլոնացոց աշխարհ:
 Աշխարհն Կասպից—88, տ. Կասպից աշ-
 խարհ:
 Աշխարհն Պարսից—88, տ. Պարսից աշ-
 խարհ:
 Աշմուշատ ան—40, տ. Արշամշատ
 քաղաք:
 Աշոբնէք—40, տ. Արշարունիք գավառ:
 ՏՅՈՒՆՅՈՒՆ Աշոբնիս—40, տ. Արշարունիք
 գավառ:
 Աշտուրկիշա քաղաք—89, տ. Քիշ քա-
 ղաք:
 Աշոցան—36, տ. Աշոց գավառ:
 Աշոց ավան—85, 36:
 Աշոց գավառ—85, 36, 48, 118:
 Աշոց նախարարական տոհմ—36:
 Աշտարակի շրջան—38, տ. Արագածոտն
 գավառ:
 Աշտուշատ ավան—94, 36, 72:
 Աշարէթի գյուղ—36, տ. Աշէլէտիս-հեւ:
 Տիւնճոտն եջջ Աշարէթիս-հեւի—36, տ.
 Աշէլէտիս-հեւ:
 «Աշալի»—36, տ. Աշէլէտիս-հեւ:
 Աշէլէտիս-հեւ գավառ—Ա5, 36, 104,
 119:
 Ապալիթարք երկիր—103:
 Ապահունիք (Ապարհունիք) գավառ—95,
 36, 107, 108, 116:
 Ապամիա քաղաք (Apameia)—72, 36,
 112, 113:
 Ապառաժն Արարիւ—16, 112:
 Ապարան գյուղ—72, տ. Քասաղ ավան:
 Ապարանի շրջան—72, 89, տ. Նիգ գա-
 վառ:
 Ապզուտ-Կաւատ պարիսպ—88, 37, 43,
 102:
 Ապրակունիսի շրջան—48:
 Աշինոտիք—Էլզարի տափաստան—47, տ.
 Գէտառու գավառ:
 Առան—25, տ. Աղուանք:
 «Առան» գետ—34, 46, տ. Աղուան
 (Աղանոյ) գետ:
 Առանգա (Arangas) կայան—93, 37:
 Առանիս ավան—92, 37:
 Առանձնակ Եգերայ—50, 103, տ. Եգրե-
 իկէ:
 Առանձնական Մոկաց գավառ—108:
 Առան-ռոտ գավառ—87, 37, 105, 103,
 118, 120:
 Առան-ռոտ գետ—87, 37:
 Առաջին Հայք (Armenia Prima) պրո-
 վինցիա—92, 13, 24, 37, 44, 78, 88,
 100:

Առատոզ կղզի—113:
 Առեքրանի գավառ—95, 33, 37, 46, 54,
 76, 109, 117:
 Առենի գյուղ—41, տ. Արփանեալ ավան:
 Առեստաւան կամ Առեստ ավան—95, 37,
 50, 98, 99, 109:
 Առեստ (Բանդիմահի) գետ—95, 37, 46,
 98:
 Առէ—115:
 Առիւծ գավառ—37, տ. Աղիւն (Առիւծ)
 գավառ:
 Առնա գավառ—37, 53, 108, 117, տ. Ըռ-
 նալ գավառ:
 Առնա վանք—96, 37, 53:
 Առնիստ գյուղ—37, տ. Առեստաւան:
 Առնոյ տուն գաւառ—95, 37, 109, 117:
 «Առ-նոյ-տուն»—37, տ. Առնոյ տուն գա-
 վառ:
 Առնոս լեռն—95, 37:
 Առնոս-գաղ—37, տ. Առնոս լեռն:
 Առոս կամ Առոս գյուղ—98, 37:
 Առոս գավառ—37, տ. Առոս-Պիժան գա-
 վառ:
 Առոս-Քիճան—37, տ. Առոս-Պիժան գա-
 վառ:
 Առոս-Պիժան գավառ—98, 37:
 Առոս-Պիճան—37, 109, 117, տ. Առոս-
 Պիժան գավառ:
 Առուանից ձոր ամրոց—38, տ. Առուանից
 ձոր գավառ:
 Առուանց—38, տ. Առուանից ձոր ամրոց:
 Առուանից ձոր—37, տ. Առուանից ձոր
 գավառ:
 Առուանից ձոր գավառ—95, 37, 108, 117:
 Առուն գետ—95, 38, 46:
 Առվանց գյուղ Մոկոսում—38, տ. Առուե-
 նից ձոր գավառ:
 Ասեաց փոքր գավառ—40, տ. Արսեաց
 փոքր:
 Ἀσμεαγηνή—62, տ. Հաշտեանք գավառ:
 Ասիա (Asia)—10, 14, 19, 69, 103, 112,
 115:
 Ասիա Սարմատացոց—15, 101:
 Ասիական Սարմատիա—13, 15, 18, 19,
 26, 103:
 Տնօն ճշտման Ասիա Փոքր—40, տ. Արսեաց
 փոքր գավառ:
 Ἀσπασατον—40, տ. Արշամշատ քաղաք:
 «Ասկազուր»—74, տ. Ազուլիս:
 Ասորիստան—75—76, 14, 15, 38, 49,
 52, 69, 72, 105, 106, 108, 114:
 Ասորիստանեայց կողմն—60:
 Ասորիք—72—73, 13, 14, 18, 19, 20,
 37, 38, 56, 59, 62, 75, 89, 100, 112,
 113:
 Ասպական դետ—94, 38:
 Ասպական գյուղ—94, 38:
 Ասպականունեաց ձոր—38, 107:
 Ասպակունեաց ձոր գավառ—94, 38, 107,
 116:
 «Ասպահն գետ, որ է Խոզմար»—86,
 38, 55, 111:

Ասսա գետ—49, 72, տ. Դուրսուկ ակ-
գագաւառ:
Assyriae—14:
Աստարա գետ—62:
Աստարա վայր—67, 69:
Ասփաղտիտէս ծով—113:
Աւրան գլուղ—62, տ. Հարեանք գա-
վառ:
Աւագն Անտիոք—72, 41, 80, 112, 113:
Ավարական Կոյսու (Аварское Койсу)—
55, 56, 81:
Ատենի ավան—85:
Ատենի տաճար—84:
'Ατταρα—34, տ. Աճարա գավառ:
'Ατροπατία Μηδία, տ. Ատրպատական
Ատրպատական—38, տ. Ատրպատական:
'Ατροπατηνί, Atropateneae—38, տ.
Ատրպատական:
Ատրպատական—76—78, 38, 39, 46, 65,
77, 79, 105, 106, 108, 109, 114, 115:
Ադրբեյջան—38, տ. Ատրպատական:
Ատրոպատյան Մարաստան—67:
Ատրոնք գավառ—35:
Արաբիա—19:
Arabia Desertae—16:
«Արաբիա Երեմոն, որ է Երջանիկ Արա-
բիա»—16:
Arabia Petreae—16:
Արաբիստ (Եփեսոս) քաղաք—92, 38,
55:
Արաբիկ քաղաք—52, 79:
Արաբիկ-չալ գետ—48:
Արագած լեռն—86, 38, 110, 111:
Արագածոտն գավառ—86, 38, 40, 75,
110, 118:
'Αραχία գլուղ—65, տ. Մանգա գլուղ:
Արագ, Արագվա (ճրճջջո, ճրճջջ) Ա-
րագի գետ—Ա6, 25, 32, 38, 55, 56,
60, 81, 87, 96, 104:
'Արախս (*Էրախս, *Երախս, Երասխ)—
46, 73, 74, տ. Շիրակ գավառ:
Արած գավառ—96, 38:
Արածոյ կողմն—38, 111, 118, տ. Արած
գավառ:
Արածանի գետ—95, 34, 38, 42, 47, 52,
54, 59, 62, 72, 74, 91, 94, 96, 97,
107, 108, 110:
Արածանիի հովիտ—33, 62:
'Αράν—37, տ. Առանիս աւան:
Արամազդի մեհեան Դարանազեաց Անի-
ում—36, 39, 48, 49:
Արայի լեռն—86, 38, 110:
Արասաքս (Arasaxe) կայան—91, 39:
Արասի գետ—76, 38, 39, 46, 108:
«Արասի, որ է Ուլէա գաւառ»—76, 38,
108, 117:
Արարդ լեռն—75, 39, 60:
Արարատ լեռն—18, 31, 39, 53, տ.
Աղատ Մասիս լեռն:
Արարատյան դաշտավայր—35, 38, 65:
Արարտու, Arartu—39, 53, 93, տ. Արա-
րադ:

Αράξης, Araxes—38, տ. Արասի գետ:
Արաւրակ, Aauraka բերդ—93, 39:
Արաքս գետ—39, 41, 65, 74, 80, տ.
Երասխ գետ:
'Αρβάνισσα, տ. Արտաշան քաղաք:
Արբեւ քաղաք—49, տ. Դասն-գաւառ:
Արգաւան—39, տ. Արգաւա քաղաք:
Արգաւա քաղաք—92, 39:
'Արգաստ գետ—75, 39:
Արգաստովիտ կամ Արգաստեայ ուլիտ
գավառ—75, 39, 108, 117:
Արգէոս լեռն—71, 39:
Արգիշտիսիկի քաղաք—40, տ. Արմա-
ւիր:
Argistiuna քաղաք—39:
Արգիրոկաստրոն ամրոց—83, 39:
Արգուէլ[ը], որ է Մարգուլ[ը] աղագա-
ւառ—Ա5, 39, 102:
ճրճջջո, ճրճջջո Արգուէլի—39, տ.
նախորդը:
Արգուէլ գաւառ—39, 104, 119, 120, տ.
նախորդը:
Արգուէլու լեռն—Ա5, 39, 104:
Արգուէլի կամ Լիխի լեռնաշղթա—39, տ.
Արգուէլու լեռն:
Արգարի քաղաք—41, 58, 72, տ. Ար-
տաւէտ քաղաք:
Արգաշան—40, 41, 78, տ. Արտաշան
գավառ:
Արգանուք քաղաք—59:
Արգոզ աշխարհ—102:
Արգոզ աղագաւառ—Ա6, 39, 102:
Ա[ը]լոն աղագաւառ—102:
Ար-դոն գետ—Ա6, 39:
Արդլին քաղաք—72:
Արեբանոս քաղաք—96, 39, 44, 81:
Արեթուզայի լիճ (Lacus Arethusa)—
37, տ. Վանա լիճ:
'Αρέθουσα, Arethusa—37, տ. Առեստա-
ւան:
Արեւելեան Եփրատ (Մուրադ-սու) գետ—
38, տ. Արածանի գետ:
Արեւելեան Իրան—19:
Արեւելեան Խաբուր գետ—75, 39, 60,
61, 86:
Արեւելեան Հոռմեական կայսրութիւն—
13, 14, 18, 67:
Արեւելեան Վրաստան—83:
Արեւելեան Տիգրիս—36, 39, 50, 78, 86,
տ. Զերմ գետ:
Արեւիք գավառ—97, 39, 97, 109, 117:
Արեւմտեան Եփրատ—9, 12, 13, 18:
Արեւմտեան Եփրատ (Կարա-սու)—56:
Արեւմտեան Հոռմեական կայսրութիւն—
13, 14:
Արեւմտեան Վրաստան—26, 50:
Արեւմտեան Տիգրիս գետ—74, 33, 39,
62, 86:
Արեւմտեան Տիգրիսի արեւելեան աղբյուր-
ները—33:
Արգական գլուղ—41, տ. Արտաւազգա-
կան ավան:

Արգան գետ—74, 39, 90:
Արգան քաղաք—34, 39, 74, տ. Շուկա-
նարա:
Arzan-ar-Rum, Արզրում—58:
Arzanenae, Արզնարգիւն, Արզնի գա-
վառ—34, տ. Աղձն (Արզն) գավառ:
Արզնիք—39, տ. Արավրակ բերդ:
Արիարաթիա (Αριάραια) քաղաք—92,
39:
'Αριζία—80, տ. Երեզաւան:
«Արիսի»—38, տ. Արասի (Ուլէա) գա-
վառ:
'Αριστία (Arist[o]n) քաղաք Ասորիքում—
37, տ. Առեստաւան:
Արիք—14:
'Αρχαιοπόλις—41, տ. Արքեոպոլիս
քաղաք:
'Αρχαιόκερτα—35, տ. Անգղ ավան:
Արծիէ ('Αρτζικέ) ավան—95, 39, 55:
Արծիէ կղզի—95, 39, 45, 107:
Արծն քաղաք—58, տ. Կարին քաղաք:
Արծրունյաց Թագաւորութիւն—33:
Արծրունիք նախարարական տոհմ—33,
61:
Արձն—114:
Արկա քաղաք—92, 48:
Արկաթիակերտ ('Αρχαιόκερτα, Arca-
thiocerta) քաղաք—35, տ. Անգղ ավան:
Արղանա—Մարին քաղաք—93:
Արղանա-սու գետ—86, տ. Տիգրիս գետ:
Արղուն գետ—72, 90:
Արճակ լիճ—39, 40, տ. Արճիշակ լիճ:
Արճակ գլուղ—40, տ. Արճիշակ գլուղ:
Արճէշ քաղաք—95, 39:
Արճէշի ծով—39, 45:
Արճիշակ գետ—95, 39:
Արճիշակ գլուղ—40:
Արճիշակ լիճ—95, 39:
Արճիշակովիտ գավառ—95, 40, 109, 117:
Արմաւիր գլուղ—40:
Արմաւիրի տաճար—42:
Արմաւիր ('Αρμαύρα) քաղաք—85, 38,
40, 110:
Արմատան գլուղ—93, 40:
Armatana երկիր—40, տ. Արմատան
գլուղ:
Arme երկիր—35, տ. Անգղ-տուն:
Արմենիա ('Αρμενία, Armenia)—5, 19,
25:
Armenia interior—24, 44, տ. Բարձր
Հայք:
Armenia Maior—15, 66, տ. Մեծ
Հայք:
Armenia Minor—66, 88, տ. Փոքր
Հայք:
'Αρμενία Μεγάλη—66, տ. Մեծ Հայք:
'Αρμενία Μικρά—88, տ. Փոքր Հայք:
Armenia Prima—37, 44, 78, տ. Առա-
ջին Հայք:
Armenia Profunda—84, տ. Տայք:
Armenia Secunda—51, տ. Երկրորդ
Հայք:

Armenia Tertia—51, տ. Ծրրորդ Հայք:
 Armenia Quarta—57, տ. Զորրորդ Հայք:
 Армения Великая—66, տ. Մեծ Հայք:
 Ἀρμενίων ὄρη—50, 67, Հայկական լեռ-
 ներ:
 Ἀρμενίων πύλων—50, տ. Դրունք Հայոց:
 Արմինիյան անցք (Arminian)—50, 72,
 80, տ. Դրունք Հայոց:
 Արմյանկա գետ—44, տ. Բերան Երաս-
 խալ:
 Արմն գետ—32, 102, տ. Աղան-դոն գետ:
 «Արմն [որ է] Հայք»—14, 26, 115:
 Արմտան Մեծ և Արմտան Փոքր գյուղեր—
 40:
 Արմտաններ գավառակ—40, տ. Արմտան
 գյուղ:
 Արշակունիք Հայոց՝ արքայական հարբս-
 տություն (62—287 թթ.)—5, 20, 21,
 22, 23, 33, 34, 35, 36, 41, 48, 49,
 52, 56, 60, 66, 74, 80, 81, 82:
 Արշակունիք Մազթթաց՝ արքայական հա-
 րբստություն Աղվանից դահի վրա—
 77:
 Արշակունյաց Հայաստան—21, 24, 48:
 Արշակունի թագավորների տոհմական
 դամբարանը Անի-Կամախում—48:
 Արշամաշատ գավառ—40, 43, 116, տ.
 Բալահովիտ գավառ:
 Արշամաշատ (Ἀρσαμόσατα) քաղաք—93,
 40:
 Արշամունիք գավառ—94, 40, 116:
 «Արշաիր» տոհմանուն—40:
 Արշարունիք գավառ—85, 40, 51, 107,
 110, 118:
 *Արշոցան—36, տ. Արշոցք գավառ, 110:
 Արշոյ-Առիճ լեռն—85, 40:
 Արուստան—74, 14, 27, 40, 66, 68,
 69, 71, 113, 118:
 Արուխտ գյուղ—45, տ. Յուրտա:
 Արսախա գետ—38, տ. Արածանի գետ:
 Arubana աստվածուհու սրբավայր—39,
 տ. Արեբանոս վայր:
 Արսեաց փոր կամ Ասեաց փոր գավառ—
 84, 40, 110, 118:
 Ἀρσής αἰών, Ἀρσής [ση] γή—39, 45, տ.
 Արճիշակ լիճ:
 Արսիս գյուղ—84, 40:
 Արսլան-բողազ լեռնանցք—50, տ. Դրունք
 Կիլիկիոյ:
 Արսլան-դաշ գյուղ—74, տ. Ոսղարա
 գյուղ:
 Արտադերս (Ἀρτάγεῖρα) ամրոց—85, 40:
 Արտազ գավառ—96, 40, 62, 64, 109,
 117:
 Արտալեսոն ամրոց (Ἀρταλέσων)—94,
 40, 55:
 Արտահան գավառ—85, 40, 41, 59, 89,
 104, 109, 118, 119:
 ԶԻՆՆԱՆԻ, ԶԻՆՆԱՆԻ Արտահանի, Արտա-
 նանի—40:
 Արտահան քաղաք—85, 41, 89:

Արտամես գյուղ—41, տ. Արտաշեսնան
 ալան:
 Արտանի —41:
 Ἀρτάνοσα—* Ἀρβάνοσα—41, տ. Ուր-
 բնիսի:
 Արտաշատ, Ἀρτάξατα, Ἀρταξάστα, Ar-
 taxata—96, 33, 38, 41, 42, 49, 74,
 97, 111:
 Արտաշեսնան, որ է Արտաւանհան ալան—
 95, 41, 109:
 Արտաշեսնան, որ է Արտաւանհան գա-
 առ—95, 41, 51, 62, 117:
 Արտաշեսյան՝ Հայոց արքայական հա-
 րբստություն—21, 36, 66, 71:
 «Արտաշեսնան» սահմանաբարեր—21, 22,
 23:
 «Արտաշիրական» սահմանաբարեր—22,
 23:
 Արտաւազական ավան—86, 41:
 Արտաւազայ ապարանք—41, տ. Արտա-
 ւազական:
 Արտաւանհան գավառ—41, 62, տ. Ար-
 տաշեսնան գավառ:
 Արտաւէտ քաղաք—98, 41:
 Ἀρτέμινα քաղաք—39, տ. Արեբանոս:
 Արտի կղզի—95, 41, 45, 108:
 Արտեր կղզի—41, 45, տ. Արտի կղզի:
 Արտիմեդ—82, տ. Վաղարշապատ:
 Արտին լեռն—85, 41:
 Արտենի—41, տ. Արտին լեռն:
 Արտոս լեռն—95, 41:
 Արտոս-դաշ—41, տ. Արտոս լեռն:
 Արտովա գյուղ—83, տ. Վերիսա քաղաք:
 Արտունկն—Արփունկն—41, տ. Արփանեալ
 գետ:
 Արուանդունիներ—51, տ. Երուանդունի-
 ներ:
 ar-Ryhai—75, տ. Եղեսիա:
 Արցախ նահանգ—86—87, 34, 41, 46,
 52, 60, 62, 66, 70, 71, 77, 80, 82,
 88, 89, 106, 109, 117, 118, 120:
 «Արցախային»—41 ծան., տ. Արցախի
 բարբառ:
 Արցախի բարբառ (այժմյան Հարաբադի
 բարբառը)—41:
 Արփա գետ—41, 73, տ. Արփանեալ գետ:
 Արփա լիճ—78:
 Արփադ քաղաք—72, 41:
 Արփանեալ ավան—41, 73, տ. Արփա-
 նեալ գետ:
 Արփանեալ գետ—96, 41, 73, 111:
 *Արփանեական (Արփունկն)—41, տ. Ար-
 փանեալ գետ:
 Արփա-շալ—52, 78, տ. Զարիշատ Վա-
 նանդի ավան:
 *Արփունկն—41:
 Արբայից գառն—41, 71, 108, 117, տ.
 Մոկք Առանձնակ գավառ:
 Արբէնոպոլիս քաղաք—85, 41:
 Արբունական երկիր—71, տ. Մոկք
 Առանձնակ գավառ:

Արքունի ոստան—36, տ. Այրարատ նա-
 հանգ:
 Աւագն Անտիոք քաղաք—72, 41:
 Աւագով աշխարհ (Ἀβαζγοί, Ἀβασκοί,
 Abasges)—85, 86, 41, 101:
 Անիկ ամրոց—94, 42:
 Անիկ գյուղ—42, 61:
 *Ἀβυκον—42, տ. Անիկ ամրոց:
 Ասուրք ազգագաւառ—85, 42, 102:
 Ափխազիա երկիր—41, 42, 77, տ. Աս-
 զով աշխարհ:
 Ափխազք ազգագաւառ—85—86, 42,
 101:
 Ֆեռնան Ափխազի—42, տ. Ափխազք:
 Ափշերոն թերակղզի—43:
 Ֆեթուլլեթի Ափշիլէթի—42, տ. Ափշիլէթ:
 Ափշիլէթ, Ափշեղք (Ἀψυλοί) ազգագա-
 ւառ—84, 42, 101:
 Ֆեթուլլեթի Ափշիլէթի—42, տ. Ափշիլէթ:
 Ափսնը (Αψηνί)—42, տ. Ափշիլէթ:
 Ափրիկէ, Աֆրիկա—10, 13, 15, 18, տ.
 Լիբիա:
 Աքաղայու կատար լեռն—32, տ. Ակա-
 նիս լեռն:
 Բաբելոն—19:
 Բաբելոն—42, 44, տ. Մմբատաւան:
 Բաբելոնցոց աշխարհ—16, 114:
 Բաբելոնիա—113:
 Babyloniae—16:
 Babbī—60, տ. Kurti:
 Բագանք—42, տ. Բագականք:
 Բագառիճ կամ Բագայառիճ գյուղ—94,
 42, 49:
 Բագառու գետ—42, տ. Բագարվան գետ:
 Բագարան ավան—85, 42:
 Βα[γα]ρίτζα—42, տ. Բագառիճ գյուղ:
 Բագարվան կամ Բաջարվան (Betziruan)
 —32, 42, տ. Բագաւան կամ Աթշի-Բա-
 գուան:
 Բագարվան գետ—42:
 Բագավանի Սուրբ Հովհաննէս Մկրտչի
 գմբեթավոր բազիլիկան—72:
 Բագաւան կամ Աթշի-Բագուան գավառ—
 42:
 Բագաւան կամ Բագուան ավան—95, 42,
 72:
 *Բագարաւան—42, տ. Բագաւան:
 Baguana—42, տ. Բագաւան:
 Բագրաս բերդ—49, տ. Դրունք Ասորոց:
 Բագրատունի Հայոց արքայական հարբս-
 տություն—85:
 Բագրատունի Վրաց արքայական հարբս-
 տություն—84:
 Բագրեւանդ կամ Բագրաւանդ գավառ—
 95, 42, 110, 118:
 Բագրիւանդ գետ—95, 42, 110:
 Բագուան գյուղ—110:
 Բաղանա անապատ—113:
 Բաղալէթ գավառ—86, 42, 61, 104,
 119:
 Ծառալեթի Բաղալէթի—42, տ. Բաղալէթ
 գավառ:

Բաղալէթի գյուղ—42:
 Բաղալէթի լիճ—42:
 Բաղար—32, տ. Աթինա:
 Բաղար-շայ—42, տ. Բագարիան գետ:
 Bazgun—42, 43, տ. Բազկանք:
 Բազկանք կամ Բազկան ազգագրաւո—
 19, 25, 34, 37, 42, 43, 48, 57, 62,
 63, 102, 120:
 Բաթման-սու—38, 79, 89, տ. Քաղիթ
 գետ:
 Balabitenae—43, տ. Բալանովիտ գա-
 վառ:
 Բալար—45, տ. Բլաթ (Թուր):
 Βαλαχελισα—44, տ. Բաղաղէշ բերդ:
 Բալահովիտ գավառ—93, 24, 40, 43, 107,
 116:
 Բալասական—114, 115:
 Balasakan—43, 88, տ. Բաղասական
 դաշտ:
 Balasagan—88, տ. Փայտակարան նա-
 ճանգ:
 Բալլի-գյուղ լիճ—46, տ. Գալլատու լիճ:
 Բալիթէս—113:
 Բալհար—43, տ. Բաղան-ոռտ ավան:
 Բալհար գավառ—43, տ. Բաղան-ոռտ
 գավառ:
 Բալհար գետ—44, 81, տ. Բաղան-ոռտ
 գետ:
 Բալու բերդ—93, 43:
 Բախլաւար գյուղ—51, տ. Երուանդա-
 շատ:
 Բակուրակերտ (Բաքրան) ավան—96, 43,
 44:
 Բաղաբերդ ամրոց—97, 43:
 Բաղաղէշ բերդ—95, 44, 107:
 Բաղաղէշ գետ—94, 44:
 Բաղանիք արքունականք—82, տ. Վալկու-
 նիք ջերմուկք:
 Բաղան-ոռտ ավան (Բալհար)—93, 43:
 «Բաղան-ոռտ, որ է Ռոտ-ի-Բաղա գա-
 ւառ»—98, 43, 109, 117:
 Բաղան-ոռտ գետ (Ռոտ-ի-Բաղա)—98,
 43, 44:
 Բաղասական երկիր—26, 42, 57, 88, 93:
 Բաղասական դաշտ—97, 43, 44, 48:
 Բաղեշ բերդ—44:
 Բաղէշ (Բիթլիս) քաղաք—44, 63, տ. Բա-
 ղաղէշ:
 Բաղէշ գետ (Բիթլիս-սու)—47, տ. Բա-
 ղաղէշ գետ:
 Բաղըր-փաշա-դաղ—76, տ. Պախր լեռն:
 Բաղին գյուղ—76, տ. Պաղին բերդ:
 Բաղք գավառ—97, 44, 109, 117:
 Բամաու-Կուղ գյուղ—89, տ. Քիշ քա-
 ղաք:
 Տամրակաձոր—85, տ. Տաշիր գավառ:
 Բալազնիշ Լին—49, տ. Դարոյնք բերդ:
 Բալան գյուղ—77, տ. Պիանք:
 Բալուրթ—44, տ. Բաբերդ:
 Բալզանք—42, տ. Բազկանք:

Baylakan—43, տ. Փայտակարան քա-
 ղաք:
 Բայտերդ ամրոց—94, 44:
 ՆՅՏԵ Բանա—43, տ. Բանակ ավան:
 Բանա գետ—113:
 Բանակ ավան—44, տ. Բերդաց փոր գա-
 վառ:
 Բանակի (Փենեք) շրջան—44, տ. Բերդաց
 փոր գավառ:
 Բանդիմաճի գետ—37, 98, տ. Առնա
 գետ:
 Բաշեթ-դաղ—77, տ. Պաշատ լեռն:
 Բաշ-կալե ավան—33, 62, տ. Հադամա-
 կերտ:
 Բաշ-Շորագյալ գյուղ—74, տ. Շիրակա-
 ւան:
 Բաշարվան գյուղ—32, 42, տ. Բագաւան
 (Աթլի-Բագաւան):
 Բաշունայիս—36, տ. Ապահունիք գա-
 վառ:
 Բառադա գետ—113:
 «Բառաղէշ»—44, տ. Բաղաղէշ բերդ:
 Բառիգակովիտ գավառ—44:
 Բասարգեշարի շրջան—80, տ. Սաւոք
 կամ Սոքք գավառ:
 Բասեան, Բասեն գավառ—94, 44, 56,
 79, 107, 118:
 Բասեն ավան—94, 44, 82, 109:
 Բաւիլիկէ-Թերմէ (Βαυιλικά θερμά) ա-
 վան—91, 43:
 Բասլաց ազգ.—102, 103:
 Բարադոստ մահալ—35, տ. «Ալլի, որ է
 Կուրիճան գաւառ»:
 Բարանդուղ-շայ—65, տ. Մարի գետ:
 Բարբալիսոս (Βαρβαλισός) քաղաք—73,
 44:
 «Բալանիտիս»—44, 113, տ. Բարբա-
 լիտիս:
 Բարդա, Բարդա—77, տ. Պարտաւ քա-
 ղաք:
 ՃԵՐԾԵՅՈ Բարդալի—77, տ. Պարտաւ
 քաղաք:
 Բարդիկ—77, տ. Պարտէլ ավան:
 Բարդիկ-շայ—77, տ. Պարտէլ գետ:
 Բարդիկ գյուղ—77, տ. Պարտէլ ավան:
 Բարդող լեռն—95, 44:
 Բարդուղիմոսի վանք—33, 34, 39, 44,
 81, տ. Արեւանոս քաղաք:
 Բարդանդ քաղաք—81, տ. Սպանդա-
 րան—Պերոթ գավառ:
 Բարլա, *Ba[γα]րլա—42, տ. Բագառիճ
 գյուղ:
 Բարլալ-դաղ—77, տ. Պարխար լեռնիք:
 Բարձր Հայք (Կողմն Կարնոյ) նահանգ—
 93—94, 24, 28, 33, 35, 37, 44, 48,
 49, 50, 58, 60, 64, 69, 70, 71, 73,
 81, 88, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98,
 105, 110, 116, 118:
 Բարսալա ամրոց, Βαρζαλώ, Barzalo—73,
 44, 72:
 Barsua—77, տ. Պարսկահայք նահանգ,

Բարվարի դավառ—78, տ. Ջերմաձոր
 գավառ:
 Բացք կամ Մովա—Թուշ ցեղ—88, տ.
 Փասխ:
 «Բաքան»—44, տ. Բաք[ր]ան (Մանանդ)
 գավառ:
 «Բաքանք»—42, տ. Բազկանք:
 Բաք[ր]ան (Մարանդ) գավառ—96, 44,
 65, 109, 117:
 Բաքրան գյուղ—42, տ. Բագարան:
 Բաքրան ավան—43, 44, 88, տ. Բակու-
 րակիրտ:
 Βεαρβαέν—40, տ. Արուստան գաւառ:
 Beð Däsen—49, տ. Դանն-գաւառ:
 Բեթմանին—53, տ. Թման գյուղ:
 Beð Moksaije—71, տ. Մոկէ նահանգ:
 Βελαβιτηνί—43, տ. Բալանովիտ գաւառ:
 Բելեդ-Սինչար քաղաք—74, տ. Շնգար:
 Բել-սար լեռ—62, տ. Հայք ամրոց:
 Բեդ կամ Բեխ գավառ—97, 44, 105, 120:
 Բեդամէշ—44, տ. Բաղասական դաշտ:
 Բեմադա լեռն—73, 44, 114:
 Բենարիլ—71, տ. Բնարեղ ամրոց:
 Beth Arabāyē—40, տ. Արուստան
 գաւառ:
 Բեռիա (Խալիւրն) քաղաք—92, 44, 59,
 112:
 Բերան Երասխայ—98, 44:
 Բերդարակ վիճակ—40, տ. Արսեաց
 փոր գավառ:
 Բերդակուր գյուղ—75, տ. Ուտի Առանձ-
 նակ գավառ:
 Բերդաձոր կամ Բերձոր գավառ—97, 44,
 45, 105, 109, 117, 120:
 Բերդաց փոր գավառ—95, 44, 45, 110,
 118:
 Բիրդեսուր-շայ—53:
 Բերդկունք ամրոց—97, 45:
 Բերդիկ ամրոց—95, 45, 110:
 Բերդիկ գյուղ—45, տ. Բերդիկ ամրոց:
 Բերդիկ-շայ—77, տ. Պառտիս գետ:
 Բերդուս ամրոց—77:
 Բերենիյան գյուղ—44, տ. Բարսալա ամ-
 րոց:
 Բերթա—50, տ. Էրծոյ գաւառ:
 Բերկրացոց (*Բերկ[երե]ացոց) գա-
 ւառ—61, տ. Կրկրեաց գաւառ:
 Բերկրի քաղաք—37, տ. Արեւանի գա-
 ւառ:
 Բղաբղէ (Βηγαβδη) քաղաք—75, 45, 113:
 Բղիթի գետ—42, 61, տ. Կուտարսի գետ:
 Բղիթի լեռնաշղթա—61, տ. Կ[ու]տարս
 լեռն:
 Բզնունեաց ծով—95, 45, 106, 107, 108,
 109:
 Բզնունիք գավառ—95, 39, 45, 55, 56,
 86, 107, 116:
 Բզնունիք նախարարական տոհմ—45:
 Բզրալի Գոմ գյուղ—38, տ. Ասպակու-
 նեաց ձոր գավառ:
 Բիաինա կամ Բիաինիլի—79, 82, տ.
 Ռշտունիք գավառ:

Բիբլիոս քաղաք—113:
 Բիբլիս-սու—44, 47, տ. Բաղադէշ գետ:
 Բիբլիսի կամ Մահվա լեռնանցք—34, 47:
 63, տ. Չորապահակ:
 Բիբլիս քաղաք—44, տ. Բաղադէշ:
 Բիլիքի երկաթուղային կայարան—76, տ.
 Չողայ քաղաք:
 Ծոթցոնտա Բիճվինթա—77, տ. Պիտիւնտ:
 Բինգյոլ-գաղ—80, տ. Բիւրակն լեռան:
 Բինգյոլ-սու—40, տ. Բիւրակն գետ:
 Բիւրիտոս քաղաք—113:
 Բիւրակն գետ—40, տ. Արշամունիք գա-
 վառ:
 Բիւրակն լեռան—65, 80, տ. Սերմանց
 լեռան:
 Բիւրիթուն—63, 84:
 Բիւրեշիկ գյուղ—77, տ. Պիտոս ավան:
 Բլանդոս գյուղ—92, 45:
 Բլուր գյուղ—63, 45:
 Բղաթ (Թուր) քաղաքիկ—95, 45, 114:
 Բլուզանդական կայարանություն—21, 24,
 26, 67:
 Բղիբի գետ—42:
 Բլուզանդական Հայաստան—25, 58, 118:
 Բլուզանդիա—5, 9, 20, 24, 27, 44:
 Բնաբեղ ամրոց—94, 45, 71, տ. Միջա-
 գետք Հայոց:
 Բլուզիւք-դերեք—65, տ. Մեզադոս-պոտա-
 մոս գետ:
 Βόας—32, տ. Ակամախ գետ:
 Բողունիք գավառ—95, 45, 109, 117:
 Բողիսի ավան—59, տ. Սիսոէթ գավառ:
 Բոխա—45, տ. Բողիս գավառ:
 Բոխա գետ—45, 63, տ. Բողիս գետ:
 Բողարու-չալ—43, տ. Բողարու գետ:
 Բողարու-քենդ գյուղ—43, տ. Բաղան-
 ոտ ավան:
 Բոլհառու գետ—43, 44, տ. Բաղան-ոտ
 (Ռոտ-ի-Բաղա) գետ:
 Բոլնիսի Ս. Սիոնի տաճար—45:
 Բոլնիս, Բողնիս ավան—66, 45:
 Բոլնիս—Խաչէն գյուղ—45:
 Բոլնիս, Բողնիս գետ—66, 45:
 Ծոլմոնոսի եզր Բոլնիսիս-Խեմի—45, տ.
 Բողնիփոր գավառ:
 Ծոլմոնոսի Կալո Բոլնիսիս ծղալի—45,
 տ. Բոլնիս գետ:
 Βολών—45, տ. Բողբերդ ամրոց:
 Բոհտան-սու—36, 50, 78, տ. Արենկյան
 Տիգրիս գետ:
 Բողբերդ ամրոց—64, 45:
 Բողլան գետակ—63, 76, տ. Ձիւնկերտ
 քաղաք:
 Բողիս գաւառ—64, 45, 110:
 Բողիս գետ—66, 45, 83, 87, 110:
 Ծոլմոնոս յալափ Բոստան-քալաքի—75,
 84, տ. Ոստան քաղաք և Ռոսթափ:
 Բողնիփոր գավառ—48, 87, 104, 118,
 119:
 Buana—82, տ. Վան քաղաք:
 Բուդուշտուն գյուղ—62, տ. Հերակլուպո-
 լիս:

Buzurg Armenan—66, տ. Մեծ Հայք:
 Բուծունիք գավառ—95, 45, 109, 117:
 Բուլաման—78, տ. Պողեմոնիոն քաղաք:
 Բուլանքի շրջան—62, տ. Հարք գավառ:
 Բուլխա գաւառ—110:
 Բուլա-կալա—45, տ. Բողբերդ ամրոց:
 Բուլկար—101:
 Ծոլմոնոս յալափ Բուդաթա-ղուրի—45,
 տ. Բողբերդ ամրոց:
 Բուլանկակ քաղաք—82, տ. Վառաշան
 քաղաք:
 Բուն Աղուանք—120:
 Բուն Մարդաստան գավառ—95, 45, 75,
 109, 117:
 Բլ[ն]իչիսաց ազգ.—102:
 Բուրգ—72, տ. Նիկոպոլիս քաղաք:
 Բորշոմի շրջան—53, տ. Թար կամ Թոր
 գաւառ:
 Բոնակապան գյուղ—94, 46:
 Բոնակապան (Փրոնեկապան) լեռնանցք—
 64, 45, 46:
 Βρεσσός—50, տ. Երեզաւան քաղաք:
 Գաբառու բազինք մեհեան—93, 46, 51:
 *Γάβαροι βρομοί—46, 51, տ. Գաբառու
 բազինք:
 Գաբառու դաշտ—98, 46:
 Գաբեղեանք գավառ—95, 40, 46, 110,
 118:
 Գաբեղեանք նախարարական տոհմ—46:
 Գաբիթեան գավառ—96, 46, 109, 117:
 Գաբիթեան լիճ—58, տ. Կապուտան լիճ:
 Գաբուլա (Gabal, Gabbul) գյուղ—92,
 46:
 Գագայ սուրբ Սարգիս վանք—57, տ.
 Կանգարք գավառ:
 Γάλατα, Γαλα—46, տ. Գանձակ Շահաս-
 տան:
 Գաղիւրա ավան—62, 46:
 Գաղրիկ ամրոց—96, 46:
 Գաղրիկեան կամ Գաղրիկան գավառ—
 96, 46, 109, 117:
 Γαυτάρα ավան—47, տ. Գետառու գավառ:
 Γαυτάρα գետ—47, տ. Գետառու գետ:
 Gal—89, տ. Գաղ (Բեղ) գաւառ:
 Գալիլիացոց ծով—113:
 Գալանեի մատուռ Վաղարշապատում—
 82:
 Գաղմա—Կախեթի (Հալնկուլս Կախեթ)—
 54, 73:
 Գամիրք գյուղ—92, 46:
 Գալլ-գետ—62, 46, 49, 51, 53, 76, 80,
 88, 100, 106, տ. Լիկոս, Թերմոդոն
 գետ:
 Գալլ գետ (երզնկայի)—93, 46:
 Գալլաթագոտ լեռան—46, 76, 99, 106,
 տ. Պախր:
 Գալլատու լիճ—95, 38, 46, 106 ծան. 1,
 111:
 Գալլե-դրոնք լեռնանցք—38:
 Գանդոս գետ—45, տ. Բլանդոս գյուղ:

Գանձակ Շահաստան—97, 39, 46, 114
 ծան. 1:
 Գանձակ գաւառ—96, 46:
 Գանձակ քաղաք—46:
 Գանձասարի վանք—34, տ. Աղուան ամ-
 րոց:
 Գաշք ազգ (Γασηδο, κασογι)—101:
 Gaurahi—47, տ. Գաւրէք գաւառ:
 Գաւրէք գավառ—107:
 Գառաճ (Գա-ռաճ) գետ—97, 46, 57:
 Գառնի բերդ—66, 31, 46:
 Գառնի գաւառ—95, 46, 89, 109, 117:
 Գառնի գյուղ (Գարանաղի գավառում)—
 93, 46:
 Գառնիձոր լեռնանցք—96, 46:
 Զահոնո, Գաշխանի—45, 87, տ. Յուրտաւ
 քաղաք:
 Գաշենագետ (Մաշակերա)—66, 45, 46,
 87:
 Գաշենք—45, 87, տ. Յուրտաւ քաղաք:
 Գաւազք ազգագաւառ—67, 89:
 Գաւառ, Գաւառնի—47, տ. Գեղաքունի
 աւան:
 Գավառ նահիւ—75, տ. Որսիրանք գա-
 վառ:
 Գավառ-սու գետ—75, տ. Որսիրանք գա-
 վառ:
 Գաւթարյան դաշտավայր—46, տ. Գա-
 բառու դաշտ:
 Գաւթենէ (Gaugenae) ավան—92, 47:
 Գաւթք գավառ—93, 47, 116:
 Գարգար գետ—97, 46, 71, 77:
 Գարգարացոց դաշտ—97, 44, 46, 92:
 Զառաձաձոն Գարգարանի—46, տ. Գարգ-
 ման գավառ:
 Գարդման ամրոց—66, 46:
 Գարդման գավառ—66, 46, 47, 105, 109,
 118, 120:
 Գարդմանաց նախարարական տոհմ—46,
 75:
 Գարդման (Գարդման-չալ) գետ—47, 58,
 62:
 Γαρύψ—47, տ. Գաւթէք գաւառ:
 Գարմական—114:
 Գարիսա ավան—61, 47:
 Գելաբու գյուղ—47:
 Զլաթլոն Գելաբունի—47, տ. Գեղա-
 բունի գավառ:
 Γελοί—47, տ. Գեղ կամ Գել ցեղ:
 Գելան—114 ծան. 1:
 Գելգիտ-չալ—46, 75, 80, տ. Գալլ-գետ
 (Լիկոս, Թերմոդոն):
 Գեղ լեռան—66, 31, 47, 111:
 Գեղ կամ Գել ցեղ—47:
 Գեղառու գավառ—68, 47, 105, 119:
 Գեղառու գետ—68, 47:
 Գեղայք ցեղ—98, 47:
 Գեղաքունաց ծով—66, 47, 106, ծան. 1,
 109:
 Գեղան երկիր—98, 47, 115:
 Գեղաքունի ավան—66, 47:

Գեղաբունի գավառ—**Բ6, 47, 109, 117:**
 Գեղաբունիք—**47, տ. Գեղաբունի գավառ:**
 Գելաբու կամ Քյալվա գյուղ—**47, տ. Գեղաբունի գավառ:**
 Գելք երկիր—**115:**
«Գեղեցիկ դաշտ» (Καλὴπεδία)—**43, տ. Բալահովիտ գավառ:**
 Գեղի գետ—**43, տ. Բաղաբերդ ամրոց:**
 Գեղամաղան (Աղմաղան) հրաբխային զանգված—**47, 64:**
 Գեղամանց լեռինք—**Գ8, 47:**
 Գեոք-չայ գետ—**62, տ. Կոկիսոն գետ:**
 Գետահու գավառ—**119:**
 Գետուա ազգադ.—**102:**
 Գետուա գետ—**102:**
 Գեսի գյուղ—**58, տ. Կասէ գյուղ:**
 Գետառ-սու—**38, տ. Արասի գետ:**
 *Գետ—Արասի—**38, տ. Արասի գետ:**
 Գեղաբերդ ամրոց—**Բ5, 47:**
 Գերան-չայ—**37, տ. Առան-ոտ գետ:**
 Գերմանիկ (Մարաշ) քաղաք—**Դ2, 47, 65:**
Γερμανία—**47, տ. Գերմանիկ:**
Γερμανός ποταμός ամրոց—**88, տ. Փոսս-դուն:**
 Գէտառու գաւառ—**Բ7, 47:**
 Գէտառու գետ—**Բ7, 47, 105:**
 Գզէխ—**47, տ. Գզեղի գյուղ:**
 Գզեղի գաւառ—**Գ4, 47, 107, 116:**
 Գզեղի գյուղ—**Գ4, 47:**
 Գըզալ քաղաք—**Բ7, 47, 105:**
 Գերջանիս գյուղ—**58, տ. Կերճանիս գավառ:**
Гид-су—**59, տ. Կիթ-Ջուր գետ:**
 Գիլանայ գաւառ—**58, տ. Կասպիական դրունք:**
 Գիլանի լեռնաշղթա—**67, տ. Գեղմանց լեռինք:**
 Գիլգիլ-չայ—**55, 56, 74, տ. Նիրս ամրոց:**
Gilzanu երկիր—**47, տ. Գզեղի գաւառ:**
 Գիլան—**47, տ. Գիլան:**
 Գիլանցիներ—**47, տ. Գեղաք:**
 Գինեկ գետ (Գինեկ-սու)—**Գ4, 40, 47, 59, 62:**
Գինոյ բլուր (այժմ Кырмызы-тапа)—**47:**
 Գինոյ գետ (այժմ Կարա-սու)—**47:**
 Գինեզոյն գետ—**47, տ. Գինոյ գետ:**
 Գիշ գյուղ (Շաքէի)—**Բ7, 48:**
 Գիշ գյուղ (Վարանդաի)—**Գ7, 48:**
 Գիրեսուն նավահանգիստ—**88, տ. Կերասունտ:**
 Գիրեսուր—**46, տ. Գառնիձոր լեռնանցք:**
 Գիլավոր Կովկասյան լեռնաշղթա—**25, 60, 73, 87:**
 Գղուարք ազգագաւառ—**Բ6, 48:**
 Գյալուր-դաղ—**34, տ. Ամանոս լեռան:**
 Գյուլե—**59, տ. Կող գավառ:**
 Գյուլե լեռ—**59, տ. Կող լեռան 59:**
 Գյուլյու—**50, տ. Նղիզի լիճ:**
 Գյուլջուկ լիճ—**57, տ. Մովք լիճ:**
 Գյուլջուկ կղզի—**56, տ. Մովք կղզի:**

Գյուլբիլ-գերի—**32, տ. Ազնուացձոր գավառ:**
Гюрджевик գյուղ—**61, տ. Կրճունիք գավառ:**
 Գյոք-չայ—**58, տ. Կեսիոս գետ:**
 Գյոք-սու—**86, տ. Տուարածատափ գավառ:**
 Գյոքսուն—**59, տ. Կոկիսոն քաղաք:**
 Գյուգանց գյուղ—**48, տ. Գուկանց ավան:**
 Գյուլաբերդ գյուղ—**47, տ. Գեղաբերդ ամրոց:**
 Գյուլիստան գավառ—**34, տ. Աղուէ գավառ:**
 Գյուլիստան մելիքանիստ գյուղ—**34, տ. Աղուէ ամրոց:**
 Գյուլմուշ-խանն ավան—**39, տ. Արգիրոկաստրոն ամրոց:**
 Գյուլմի (Գումբրի) քաղաք—**61, տ. Կումայրի քաղաք:**
 Գյուրուն քաղաք—**47, տ. Գաւրէնէ ավան:**
Гωγαργνή—**48, տ. Գուգարք նահանգ:**
 Գնթունի նախարարական տոհմ—**72, 89:**
 Գոգովիտ կամ Կոգովիտ գավառ—**38, տ. Ասպակունեաց ձոր գավառ:**
 Գոգարենն երկիր—**67, տ. Գուգարք:**
 Գոգերձական լեռնանցք—**Բ5, 47:**
 Գոգերձի—**47, տ. Գոգերձական:**
 Գոմբորի գյուղ—**50:**
 Գոհանամ գագաթ—**80, տ. Սեպուհ լեռան:**
 Գոդթն ավան—**48, տ. Գոդթն գավառ:**
 Գոդթն գավառ—**Գ6, 48, 74, 92, 117:**
 Գոդթն գինեկ—**109:**
 Գոմ Բժրայրի—**38, տ. Բղրայրի Գոմ գյուղ:**
 Գոմեր (Սարըշ) գյուղ—**81, տ. Սիրիխա:**
 Գոռոզու բերդ—**70, տ. Մեւ Նաբանդ:**
 Գոռաթի գետ—**Ա5, 48:**
 Գոռաթի գյուղ—**48, տ. Գոռաթիս-խեւ գավառ:**
 Գոռաթիս-ծղալի—**48, տ. Գոռաթի գետ:**
 Գոռաթիս-խեւ գավառ—**Ա5, 48, 104, 119:**
გოგანთის ხევი Գոռաթիս-խեւի—**48, տ. Գոռաթիս-խեւ գավառ:**
«Գոռաթիս-խեւ»—**48, տ. Գոռաթիս-խեւ գավառ:**
Горбичъ, Горбосъ—**60, 67, տ. Կոր-դուր գավառ:**
«Գորգովաթիս»—**48, տ. Գոռաթիս-խեւ:**
Gorneae ամրոց—**46, տ. Գառնի:**
 Գորի քաղաք—**48, 78, տ. Գաշտի Դուան:**
 Գորիսի շրջան—**61, տ. Նաբանդ գավառ:**
 Գուգարաց ըզնչլուծին—**36, 40, 45, 48, 54, 55, 56, 57, 59, 63, 65, 70, 71, 73, 77, 78, 83, 85, 86, 87, 89, 90, 95:**
 Գուգարք նահանգ—**Բ5—Բ6, 40, 45, 43, 59, 65, 67, 70, 71, 73, 77, 78, 86, 87, 90, 92, 96, 98, 99, 106, 109, 118, 119, 120:**

Գուղամակարք ազգագաւառ—**Ա6, 48, 56, 84, 102, 110, 119:**
 Գուղամակարիս Արագլի կամ Սն Արագլի գետ—**48:**
გუგამაკარი Գուղամակարի—**48, տ. Գուղամակարք:**
 Գու[է]ր[ի]ս-ձիւրի գավառ—**Ա6, 48, 104, 119:**
გუგაროს ძივი Գուգարքիս ձիւրի—**48, տ. Գուգարիս-ձիւրի գավառ:**
 Գուգուլա գյուղ—**Բ6, 48, 89:**
 Գունդուսա (Gundusa) գյուղ—**Գ2, 48:**
 Գունիսա (Gunissa) ավան—**Բ3, 48:**
 Գուկանց ավան—**Գ5, 48:**
 Գուկանց գավառ—**Գ5, 48, 51, 62, 109, 117:**
 Գուգարէթիս-ծղալի գետ—**53, տ. Թար-գաւառ:**
Gurgan—**83, տ. Վիրք:**
 Գուրիա—**54, տ. Լազիկէ:**
Գուրզան (Gurzan)—**25, 83, տ. Վիրք:**
 Գուա կղզի—**102:**
 Գաիշ վանք—**70, 89, տ. Քթիշ ամրոց:**
Դագոնա (Dagona) ավան—**Գ2, 48:**
 Դադի կամ Նուրուշկիս երկիր—**71, 85, տ. Իշայր գավառ և Տատիկ գավառ:**
 Դալառ գավառ—**Գ5, 48, 107, 116:**
 Դալի-չայ—**33, տ. Ալի գետ:**
 Դալմատիա—**15:**
«Դանանք»—**79, տ. Ռանանք:**
 Դամասկոս քաղաք—**113:**
Դանդաքսենէ (Dandaxenae) գյուղ—**Գ2, 48:**
 Դաշտ-Ի-Բազկան գավառ—**42, 62, 105, 120, տ. Նեչերի գավառ:**
 Դաշտ-Ի-Բաղասական, Դաշտ-Ի-Բաղասական—**42, 43, տ. Բազկանք ազգագաւառ:**
«Դաշտ-Ի-Բաղական»—**42, 43, 48, տ. Բաղասական դաշտ:**
 Դաշտն Դուան գավառ—**45, 48, 49, 104, 119:**
 Դաշքեսանի (Քարճատի) հանքեր—**99:**
Dasin—**49, տ. Դան-գաւառ:**
Դասկուսա (Dascusa) ավան—**Գ3, 48, 68, 69:**
 Դասն-գաւառ—**Դ5, 49, 65, 70, 118:**
 Դասնաւորք գավառ—**Դ4, 49, 107, 116:**
 Դաստակերտ (այժմ Դաստագիր) ավան—**35, տ. «Ալլի, որ է Կուրիճան գաւառ»:**
 Դաստափուրի շրջան—**60, տ. Կողք գավառ:**
 Դաստարակ ամրոց—**66, տ. Դաստիլա:**
Դաստէյրա (Δασταίρα, Դաստարակ), ամրոց—**Գ3, 48, 67:**
Dat al-Ğauz—**39, տ. Ալլափալ:**
 Դատվան ավան—**86, տ. Տոքեան կղզի:**
 Դարանաղի գավառ—**Գ3, 49, 50, 80, 106, 116:**
 Դարանդաշտ—**Գ8, 48:**
Darnik—**48, տ. Դարանդաշտ:**

Даранский пост—48, տ. Դարանդաշտ:
 Դարբանդ գավառ—88, 49, 120:
 Դարբանդ քաղաք—ԱՅ, 34, 49, 62:
 Դարբանդի պարիսպներ—53, 76, 102,
 տ. Պարիսպի Դարբանդայ:
 Darb al-Hadat—51, տ. Հադաթա ամրոց:
 Darb maghārat al-Kuhl—51:
 Darb as-Salāma—51:
 Դարբնաց քար կամ Աղոտաբար վայր—
 36, տ. Հոգուց վանք:
 Դարենդե—85, տ. Տարանտե ավան:
 Դարենիք բերդ (Դարոնիք) Կոզովիտի—
 96, 49:
 Դար-ի-Ալան—32, Ալանաց գյուղ:
 Ծառնալու Դարբալանի—32, տ. Ալա-
 նաց գյուղ:
 Դարբալի անցք—32, 75, տ. Ալանաց
 գյուղ:
 Դարոյնք ավան (Բասինում)—74, 49, 59:
 Դարոյնք բերդ (Կոզովիտի)—49, 59, տ.
 Դարենիք բերդ:
 Darnavin—53, տ. Թոռնաւան ավան:
 Daphnae—49, տ. Դափնոս Անտիոքաց-
 ւոց:
 Դափնոս Անտիոքացւոց ավան—72, 49,
 113:
 Դեբեդ գետ—46, 63, 85, տ. Չորագետ:
 Դեզիք գավառ—107, 116:
 Դելիքլու-ղաշ գյուղ—51, տ. Եւպոյենե
 (Սպունին) գյուղ:
 Դելումք ցեղ—78, 49:
 Դեկից[ի]սէ ամրոց—86, 49, 85, 104:
 Դեղձնուտ վանք—66, տ. Տաղձանք վանք:
 Դեյգր գյուղ—84, տ. Տալգրեան գավառ:
 «Դեղաուտ» գետ—47, տ. Դէտաուտ գետ:
 Դեյլեմիտ ցեղ—49, տ. Դելումք:
 Դերբենդ—49, 62, տ. Դարբանդ քաղաք:
 Դերթիլու ավան—80, տ. Սիսոն (Իսոս)
 քաղաք:
 Դերիկ գյուղ—36, տ. Աշտիշատ ավան:
 Դերիկ գյուղ—37, տ. Աննա վանք:
 Դեմբերյոսն գյուղ—48, տ. Դաղոնա գյուղ:
 Դերիկ վանք—52, տ. Աննա վանք:
 Դերջան ավան—74, 49:
 Դերջան գավառ—74, 49, 106, 116:
 Դըրճըղ—49, տ. Դերջան գավառ:
 Դեզիք գավառ—93, 49, 61, 81, 90:
 Դիադին—51, 85, տ. Տատկոն ավան:
 Դիարբեքի քաղաք—35, 71, տ. Ամիդ:
 Դելւսըղ—49, տ. Դեզիք գավառ:
 Դիգոր ազգազաւառ—49, 102:
 Ծոցոն Երմեյտո Դիդի Սոմխէթի—66, տ.
 Մեծ Հայք:
 Ծոցոն ճանցոյ—Դիդի Կախէթի (Մեծ Կա-
 խէթ)—90, 119, տ. Քուել-դաբա գա-
 վառ:
 Դիդոյցիներ—81, տ. Դիդոյք ազգազա-
 վառ:
 Դիդոյք ազգազաւառ—ԱՅ, 49, 102:
 Ծոցոյտո, Ծոցոն Դիդեթի, Դիդոնի—
 49, տ. Դիդոյք ազգազաւառ:
 Ծոցոյտո—49, Դիդոյք ազգազաւառ:

Դիդակ—70, տ. Մեւ Հարանդ գավառ:
 Դիդափայտ լեռն—97, 49:
 Դիդափայտ լեռներ—46, տ. Դարգար
 գետ:
 Դիլիջանի շրջան—82, տ. Վարաժնունիք
 գավառ:
 Դիլումք երկիր—114, ծան. 2, 115:
 Դիլվրիկ քաղաք—86, տ. Տեւրիկէ ավան:
 Դիր—Մարիամ քիլիսասի—36, տ. Հոգուց
 վանք:
 Դիոսկուրիա—80, տ. Սեբաստուպոլիս:
 Դլմունք—115:
 Դկլաթ գետ—86, 114, տ. Տիգրիս (Դըկ-
 լաթ) գետ:
 Դկլաթ գետ—107:
 Դմբաւանդ—114 ծան. 2, 115:
 Դոլիխէ ավան—72, 49, տ. Տլուք:
 Դոլ ավան—70:
 Դոլու Բալագիդի—49, 59, տ. Դարենիք
 բերդ:
 Դոստալի գյուղ—48, տ. Դաստեյրա:
 Դուալք ազգազաւառ—102:
 Դուան գաշտ—49, տ. Դաշտի Դուան:
 Ծոցոն ցլոյ Դուանիս վելի—48, տ.
 Դաշտի Դուան:
 Դվանի գյուղ—48, տ. Դաշտի Դուան:
 Ծոցոյտո—49, տ. Դուլին քաղաք:
 Դուին քաղաք—76, 23, 25, 49, 63, 74,
 97, 111:
 Դումլու-ղաշ—56, տ. Մաղկաւտ լեռն:
 Դուլէթ քաղաք—42, տ. Բաղալէթ գավառ:
 Դունն Փառիսոսի լեռնանցք—86, 49:
 Դուրիան-շայ—80, 89, տ. Սերոշ (Քա-
 լաձոր) գետ:
 Ծոցոյտո, Ծոցոյտո Դուրձուկէթի,
 Դուրձուկէթի ազգազաւառ—49, տ. Դուր-
 ձուկէթ:
 Դուրձուկէթ ազգազաւառ—ԱՅ, 49, 102:
 «Դուակոն», որ է Վիշապ գետ—ԱՅ, 49,
 101, 103:
 Դրակոնիս (Draconis) կայան—83, 49:
 Դրունք Ասորոց (Պլատանա)—72, 49:
 Դրունք Կասպից—50, տ. Կասպիական
 գրունք:
 Դրունք Կիլիկիոյ (Մալիս)—72, 50:
 Դրունք Հայոց—97, 50, 80, 81:
 Եւթնփորակեան Բագինք—50, 109, տ.
 Եւթնփորակեան Բագինք:
 Եդեր—50, 101, 103, 104, 105, 106, տ.
 Եդերաց աշխարհ:
 Եդերաց աշխարհ—41, 50, 52, տ. Եդեր-
 ակէ:
 Եդերացիներ (մեդրիկ-զաներ)—41, 110:
 Егерукой—50, տ. Եդերակէ:
 Եդիպոս—13:
 Եգր աշխարհ—84, 50, 71, 72, 84, 109
 ծան. 2, 110, 120:
 Եգր գետ (այժմ Եգրի-շայ)—65, տ. Մար-
 դաղի գավառ:
 «Եգրիկէ», որ է Առանձնակ Եգրայ
 երկիր—ԱՅ, 41, 50, 103:

Եդեսիա (Edessa) քաղաք—50, 75, տ.
 Ուռնա:
 Եդի—Դերեկար լեռնանցք—46, տ. Գալլ
 գետ (Եկեղեաց գավառի):
 Եթովպիա—92:
 Elegeia վայր—98:
 Եկեղարսինա (Elegarsina)—50, տ. Եդե-
 գարնա ավան:
 Elegosine—50, տ. Եդեգիլ լիճ:
 El-Iran, al-Iran—43, 63, տ. Բագկանք:
 Ելլադա երկիր—15:
 Ելիթ[ի]ոսս գետ—113:
 Եկնոպոնտոս պրովինցիա—34:
 Եկրատանա (Համադան) քաղաք—42:
 Եկեղեաց գավառ—93, 48, 50, 67, 80,
 106, 116:
 «Εκροχάτις» γόρον—50, տ. Եգրեւիկէ:
 Եդեգարնիճ (Եկեղարսինա) ավան—93,
 50:
 Եդեգիս գյուղ—50, տ. Եդեգիլ լիճ:
 Եդեգնաձորի շրջան—38, 82, տ. Վայոց
 ձոր:
 Եդեգիլ լիճ—95, 50, 108:
 Եդնի (Եննի) գավառ—87, 50, 105, 120:
 Enzi—36, տ. Ադդի և Անձեւացիք գա-
 վառ:
 Enzitu—36, տ. Անձիտ գավառ:
 Ենիջե գյուղ—53, տ. Ելեգիա ամրոց:
 Եմաձա (Հոմս) քաղաք—113:
 Εὐρεσις—50, տ. Երեզաւան:
 Եսիփանիա քաղաք—113:
 Երանասան-Քարտ-Կաւատ երկիր—115:
 Երասիս գետ (Արաքս գետ)—74, 31, 38,
 39, 40, 44, 46, 50, 65, 72, 74, 75,
 79, 83, 105, 106, 107, 109, 110, 111:
 Երասիսի հին հունք—44:
 Երասիսի հովիտ—49, 97:
 Երասիսաձոր գավառ—34, 40, տ. Արշա-
 րունիք գավառ:
 Երանշահր երկիր—14, 16, 19, 20:
 Երազգատորս ավան—50, 74, տ. Շիրա-
 կաւան:
 Երեզաւան (Երիզայ)—93, 50:
 Երեխեթ ազգազաւառ—116:
 Երեւան բերդ—86, 50:
 Երեւանի խանութլուն—73:
 Երեւարք գավառ—95, 37, 51, 93, 107,
 108, 116:
 «Ερετρις» («Երեւրիացւոց» երկիր)—
 35, 68, տ. Ալ[ի]տրոնաք գավառ:
 Eriahi երկիր—74, տ. Շիրակ գավառ:
 Երզնկա քաղաք—46, 50, տ. Երեզաւան:
 Երզնկայի շրջան—50, տ. Եկեղեաց գա-
 վառ:
 Երկայ ավան—50, տ. Երեզաւան:
 Երկշատ գյուղ—51, տ. Չարիշատ քաղաք
 Ադիոմիտի:
 «Երիսխք»—79, տ. Ռեխա գավառ:
 Երիսխք գավառ—95, 50, 107:
 Երծոյ գավառ—86, 50:
 «Երկիրն Բոնդեաց կամ Մաղկայ»—54,
 տ. Թոնդք գավառ:

«Երկիրն սեպական գնդին»—33, տ.
Աղիոկիտ գավառ (Վասպուրականի):
Երկրորդ Հայք պրովինցիա—92, 13, 51,
52, 88, 100:
Երրորդ Հայք պրովինցիա—51, 100, տ.
Երկրորդ Հայք:
Երնջակ ամրոց—96, 51:
Երնջակ գավառ—96, 51, 109, 117:
Երնջակ գետ—96, 51:
Երուանդաշատ քաղաք—95, 40, 42, 51,
110:
Երուանդունի՝ Հայոց արքայական հարս-
տություն—21, 38, 40, 42, 60, 73, 74:
Երուանդունիք գավառ—95, 51, 62, 75,
109, 117:
Երուաղէմ—25:
Եւդոյքսատա (Εὐδοξάτα) ավան—92, 51:
Եւփորրական բազիլիք—98, 46, 51,
117, տ. Գաբառու բազիլիք:
Եւմենիս ավան—92, 51:
Եւպատորիա (Մագնոպոլիս) քաղաք—
92, 51, 64:
Եւպոյենե (Սպունիոն) գյուղ—92, 51:
Եւրոպա—10, 13, 15, 17, 18:
Եւրոպիա—15:
Եւրոպական Սարմատիա—15:
Եւրոպիայ Սարմատացուց—15:
Եւրոպոս (Կարքեմիշ) քաղաք—93, 51,
58:
Եւքսինյան Պոնտոս ծով—16, 101:
Եփեսոս քաղաք—51, տ. Արարիսոս:
Եփրատ գետ—94, 44, 46, 49, 51, 52,
54, 58, 59, 61, 66, 68, 69, 70, 71,
72, 73, 74, 88, 91, 92, 97, 100, 105,
106, 107, 108, 112, 113, 114:
Եփրատի գետանցք Զեւգմայի մոտ—36:
տ. Ապամիա քաղաք:
Եփրատ (Կարա-սու) գետի ակունքները—
56:
Եփրատ Արեւելյան (Մուրադ)—38, տ.
Արեւելյան Եփրատ և Արածանի գետ:
Եփրատ Արեւմտյան (Կարա-սու)—56,
տ. Արեւմտյան Եփրատ գետ:
Եօթանասնավտական գետ—102:
«Եօթն բազիլիս մեհենիցն»—51, տ. Եւ-
թնփորական բազիլիք:
Zabdicenae—86, տ. Մաւղէք գաւառ
(Միշագետքի):
Հապլիկ—60, 99, տ. Փիփ գյուղ:
Հազրոս լեռնաշղթա—59, տ. Կոհ-ի-նի-
հորական լեռներ:
Հակամ (Զեգամ) գետ—73, տ. Շակաշէն
գավառ:
Հάλισσα քաղաք—63, տ. Զելէթի ամրոց:
Համանտը-Կալեսի—56, տ. Մամնդաւ
ամրոց:
Համանտի-սու—56, տ. Մամնդաւ գետ:
Հանաւի գյուղ—55, տ. Խերի գավառ:
Հանգելանի շրջան—60, տ. Կովսական
գավառ:
Հանգիմար-շայ—33, 46, 86, տ. Տղմուտ
գետ:

Հապետրա—51, տ. Սողոպետրա:
Հաւ գետ—64, տ. Մեծ Հաւ գետ:
Հաւղէք ավան—52, 80, տ. Սաւղք աւան:
Հաւղէք [էք] («Հաւէ») կամ Մաւղէք գա-
վառ—96, 52, 80, տ. Սաւղք գավառ:
Հաւէ—52, տ. Հաւղէք գավառ:
Հարա քաղաք—92, 51:
Հարանդա երկիր—52:
Հարասպ լեռն—96, 27, 38, 51, 59:
Հարաւանդ գավառ—96, 51, 62, 77, 108,
117:
Հարաւանդ քաղաք—96, 52:
Հարէհաւան գավառ—96, 52, 85, 108,
117:
Հարէհաւան գյուղ—95, 52:
Հարէհաւան քաղաք Մաղկոտնի—95, 52:
Հարէհաւան քաղաք Պարսկահայոց—96,
52:
Հարէհաւանեան նախարարական տոհմ—
51:
Հարաֆիսանէ գյուղ—52, տ. Հարէհաւան
գյուղ:
Հարդապոն գյուղ—92, 51:
Հարիշատ քաղաք Աղիովտի—95, 33, 52:
Հարիշատ Վանանդի ավան—95, 52:
Հարուշադ գյուղ—52, տ. Հարիշատ Վա-
նանդի:
Հաքաթալայի շրջան—50, տ. Եղնի (Խե-
նի) գավառ:
Հերենե-սու—59, 86, տ. Տիգրիս գետ:
Հելա քաղաք—91, 46, 52:
Հելրավանդա գյուղ—52, տ. Հարաւանդ
քաղաք:
Հենջան—73, տ. Շանճան երկիր:
Հենջան քաղաք—73, տ. Շանճան քաղաք:
Հեւզմա (Ζεῦμα) քաղաք 92, 36, 52:
Zerbis—78, տ. Զերմ գետ:
Հեոխներ գետ—81, տ. Մ[տ]արառովր
գետ:
Հերեզեկ գյուղ—39, տ. Արասաք:
Ziata—63, տ. Հոռէքերդ:
Հիարաթ լեռ—49, տ. Դիզափայտ լեռն:
Հիգանա ամրոց—93, 52:
Հիգանա գյուղ—52:
Հիգանա լեռնանցք—93, 52:
[Զ]ի[ք]ան[էն] (Ζιχάνιον) քաղաք—Ա5,
52, 103:
Հիգոն Բասիլիկոն լեռն—92, 52, 100,
107:
«Հիգոն Վասիթեոն» լեռն—52, տ. Զի-
գոն Բասիլիկոն:
Ζυγόν Βασίλειον—52, տ. Զիգոն Բասի-
լիկոն:
Ζυγός—52, տ. Զիգոն Բասիլիկոն և Ան-
տիտարոս լեռն:
Ζιγχοί, Ζιχών—52, տ. Զիգոն ազգա-
գաւառ:
Հիլիբի-շայ—65, տ. Մարանդ գետ:
Հիլե—52, տ. Զելա քաղաք:
Հիմարա (Zimara) ավան—95, 37, 52,
63:
*Zinaca—52, տ. Զինթա ամրոց:

Զինթա (Zintha) ամրոց—96, 52:
Զինջիրի—50, տ. Դրոնք Կիլիկիոյ (Մա-
լիս):
Ziukuni—39, տ. Արծիէ ավան:
Ζιρμας—78, տ. Զերմ գետ:
Հիլին-շայ—79, տ. Սալթորա գյուղ:
Հիբոն ազգագաւառ—Ա3, 52, 101:
Ճոլյա ճեղք ճեղքնա ճեղքնա Գեղաբու-
նիսայ—47, տ. Գեղաբունիաց ծով:
Հոդ գյուղ—80, տ. Սաւղք (Հաւղէք) ա-
վան:
Հոդի լեռնանցք—80, տ. Սաւղք լեռն-
անցք:
Հոլա-շայ—46, 82, 85, տ. Տարոնոյ գետ:
Հոխ ավան—74, տ. Շուկառաք քաղաք:
Zubatra—81, տ. Սողոպետրա (Հապետ-
րա) ամրոց:
Ճըրճըճըճը Զուրտակետի գետ—87, տ.
Յուրտագետ:
Հոնլ (Հոալլ) բերդ—95, 52, 78:
Հոնլ-կալասի—52, տ. Հոնլ (Հոալլ)
բերդ:
Հրես լիճ—78:
Հրեակ «սուրբ ուխտն»—78, տ. Հաւաթ
Վերին գավառ:
Հուարթնոցի տաճար—45:
Ճըրճըճըճը Զուրտակետի—87, տ. Յուր-
տագետ:
Էգեաս—(Egeas) ամրոց—91, 52:
Էգիլ գյուղ—35, տ. Անգլ ավան:
Յգոն Էգրի—50, տ. Եգր աշխարհ:
Յգոնի Էգրիսի—50, տ. Եգր աշխարհ:
Յգոնի Գյալոն Էգրիսի ծղալի գետ—32, 50,
87, տ. Էգրոյ ջուր գետ:
Յգոնի Գյալոն Էգրիսի ծղալի գետ—
49, 87, տ. Էգրիսոյ ջուր, Ինգուրի գետ
և Դոակոն գետ:
Էգրոյ ջուր—32, 50, տ. Եգր աշխարհ:
Էգր[իս]ոյ ջուր—87, տ. Յրոլի լեռն:
Յճըճը, Յճըճը Էգրիսի, Էնգուրի—49,
տ. «Դոակոն, որ է Վիշապ գետ»:
Էլակուշ—32, տ. Ալկի ավան:
Էլբուս—81, տ. Սարդիլուս լեռն:
Էլսամունիա—33, տ. Աղբակ գետ:
Էլք—32, տ. Ալկի աւան:
Էլեգիա (ալժմ Ելիլէ գյուղ) ամրոց—93,
53, 78:
Էլեգիա (Elegeia, Զերմուկ, ալժմ Իլիլա
գյուղ—94, 53:
Էլի ավան և վանք—96, 35, 53, տ. «Ալլի,
որ է Կուտիճան գաւառ»:
Էլի կամ Էլոյ գաւառ—35, տ. «Ալլի, որ
է Կուտիճան գաւառ»:
Էլոյ վանք—53:
Էլինոպոնտոս պրովինցիա—13:
Էլմալի-դերի հովիտ—48, տ. Դալառ գա-
վառ:
Էնդերի քաղաք—76, տ. Զունդառ քաղաք:
Էշիլ-բրմաք—54, տ. Իոխ գետ:
Էշմիածին քաղաք—82, տ. Վաղարշա-
պատ:

էջմիածնի կաթուղիկեն վաղարշապատում—82:
 Էջմիածնի շրջան—38, տ. Արագածոտն գավառ:
 Էսքի-խարաբ գյուղ—36, տ. Անիմառ-սիս քաղաք:
 Էսքի—Մայրիկ գյուղ—65, տ. Մելի-տինէ քաղաք:
 Էսքի—Մոսու գյուղ—45, 71, տ. Բղաթ (Թուր):
 Էսքի—Քյոյի գյուղ—45, տ. Բլանդոս գյուղ:
 «Էտիմիս»—79, տ. Ռեիս գավառ:
 Էրախանի բերդ—Բ4, 53, 64:
 Էրեզլի-բուրուն—63, տ. Հրուանդան Հե-րակալ:
 Էրզրումի սանջակ—58, տ. Կարին գա-վառ:
 Էրզրում քաղաք—25, 58, տ. Կարին քա-ղաք:
 Էրիկուսի երկիր—65, տ. Մասեաց ուն գավառ:
 Էրիսի ցեղ—74, տ. Շիրակ գավառ:
 Երօն Էրօն—51, 57, տ. Երօն գավառ:
 Էրօն գավառ—104, 119:
 Էրջիս-դաղ—39, տ. Արգէս լեռն:
 Էրջիշ-կալա—39, տ. Արճէշ քաղաք:
 Էրուն շրջան—50, տ. Երիսի գավառ:
 Երջիշ, Երջիշ, Երջիշ, Երջիշ—78, 119, տ. Զաւաթ Երբիս գավառ:
 Էրսիս—40, տ. Արսիս գյուղ:
 Ըննայ գավառ—96, 37, 52:
 Ըրշտունիք—79, տ. Ռշտունիք գաւառ:
 Քաբասարան ամրոց—53, տ. Քաւաս-պարան ամրոց:
 Քաբասարան երկիր—53, տ. Քաւաս-պարք ազգագաւառ:
 Քաբասարունի շրջան—80, 103:
 Քաբալա, *Καβαλα—58, տ. Կապադակ քաղաք:
 Քալիշ երկիր—36, 37, 53, 62, տ. Առոս-Պիտն գավառ:
 Քալիշ—Գիլանի լեռնաշղթա—67, 81, տ. Պարսիստաթրա լեռներ:
 Քալիշներ ժողովուրդ—42:
 Քալիշի շրջան—38, տ. Արագածոտն գա-վառ:
 Քակուր ազգագաւառ—81, 102, տ. Սկու-միք ազգագաւառ:
 Քակուէր—81, տ. Սկումիք ազգագաւառ:
 Քամնիտիս—53, տ. Քամն:
 Քանդուրդ լեռ—53, տ. Քանդուրդ լեռն:
 Քաւասարան ամրոց—Բ8, 53:
 Քաւասարան ազգագաւառ—53, տ. Քա-ւասարք:
 Քաւասարք ազգագաւառ—Բ7, 34, 53, 102, 120:
 Քար ամրոց—Բ5, 53:
 Քալիք-գաւառ—Բ5, 53, 79, 104, 119:
 Քարէզ քաղաք—Գ7, 53:

Քարիզ քաղաք—53, 72, 77, տ. Քաւ-րէզ:
 Քարգանջաց վանք (Կողմ գավառի)—60, տ. Խաչակալ գյուղ:
 Քարգու քաղաք—81, տ. Սըմընդո քա-ղաք:
 Քարթար—79, 82, 86, տ. Տրտու գետ:
 Քարքի գյուղ—81, տ. Սըմընդո քաղաք:
 Քափա-Շեյղ—72, տ. Նպատական լեռն:
 Քափան գյուղ—78, տ. Ար Պրետորիում բերդ:
 Քափասկ քաղաք—112:
 Քաթաթ—44, տ. Բարդոզ լեռն:
 Քրիլիսի քաղաք—63, 83, 84, 86, տ. Տփղիս:
 Քիւ—Դյուլուկ—49, տ. Դուլիս ավան:
 Քիւ—Ռիփադ գյուղ—41, տ. Արփազ քա-ղաք:
 Քիմիսկիւրէ (Θεμισκυρι) ավան—Բ2, 53:
 Քեդուպուլիս (Կարնոյ քաղաք) կամ Քեդուպուլիս—53, 58, 65, 106, տ. Կարին քաղաք:
 Քեդուպուլիս—79, տ. Ռաշ-Այն քա-ղաք:
 Քեճամի գետ (Տանիս-խեի գավառում)—44, 49, 85:
 Քեճամի գետակ (Խերկի գավառում)—55:
 Քերդիկ—53, տ. Քարի-դաւառ:
 Քերեք գետ—32, 39, 56, 60:
 Քերմե գյուղաքաղաք—53, տ. Քիմիսկիւ-րէ:
 Քերմուդոն գետ—46, 53, տ. Դալլ գետ (Գիլիս-ձալ):
 Քերջան կամ Մամաթաթուն—49, տ. Դեր-ջան ավան:
 Քերջան—Օվասի դաշտավայր—49, տ. Դերջան գավառ:
 Քերջիլի Համամ գյուղ—43, տ. Բասիլիկ Քերմէ ավան:
 Քերման—49, 65, տ. Մարգարի գավառ:
 Քիանէթ ավան—Ա6, 53, 89:
 Քիանէթ գավառ (տոնցեթ Քիանէթի)—Ա6, 51, 53, 104, 119:
 Քիւ—Էնդիտ գյուղ—36, տ. Անիտ բերդ:
 Քիւ—աւան—50, տ. Երեզնաց գավառ:
 Քիման գյուղ (κωμη Θεμανών, Θεμανών, Θεμανών)—Դ5, 53, 60, 67, 68, 108:
 Քիմաբերդ—78:
 Քիմիս—60, տ. Քիման գյուղ և Կորդուք գաւառ:
 Քիմիս (Տոմիս) բերդ—Գ3, 53:
 Քիմիս բերդաքաղաք—78, տ. Քիմա-բերդ:
 Քոնիս-սու—66, տ. Մելիս գետ:
 Քոնիս լեռն—Գ5, 46, 53:
 Քոնիս գյուղ—53, տ. Քոնիս գյուղ:
 Քոնիս գյուղ—Գ2, 53:
 Քոնիս ավան—Գ6, 53:
 Քոնիս ավան—Գ6, 53, 109, 117:
 Թ[σ]πιτις, Thospitis—39, 45, 86, տ. Կանա լիճ:

«Քորգովաթիս»—48, տ. Գոռաթիս-խե:
 Քորդան գյուղ—Գ3, 49, 53:
 Քորէլի վրացական իշխանական տոհմ—53:
 Քորթում (Քորթում-ձալ) գետ—31, տ. Ազորդ գետ:
 Քորթում լիճ—31, 32, տ. Ազորդ գետ:
 Տոնդ Քորթի—53, տ. Քաւ-գաւառ:
 «Քոր Գոռաթիս»—48, 53, տ. Գոռաթիս խե:
 Քովուլ-ձալ (Տաւուշ) գետ—86, տ. Տուս գետ:
 Քոփրադ-կալի—76, տ. Չորայ քաղաք:
 Քուլու-ձալ—65, տ. Մանանդի գետ:
 «Քուրգալ»—53, տ. Քաւ-գաւառ:
 Քուրդու-խեի գետ—82, 90:
 Քուրդաստան երկիր—103:
 Քուրաք կամ Քուրաթիս բերդ—Բ4, 53, 110:
 Տեյնոն Քուրաթիս—53, տ. Քու-րաթ բերդ:
 Տեյնոն, Տեյնոն Քուրաթիս, Քուրաթիս—53, տ. Քուր ազգագաւառ:
 Քուր ազգագաւառ—Ա6, 53, 102:
 Քուր քաղաքիկ—114:
 Քուսիս գետ—112:
 Քուրդ գավառ—Բ5, 53, 104, 110, 118, 119:
 Քուրդ-գաւառ—Դ6, 53, 108, 117:
 Քուրի գետ—Դ6, 53:
 Քուրկացի աշխարհ—15:
 Քուրի գետ—113:
 Տոնալլոն Քուրաթիս—53, տ. Քուրդ գավառ:
 Փալէթի—50:
 Παλατι, տ. *Ναζαπατοι, Նախա-մատանք—72:
 «Քաղական», «Քաղական»—42, տ. Բազկանք:
 Iberia, Իբերիա—15, 67, 68, 69, 85, տ. Վիրք:
 «Իբան»—52, տ. [Ձիգան] քաղաք:
 Իգրիլի գյուղ—51, տ. Երզրում ավան:
 «Իգրի Բասիլեոն»—52, տ. Զիգրի Բասի-լեոն:
 Իգրի, Իգրի լեռն—44, տ. Բիմադա լեռն:
 Παλα Նոն—65, տ. Մասիս լեռն:
 Իգրի—53, տ. Քիմիս, Տոմիս:
 Իմաթ—102:
 Իլան-դարասի վտակ—75, տ. Ուլէս գետ:
 Իլան-դարա գյուղ—75:
 Իլիշ գյուղ—53, 98, տ. Էրեզն (Ջեր-մուկ) ավան:
 Իմերիսի գետ—59, 73, տ. Շաւուրի գետ:
 Ingalawa—35, տ. Անդաւան:
 Ιγγα—35, տ. Անդաւան:
 Ιγγα—35, տ. Անդաւան, գավառ:
 Ինդուրներ ժողովուրդ—49, տ. Դուրմուք ազգագաւառ:

ինգուրի գետ—49, տ. «Դնակոն, որ է Վի-
շայ գետ»:
Ինեքլու գյուղ—51, տ. Երկրորդ Հայք:
Ինջա-սու—59, տ. Կողբայ գետ:
Իշայր գաւառ—96, 54, 108, 117:
Իշխան գետ (Արցախի)—97, 54:
Իշխանի տաճար ճակք գավառի Իշխանա-
նիստ գյուղում—54:
Իշխան գյուղ (Տաթևում)—54, տ. Իշխա-
նաց գետ:
Իշխանանիստ գետ—54, 64, տ. Իշխա-
նաց գետ:
Իշխանանիստ ձոր—54, 64, տ. Իշխանաց
գետ:
Իշխանի ձոր (Արցախում)—89, տ. Քթիշ
ամրոց:
Իշխանաձոր գետ—54, տ. Իշխանաձոր
գյուղ:
Իշխանաձոր գյուղ (Սպեր գավառում)—
93, 54:
Iskigulu—36, տ. Աշոցք գավառ:
Իշոց գաւառ—95, 54, 108, 117:
Istaraura գետ—81, տ. Ս[ա]ստապուր
գետ:
Իորա կամ Իորի գետ—51, 53, 54, 56,
57, 74:
Իպպոս լեռան—112:
Իջևանի շրջան—41, 66, տ. Մեծ Կունք
(Մեծ Կունք) գաւառ:
Իոխ գետ—85, 51, 54, 65, 70, 100:
Իսիկեան ծոց (Sinus Issicus)—71, 54:
Իսլահի—72, տ. Նիկոպոլիս ավան:
Իսկուրիա—80, տ. Դիոսկուրիա, Սեբաս-
տուպոլիս:
Իսոս քաղաք—54:
Իսպիր—81, տ. Սպեր ավան:
Իստիսու ջերմուկ—82, տ. Վալկունիք
ջերմուկ (Բաղանիք արքունականք):
Իտալիա—14:
Իրան—5, 16, 19, 20, 21, 26, 43, 63,
71:
Իրանական Ադրբեջան—38, տ. Ատրպա-
տական:
Իրխան կամ Իրկինս գյուղ—52, տ. Էրա-
խանի բերդ:
Իրկուա երկիր—65, տ. Մասեաց ոսն գա-
վառ:
Իրք լեռ—82, տ. Վարաք լեռան:
Իրայ (Կամբեն) գետ—86, 54, 57, 105,
տ. Իորա գ.:
Իփսել ավան (Իփսելի)—82, 54:
Լաբան (Лабань) գետ—55, տ. Լփնիք
ազգագաւառ:
Լագիկ (Λαζική)—25, 54, տ. Լագիկիկէ:
Լագիկայի թագավորություն—26, 41, 54:
Լագիստան—64, տ. Ճանի (Տաղտիք):
Լագիկիկ երկիր—84, 26, 54, 63:
Լալ, ლალი, Առև ավան—66:
Լակզոյ ձոր—64, տ. Մանանդի գավառ:
Lacus Arethusa—37, տ. Առետաւան:
Լաշինի շրջան—32, տ. Աղահէք գավառ:
Լարիսս (Λαρίσσα) քաղաք—92, 54:

Լաւոէ քաղաք—85, տ. Տաշիր գավառ:
Լափանեքի գյուղ—55, տ. Լփնիք ազգա-
գաւառ:
«Լեանոն երկաթաճատացն և կապարա-
ճատացն»—93:
Ληγοί, Leges—47, 54, տ. Լեկք ազգա-
գաւառ:
Լէյս գետ—87, 54, 104, տ. Լիսիվի գետ:
Լեկք ազգագաւառ—47, 54, 102:
Լեյլան գյուղ—46, տ. Գանձակ Շահան-
տան:
Լենինական քաղաք—61, տ. Կոմայրի
քաղաք:
Լեշխում («Լե-Չխում-ի») գավառ—81,
տ. Սկիմիք ազգագաւառ:
Լէկ գյուղ—36:
Լեոնադաշտի Զաւախաց—85, 54:
Լեոնայի Զարաբաղ—34, 41, տ. Ար-
ցախ:
Լեփլիս-սու գետ—61, տ. Կրերեաց լեռ-
նանցք:
Լերինք Հայոց—114:
Լերինք Տարոսի—95, 54, 85:
Լիսիվի գետ—42, 54, տ. Լէյս գետ:
Լիրանան երկիր—113:
Լիրանանս լեռան—113:
Լիրիա—13, 15, 18:
Մոջճո Լիգանի—72, տ. Նիզալ գաւառ
Լիմ կղզի—95, 35, 45, 54, 109:
Լիրան (Liran, al-Iran) Լրկիր—43, 63,
կանք:
Լյուկոս (Λύκος) գետ—46, 88, տ. Գալլ-
գետ (Գեղիտ-չալ):
Λυχνίτις, Lychnitis—47, տ. Գեղաքուն-
եաց ծով:
Luša—56, տ. Ծաղկոտն գավառ
Լոպոտա գետակ—55, տ. Լփնիք ազգա-
գաւառ:
Լոռի—96:
Լոռվա դաշտավայր—85, տ. Տաշրատափ
դաշտ:
Լուսաթափէ քաղաք—93, 47, 54, 107:
Լուսավորիչ գյուղ—54, տ. Լուսաթափէ
քաղաք:
Լուր Մոնաստերի—63, տ. Ձեւթ ամրոց:
Լոփնա գետ—86, 34, 54:
Լսին վայր—85, տ. Տառնոն ավան:
Լփնիք ազգագաւառ—Ա6, 54, 102:
Լփնաց քաղաք (Λούβιον κώμη)—54, տ.
Լփնիք:
Լոփ գավառ—85, տ. Տաշիր գավառ:
Լոփ քաղաք—85, տ. Լաւրէ քաղաք:
Xaβάλα—57, տ. Կապաղաք քաղաք:
«Habbi» երկիր—60, տ. Kurti երկիր:
Խարուր գետ (Արեւիկան խարուր)—95,
55, 79:
Խարուր գետ—94, 55, 113:
Խաղիս մթա—60, տ. Կովկաս լերինք:
Խաղարաց աղղ.—102:
Խաղաղ քաղաք—59, տ. Ազաղ քաղաք:
Խաղիրք ցեղային միություն—Ա6, 55:

«Խաղիկ աստուծո քաղաք»—47, տ. Գեղա-
քունի ավան:
Խալիբոն քաղաք—59, տ. Բեռիա:
Χαλκιδίδες, Chalcidices—89, տ. Քաղ-
կիդիկէ:
Χαλκίς—89, տ. Քալիկս քաղաք:
Խալիան գյուղ—52, տ. Խալիու քաղաք:
Խալպու քաղաք—52, տ. Ջեզմա քաղաք:
Խաղտիր—32, 102, 110, տ. Ճանի աշ-
խարհ:
Խաղտոյ ձոր—84, 55:
Խալզան ամրոց—88, 55, 56:
«Խանրերդ»—55, տ. Խանցիխէ:
Պան (Χάνης) գետ—55, 63, տ. Պան-
ցիխէ գավառ:
Խանասորի լեռնանցք—53, 82, 84, տ.
Հոնայ գավառ:
Χανζιτ—36, տ. Անձիտ գավառ:
Խանցիխէ (Հոնարակերտ) գավառ—86,
48, 55, 63, 83, 87, 118, 119:
«Խանցիխ», «Խանցիխ»—55, 63, տ. Հո-
նարակերտ:
ხანჯიხე Պանցիխէ—63, տ. Հոնարա-
կերտ ամրոց:
Χαοί ցեղ—62, տ. Հաւնունիք գավառ:
Խաշուրի շրջան—48, տ. Գոռաթիս-խե
գավառ:
Խաշակապ գյուղ—60, տ. Կողբ գավառ:
«Խաշաւ»—36, տ. Ալէւտիս-խե:
Խաշն գավառ—66, տ. Մեծ Առանք գա-
վառ:
Խաշնագետ—66, 77, 79:
Խաշու լիճ—61, տ. Կորի գավառ:
Խաշմաղ—55, տ. Խողմաղ գավառ:
Խաշմաղի շրջան—76, տ. Չողա երկիր:
Խառան քաղաք—93, 55:
«Խառնիս-խեւ»—61, տ. Կանիս-խեւ գա-
վառ:
Χαवासур-нахрияси—62, տ. Հայոց ձոր
գետ:
Խավարաձոր—58, տ. Կանգարք գավառ:
Խարաթա-Բարբառ ավերակներ—63, 76,
տ. Ձիւնկերտ քաղաք:
Խարաթա-Նաշարան ավերակներ—40, տ.
Արշամաշատ քաղաք:
Խարբերդի դաշտ—36, տ. Անձիտ գավառ:
Խարբերդ քաղաք—36, 63, տ. Հոռերերդ:
Խարզան (Զոխ) գյուղ—34, 39, 74, տ.
Արզան քաղաք:
Խարզան-սու—39, տ. Արզան գետ:
Χαρξά—62, տ. Հարք գավառ:
Խարշիտ գետ—56, տ. Մանախոյ ձոր
գետ:
Խարսիան (Օրսա) ավան (այժմ Խոր-
սանա գյուղ)—92, 55:
Պարսիանոն (χάρσιον Χαρσιανόν) բերդ
(այժմ Մուշալի գյուղ)—91, 55:
Խարփուլի քաղաք—63, տ. Խարբերդ քա-
ղաք:
Խերուրք ազգագաւառ—Ա7, 55, 102:
Хед (Hêd)—63, տ. Հեր քաղաք:
Խեղալք ազգագաւառ—102:

հինաւք ազգագաւառ—**Բ7, 55, 102:**
հենի—**55, 105, 118, տ. Եղնի (հենի)**
 գաւառ:
 Եցոյ Գնաճոյնս **Խեփի Մանարեթիսա**—
56, տ. Մանարք ազգագաւառ:
 Եցոյ Եոջալոնս **Խեփի Նիգալիսա**—**72, տ.**
 Նիգալ գաւառ:
 Խերքեկու գյուղ—**51, տ. Երուանդաշատ**
 քաղաք:
 Խերիս գյուղ—**53, տ. Թուփարք** բերդ:
 Խերիւիլյան—**62, տ. Հարճլանք** գաւառ:
 Խերկ գաւառ—**Բ6, 55, 102:**
 Խերպա գյուղ—**Գ2, 55:**
 Խէր—**63, տ. Հէր քաղաք:**
 Խէրական (Հէրական) դաշտ—**63, տ.**
 Հէր քաղաք:
 Խէք գյուղ—**62, տ. Հայք ամրոց:**
 Խրդի գյուղ—**55, տ. Խալգան ամրոց:**
 Խրդան—**51, 54, 70, տ. Մեւս Իշալր դա-**
 վառ:
 Խիստք—**55, 90, տ. Քուստք (Խիստք)**
 ազգագաւառ:
 Խիրս ամրոց—**Բ8, 55:**
 Խնով առւ—**55, տ. Խնաւք** ազգագա-
 ւառ:
 Խնունիս գետ—**Գ4, 55, 82:**
 Խնուս-չալ—**55, տ. Խնունիս** գետ:
 Խոժոռաբերդ—**32, տ. Աղահէճք** գաւառ:
Պոզան բերդ (Χοζανον)—**Ե4, 55, 76:**
 Խոզմար—**38, 55, 111, տ. Ասպահեն**
 գետ:
Պոլմադարա (Χολμαδαρα, Cholmadara)
 ամրոց—**Գ3, 55:**
 Խոզմաղ գաւառ—**Բ4, 55, 120:**
 Խոյ—**63, 88, տ. Հէր քաղաք:**
 Խոյթ գաւառ—**55, 107, 116:**
 Խոշար գետ—**61, տ. Հայոց ձոր** գետ:
 Խոտրջուր վիճակ—**40, տ. Արսեաց փոր**
 գաւառ:
Պորադոյն Հայք (Armenia Profunda)—
84, տ. Տայք:
 Խորասան—**14:**
Պորճենն (Χορζηνν)—**59, 67, 106, 107,**
 տ. Կղարք գաւառ:
 Խորասան գյուղ—**55, տ. Խարսիանա**
 (Օրոս) աւան:
 Խորտիկ-դաղ գաղաթ—**76, տ. Չորմալրի**
 լեռն:
 Խոռխորունիք գաւառ—**Գ5, 55, 108, 116:**
 Խոռխորունեաց նախարարական տոհմ—
55:
Պորճեան (Χορζιαννν) գաւառ—**Գ1, 55,**
116:
 Խորճեան լեռն (Խորճիան)—**Բ5, 56:**
 Խորսվէմ պարիսպ—**Բ8, 55, 102:**
 Խոր Վիրապ վանք—**41, տ. Արտաշատ**
 քաղաք:
 Խոբուշկիս երկիր և Թագավորութիւն—
54, 71, տ. Մոկք Առանձնակ գաւառ և
 Տատիկ-գաւառ:
 Խուղաթի շրջան—**Զ4, 76, տ. Մագրութի**
 և Չոդա:

Խուրափեռնիկ կամուրջ—**49, 72, տ. Նա-**
 կորդան քաղաք:
Պուզանա (Xuzana)—**55, 76, տ. Պաղ-**
 նատուն գաւառ:
 «Խովային»—Խովի բարրառ—**41, Ժան:**
 Խումաստան—**14:**
 Խուժք—**56, տ. Խունք** ազգագաւառ:
Hujâwa, Huweja—**62, տ. Հէր քաղաք:**
 Եջնան **Պունանի**—**55, 63, տ. Հունա-**
 բակերտ ամրոց և քաղաք:
 Խունճախ շրջան—**55, տ. Խունք:**
 Խունք ազգագաւառ—**Ա7, 55, 102:**
 Խուրսան—**55, տ. Խարուան** ազգագաւառ:
 Խուրսանի պատվար—**56, տ. Խորսվէմ**
 պարիսպ:
 Խարուան ազգագաւառ—**Բ8, 34, 55, 56,**
102, 120:
 «Խեթ»—**59, տ. Կիսեթ** գաւառ:
 Խրամ գետ—**55, 63, 83, 87, 90, տ.**
 Բցիիս-խրամի գետ:
 Մակալի շրջան—**54, տ. Բոնդք** գաւառ:
 Մալաճեղնի Մականիւնի—**56, տ. Մել-**
 քանք ազգագաւառ:
 Մակալ—**54, տես Բոնդք:**
 Մաղկանք լեռներ—**74, տես Ոսկիք:**
 Մաղկաւտ լեռն—**Բ4, 56, 74:**
 Մաղկի գյուղ—**74, տես Ոսկեանք լեռ:**
 Մաղկոտն գաւառ—**Գ5, 35, 56, 110, 118:**
 Մամանդալ գետ—**Գ2, 39, 56:**
 Մամանդոս (Մամանդալ) ամրոց—**Գ2,**
56:
 Մանախոյ ձոր գետ—**Բ3, 56:**
 Մանճոն Մանարնի ցեղ—**56, տ. Մանարք:**
 Մանարք ազգագաւառ—**Ա6, 56, 84, 102,**
119:
 Մաւղացոց իշխանութիւն—**80, տ. Սա-**
 լիք գաւառ:
 Մաւղք գաւառ—**80, տ. Սաւրք** գաւառ:
 Մաւղք—**66, 69, 71, 118, Տուր-Արդին:**
 Մար աւան—**82, տ. Վալկունիք** գաւառ:
 Մար կամ Մարայ երկիր—**82, տ. Վալ-**
 կունիք գաւառ:
 «Մալան»—**56, տ. Մորէնոր** գաւառ:
 Մելքան գուռն—**Ա6, 56, 102:**
 Մելկանք ազգագաւառ—**Ա6, 56, 84, 119:**
 «Մելիոյք»—**87, տ. Յիւոյմք** ազգագա-
 ւառ:
 Միժամուրի գյուղ—**32, տ. Ախալցիխէ ամ-**
 րոց:
 Միպան կղզի—**Գ5, 45, 56, 86, 107:**
 Միպան անապատ—**56, տ. Միպան կղզի:**
 Միրանեաց լեռ—**Բ4, 56:**
 Մղուկ գաւառ—**Գ6, 56, 80, 109, 117:**
 Մղուկ գետ—**109:**
 Մոր կամ Մոփ ամրոց—**Բ6, 56:**
 Մորէն գյուղ—**Բ6, 56:**
 Մորէնոր գաւառ—**Բ6, 56, 104, 119:**
 Մոճեղնի Մորէնորի—**56, տ. Մորէնոր**
 գաւառ—**Բ6, 56, 119:**
 Մորոփոր (Մոփոփոր) գաւառ—**Բ6, 56,**
83, 104, 110, 118, 119:

Մովա-թուլ ցեղ—**88, տ. Փասխ** ազգագա-
 ւառ:
 Մովակ Հիսիսոյ—**56, 87, 106 Ժան. 1,**
110, տ. Յելի լիճ:
 Մովք բերդ (այժմ Գյուլջուկ) և կղզի—
Գ3, 36, 56:
 Մովք դղյակ (այժմ Սոֆ-քետի)—**56, տ.**
 Նախորդք:
 Մովք լիճ—**Գ3, 21, 57, 106 Ժան. 1, 107:**
 Մոնթաճո Մորտաւի քաղաք—**87, տ.**
 Տուրտաւ քաղաք:
 Մոփա գյուղ—**56, 57, տ. Մոր (Մոփ)** ամ-
 րոց:
 Մոփա գետ—**Բ6, 57:**
 Մոփաց աշխարհ—**62, 70, 96:**
 Մոփաց (Մոփքի) Թագաւորութիւն—**35,**
40, 57:
 Մոփաց կողմն (Չորրորդ Հայք)—**Գ3, 24,**
28, 57, 71, 93, 96, 106, 116, 118:
 Մոփք գաւառ—**24, 35, 107:**
 Մոփք Մեծ—**24, 35, 118:**
 Մոփք Շահէի—**57:**
 Մոփք Շահունեաց գաւառ—**Գ3, 57, 62,**
116:
 Մոփք Շահունի—**57:**
 Մոփք Փոքր—**24, տ. Մոփք Շահունի:**
 Մուա լիճ—**56, տ. Մովք լիճ:**
 Մումինա աւան (Չրմէս, Ճիմին) քա-
 ղաք—**Գ3, 50, 57:**
 Մունդա քաղաք—**56, 78, 89, տ. Քաջն-**
 տուն:
 Մունդա գյուղ—**89, տ. Քաջատուն:**
 Մունտա ցեղանուն—**81, տ. Դիլոյք:**
 Մուպանի բերդ—**57, 63, տ. Հերապաւ-**
 լիս:
 Մուքէթ գաւառ—**Բ6, 56, 104, 119:**
 Մոյճոյն Մուքէթի—**56, տ. Մուքէթ** գա-
 վառ:
 Կաբալա գյուղ—**58, տ. Կապաղակ քա-**
 ղաք:
 Cabalaca, Καβαλάκκ—**58, տ. Կապաղակ**
 քաղաք:
 Cabassos, Cabissos—**78, տ. Պրետո-**
 ռիում բերդ:
 Կարիւրա (Կարէլուրա) քաղաք—**52, 57, 72,**
տ. Նեոկեսարիա:
 Кабирры կուրգան—**46, տ. Գաբառու**
 բալինք:
 Кагызман—**57, տ. Կաղզվան աւան:**
 Καβούσιο ցեղ—**58, 67:**
 Կաղմուխի երկիր—**86, տ. Տուր-Արդին**
 Մաւղք) գաւառ:
 Կաղարենա գետակ—**76, տ. Ոքաղէ գա-**
 վառ:
 Կաղքք ազգագաւառ—**Բ8, 57, 87, 102:**
 Կաղքք երկիր—**67, տ. Փալտակարան նա-**
 ճանգ:
 Calarzene—**Զ9, տ. Կղարք** գաւառ:
 Կալա-քենդ գյուղ—**88, տ. Փառիսոս քա-**
 ղաք
 Kai երկիր—**75, տ. Ոքաղէ գաւառ:**

Կեմեր գյուղ—57, տ. Կամուկիան գյուղ:
Կեմերիկ գյուղ—46, տ. Գամիրք գյուղ:
Կեմիր գյուղ—57, տ. Կամիսա ավան:
Կենդեվար գյուղ—36, 58, տ. Կանգաւար
ամրոց:
Κεντριτζ—78, տ. Զերմ գետ:
Կենտրոնական Քարթլի—83, տ. Վերին
աշխարհ Վրաց:
Կեսարիա-Կապադովկիոյ (Մածակ) քա-
ղաք—91, 26, 39, 58, 64:
Կեսիոս գետ—87, 58:
Κεραυνών όρος—73, տ. Շանթալին
լեռներ:
Կերալնյան (Շանթալին) լեռներ—47,
73, տ. Գեղաու գավառ:
Կերկանգիլ-սու գետ—39, տ. Արգաստ
գետ:
Կերասունտ քաղաք—58, 88, տ. Փառ-
նակիա:
Կերճանիս (Գարսանիս) ավան—93, 58:
Կեցան գավառակ—70, տ. Մեւ Իշալը
գաւառ:
Կեցան գետ—95, 50, 54, 59, 78:
Կեֆերդիս գյուղ—59, տ. Կղաղիա ամ-
րոց:
Կիակկաս (Ջերմուկ) կայան—93, 37,
59:
Kia[kka], Ciaccas—59, տ. Կիակկաս
կայան:
Կիակկաս գետ—93, 59, 100, 107:
Կիթաուիճ ամրոց—94, 59:
Κιθαριών—59, տ. Կիթաուիճ ամրոց:
Կիթ-չուր գետ—94, 59:
Kiliza Կիլիզա ավան—92, 59:
Կիլիկիա երկիր—71, 35, 77, 85, 110,
112:
Կիլիկիոյ դրունք—112:
Կիլիկյան Հայաստան—52, 56:
Կիպրոս կղզի (Cypri insulae)—15, 16:
Կիսկիմ վիճակ—40, տ. Արսեաց գավառ:
Կիտոն քաղաք—98:
Կիրովի գյուղ—60, տ. Կուառս ավան:
Կիրովական քաղաք—85, տ. Տանձուտ
գյուղ:
Cyrus գետ—61, տ. Կուր գետ:
Kinnasrin քաղաք—89, տ. Բալիկիս (Նի-
կորիս) քաղաք:
Kirruri Կիրրուրի երկիր—61, տ. Կրեր-
եաց գաւառ:
Կիւսիսիրիս «փոքր աշխարհ»—113:
Κορρητινική—59, տ. Կափորդը:
Կիւռեստիկէ «փոքր աշխարհ»—72, 59,
112:
Κόρυθος, Cyrhus—59, տ. Կիւռոս ավան:
Կիւռոս ավան—72, 59:
Κλαυδίας, Claudias—59, տ. Կլաւդիան
ամրոց:
კლავჯდოთი կլաւջէթի—53, 59, 92, տ.
Կղարք գավառ:
Կլարք, գավառ—110:
Κλεισοῦραι—59, տ. Կղեսուրք լեռնանցք:

Κλεισοῦρα լեռնանցք և ամրոց—59, տ.
Կղեսուր լեռնանցք և ամրոց:
Κλεισοῦρα Βαλακείων—63, տ. Զորապա-
հակ լեռնանցք:
Կիոնէթ («Խեթ», «Կոնէթ») գավառ—
86, 59, 119:
Եթոցոյ Կիոնէթի—59, տ. Կիոնէթ գավառ:
Եթոցոն Կիոնէթի ցեղանուն—59, տ.
Կիոնէթ գավառ:
Կղաղիաս ամրոց—93, 59:
Կղարք գավառ—84, 53, 92, 101, 104,
110, 118, 119:
Կղեսուր ամրոց—94, 59:
Կղեսուրք ամրոց—59, տ. Հաշորդը:
Կղեսուրք լեռնանցք—94, 59:
Կլախտա-չայ—55, տ. Խոլմաղարա ամ-
րոց:
Կլուտովի գյուղ—58, 60, տ. Կոռոմո-
զու բերդ:
Կոգովիտ գավառ—95, 38, 59, 109, 110,
118:
Կոդոր գետ—42, տ. Ափխազք ազգագա-
ւառ:
Կոլլու-չայ գետ—57, տ. Կազքք ազգա-
գաւառ:
Կոթի գյուղ—57, տ. Կանգարք գավառ:
კოლა Կոլա—59, տ. Կոլ գավառ:
Kolha, Kulha—59, տ. Կոլ գավառ:
Colchidis—15, տ. Կոլքիս:
Κολχίς—50, 61, տ. Կոլքանովիտ գա-
ւառ:
Koloneia—60, տ. Կոլոնիա քաղաք:
კოლონია Կոլիաքարի—59, տ. Կոլ-
քաքար:
Կոկիսոն գետ—62, տ. Համբասի գավառ:
Կոկիսոն (Կոկուսա) քաղաք—92, 59,
61:
Կոհ-ի-Նիհորական լեռներ—96, 59, 72,
99, 108:
Կոհ-ի-Շեգար լեռներ—94, 59, 113:
Կոլ գավառ—85, 59, 61, 104, 110, 118:
Կոլ լեռն—85, 59:
Կոլք ավան—85, 59, 64, 82:
Կոլք բերդավան—60, տ. Կոլքաքար
բերդ:
Կոլք գյուղ—59, տ. Կոլքաքար բերդ:
Կոլքայ գետ—86, 60:
Կոլքաքար բերդ—86, 60:
Կոլքենիք գյուղ—48, տ. Դասիուտա ա-
վան:
Կոլքովոր գավառ—86, 60, 104, 110,
118, 119:
Կոլթ գավառ—87, 59, 99, 105, 109,
117, 120:
Կոլմն Կարնուլ—24, 44, 60, տ. Բարձր
Հայք:
Կոլքերդ (Կեղի) ամրոց—94, 55, 58,
60, 107:
Կոլմն Արևմտեան—114:
Կոլմն Տարանոյ—85, տ. Տարուրեան:
Կոլոնիա քաղաք—82, 60, 88:
Կոլքիս (Եգեր)—Ա5, 6, 7, 13, 15, 17,
19, 20, 23, 26, 27, 50, 69, 103, 115:

Կոմագենէ Κομμαγενή, Commagenae
«փոքր աշխարհ»—72, 60, 67, 112:
Կոմագենէ Ասորոց—100:
Κώμη Θαρσών—53, տ. Թման:
Կոմիսենա (Կամրիսենի հայկական մա-
սը)—67:
Commagenae 73, տ. Շամուշատ քա-
ղաք:
Կոյլի-Հիսար գյուղ—60, տ. Կոլոնիա քա-
ղաք:
Կ[ո]ռաք լեռն—101:
Կոռնէ (Κόρνη, Cornae) ամրոց—93, 61:
Կոռոմոզու բերդ—71, 58, 60:
Կոսիս (Կասպի) գավառ—Ա6, 60, 104,
119:
Կովկաս (Կակաս)—Ա6, 13, 25, 60, 65:
Կովկաս լեռներ—Ա6, 34, 80:
Կովկասյան լեռնաշղթա—25, 36, 37, 43,
58, 73:
Կովսական գավառ—97, 60, 109, 117:
Կովսական գետ—109:
Կոտա քաղաք—Ա5, 60, 103:
Կոտայք գավառ—86, 60, 111, 118:
Կոտայքի շրջան—60, տ. Կոտայք գա-
ւառ:
Կոտորա Kottora քաղաք—82, 60:
Կոտոր Կամ Կոտորոց բերդ—96, 36, 60,
61:
Կոտոր գետ—96, 36, 58, 60, 61:
Կոտուր—60, տ. Կոտորոց բերդ:
Կոտուր-չայ գետ—36, 58, 60, տ. Կոտոր
գետ:
Կոտուրի լեռներ—65, տ. Վասպուրականի
լեռներ:
«Կոտրած կամուրջ»—63, տ. Հունարա-
կերտ ամրոց:
Κόραξ όρος, Corax mons—61, տ. Կ[ռ]-
աքս լեռն:
Κόραξ ποταμός—61, տ. Կուռաքսի գետ:
Կորդուաց բղջխութուն—60, տ. Կորճայք
նահանգ:
Κορδουηνή, Corduenae—60, տ. Կորդու-
գավառ:
Կորդուք գավառ—75, 53, 60, 67, 108,
117:
Կորդվաց երկիր—67:
Կորդվաց լեռներ—59, տ. Կոհ-ի-Նիհորա-
կան լեռներ:
Կորդրիք Միդին գավառ—75, 60, 86,
108, 117:
Կորդրիք Ներքին գավառ—75, 60, 86,
108, 117:
Կորդրիք Վերին գավառ—75, 60, 86,
108, 117:
Կորի (Κορή) գավառ—95, 61, 108, 116:
Կորճայքի բարբառ—41, ծան.
Կորճայք (Կորճէք) նահանգ—75, 31,
33, 35, 58, 60, 64, 71, 72, 75, 94,
97, 106, 108, 117, 118:
Կորճէից բղջխութուն—60, տ. Կորդու-
աց բղջխութուն:
Կորոյ ձոր գետ—95, 60:

Կորսիկա կղզի—15:

*Կորսիկա—60, տ. Կորճաթ նահանգ:
Կորսիկոնիք—61, տ. Կրճունիք գավառ:
Կուսուս ավան—94, 61:

Կուբան գետ—32, 75, տ. Ուարդանես
գետ:

Կուզարո յղճաճ աղգադաւառ—Ա5, 89:
Կուլրաթ գեղաքաղաք—86, 61, 105:

Kullimeri, Quimeri—89, տ. Քղիմար
քաղաք:

Κούινδρος—51, տ. Սրկրորդ Հայք:

Kulha երկիր—50, տ. Եգր աշխարհ:

Կուխէթ—59, 119, 120, տ. Կխուէթ գա-
վառ:

Կուցոն Կուխէթի—59, տ. Կխուէթ գա-
վառ:

Կուկուսա (Κουκουσος)—59, 61, տ. Կո-
կիսոն քաղաք:

Կուզան գետ—95, 61:

Կուլանովիտ (*Կուլխանովիտ) գավառ—
95, 61, 109, 117:

Կումայրի ամրոց—85, 61:

Kummaja—60, տ. Կոմադենէ:

Kummaja—73, տ. Շամուշատ քաղաք:
Կումախա—35, տ. Կամախ և Անի Դա-
րանաղեաց:

Կումիսի լիճ—77, տ. Պարուար գաւառ:

Կումուրգոլի վանք—78:

«Կուտաթ[ս]ի, որ է Ագառ գետ»—Ա5, 61,
101:

Կ[ու]ռքս լեռն—Ա4, 61:

Կուդիճան գավառ—35:

Կուտարի շրջան—76, տ. Չոդա երկիր:

Կուտեմուս քաղաք—61, 89, 114, տ.
Քղիմար (Կուտեմուս) քաղաք:

Kutta—89, տ. Կուտեմուս քաղաք:

Կուր գետ—85—98, 25, 34, 41, 44, 47,
54, 55, 59, 61, 67, 69, 73, 77, 85,
93, 98, 104, 105, 106, 109, 110:

Կուրակ գետ—73, տ. Շակաշէն գավառ:
«Կուրառ» գետ—54, տ. Իւրայ (Կամբեճ)
գետ:

Курджан գյուղ—61, տ. Կրճունիք գա-
վառ:

Կուրու-չայ—54, տ. Իշխան գետ:

Kurti—60, տ. Կորդուք գավառ:

Կուրտիկ-դաղ լեռներ—80, տ. Սիմսար
լեռն:

Կուրի բուղար—101:

Կունի բերդ—95, 49, 61, 107:

«Կուուէթ»—59, տ. Կխուէթ գավառ:

Կասնի գետ—Ա6, 61:

Կանիս-խե գավառ—Ա6, 61, 104, 119:

კნბის ხევი, Կանիս-խեի—61, տ. Կանիս-
խե գավառ:

Կուուց կղզի—45, 76, տ. Չքատան կղզի:

Կուուց անապատ—76, տ. Չքատան կղզի:
Կրերեաց գաւառ—61, տ. Կրերեաց լեռն-
անցք:

Կրետե—98:

Կրերեաց լեռանցք—95, 61:

Կրիակունք գյուղ—85, 61, 110:

«Կրիզխ»—61, տ. Կրիս-խե գավառ:

Կրիս-խե—86, 61, 71, տ. [Մտ]կ[ու]-
րիս-խե գավառ:

Կրճունիք գավառ—96, 61, 109:

Հարանդ—97, 61:

Հարանդ գավառ [Շամախու շրջան]—88,
62, 109, 117:

Հագարու գետ—32, 34, տ. Աղուան [Ա-
ղանոյ] գետ:

Հաղաթա ամրոց և գյուղ—51, տ. Երկ-
րորդ Հայք:

Հաղամակիրտ ավան—95, 33, 61:

Հաթիր ամրոց—86, տ. Տոի գավառ:

Հալեպ քաղաք—44, 88, տ. Բեռիա (Խա-
լիբոն) քաղաք:

Հալիս գետ, տ. Ալիս գետ:

Համա քաղաք—37, տ. Առնետաւան:

Համարա ամրոց—93, 58, 62:

Համբասի (արաբ. Anbasiya) գավառ—
105, 120:

Համոկ, Ամիկ գյուղ—35, տ. Ամիկ ամ-
րոց:

Հայասա (Խայասա) երկիր—35, 40:

Հայաստան—5, 6, 7, 9, 11, 12, 13, 15,
16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26,
27, 28, 35, 41, 42, 48, 62, 65, 66,
68, 85, 86, 91, 93, 94, 97, 98:

Հայկական բարձրավանդակ—5:

Հայկական պետութիւն—20:

Հայկական լեռնաշխարհ—27, 57, 72,
86, 98:

Հայկական լեռներ (Αρμενίων όρη)—
49, 67, 86, տ. Դրունք Հայոց:

Հայկական Միջագետք—92, տ. Միջա-
գետք Հայոց:

Հայկական Պար—34, 75, տ. Որկովի
գյուղ:

Հայկական Տավրոս—62, 63, 79, 85, 91,
93, 97:

Հայոց ծոց—54, տ. Իսիկեան ծոց:

Հայնկույս Կախեթ (Գաղմա Կախեթի)—
54, 73, տ. Լիփիք աղգադաւառ:

Հայոց ձոր—95, 48, 51, 62, 75:

Հայոց ձոր գետ—95, 45, 51, 62:

Հայսուն գյուղ—62, տ. Հացին գիւղ:

Հայք ամրոց—95, 51, 62:

Հայք—14, 15, 26, 66, 98, 104, 105,
106, 109, 110, 111, 114:

Հանգստուն գյուղ—40, 55, տ. Արտալե-
սոն ամրոց:

Հանի գավառ—98, 62, 109, 117:

Հաշտասար գագաթ—32, 62, 72, տ.
Յաշտասար լեռն:

Հաշտեանք գաւառ—94, 24, 62, 72, 107,
116:

Հաշի-չայ գետ—82, տ. Վարառատ գետ:

Հասան-դալա—49, տ. Դարոյնք ամրոց:

Հասան-դալա-սու—71, տ. Մուրցամար
գետ:

Հասան-Չելերի գյուղ—31, տ. Աղ-Պրե-
տորիում:

Հարամ-դաղ լեռ—81, տ. Սոհունդ լեռն:
Հարավային Հայաստան—34:

Հարավ-Օսեթիայի ԱՄ—36, տ. Աշէէ-
տիս-խե գավառ:

Հարճլանք գավառ—97, 62, 105, 109,
117, 120:

Հարք գավառ—95, 62, 107, 116:

Հացեաց դրախտ անտառ—92:

Հացեկ (Հացեկաց) գյուղ—94, 62, 92:

Հացին գիւղ—96, 62:

Հաւարին քաղաք—113:

Հաւիկ ավան—62, տ. Հանունիք գա-
վառ:

Հանիկ ամրոց—62, տ. Անիկ ամրոց:

Հանունիք գավառ—95, 62, 79, 110, 118:

Հանունիք նախարարական տոհմ—62:

Հաւսեանք ավան—94, 62:

Հեղայար երկիր—49, 72:

Հեճմատակք աղգադաւառ—Ա7, 62, 102:

Հեմաթ քաղաք—113:

Հեշէրի գավառ—87, 62, 105, 120:

Հեշտանե գյուղ—53, տ. Քման գյուղ:

Հեր գավառ—96, 51, 52, 63, 77, 108,
117:

Հէր քաղաք—96, 63, 64:

Ἡερακλειουπολις—62, տ. Հերակլուպո-
լիս:

Հերակլուպոլիս ավան—62:

«Հէրան»—43, 63, տ. Բազկանք երկիր:

Հերապոլիս քաղաք (Մամբուկ, Մա-
բուկ)—92, 59, 63, 64, 112:

Հերակլայ հրուանդան—63, տ. Հրուան-
դան Հերակլայ:

Hiberia—83, տ. Վիրք:

Հին Բայազեթ—49, 59, 73, տ. Դարոյնք
բերդ (Կոզովի):

Հին Աշխարհ—97:

Հին Շամախի, տ. Շամախի քաղաք—73:

H'sn Ziad—83, տ. Հոռէբերդ:

Hism Qalaudia—59, տ. Կղաւղիաս ամ-
րոց:

Հիսպա (Hispa) կայան—93, 63:

Հյուսիսային Կովկաս—73:

Հյուսիսային Միջագետք—92, տ. Միջա-
գետք Հայոց:

Հնդիկք երկիր—92:

Հնդկաշին—19, տ. Սինէացոց աշխարհ:

Հնդկաստան—16, 19:

Հոգվոց վանք—36, 94, տ. Անձեւացիք
գավառ:

Հոկտեմբերյանի շրջան—38, տ. Արագա-
ծոտն գավառ:

Հոդմազ գավառ—105:

Հոմա քաղաք—37, 113, տ. Առնետաւան:

Հոմա-Բաշրեթ լճակ—37, տ. La us
Aret'usa

Հոնք—80, 102, տ. Սաւիրք (Քաղաւ-
րութիւն Հոնաց):

Հոռէբերդ ամրոց—93, 36, 63, 107, տ.
Խարբերդ:

Հոռոմք—25, 114:

Հովոց տեղիք—34, տ. Աղուան ամրոց:

Հոնաստան—7, 8, 13:

Հուսեօյի գլուղ—36, տ. Աղզի:
Հուր քաղաք—63, 89, տ. Քաջաց քա-
ղաք:
Յլլուր Հուրի քաղաք—89, տ. Քաջաց
քաղաք:
Հուրման-դերեսի վտակ—75, տ. Որո-
մանդոն գետ:
Հոն քաղաք—67, ծան. 1, տ. Ռագա:
Հոփսիմէի մատուռ Վաղարշապատում—
82:
Հոսմ—9, 71:
Հոսմեական կայսրութիւն—8, 9, 66, 67,
68, 70, 71:
Հոսմկայ—76, տ. Ուրիմա ավան:
Հրազդան գետ—Բ6, 47, 63, 64, 66, 111:
Հրազդանի շրջան—64, 82, տ. Մազազ
գավառ:
Հրարոտ-Պիրոս գավառ—Բ7, 34, 63, 109,
117:
Հրեաստան—16, 112:
Հրուանդան Հերակայ—Բ4, 62, 63, տ.
Հերակայ Հրուանդան:
Հրուանդան Յասովի—Բ2, 63, 72:
Զամա վտակ—85, տ. Տանիս-իւն գա-
վառ:
Զեզամ գետ—73, տ. Զական գետ:
Զեւէթ գավառ—Բ6, 63, 104, 119:
Ժլլուր Զեւէթի—63, տ. Զեւէթ գա-
վառ:
Զեւէթի ամրոց—63, տ. Զեւէթ գավառ:
Զիական լեռինք—101:
Զիակերք ազգագաւառ—101:
Զիթաճանից-սար լեռ—Բ6, 63, տ. Մեծ
Մայմիս լեռ:
Զիւնկերտ քաղաք—Գ4, 63, 76:
Զինաստանք արքունի—37, տ. Առնետա-
ւան:
Զորագետ գավառ—64, տ. Զորոփոր գա-
վառ:
Զորագետ (այժմ Դեբեդ)—56, 63, 85:
«Զորագետ»—85, տ. Տաշաղուր գետ:
Ժորոյք Զորոփորի գավառ—64,
տ. Զորագետ գավառ:
Ժորոյք Զորոփորի գետ—63, տ.
Զորագետ:
Զորապաճակ (Տաւրոյ բերան) լեռն-
անցք—Գ4, 34, 44, 45, 63, 85:
Զոր Ընծայից գավառ—35, 63, տ. Ան-
ձախի ձոր գավառ:
Զորոփոր դաւառ—Բ6, 63, 104, 118, 119:
Զորք գավառ—Գ7, 63, 109, 117:
Զորք գետ—109:
Զվիլ-գաբա գլուղ—89, տ. Քուէլ-գաբա
ավան:
Զվիլ-Քվիշի գլուղ—90, տ. Քուէշի ամ-
րոց:
Հագախի շրջան—46, տ. Գարդման գա-
վառ:
Հագանշի (Հայլուի) գլուղ—36, տ.
Աշոցք ավան:

Դադեգի շրջան—56, տ. Մանարք ազգագրաւո: Դադիկէ—54, տ. Լադիիկէ: Դադիւ—64, տ. Լադիիկէ: Դադիիկէ—50, 64, 103, տ. Լադիիկէ: Կծոցլո Դալուի գլուղ—36, տ. Աշոցք ամրոց: Դալաւ, Դալարջուղ գլուղ—72, տ. Նիգատուն գիւղ: Դալսերի—58, տ. Կեսարիայ Կապագովկիոյ: Դանուի գետ—34, տ. Աղուան (Աւաղան) գետ: Դարաբաղի բարբառ—41, տ. Արցախի բարբառ: Դարաբաղի դաշտ—98: Դարաբաղար գլուղ—76, տ. Ուրծածոր գլուղ: Դարաբուլաղ-չայ գետ—87, տ. Յուրտագետ: Դարադաղի լեռներ—49, 67, 77, 80, 81, տ. Հայկական լեռներ: Դարա-սու գետ—57, 58, տ. Կամբիսեւս գետ: Դարա-սու գետ—տ. Կարա-սու գետ: Դարաջա-դաղ լեռ—36, տ. Աշիմոն լեռոց: Դարայագի դաշտ—86, տ. Տուարածատի գավառ: Դաիանի շրջան—44, տ. Բաղք գավառ: Դեկք ազգագրաւո—Բ7, 34, 64, 120: Դըզըլ-աղաջ ծովախորշ—44, տ. Բերան Նրասխայ: Դըզըլ-գյաղուկ լեռ—58, տ. Կարմիրփորակ լեռն: Դըզըլ-բրմագ գետ—61, տ. Ալիս գետ: Դըզըլ-ուզին գետ—34, տ. Ամարդոս գետ: Դըզըլ-չայ գետ—58, տ. Կարմիր գետ: Դըրի-Նուլաղ չայ գետ—82, տ. Վարդամարդ գետ: Դըղդալա բերդ—63, տ. Հոնարակերտ ամրոց և քաղաք: Դոնաղ-քենդի շրջան—76, տ. Չողա Նրկիր: Դուբա քաղաք—31, տ. Արիազ ավան: Դուբայի շրջան—76, տ. Չողա երկիր: Դուկասանի շրջան—36, տ. Աշոբք գավառ: Դուռու-չայ գլուղ—33, 35, տ. Աղիւն («Արիւն») գավառ: Դուռուշան գավառակ—33, տ. Ժան. Աղսցիք: Դլիրիլա գետ—39, տ. Արցունք, որ է Մարգուլք ազգագրաւո: Դվարիկ գլուղ—48, տ. Գոլարք ազգագրաւո: Կծոցլո Դուարէնի ցեղ—48, տ. Գոլարք ազգագրաւո: Դլիրիլա գետ—88, տ. Փասիս գետ: Ժակասք գավառ—95, 64, 82, 110, 118: Զօցլո ձակիթի—64, ձակք գավառ: Զակք գավառ—95, 54, 64, 110, 118:

Ճահուկ ամրոց—Գ6, 31, 64, տ. Ագարակ
(Ճահուկ) ամրոց:
Ճահուկ գավառ—Դ5, 31, 64, 108, 109,
117:
Ճահուկ գետ—Դ6, 64:
Ճանիկ—64, տ. Ճանիւ:
Ճանիւ (Խաղտիք) երկիր—Բ4, 64, 103:
Յօնցոյ Ճանէթիկ—64, տ. Ճանիւ:
Ճանիւիկէ—64, տ. Ճանիւ:
Ճանիւիկ—64, տ. Ճանիւ:
Ճապարդոր—59, տ. Կիթոփիճ ամրոց:
Ճեհաստան (Չիհաստան)—16, 18:
Ճերեմի քաղաք և ամրոց—53, տ. Վելիմ-
ցիխէ գավառ:
Ճիրք արգագաւան—Ա6, 64, 102:
Ճիւրին—50, տ. Մումինա (Չրմէս):
Ճորոխ գետ—32, 40, 44, 50, 53, 54, 64,
69, 76, 81, 83, 87, 92, 93, 99, 106
ժան. 2, տ. Ակամսիս գետ:
Ճորայ քաղաք—76, տ. Չորայ քաղաք:
Ճորայ պահակ—64, 103, տ. Չորայ քա-
ղաք:
Ճուարշ-ոտ (Ճուարշ-ոտ) գավառ—Դ6,
64, 109, 117:
Ճուարշ-ոտ գետ—Դ6, 44, 64:

Մաբուկ քաղաք—59, 63, 64, 112, տ.
Հերապալիս քաղաք:
Մագնոպալիս քաղաք—64, տ. Եւպատո-
րիա (Մագնոպալիս):
Մադեն-գերիսի վտակ—33, տ. Աղին
(«Արիւ») գավառ:
Մադեն-սու գետակ—59, տ. Կէթիկ դա-
վառ:
Մաղանձ դավառ—Բ6, 64, 111, 118:
Մազրա գետ—80, տ. Սաւից գետ:
Մազրա-ղաղ—70, տ. Մեծրաց լեռան:
Մազթիաց Արշակունիների թագավորու-
թիւն—64, 76:
Մազթիաց թագավորութիւն—43, 56, 74,
76:
Մազթութք արգագաւան—Բ8, 64, 88:
Մազթութք բնակավայր—Բ8, 64
Մաժակ քաղաք—58, 64, տ. Կեսարիա
Կապարովկոյ:
Մաժանկերտ բերդ—Բ5, 64:
Մալաթիա քաղաք—70, տ. Մելիտինէ քա-
ղաք:
Մալիգիր գյուղ—89, տ. Քլիմար (Կու-
տեմոն) քաղաք:
Մալաշ-կալա—81, տ. Սըմընդըն քա-
ղաք:
Մախուդ-քենդ գյուղ—64, տ. Մազթութք
բնակավայր:
Մակեդոնիա—15:
Մակու բերդ—Դ6, 40, 64, 65:
Մակրինոպոլիս—52, տ. Էգեսա ամրոց:
Մահարձ գետ—Դ6, 64:
Մահլա գյուղ—64, տ. Մաղխագան ավան:
Մահերտ-տուն (Մարձին) գավառ—Դ6,
64, 65, 69, 72, 118:
Մահմեդիկ-չալ—39, տ. Արճիշակ գետ:

Մադիսիան ավան—96, 64:
 Ձորոն Ծղալուտի Մադրան Դվալեթի—
 42, տ. Ասուրբ:
 Մանախիխ-ծղալի գետ—71, տ. Մրիտ
 գավառ:
 Մամախաթուն ավան—49, տ. Դերջան
 ավան:
 Մամբուկ քաղաք—59, 63, 64, տ. Մամ-
 բուկ և Հերապուլիս քաղաք:
 Մամոտանք—70, 71, տ. Միշա գավառ:
 Մամիկոնեան նախարարական տոհմ—
 54, 64, 84, 85:
 Մամուրեթյուրեսաթ—61, տ. Նորդուլ:
 Մայ երկիր—114:
 Մայափարիկին—72, տ. Նփրկերտ:
 Մայփերկատ—73, տ. Նփրկերտ:
 Մանգլկերտ քաղաք—36, 65, տ. Մա-
 նազաւակերտ քաղաք:
 Մանգլկերտի (Մելազգերդի) սանջակ—
 36, տ. Ապահունիք գավառ:
 Մանակերտ ցամաքակղզի—64, 89, 108,
 տ. Քառն Մանակերտի:
 Մանակերտ բերդ—89, տ.
 Մանանաղի գավառ—94, 64, 91, 106,
 116:
 Մանանաղի գետ—94, 65:
 Մանաւազակերտ քաղաք—95, 65:
 Մանաւի գյուղ—82, տ. Վարազմանա-
 վառ:
 Մանգլեաց սուրբ խաչ—86, 65, տ. Մանգ-
 լիս ավան:
 Մանգլեաց փոր գավառ—86, 48, 65, 83,
 87, 104, 118, 119:
 Մանգլիս ավան—65, տ. Մանգլեաց սուրբ
 խաչ:
 Յանգլոսիս ծցո Մանգլիսիս-խեւի գա-
 վառ—65, տ. Մանգլեաց փոր գավառ:
 Մանդա (Մանդա) գյուղ—91, 65:
 Մաննայ ալթը—49:
 Մանդակունի նախարարական տոհմ—40:
 Մանջինըկ գյուղ—54, տ. Լարիսա քա-
 ղաք:
 Μανραλοι, Manrali—65, տ. Մանուիք:
 Մանուիք ազգագաւառ—Ա5, 65, 103:
 Μαντινιή լիճ—58, տ. Կապուտան լիճ:
 Μαντινικιερτε—65, տ. Մանաւազակերտ
 քաղաք:
 Մաշափերա գետ—45, 46, 87, 90, տ.
 Գաջենագետ:
 Մառի լեռնանցք—50, տ. Դրունք Կիլի-
 կիոյ (Մալիս):
 Մառնիուլի շրջան—96:
 Մասաւ-դարա—76, տ. Մաստարա գետ:
 Մասեաց ոտն գավառ—96, 65, 110, 118:
 Մասիոն լեռինք—74, 65, 113:
 Μάσιον όρος, Masius mons—65, տ. Մա-
 սիոն լեռինք:
 Մասիս լեռան—110:
 Մասիս (Մեծ) լեռան—37, տ. Ագատ Մա-
 սիս լեռան:
 Մասիս (Փոքր) լեռան—65, 72, 89, տ.
 Փոքր Մասիս լեռան:
 Մասպտան երկիր—114:

Մաստարա գետ—76, տ. Չորմայրի գետ:
 Մասքուք ազգագաւառ—102:
 Մասքաթ վայր, տ. Մաքրուք վայր:
 Մասքաթ, տ. Մաքրուք ազգագաւառ:
 Ματιωνή, Ματιονή Մատիենե—67:
 Մավրակ գյուղ—24, 65, տ. Մաւրիկա-
 պուլիս ավան:
 Մաւրիկապուլիս (Շիրակաշատ) ավան—
 85, 24, 65, 110:
 Մարաղի գյուղ—62, տ. Ամարաս (Շա-
 մախու):
 Մարակերտ ավան—96, 65:
 Մարաղա քաղաք—46, տ. Գանձակ Շա-
 հաստան քաղաք:
 Մարանդ գավառ—43, 44, 52, 65, տ.
 Բաբրան (Մարանդ) գավառ:
 Մարանդ գետ—96, 65:
 Մարանդ քաղաք—96, 43, 44, 65, 109:
 Մարաշ քաղաք—47, 58, 65, տ. Գերմա-
 նիկէ (Մարաշ):
 Մարասանտիա գետ—61, տ. Ալիս գետ:
 Մարաստան—43, 65:
 Մարաւան ավան—96, 65:
 Մարաւան քաղաք—111:
 Մարաց ամուր աշխարհ—65, 69, 115,
 118:
 Մարաքենդ գյուղ—65, տ. Մարակերտ
 ավան:
 Մարգարա գյուղ—75, տ. Վարդանակերտ
 ավան:
 Յանգլուտի Մարդուէթի—39, 102, տ.
 Արգուէթ (Մարդուէթ) ազգագաւառ և
 Արգուէթ գավառ:
 Մարդ ցեղ—45, 46, տ. Մարդաղի գա-
 վառ:
 Մարդաղի գավառ—94, 65, 98, 107, 116:
 Մարդաստան գավառ—96, 45, 65, 75,
 109, 117:
 Մարդէ բերդ—74, 65, 71, 113:
 Մարդին քաղաք—65, 71, տ. Մարդէ բերդ:
 Մարդուցալք — 65, տ. Մարդաստան
 (Մարդուցալք) գավառ:
 Մարիխի գյուղ—65, տ. Մանուիք:
 Մարդպանական Հայաստան—21, 24, 36,
 71, 72, 118:
 Մարի գաւառ—76, 65, 108, 117:
 Մարի գետ—76, 65:
 Մարծին երկիր—115:
 Մարծին գավառ—64, 118, տ. Մահկերտ-
 տուն գավառ:
 Մարմետ գետ—95, 45, 53, 65, 70, 76:
 Մարմետ—51, տ. Նրուանդաշատ քաղաք:
 Մարջան-սու—64, տ. Մահարձ գետ:
 Մարտիրոսապուլիս քաղաք—65, 73, 86, տ.
 Նփրկերտ քաղաք:
 Մարտիրոսաց քաղաք—73, տ. Նփրկերտ
 քաղաք:
 Մարտունու շրջան—47, տ. Գեղաքունի
 գավառ:
 Մարք—14, 65, 105, 114, 115, տ. Մե-
 դաց աշխարհ, Մարաստան:
 Մարքասու—47, տ. Գերմանիկէ քաղաք:

Յոնոնաղ յամբոյնս Մդինարե Կամբե-
 ճիսա—54, տ. Կամբեն գետ:
 Մեգալասոս ավան—82, 65:
 Megalasso[s]—65, տ. Մեգալասոս ա-
 վան:
 Μεγάλη Ἀρμενία—66, տ. Մեծ Հայք:
 Մեգալոս-պոտամոս (Μέγαλος ποταμός)
 գետ—84, 65, 103:
 Մեղաց աշխարհ (Մարք)—76, 65:
 Media—14:
 Մեդիա—15, 69, Մարաստան:
 Մելաս (Melas) գետ—92—93, 66, 100:
 Melenienis—65, տ. Melitenae.
 Melia—66, տ. Մելիա գետ:
 Melidia—70, տ. Մեղդի ավան:
 Melidu—70, տ. Մեղդի ավան:
 Melita—66, տ. Մելիտինէ քաղաք:
 Μελιττινή, Melitenae—63, 66, տ. Մելի-
 տինէ քաղաք:
 Մելիտինէ քաղաք—93, 50, 53, 66, 70,
 106, 107:
 Մելիք-գաղի գյուղ—56, տ. Մամանդոս
 (Մամանդաւ) ամրոց:
 Մելիդի գյուղ—70, տ. Մեղդի աւան:
 Մեծագետ—85, 70, 110:
 Մեծամար գետ—86, 38, 65, 110, 111:
 Մեծ Առանք (Մեծ Իրանք) գավառ—87,
 66, 109, 117:
 Մեծ Զաւ (Մեծ Զար) գետ—75, 33, 35,
 66, 97:
 Մեծ Իրանք գավառ—34, 105, 120, տ.
 Մեծ Առանք (Մեծ Իրանք) գավառ:
 Մեծ Մոփք—35, տ. Մոփք Մեծ:
 Մեծ Կախեթ—89, 90, տ. Դիլի Կախեթի:
 Մեծ Կուենք (Մեծ Կուանք) գավառ—87,
 66, 105, 109, 117, 120:
 Յեթնօր Մեծեկեկեկնի—66, տ. Մեծ
 Կուենք գավառ:
 Մեծ Հայք—5, 6, 7, 13, 15, 16, 17, 19,
 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28,
 34, 35, 36, 38, 40, 41, 46, 48, 49,
 52, 53, 54, 55, 60, 63, 64, 66, 67, 68,
 69, 70, 71, 72, 74, 77, 79, 80, 81,
 82, 85, 86, 87, 88, 100, 103, 105,
 106, 113, 114, 116, 118:
 Մեծ Մալմեիս լեռ—63, տ. Չիթանիք
 սար լեռ:
 Մեծ Մալիս լեռ—31, 65, 89, տ. Ագատ
 Մասիս լեռան:
 Մեծնուիք գավառ—95, 70, 109, 117:
 Մեծրաց լեռան—85, 70:
 Մեծրաց լեռինք—31, տ. Աբեղիանք գա-
 վառ:
 Մեղ գետ (Մեղրագետ)—94, 70, 85,
 107:
 Մեղդի ավան—94, 70:
 Մեղդուլդի լեռինք—94, 70, 96, 97,
 98, 107:
 Մեղրագետ—70, տ. Մեղ գետ:
 Մեղրիի շրջան—39, տ. Արեւիք գավառ:
 Մեմրիճ քաղաք—63, տ. Հերապուլիս քա-
 ղաք:

Menizjaini քաղաք—68, տ. Մանաւա-
զակերտ քաղաք:
Menuhinili—89, տ. Քարն Մանակեր-
տի ամրոց:
Մեոտիս (Մէովտիս) ծովակ—101:
Մեջուղա գետ—48, 79, տ. Գուէրդիս-
ծիրի գավառ:
Μεσσητία, Mescheta—71, տ. Մցխիթայ
քաղաք:
Մեսխէթ—79, 83, 119, 120, տ. Սամցխէ
գավառ:
Մեսխիթի լեռներ—67, տ. Մոսխիկյան
լեռներ:
Մեսխուռնիք, Մեսխուրնի (*Ձեցնշոնո)
79, տ. Մեսխէթ:
Մեսկան—66, տ. Մեծ Կուենք գավառ:
Μεσοποταμία, Mesopotamiae—18, 70:
տ. Միջագետք:
Մեսորոմէ (Mesoromae) ավան—82,
70:
Մեսրան—66, տ. Մեծ Առանք գավառ:
Մեսոխիս ս. Շուշանիկի եկեղեցի Տփղի-
սում—87:
Մետիտա (Μέταιτα) ամրոց—43, 70:
Մեա Գալլ գետ—94, 55, 70, 76, 107:
Մեա Էջայր գաւառ—95, 70, 108, 117:
Մեա Հարանդ գաւառ (Սիսական-ի-Ու-
տան, Սիսական-ի-Կոտակ)—97, 61,
70, 89, 109, 117:
Մերզիփոն ավան—88, տ. Փաղեմոն ա-
վան:
Մերքեզ-դաղ—32, տ. Ականիս լեռն:
Մերքեզեռ—65, տ. Մարի-գաւառ:
Ձեղնջո Մերէթի—71, տ. Մրիտ գավառ:
Մերէթի լեռն—85, 70:
Մզուր գաւառ—106:
Մընձուր լեռ—71, տ. Մուզուր լեռն:
«Մընձուր»—81, տ. Մընձուր քաղաք:
Մթին լեռներ—58, 78, տ. Կանգարք գա-
վառ:
Մթնաձոր (Խավարաձոր)—58, տ. Մթին
լեռներ:
Մժնկերտ գյուղ—31, 64, տ. Մաժան-
կերտ բերդ:
Միգդոն գետ—74, 70:
Μυρδονία, Միգդոնիա—40, 67, տ. Արու-
աստան գավառ:
Միգիազ-գաղ լեռներ—86, տ. Տուռ-Աբ-
գին լեռներ:
Միդիե գյուղ—70, տ. Մետիտա ամրոց:
Միլան գյուղ—83, տ. Վժան քաղաք:
Միթոնդատեն գաւառ—101:
Միթոնկացիք—101:
Միլի դաշտ—43, 44, 46, 63, 88, 92, 93,
տ. Բաղասական դաշտ:
Միհրան-Քուստակ երկիր—114:
Միհրի տաճարը Բագուիծում—42, 49:
Մինգչաուրի շրջան—89, տ. Քաղա-
դաշտ (Քալաձոր) գավառ:
Միջա գավառ—75, 70, 108, 116:
Միջա գյուղ—75, 70:

Միջագետք—73—74, 14, 15, 16, 19, 35,
38, 44, 55, 68, 69, 71, 86, 105, 106,
107, 113, 114, 118:
Միջագետք Ասորոց—73—74, 70, 113,
114:
Միջագետք Հայոց—73—74, 66, 68, 69,
71, 118:
Միջերկրական ծով—71, 8, 71:
Միջերկրիայ—13, 15, 16, 18, 20, 100:
Միջին Միջագետք—71, տ. Միջագետք
Ասորոց:
Միջնաշխարհ—34, 44, 70, 71, 85, 118:
Մժրին Հայոց—106:
Մժրին քաղաք—74, 21, 40, 69, 71,
113:
Մընձուր գետ—71, տ. Մուզուր (Մընձուր)
գետ:
Մշո դաշտ—61, 62, 70, 71, տ. Տարօնոյ
դաշտ:
Μοδζουρον—71, տ. Մուզուր գավառ:
Մոթողանք գավառ—76, 71, 108, 117:
Մոկաց աշխարհ—71, 96, 108, տ. Մոկք
նահանգ:
Մոկաց նախարարական տոհմ—71:
Մոկս ավան—95, 38, 54, 71:
Մոկս-սու գետ—71, 75, տ. Որք գետ:
«Մոկք Առանձնակ, որ է Արքայից գա-
ւառ»—95, 71, 117:
Մոկք նահանգ—95, 75, 37, 39, 53, 54,
70, 71, 78, 94, 106, 108, 117, 118:
Մոկուս գյուղ—71, տ. Մոկս ավան:
Մոնզուր-գաղ—71, տ. Մուզուր լեռն:
Μοχοεναί 71, տ. Մոկք նահանգ:
Μοσχί—71, տ. Մոկք նահանգ:
Μοσχί—71, տ. Մոկք նահանգ:
Մոսխական (Մոսքական) լեռներ—69,
100:
Մոսխիկայի լեռներ—67:
Մոնձնոն, Մոնձնոն Մոխնարի, Մոխնա-
րի գավառ—61, տ. Կանիս-խե գավառ:
Մոսուլ—71, տ. Մուծղ:
Մուզուր (Մընձուր) գետ—73, 71:
Մուզուր (Մընձուր) գավառ—73, 71, 116:
Մուզուր (Մընձուր) լեռն—73, 71:
Մուխանք գավառ—77, 71, 105, 109,
117, 120:
Ձեղնձոր Մուխնարի գաւառ—61:
Մուխուր-ովասի դաշտ—71, տ. Մուխանք
գաւառ:
Մուխրանի հովիտ—61, տ. Մուխնարի գա-
վառ:
Մուծլ, Մուծղ—75, 14, 71:
*Մուկան երկիր—114:
Մոցիսի գետ—79, տ. Փոցիսով գետ:
Մուլ քաղաք—74, 71:
Մուլանի դաշտ—43, 46, 71, 83, տ. Մով-
կան դաշտ:
Մուլիուր, Մուսիուր—64, տ. Մաղքութ:
Մուրզուլ-սու—44, 71, տ. Մուրզ գետ:
Մուրջամար կամ Մուրջ գետ—74, 71,
107, 110:
Մուշալը գետ—55, տ. Խարսխանոն բերդ:

Ձեղնձոր Մուրզուլի գետ—71, տ.
Մուրզ գետ:
Μουρζούλ—71, տ. Մուրզ գետ:
Մու Ֆարդին քաղաք—73, տ. Նիքրկերտ
քաղաք:
Մովկան դաշտ—78, 71:
Ձեղնձոր Մովկուարի գետ—61, տ. Կուր
գետ:
[Մ]կ[ու]րիս-խե գավառ—61, 71, 119,
տ. Կրիս-խե:
Ձեղնոն Ձեղն Մովկուրիս խեղի—61, տ.
Կրիս-խե:
Ձեղնոն Ձեղն Մովկուրիս-ցիխ բերդ—
63, տ. Հունարակերտ:
[Մ]կուրիս-խե գաւառ—104:
Մրեն ավան—85, 71, 110:
Մրիտ գավառ—84, 71, 110, 119:
Մրժուրի քաղաք—27:
Մրուլ գավառ—84, 71, 119:
Մրուլ գետ—84, 71:
Մցխիթա-Արմազի քաղաք—61, 71, տ.
Մցխիթայ քաղաք:
Ձեղնձոր Մցխիթայ քաղաք—32, 71, 81,
83, 84, 86, տ. Մցխիթայ քաղաք:
Մցխիթայ քաղաք—79, 25, 71, 104:
Յաղլուչայի բարձունքներ—77, տ. Պա-
րուար գավառ:
Յաշտասար լեռն—97, 62, 72:
Յաշտեանք գաւառ—62, 72, տ. Հաշաե-
անք գավառ:
Յաշտիշատ—36, 72, տ. Աշտիշատ ավան:
Յասովնի հրուանդան—72, տ. Հրուան-
դան Յասովնի:
Յասուն-բուրուն—63, տ. Հրուանդան Յա-
սովնի:
Յանիկ ավան—62, տ. Հանիկ ավան:
Յարփուլ գյուղ—38, տ. Արաբխոս (Նիկե-
սոս):
Յաֆթ մահալ—75, տ. Որմիզդ-Պերո
գավառ:
Յոհ գետ—32, 72, 103, 110, տ. Վոհ
գետ:
Յորդանան գետ—113:
Ἰουλιόπολις, Iulio-polis—72, տ. Յուլիո-
պոլիս ամրոց:
Յուլիոպոլիս ամրոց—73, 72:
Յունաց ծով—15:
Նաղլու-չայ գետ—35, տ. Ալլի, որ է Կու-
ռիճան գաւառ:
Նախիջևան-Քիսիկ—54, 72, տ. Նախճա-
ւան քաղաք (Պարսկահայոց):
Նախիջևանի շրջան—72, տ. Նախճաւան
գավառ:
Նախիջևան քաղաք—72, տ. Նախճաւան
քաղաք (Վասպուրականի):
Նախճաւան գավառ—76, 72, 109, 117:
Նախճաւան քաղաք (Պարսկահայոց)—
76, 54, 72:
Նախճաւան քաղաք (Վասպուրականի)—
76, 54, 72, 109:

Նախնամատենք ազգագրական—Աճ, 72, 101:
 Նախնու ցեղ—72, տ. Նախնամատենք ազգագրական:
 Նախորդան քաղաք—97, 50, 72, 109:
 Նահր-Ջագ-Ջագ—70, տ. Միգդոն գետ:
 Նախնա, Naxuana—72, տ. Նախնաւան քաղաք (Վասպուրականի):
 Նաքալաքեվի գյուղ—41, 89, տ. Արքեուպալիս քաղաք:
 Նախարատի—73, տ. Նախնամատենք:
 Našava—72, տ. Նախնաւան քաղաք:
 Նեխ-Մասիք լեռն—72, 107:
 Նեհիլ-չայ գետ—75, տ. Որսիրանք գավառ:
 Նեղոսի գետաբերան—33:
 Նեմրուզ հրաբխային զանգված—80, տ. Սարակն լեռն:
 Նեոկենարիս (Կարենյա) քաղաք—82, 57, 72:
 Ներքին Հայք (Armenia interior)—24, 44, տ. Բարձր Հայք:
 Ներքին Ջալախք գավառ—59, 78, տ. Ջալախք Ներքին գավառ:
 Նիբուր գաղաթ—53, տ. Արարտու լեռ:
 Նիգալ, ճոցալու գավառ—84, 72, 110, 119:
 Նիգ գավառ—86, 72, 111, 118:
 Նիգատուն—72, տ. Նիգ գավառ:
 Նիգատուն գյուղ—86, 72:
 Նիթ գյուղ—58, տ. Կապուղակ քաղաք:
 Նիխալի գյուղ—75, տ. Ոքաղէ բերդ:
 Նիխորական գավառ—75—76, 65, 70, 72, 118:
 Նիկոսի քաղաքիկ—101:
 Նիկոպալիս ավան—72, 72:
 Նիկոպալիս քաղաք—83, 72:
 Նիկորիա քաղաք—72, 88, 89, 112, տ. Քալիս (Նիկորիա) քաղաք:
 Նինո-ժմինդ գյուղ—59, 74, տ. Բողիսի ավան:
 Նիկսար քաղաք—72, տ. Նեոկենարիս (Կարենյա) քաղաք:
 Նինվա-խարաբե—72, տ. Նինուէ քաղաք:
 Նինուէ ավերակ քաղաք—75, 72, 114:
 Նուսիս—71, տ. Մծբին քաղաք:
 Նիսսակ գյուղ—72, տ. Նուարսակ գյուղ:
 Նութատ, Niphates—72, տ. Նիփատես լեռներ:
 Նիփատես լեռներ—69:
 Նոյեմբերյանի շրջան—60:
 Նոստէ գետ—85, 34, 72:
 Նոստիս-թալի լեռն—85, 72:
 Նոտ-Արտաշիրական աշխարհ—115:
 Նորաշեն գյուղ—65, տ. Մարաւան:
 Նորաշենի շրջան—73, տ. Շարուր դաշտ:
 Նորշեն գյուղ (Տարունում)—97:
 Նորդու շրջան—61, տ. Կրերեաց լեռնանցք:
 Նոր Շի(դ)րական—67, տ. Նոր Շիրական:

Նոր Շիրական աշխարհ—27, 52, 59, 67, տ. Պարսկահայք նահանգ:
 Նոր Շիրական բեղջիւսթյուն—49, 64, 67, 72, 77:
 Նոր քաղաք—82, տ. Վաղարշապատ քաղաք:
 Նուարսակ գյուղ—96, 32, 72:
 Նուխի քաղաք—73, տ. Շաքէ քաղաք:
 Նուխի շրջան—73, տ. Շաքէ գավառ:
 Նոյնձաճա Նուխապատ—73, տ. Շաքէ քաղաք:
 Նուսայրին—71, տ. Մծբին քաղաք:
 Նպատ լեռն—72, տ. Նպատական լեռն:
 Նպատ լեռներ—69, տ. Նիփատես լեռներ:
 Նպատական կամ Նպատ լեռն—95, 42, 72, 110:
 Նիոնտ (Նիփրկերտ, Տիգրանակերտ) գավառ—94, 24, 35, 68, 72, 86, 107, 116:
 Նիոնտ քաղաք—72, տ. Նիփրկերտ քաղաք:
 Նիփրկերտ գավառ—72, 86, տ. Նիփրես գավառ:
 Նիփրկերտ (Տիգրանակերտ, Մարտիրոպալիս) քաղաք—94, 65, 69, 72, 114:
 Շաբրան գյուղ—73, 74, տ. Շապորան քաղաք:
 Շաբրան-չայ գետ—36, 73, 74, տ. Շապորան գետ:
 Satala—80, տ. Սատաղ քաղաքիկ:
 Շակաշեն գավառ—86—87, 67, 73, 105, 109, 118, 120:
 «Շալք»—74, տ. Շուք քաղառ:
 Շաղագոմ գավառ—73, 106, 116, տ. Շատալագոմ:
 Շահապանք (Շահապանս) ամրոց—96, 73:
 Շահապիվան ավան—56, 85, տ. Մաղկոտն գավառ և Տառնոն ավան:
 Շահապանս ամրոց—73:
 Շահապանս գետ—64:
 Շահապանիք—73, տ. Շահապանք:
 Շահբուլ գետ—73, տ. Շահապանս գետ:
 Շահբուլ գյուղ—73, տ. Շահապանիք:
 Շահբուլ-սու գետ—86, տ. Տրպատունիք գավառ:
 Շահդաղի լեռնաշղթա—տ. Քաշաթաղի լեռնաշղթա:
 Շահունի Մոփաց թագավորության արքայական հարստութիւն—57:
 Շաղագոմ գավառ—84, 73:
 Շամախի քաղաք—88, 43, 62, 73, 74:
 Շամբ Կարնոյ ճահճուտ—94, 73, 94:
 Շամբ Կոզովտի ճահճուտ—96, 73:
 Շամբուր գետ—88, տ. Փանէս գավառ:
 Շամշաղիի շրջան—90, տ. Քուստի գավառ:
 Շամուշատ քաղաք (Սամոսատ)—73, 60, 73, 112:
 Շամբուր քաղաք—60:

Շանթային լեռներ—73, 101, տ. Կապկոշ լեռներ:
 Շանճան երկիր—78, 73, 115:
 Շանճան քաղաք—78, 73:
 Շապին-Կարա-հիսար—75, տ. Ուղէոյ բերդ:
 Շապորան գետ—88, 73:
 Շապորան քաղաք—88, 73:
 Շուշեթ գավառ—85, 48, 59, 73, 83, 104, 118, 119:
 Յոյնացի Շապիթի—73, տ. Շապիթ գավառ:
 Շաշուրի գետ—85, 59, 73:
 Շաշանիկ երկիր—14:
 Շատ-Ալիկ—32, տ. Ալիի ավան:
 Շատալագոմ գավառ—73, տ. Շաղագոմ գավառ:
 Շատա(ղ)ի (Թաղ) ավան—37, 45:
 Շատաի գետ Սասունի—38:
 Յոյնացի Շատերեղի—73, տ. Շատերեղ ամրոց:
 Շատերեղ ամրոց—85, 32, 73:
 Շատգոմք—73, տ. Շաղագոմ գավառ:
 Շարիան-սու—42, տ. Բաղրեւանդ գետ:
 Շարուան ազգագրական—56, տ. Շրուան:
 Շարուր դաշտ—96, 73, 111, 118:
 Շարուր մահալ—73, տ. Շարուր դաշտ:
 Շարվան գյուղ—74, տ. Շրուան քաղաք:
 Շարվան ֆեոդալական իշխանութիւն—74, տ. Շրուան քաղաք:
 Շաքէ գավառ—87, 73, 105, 120:
 Շաքէ քաղաք—87, 73:
 Շենիթա լեռնազանգ—74, տ. Շնգար:
 Շենդինան շրջան—58, տ. Կարթունիք գավառ:
 Շենդինան-սու գետ—72, տ. Նիխորական գավառ:
 Շենիլի-գյուղ շամբուտ—73, տ. Շամբ Կոզովտի:
 Շերեքենդի գյուղ—73, տ. Շիրական գյուղ:
 Շեփիկ գյուղ—79, տ. Սարուս ավան:
 Շիգա Քարթլի (Ներքին Քարթլի)—83, տ. Վերին աշխարհ Վրաց:
 Շիթիթմա գետ—73, 89, 107, 114, տ. Քաղիթ գետ:
 Շիլգա գյուղ—73, տ. Շիլգաք:
 Շիլգաք ազգագրական—86, 73, 102:
 'Αρσαμύσσα—40, տ. Արշամաշատ քաղաք:
 Շինակ լեռնանցք—52, տ. Զինթա ամրոց:
 Շիրակի դաշտավայր (Կալեթում)—57, տ. Կամրեճան գավառ:
 Շիրակ գավառ—85, 40, 73, 110, 118:
 Շիրական գյուղ—96, 65, 74:
 Շիրակաշատ ավան—25, 65, 74, 110, տ. Մարիկապալիս ավան:
 Շիրակաւան (Երզնկաւորս) ավան—85, 74:
 Շիրմոյ գետ—61, տ. Կոռնէ ամրոց:
 Շիրվան շրջան—59, տ. Կլեթիկ գավառ:
 Շիրվան—74, տ. Շրուան ազգագրական:
 Շիրվանի տափարակ—62:

Շիրվանշահների պետություն—74:
 Շնա՛հ գավառ—76, 38, տ. «Արասխ», որ
 է Ովկա գաւառը:
 Շնաւ՛ քաղաք—76, 38, 74:
 Շնգար (Սենգարոս) լեռն—74, 74:
 Շնգար (Սինգարա) քաղաք—74, 74,
 80:
 Շնիձոր շրջան—54, տ. Իշայր գաւառ:
 Շուլավիթ գետ—56:
 Շուկառա (Արզան) քաղաք—94, 74,
 114:
 Շուշարի շրջան—49, տ. Դասնաւորք գա-
 վառ:
 «Շուշք»—74, տ. Շուշք գավառ:
 Շուշք գավառ—86, 74, 104, 119:
 Շորապանի—80, տ. Սարապանա ավան:
 Շրուան ազգագաւառ—88, 34, 74, 102,
 120:
 Շրուան քաղաք—88, 74:
 Ողջի գետ—43, 63:
 Ոնողխոնտոր բուլղար—101:
 Ոնորիա պրովինցիա—13:
 Ոսգարա (Osdara) գյուղ—92, 74:
 Ոսկեան գետ—74, տ. Ոսկիք:
 Ոսկեանց լեռ—84, 74:
 Ոսկեհանք վայր—40, տ. Արսեանց փոր-
 գավառ:
 Ոսկեպար գետ—57, տ. Կանգարք գա-
 վառ:
 Ոսկիողայ ավան—96, 74:
 Ոսկիք վայր—95, 74, 110:
 Ոստան ավան (Ռշտունիքի)—41:
 Ոստան Դըննոյ—49, 74, 111:
 Ոստան ի Մարզպան գավառ—87, 74,
 105, 120:
 Ոստան Հայոց—86—96, 41, 49, 74, 111,
 118:
 Ոստան (Վրաց) գավառ (საბოსტანო)—
 86, 75, 84, 119:
 Ոստան քաղաք (Բոստան քալաքի, Բոս-
 ֆաի)—86, 75, 79, 84:
 Ոսրոյենե Թագավորություն—36, 75, տ.
 Ուսհա (Նդեսիա) քաղաք:
 Ովկիանոս—14:
 Ուտն Մասեանց—109, տ. Մասեանց ուտն:
 Ուտն Առնոյ գավառ—37, տ. Առնոյ ուտն
 գավառ:
 Ուտն Արազածու—38, տ. Արազածոտն
 գավառ:
 Որոնտես գետ—62, 37:
 Որմի քաղաք—76, 54, 75:
 Որբ գետ—95, 71, 75, 108:
 Որդոք գյուղ—95, 75:
 Որկովի գյուղ (Մասեանցոտն գավառի)—
 96, 75:
 Որմիլդ-Պերոժ գավառ—75, 109, 117:
 Որոմանդոն գետ—92, 75, 100:
 Որոմանդոն լեռն—92, 75, 100:
 Որոնտես գետ—62, 75:
 Որոտան գետ—97, 75, 113:
 Որսիրանք գավառ—76, 75, 108, 117:

Ոքաղէ բերդ—84, 76:
 Ոքաղէ գաւառ—84, 76, 110, 118:
 Ուժարմա—59, տ. Ուշարմա քաղաք:
 Οὐαδδανγ—75, տ. Ուարդանէս գետ:
 Ուարդանէս գետ—Ա5, 75:
 Ուիտիա (Οὐιτια) երկիր—67, տ. Ուտիք
 Առանձնակ գավառ:
 Ուշարդեհի—45, տ. Գանդոս գետ:
 Սիս (Ուշի) քաղաք—63, տ. Հէք քա-
 ղաք:
 Усканы—74, տ. Ոսկեանց լեռն:
 Ուշարի երկաթ. կայարան—62, տ. Հէշէրի
 գավառ:
 Utuza—40, տ. Արտազ գավառ:
 Ուշտուլ—38, 74, տ. Շնաւ՛ քաղաք:
 Ուշ-քիլիսե—42, տ. Բազավան:
 Ուշարմա գյուղ—59, 75, տ. Ուշարմա
 քաղաք:
 Ուշարմա քաղաք—86, 75:
 Ուշէոյ բերդ (Սլէոբերդա)—82, 75:
 Ուշէոյ գաւառ—75, տ. Ուշէոյ գիւղ:
 Ուշէոյ գիւղ—96, 75:
 Uškiani—74, տ. Ոսկիք վայր:
 «Ուսթաի»—75, տ. Ոստան քաղաք:
 Ուսհա (Նդեսիա) քաղաք—է3, 75, 114:
 Ուտիք նահանգ—86—87, 34, 37, 46, 70,
 71, 73, 75, 77, 78, 86, 95, 96, 98,
 106, 109, 110, 118, 120:
 Ուտի Առանձնակ (Ուտ-ոոստակ) գավառ
 —87, 67, 75, 95, 96, 109, 118:
 Ուտ-ոոստակ գավառ—75, 105, 118,
 120, տ. Ուտի Առանձնակ գավառ:
 Ուր գյուղ—41, տ. Արտահան քաղաք:
 Ուրանց գյուղ—38, տ. Առուենից ձոր գա-
 վառ:
 Uraštu, Ուրաշտու—79, տ. Ուրարտու:
 Ուրարտու—49, 52, 62, 79, 82, 86:
 Ուրբնիսի քաղաք—41, տ.
 Ուրի գյուղ—89, տ. Քաջաց-քաղաք (Հուր)
 Ούρατ Νερίδα ավան—72, 76:
 Ուրծ գավառ—96, 75:
 Ուրծածոր գավառ—118:
 Ուրծածոր գետ—96, 76, 111:
 Ուրծածոր գյուղ—96, 76:
 Угм—75, տ. Ուրմիլդ-Պերոժ գավառ:
 Ուրում-կալե գյուղ—75, տ. Ուրիմա:
 «Ուրտաի»—87, տ. Յուրտա քաղաք:
 Ուրմիա լիճ—38, 58, 75, տ. Կապուտան
 ծով:
 Ուրմիա քաղաք—53, 57, 72, 75, տ. Ուր-
 մի քաղաք:
 Ուրտատրի երկիր—35, տ. Այրտրուանք
 գավառ:
 Ուրուի գետ—36, 49, տ. Դիգոր ազգա-
 գաւառ:
 Ուփլիս-ցիխե գյուղ—58, տ. ստորե:
 Ուփլիս-ցիխե Կասպիսա—53, 60, տ.
 Կասպի (Ուփլիս-ցիխէ) բերդ:
 Չանչախի գագաթ—72, տ. Նոստիս-թաւի
 լեռն:

Չարաբերդ ամրոց—86, տ. Ջրաբերդ:
 Τζούμαρη—76, տ. Չորմայրի գավառ:
 Չարմալի-սու գետ—76, տ. Չորմալրի
 գետ:
 Чармалы Юнус—76 գյուղ:
 Չղար-բուկար ցեղ—101:
 Չարսանջակի Փերի գավառ—54:
 Չելէթի գավառ—50, տ. Էրծոյ գավառ:
 Չերմիկ գյուղ—59, տ. Կիակկաս:
 Չերմիկ գյուղ—31, տ. Արաննէ:
 Չեքերեք-սու գետ—81, տ. Սկիւպաքս
 գետ:
 Չրլըր գետ—70, տ. Մեծաղետ:
 Չրլըր լիճ—87, 106, տ. Ցելի լիճ:
 Չինաստան—19, տ. Ճենաստան:
 Չմշկածաղ բերդ—49, 57, տ. Հեռապաւ-
 լիս ավան:
 Չողա երկիր—88, 34, 64, 76, 120:
 Չողա (Չուլայ, Չորայ, Ճորայ) քաղաք—
 88, 64, 76:
 Չորա քաղաք—76, տ. Չողա քաղաք:
 Չորմալրի գավառ—76, 93, տ. Չորմալրի
 գետ:
 Չորմալրի գետ—84, 76:
 Չորմալրի լեռն—84, 76:
 «Չորրորդ Հայեցի» (Չորրորդ Հայքի
 բարբառ)—41:
 Չորրորդ Հայք նահանգ—24, 36, 43, 47,
 49, 55, 57, 62, 76, 92, 106, 107, 116,
 տ. Մոփաց կողմն:
 Չուխուր գետ—38, 46, տ. Առուն գետ:
 Չունդար քաղաք—Ա7, 76, 103:
 Չրմէս ավան—50, 57, տ. Մուփիսա (Չըր-
 մէս, Ճիմիս) քաղաք:
 Չքատան կղզի—95, 45, 76, 109:
 Չառնաճաճա Պալականցի լիճ—87, տ.
 Ցելի լիճ, Պաղականցի լիճ:
 Պալաս գյուղ—35, տ. Այպաւլիս գյուղ:
 Պալեստինա լիճ—86:
 Palestinae—16, տ. Հրէաստան:
 Παλιγγ—76, տ. Պաղնատուն գավառ:
 Պալմիրենէ անապատ—113:
 Պալունիք գավառ Վասպուրականի—95,
 76, 109, 117:
 Պալունիք գավառ Տարուերանի—94,
 76, 116:
 Պալունի նախարարական տոհմ—76:
 Պախր (Գալլախաղուտ) լեռն—94, 76,
 99, 106:
 Պաժատու—36, 76, տ. Պաշատ լեռն:
 «Պաժկանք»—77, տ. Պարսկանք գավառ:
 Պահակն Ճորոյ—88, 49, 76:
 Պաղականցի լիճ—87, տ. Ցելի լիճ:
 «Պաղատ»—77, տ. Պաշատ լեռն:
 Պաղեստին—18:
 Պաղին բերդ—93, 76:
 Պաղին գետ—93, 76:
 Պաղնատուն գավառ—93, 55, 76, 107,
 116:
 Պաղնատուն բերդ—107:
 Պաղականցի—87, տ. Պաղականցի լիճ:

Պանիսիա վայր—113:
Պաշտ լեռն—95, 36, 76:
Παρόδος Ποταμός—77, տ. Պանատիս
գետ:
Պառատիս գետ—72, 77, 100:
Patria Caspia—83, տ. Փայտակարան
նահանգ:
Պարթևական թագավորություն, պետու-
թյուն—66, 38:
Պարթևաստան—68:
Պարիսպ լեռներ—57, 67:
Պարիսպ լեռներ—84, 57, 77, 83, 110:
Յաթնալու Պարիսպ—77, տ. Պարիսպ
լեռներ:
Պարիսպի Դարբանդալ—Ա7—Ա8, 77:
Պարուար գետ—86, 48, 77, 83, 86,
87, 104, 118, 119:
Paresaca—77, տ. Պարսպ գյուղ:
Պարսից աշխարհ—87, տ. Կասպից աշ-
խարհ:
Պարսական գավառ—97, 77, 105, 109,
117, 120:
Պարսիկ—114:
Պարսկահայք նահանգ—96, 76, 35, 38,
51, 52, 59, 63, 65, 67, 71, 77, 84,
91, 99, 106, 108, 117, 118:
Պարսկաստան—49:
Parsua—77, տ. Պարսկահայք:
Պարսպատունիք գավառ—97, 77, 109,
117:
Պարսք երկիր—14, 16, 18:
Պարսք—87, տ. Կասպի:
Պարտա քաղաք—87, 34, 75, 77, 109:
Պարտեզ ավան գյուղ—85, 77:
Պարտեզ գետ—85, 77, 110 ծան. 1:
«Պարտեզ»—77, տ. Պառատիս գետ:
Պարտիզաց փոքր գավառ—85, 77, 110,
118:
Parthiae—14:
Պեմոլիս ավան—81, 77:
Պերոզպատ—77, տ. Պարտա քաղաք:
Պերոզ-Կատա—77, տ. Պարտա քաղաք:
Պերոզ-Շապուհ քաղաք—78, 77:
Perōz-Šapūr (Պարթևական)—77, տ.
Պերոզ Շապուհ քաղաք:
Persidis—14:
Պիանք գավառ—87, 77, 105, 109, 117,
120:
Պիեոլիս լեռն—113:
«Պիսինոն»—77, տ. Պիտիոն քաղաք:
Պիլոնոս (Ջահան) գետ—51, 100,
տ. Երկրորդ Հայք:
Պիոնոս ավան—72, 77:
Պիտիոն քաղաք—Ա4, 77, 101:
Πισυός—77, տ. Պիտիոն քաղաք:
Պիրիբիթիս-Ալազանի գետ—64:
Պլասթա քաղաք—42, 78:
Պլատանա (Πλάτανος) լեռնանցք—49,
տ. Դրոնք Ասորաց:

Պոլանք ավան—76, տ. Պոլոնիք գա-
վառ (Վասպուրականի):
Պարախոթար լեռներ—67:
Պիցոնիա գյուղ—77, տ. Պիտիոն քա-
ղաք:
Պյուրկ—72, տ. Նիկոպոլիս քաղաք:
Polemonion—77, տ. Պոլեմոնիոն քա-
ղաք:
Պոլանց գյուղ—76, տ. Պոլանք ավան:
Պոլեմոնիական Պոնտոս—100:
Պոնտական լեռներ—67, տ. Պարիսպ
լեռներ:
Պոնտոս երկիր—24, 35, 44, 66, 88:
Պոնտոսի թագավորություն—46, 66:
Պոնտոս (Ակամար, Կակամար) ծով—
Բ2—Բ4, 32, 57, 78, 101, 103, 110:
Պոնտոս Կասպագոլիկոլ—Բ3, 78, 100,
105:
Pontus Gappadocus—77, տ. Պոնտոս
Կասպագոլիկոլ:
Պոնտոս Պոլեմոնիական (Pontus Pole-
moniacus)—Բ2, 77:
Պուրպա—63, 76, տ. Ջիսկերտ քաղաք:
Purattu գետ—51, տ. Եփրատ գետ:
Purulumzi երկիր—35, տ. Անգեղ-տուն:
Ptdandaris Պտանդարիս գյուղ—92, 78:
Պրետորիոս բերդ—72, 78:
Պրիշի գյուղ—42, տ. Բագրան (Աթշի-
Բագրան) գավառ:
Ջաբալ ալ-Ջուդի (Gabal Gaūdī)—39,
տ. Արարաթ լեռն:
Ջաղաթու (Ջեռիներ) գետ—81, տ.
Ս(տ)առարովր գետ:
Ջոջն Ջաղնի—64, տ. Ճակք գավառ:
Ջահրի-չալ գետ—64, տ. Ճահուկ գետ:
Ջահրի գյուղ—64, տ. Ճահուկ ամրոց:
Ջոջն Ջահի—81, տ. Սուրբ Խաչ վանք:
Ջանդար գյուղ—96:
Ջանդարածոր—96:
Ջանգա քաղաք—46, տ. Գանձակ Շա-
հաստան:
Ջառահ (Գառահ) գետ—57, տ. Կամ-
բիսես գետ:
Ջասար-Սամուր—76, տ. Չողայ քաղաք:
Ջոջնեցի Ջաղաթու—78, տ. Ջաղաթ
Վերին:
Ջոջնեցի Ջաղաթու—78, տ. Ջաղաթ
Վերին:
Ջաղաթ գավառ—104:
Ջաղաթ Ներքին գավառ—85, 48, 78,
83, 118, 119:
Ջաղաթ Վերին գավառ—85, 78, 96,
110, 118, 119:
Ջերբի-Սիսլար—59, տ. Կոհ-Ի-Շնգար լե-
ռներ:
Ջիլու լեռներ—73, տ. Նպատական կամ
Նպատ լեռն:
Ջերբուլուս—51, տ. Երոպոս (Կարբե-
միշ) քաղաք:
Ջերմ (Արեւի, Տիգրիս) գետ—է7, 36, 50,
60, 78, 108, տ. Արեւելյան Տիգրիս:
Ջերմածոր գավառ—75, 78, 108, 117:

Ջերմուկ—59, տ. Կիսկկաս:
Ջերմուկ—53, 78, տ. Էլեգիա (Ջերմուկ)
ավան:
Ջերմուկ—31, տ. Աբանէ:
Ջոնն Ջոնն Ջիլան-Քիլի—41, տ.
Արքեպոլիս քաղաք:
Ջիվան-Կալի—41, տ. Անիկ ամրոց:
Ջոջն Ջիլանի—52, տ. Ջիլան:
Ջոջն Ջիլանի—52:
Ջլմար ամրոց—75, 64, 78:
Ջուդի-գալ—39, 53, տ. Արարաթ լեռն:
Ջուլամերկ—31, 35, 61, 64, 78, տ. Ջլ-
մար ամրոց:
Ջուլամերկի շրջան—64, 73, տ. Ճահուկ
գավառ:
Ջուրգան—83, տ. Վիրք:
Ջուրմուկ գետ—55, տ. Խեբուրք ազգա-
գավառ:
Ջրաբերդ ամրոց—86:
Ջրաբերդ գավառ—86, տ. Տոհ գավառ:
Քā—78, տ. Ռահ գետ:
Ռաբաթ գյուղ—90, տ. Քրիկ բերդ:
Ռագա քաղաք—67, ծան. 1:
Ռանն, Տոջն Ռախի, Արեգի—74, տ.
Արաքս գետ:
Ռահ գետ—85, 78, 101:
Ռահվա լեռնանցք—47, 63, տ. Չորապա-
հակ:
Ռամ-Պերոզ քաղաք—41, տ. Արտաշես
քաղաք:
Ռոջն, *Ռոջնեցի Ռահա, Ռահանի—78,
տ. Ռահան:
Ռահանք ազգագրական—Ա5, 78, 102:
«Ռան, որ է Աղուանք»—14, 115:
Ռաշինա քաղաք—113, տ. ստորին:
Ռաշ-Այն քաղաք—74, 79:
Ռաս-էլ-Այն—79, տ. Ռաշ-Այն:
Ռաստան գյուղ—37, տ. Անեստան:
«Ռաստանական» (երուսաղեմական) սահմա-
նաքարեր—21:
Regio Thriare—84, տ. Թուրք գավառ:
Ռեգայե—57, 75, տ. Որմի քաղաք:
Ռեխա ավան—Ա6, 79:
Ռեխա կամ Ռեխիս-խե գավառ—Ա6,
78, 104, 119:
Ռեխա գյուղ—78:
Ռեխիս-խե գավառ—79, տ. Ռեխա գա-
վառ:
Ռեխուլա գետ—60, տ. Կոսի (Կասպի)
գավառ:
Ռիլ—67, տ. Ռագա:
Ռէ քաղաք—114, 115:
Resainā—78, տ. Ռաշ-Այն:
Ռեվանդուկ—64, տ. Մահկերտ-տուն
(Մարձին) գավառ:
Ռեֆահի—58, տ. Կերճանիս (Գարսա-
նիս) ավան:
Ռիգն—79, տ. Ռիգն էմպորիոն:
Ռիգն էմպորիոն—84, 79, 103:
Ռիոն գետ—50, 79, 88, 89, տ. Փասիս
գետ:

Ռիմիկա լեռն—102:
Ռիկա լեռն—101:
Ռշտունիք գավառ—95, 33, 37, 41, 78, 79, 89, 108, 117:
Ռշտունեաց ծով—45, 79, տ. Բզնունեաց ծով:
Ռշտունեաց նախարարական տոհմ—33, 78, 79:
Ռոդիպպալիս քաղաք—Ա5, 79, 103:
 Ῥόδουσι—79, տ. Ռոդիպպալիս քաղաք:
Ռոտրստակ գավառ—34, 63, 105, 120, տ. Հոսթոտ-Պիրոս գավառ:
Ռոտ-ի-Քաղա—78, 109, տ. Բաղան-ոտ:
Ռոտ-Պարսեան գավառ—Բ6, 79, 105, 109, 118, 120:
Ռոտ-Պարսեան գետ—Բ7, 79:
 «Ռոտպացեան»—78, տ. Ռոտ-Պարսեան գավառ:
Ռոտկաց գավառ—63, տ. Հէր գավառ:
Ռուան երկիր—114, 115:
 «Ռուգթալի»—75, տ. Ոստան քաղաք:
Ռուսաստան—17, 18:
Ռուսթա քաղաք—75, 78, 79, 84, տ. Ոստան քաղաք:
Ռուսթալի մայր եկեղեցին—75:
Rūm-Qale—76, տ. Ուրիմա ալան:
Ռո-սու գետ—79, տ. Սալնայ-ջուր գետ:

Սաբալան լեռն—Գ7, 79:
 „Σαβαδὼν βουαί“—46, տ. Գարաուս քաղաք:
Նածուն Սարոստանի 75, տ. Ոստան (վրաց) գավառ:
Սաբուս (Sabus) ալան—Գ3, 79:
Սաղարեջուի շրջան—59, տ. Կիսէթ գավառ:
Սաղախու գյուղ—56, տ. Մոր կամ Մոփամբոց:
Սաղաղ գյուղ—80, տ. Սատաղ:
Սաղարակ գյուղ—38, տ. Արած գավառ:
Sada asy, Satrudan—81, տ. Սղանդարան-Պիրոս գավառ:
Նաջնջորա Շաճուն Սաղեպուրո Տաշիրիստ—85, տ. Սեպհականութին Տաշրայ:
Սալալաթի լեռնանցք—58, 81, տ. Կասպիական դրոնք:
Սալմաստի մահալ—52, տ. Զարէհալան գավառ:
Սալնայ լեռինք—Գ4, 79, 114:
Սալնայ ջուր գետ—Գ4, 79:
Սալնոյ ձոր գավառ—Գ4, 79, 107, 116:
Սալբորա գետ—Բ3, 79:
Սախուրակ վայր—Բ3, 31, 79, 111:
Σακασηνί, Sacasene Սակասենե—67, 73, տ. Շակաշեն գավառ:
 „Sacavana“—42, տ. Բագաւան:
Սակուրէթ բերդ—63, տ. Չել(է)թ գավառ:
Սակուրէթ (Սկվիրէթ) գավառ—63, տ. Չել(է)թ գավառ:
Սաղիանու վանք—61, տ. Սաղբաւ:

Սաղբաւ վանք—61, տ. Հարանդ գավառ (Շամախու):
Սամալ քաղաք—49, տ. Դրոնք Կիլիկիոյ (Մալիս):
Սալմաստ քաղաք—52, տ. Զարէհալան քաղաք Պարսկաստան:
Սամերա վանք—56, տ. Կաթարէթի:
 Տղմջըղլու Սամեգրեւո—50, տ. Նգե-րաց աշխարհ:
Սամշիլիլէ քաղաք—87, տ. Յուրտաւ քաղաք:
Սամուր գետ—Բ8, 34, 76, 79:
Սամուրդաղանո գավառ—42, տ. Ափշիլք:
Σαμοσατα, Samosata—60, 73, տ. Շամուշատ քաղաք:
Սամոսատ քաղաք—73, տ. Շամուշատ քաղաք:
Սամսուն քաղաք—35, տ. Ամիսոս քաղաք:
Սամցիլէ գավառ—Բ5, 79, 104, 110, 119:
Սանահնի թեմ—95:
Սանասուն բերդ—Գ4, 79:
Սանասուն լեռինք—Գ4, 79, 114:
Սանասուն ջուր գետ—Գ4, 79:
Սանասունք գավառ—Գ4, 79, 93, 107, 116:
Սանի գետ—Բ7, 80, 108:
Սանիր լեռն—113:
Σαναρ ο. Σαναροι—58, տ. Մանարք:
Σανυατ—64, տ. Ճանիւ:
Սասանյան Իրան—13, 16, 17, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 66, 67, 69:
Սասանյան Պարսկաստան—38, 83, 114:
Սասանյաններ Պարսից արքայական հարստութիւն—21, 27, 84:
Սասուն—38, տ. Սանասունք գավառ:
Սասուն գյուղ—79, տ. Սանասուն բերդ:
Սասունի լեռներ—79, տ. Սանասունք լեռինք:
Սասուն-դերե—79, տ. Քաղիրթ գետ:
Սաւրից գետ—Բ6, 80:
Սաւրք (Զաւրք) ալան—Բ6, 80:
Սաւրք կամ Սոյք գավառ—Բ6, 52, 80, 117:
Սաւրք լեռնանցք—Բ6, 80:
Սաւրք (Քաղաւարութիւն Հոնաց)—Ա7, 80, 81, 103:
Σάταλα, Satala—79, 77 Սատաղ:
Σάταλα—32, տ. Ալկի տմբոց:
Սատաղ քաղաքին—Բ3, 80:
Սատանի խաչ լեռնանցք—49, տ. Դոսուն Փառիսոսի:
Սարակն լեռն—Գ5, 80, 107:
Սարաշիլ գյուղ—63, տ. Հիսպա ալան:
Սարապանա ալան—Ա5, 80:
Սարդիւնիա կղզի—15:
Սարիդամիշ—32, տ. Ախուրիանի «քաղաք»:
Սարիւրան գետակ—82, տ. Վարաժնունիք գավառ (Վասպուրականի):
Սարմատիա—5, 6, 13, 14, 16, 18, 20, 25, 27, 101, 102, 103, 104, 105:

Սարմատք աղգադաւառ—101:
Սարոս գետ—Գ1, 58, 79:
Սարսապ գյուղ—51, տ. Զարգապոն գյուղ:
Սարշամա գետ—73, տ. Շաղապոն գավառ:
Սացիսենթի գյուղ—79, տ. Սացիսումէթ գավառ:
Սացիսումէթ գավառ—Ա6, 79, 80, 87, 104, 119:
Սեա լեռն—34, տ. Ամանոս լեռն:
Սեբաստիա քաղաք—Գ2, 37, 51, 55, 80:
Սեբաստուպպալիս (Դիոսկուրիա) քաղաք—Ա4, 80:
Սեբաստուպպալիս քաղաք (Փոքր Հայքի)—Գ2, 80:
Սէրոշ (Քալաձոր) գետ—Բ7, 80, 89, 105:
Սեզգարոս լեռն—113, տ. Կոհ-ի-Շնգար լեռն:
Սելեկիա «գատուցեալ աշխարհ»—Գ2, 41, 80, տ. Աւազն Անտիոք:
Սելեկիա Տիգրիսի վրա—41, 112:
Սելեկիա Պիերեան քաղաք—Գ1, 80:
Սելեկյան Ասորիք—80:
Սելեկյան պետութիւն—41:
Սենգարոս լեռն—74, տ. Կոհ-ի-Շնգար լեռն:
Սելխան գետ—80, տ. Սարոս գետ:
 «Սեպուրհական» կամ «Վասպուրական»—33, տ. «Երկիրն Սեպհական դնդին»:
Սեպուհ լեռն—Գ3, 49, 80:
 «Սեպհականութիւն Տաշրայ»—85, տ. Տաշիր գավառ:
Սեաստուպպալիս քաղաք—101:
Սե (Գուգամակարի) Արազի գետ—56, տ. Միլբան դոն:
Սե ծով—32, 77, տ. Պոնտոս ծով:
Սե կղզի—102:
Սե-ջուր գետ—38, 65, տ. Մեծամար գետ:
Սեանի լեռնաշղթա—49, տ. Քաշաթաղի լեռներ:
Սեան կղզի—Բ6, 47, 80:
Սեանա լիճ—22, Մեծ Սեան, Փոքր Սեան—47, տ. Գեղաբունեաց ծով:
Սեանի շրջան—64, 82, տ. Մաղաղ գավառ:
Սե Տիկին գետ—45, տ. Սուրբ Տիկին գետ:
Սելխան գետ—80, տ. Սարոս գետ:
Սերմանց (Կատար Երկրի) լեռն—Գ4, 80, 107:
Սերմանց լեռներ—65:
Սեֆիդ-նուր գետ—34, տ. Ամարդոս գետ:
Սըմընդըն քաղաք—Ա7, 81, 103:
Սըվազ—80, տ. Սեբաստիա քաղաք:
Սիահ-կուհ լեռինք—80, տ. Հայկական լեռներ:
Սիահ-կուհ լեռն—51, տ. Զարաուդ լեռն:
Σικάνιον, Sicanabis, Siganium—52, տ. Զիգանէն քաղաք:
Συγαση, Συμαση Սիգրիակէ—67 և ծան. 3:

Σελβοί, Silvii—64, **տ. Ճիկրք** չազդա-
դատու:
Միլվան—72, **տ. Նորկերտ քաղաք:**
Միկիլիա կղզի—15:
Սիմար լեռն—38, 80:
Սիմար լեռնանցք—94, 38:
Σίγγρα Οὐνεφարա քաղաք—74, 80, **տ.**
Շնգար քաղաք:
Սինէացոց աշխարհ—16, 19:
Սինոս գյուղ—83, 80:
Sinora ամրոց—45, **տ. Բոնակապան**
լեռնանցք:
Սինջար լեռնագագաթ—74, **տ. Շնգար**
(Սենգարոս) լեռն:
Սիպկոր-դաղ լեռներ—67, **տ. Սուրբ Գրի-**
գոր լեռներ:
Սիս լեռն—89, **տ. Փոքր Մասիս լեռն:**
Սիսական—56, 80, **տ. Մզուկ գավառ:**
Սիսական—19, 25, 26, 81, 114, **տ. Սիւ-**
նիք նահանգ:
Սիսական-ի-Վոտակ կամ Սիսական-ի-
Ոստան—70, 89, 105, 109, **տ. Մեւս**
Հաբանդ գավառ:
Սիսիանի շրջան—56, 80, **տ. Մզուկ գա-**
վառ:
Սիսն (Բոսս) քաղաք—92, 54, 80, 112:
«Սիսի»—Սիսիքի բարբառ—41, ծան. 1:
Սիսնաց աշխարհ—109:
Սիսիք ավան—97, 80:
Սիսիք գավառ—56, 81, **տ. Մզուկ գա-**
վառ:
Սիսիք նահանգ—86—97, 19, 32, 39,
44, 50, 51, 56, 60, 61, 64, 70, 71,
81, 82, 92, 96, 97, 106, 109:
Սիսնաց նախարարական տոհմ—81:
Սիսակացիք ազգագաւառ—101:
«Սիսն արքունիք»—85, **տ. Տառնոն ավան:**
Σιραχωνών αἰμαί—74, **տ. Շիրական գյուղ:**
Սիրիա—38:
Syria—16, 38, **տ. Ասորիք:**
Սիրիկա գյուղ—92, 81:
Սիփան, Սուփան—72, 81, **տ. Նեխ Մա-**
սիք լեռն:
Սիլվիա աշխարհ—16, 19, 102, 103:
Սիլվարս գետ—82, 81:
Սկիմիք, Սկիմ(ն)իք (Թակոյր) ազգա-
գաւառ—Ա5, 81, 102:
Συζωνόροιο Սկուիրէթի գավառ—63, **տ.**
Չել(է)թ գավառ:
Սկվիրէթիս-վերն գետ—63, **տ. Վերա**
գետ:
Συδοίτης Սկուդիտես լեռներ—67:
Սմբատաւան (Բայտերրդ, Բաբերդ) ամ-
րոց—42, 44, 81:
Սմբատայ բերդ—44, **տ. Բայտերրդ, Բա-**
բերդ:
Սոգլուխու գետ—37, **տ. Առանգա կա-**
յան:
Սոդից գետ—81, **տ. Սաւիցի գետ:**
Սոդքի լեռնանցք—45, 81:
Սոգուպետա (Ջապետա) ամրոց—92,
81:

Սոկ' բերդ—93, 49, 81, 107:
Սոդանլու-դաղ—31, **տ. Մեծրաց լեռներ:**
Սոհունդ լեռն—97, 81:
Սոմայի մահալ—84, **տ. Տամբեր գավառ:**
Սոնգաս ազգագաւառ—102:
Սոնգաս (Տոնդուտ, Սոնդաս) գետ—Ա7,
81, 102:
Սովուկ գյուղ—81, **տ. Սոկ բերդ:**
Սոմանց լեռն—107:
Սուանաս (Սուանաս) գետ—101:
Սուանք ազգագաւառ—Ա5, 81, 101:
Սոյսն, Սոյսն Սուանի, Սվանի—81,
81, **տ. Սուանք:**
Սոյսնց, Սոյսնց Սուանէթի, Սվանէթի
81, **տ. Սուանք:**
Սուեղիա—80, **տ. Սելեկիա Պիերեան:**
Սուլուսերայ գյուղ—80, **տ. Սիբաստու-**
պալիս քաղաք:
Սուխումի քաղաք—80, **տ. Ցխումի քա-**
ղաք:
Սուկանեան լեռներ (Հայկական Պար)—
34:
Սուկանու լեռն—95, 81:
Սուդայի գետ—56, 57:
Սումեյաս—73, **տ. Շամուշատ քաղաք:**
Սոյսնց, Սոյսն Սուեթի, Սոյնի—74,
տ. Շուք գավառ:
Սուջունա գյուղ—52, **տ. Զիգանէոն քա-**
ղաք:
Susianae երկիր—14:
Սուսու գյուղ—48, **տ. Գունիսա ավան:**
Սուրարան գյուղ—35, **տ. Սուրէնապատ**
ավան:
Սուրամի կամ իրի լեռնաշղթա—39, **տ.**
Արզէթու լեռներ:
Սուրբ Գրիգոր լեռներ—67, **տ. Սկուդի-**
գետ լեռներ:
Սուրբ խաչ Աղթմաւար—33:
Սուրբ խաչ լեռն (ալմա Սուփան)—
85, 65, 81:
Սուրբ խաչ (Ջուրի) բլուր և վանք—
86, 25, 81, 104:
Սուրբ խաչ Մանգլեաց Մանգլիսում—65:
Սուրբ խաչ վանք (Բարդուղիմէոսի
վանք)—33, 54, 81, **տ. Արեւանոս:**
Սուրբ կանանց վանք (Սուրբ խաչ վանք)—
54, **տ. Իշայր գավառ:**
Սուրբ Հովհաննէսի գմբեթավոր բազիլիկ
տաճար Բազաւանում—72:
Սուրբ Շուշանիկի մատուռ—87, **տ. Ցուր-**
տա քաղաք:
Սուրբ Շուշանիկի («Մետեի») եկեղե-
ցին Տփղիսում—87:
Սուրբ Տիկին կամ Սն Տիկին գետ—45:
Սուրէնապատ ավան—35, **տ. Ալլի, որ է**
Կուրիճան դաւառ:
«Սուրիստան»—38, **տ. Ասորեստան:**
Սուրմալուի դաշտ—65, **տ. Մասեաց ուտն**
գավառ:
Սպեր ավան—84, 81:
Սպեր գավառ—84, 81, 106, 110, 116:

Սպականք գյուղ—38, **տ. Ասպականք**
գյուղ:
Սպանդարան ավան—98, 81:
Սպանդարան-Պերոճ գավառ—97—98,
81, 109, 117:
Σπαρτα—58, **տ. Կապուտան ծով:**
Սպատար-Փերոց—81, **տ. Սպանդարան-**
Պերոճ գավառ:
Սպարկերտ—54, **տ. Ինոց գավառ:**
«Սպերացի»—Հայերեն լեզվի Սպերի
բարբառ—41, ծան. 1:
Սպիտակ Արազի գետ—56, 87:
Սպանիոն գյուղ—51, 81, **տ. Եմպուլիէնէ**
գյուղ:
Ս(տ)առառուր գետ—97, 81:
Ստեփանավանի շրջան—85, **տ. Տաշիր**
գավառ:
Ստորին Քարթլի—83, **տ. Վերին աշխարհ**
Վրաց:
Ստրոբիլուս (Strobilus) լեռն—Ա5, 81:
«Սրգալի»—87, **տ. Ցուրնա քաղաք:**
Սոգք, Սոգք, Սոթք—80, 109, **տ. Սաւոք**
կամ Սոք գավառ:
Σοφανηνών, Sophanenae—35, **տ. Մեծ**
Սոփ գավառ:
Σοφηνών, Sophenae—57, **տ. Սոփ Շա-**
հունեաց գավառ:
Սոփիան գյուղ—46, **տ. Գաբիթեան գա-**
վառ:
Սոփ-Քեոյ—57, **տ. Սոփ դղիակ:**

«Վաթիսիս»—48, **տ. Գոսաթիս-իւն գա-**
վառ:
Vazurg Armenan—66, **տ. Մեծ Հայք:**
ვაზურგ არმენან Վաշաշկերտ—81, **տ. Վա-**
ղարշակերտ քաղաք:
«Վալդանիս»—75, **տ. Ուարդանէս գետ:**
Վաղարշակերտ քաղաք—95, 81:
Վաղարշակուպոլիս քաղաք—31, **տ.**
Արաննէ:
Վաղարշաւան—44, 82, Բասեան (Վա-
ղարշաւան)
Վաղարշապատ քաղաք—86, 38, 65, 72,
82, 86, 87, 97, 111:
Վահկա բերդ—91, 58, **տ. Կառնոսու-**
ղետ:
Վալկունիք գավառ—87, 82, 105, 109,
117, 120:
Վալկունիք քերմուկ (Բաղանիք արքու-
նականք)—96, 82:
Վալոց ձոր գավառ—96, 82, 109, 111,
117:
Վան քաղաք—95, 79, 82, 86, 94:
Վանա լիճ—20, 33, 37, 41, 45, 50, 51,
54, 72, 76, 82, 86, 89, 98:
Վանանդ գավառ—85, 82, 110, 117:
Վառան քաղաք—Ա7, 82, 103:
Վասպուրական նահանգ—95—96, 28,
32, 33, 36, 37, 40, 41, 44, 45, 46,
48, 51, 61, 64, 65, 70, 71, 72, 76,
77, 79, 82, 84, 86, 106, 108, 117,
118:
Վասպուրականի լեռներ—65:

Վանտեան դաշտ—82, տ. Վարդանեան
դաշտ:
Վաժնակի լեռնանցք—83, տ. Փոստդուռն:
Վարազ լեռան—95, 82:
Վարազայ վանք—82:
Վարազմանաւո ընդ—86, 82, 105:
Վարաժնունիք գավառ (Այրարատի)—86,
82, 107, 109, 111, 116, 117, 118:
Վարաժնունիք գավառ (Վասպուրական-
նի)—95, 82:
Վարաժնունիք գավառ (Տարուրերանի)—
94, 82:
Վարաժնունիք նախարարական տոհմ—82:
Վարանդա—70, տ. Մեւ Նարանդ գավառ:
Վարանդայի շրջան—77, տ. Պարսպանք
գավառ:
Վարառատ գետ—97, 82:
Վարդամարզ գետ—95, 63, 82:
Vardan, Varsan—83, տ. Վարդանա-
կերտ քաղաք:
Վարդանակերտ ավան (այժմ. Մարդա-
բայի գետանցքի մոտ)—75, տ. Ուլէտ
գետ:
Վարդանակերտ գավառ—97, 83, 117:
Վարդանակերտ քաղաք—97, 83, 109:
Վարդանեան դաշտ—97, 48, 83, 102:
Վարդանէս գետ—101, տ. Ուարդանէս
գետ:
Վարդազէնի շրջան—55, տ. Խողմազ գա-
վառ:
Վարդգէստան—38, 82, տ. Վաղարշա-
պատ քաղաք:
«Վարջան, որ է Վիրք»—13, 26, 115:
Վարշակի ջերմուկներ—85, տ. Տատկոն
ավան:
Վեդի գետ—65, 76, տ. Ուրծաձոր գետ:
Վեդիի շրջան—76, տ. Ուրծաձոր գյուղ:
Վելիս-ցիխէ ամրոց—86, 83:
Վելիսցիխէ գավառ—96, 83, 104, 119:
Վելիսցիխէ գյուղ—82:
«Վելիսցիխէ»—82, տ. Վելիսցիխէ գա-
վառ:
Վելվելի-շայ գետ—37, 43:
Վենետիկ—17, 20:
Վերա գետ—63, տ. Սվկիրեթիս-վերն
գետ:
Վերին աշխարհ Վրաց—85—86, 42, 48,
60, 61, 80, 83, 87, 104:
Վերին Դերջան—64, տ. Մանանաղի գա-
վառ:
Վերին Խաչէն—44, տ. Բերդաձոր գա-
վառ:
Վերին Տաշիր—48, Ժան:
Վերին Միջագետք—71, տ. Միջագետք
շայոց:
Վերին Զաւախք—54, տ. Զաւախք Վերին:
Վերին Տաշիր—43, (ծան.), 84, տ. Տա-
շիր գավառ:
Վերիսա քաղաք—82, 83:
Վերջնաբերդ, Վերջնաբերդ գաղաթ—83, տ.
Վերջնաբերդ լեռան:
Վերջնաբերդ լեռան—84, 83, 106:

Վեան (Բիզանտ) քաղաք—94, 65, 83:
Վիլաշ-շայ գետ—37, տ. Առու-Պիժան
գավառ:
Վիշապ գետ—49, 101, տ. «Դեակոն, որ է
Վիշապ» գետ:
Վիշապ կոթողներ—79:
Վիրանշենի գյուղ—81, տ. Սողոմոն
(Զապետա) ամրոց:
Վիրա-Ափսաղանի պետություն—60:
Վիրք—85—86, 5, 6, 7, 13, 14, 15, 16,
17, 18, 19, 20, 23, 25, 26, 28, 39,
63, 67, 68, 69, 70, 83, 84, 101, 103,
104, 105, 106, 110, 114:
Վոլգա գետ—78, տ. Ռաճ գետ:
Վոճ գետ—84, 32, 72, 84, 104, տ. Ակա-
մախ գետ:
Վրաստան—5, 6, 75, 81, 83:
Վրաց աշխարհ—19, 20, 24, 27, 34, 39,
40, 45, 48, 50, 54, 55, 56, 57, 59,
62, 63, 65, 71, 72, 73, 77, 78, 79,
83, 84, 86, 87, 90, 96, 105, 118, 119,
120, տ. Վիրք:
Վրաց մարզպանություն—84:
Վրաց դաշտ—67, 86, 87, տ. Ցուրտա-
քաղաք:
Վրկան աշխարհ (Արեւելեան Վրաստան)—
83, տ. Վրաց աշխարհ Վիրք:
Վրկան աշխարհ (Միջին Ասիայի)—92:
Վրկանից ծով—15, 58, 69, 84, տ. Կաս-
պից ծով:
Տալիսիկի ձոր—38, տ. Ասպականք գյուղ:
Տաղձանք վանք—66, տ. Մեծ Կոնք գա-
վառ:
Տաճիկը—107:
Տամբատ գավառակ—84, տ. Տամբատ
գյուղ:
Տամբատ գյուղ—96, 84:
Տամբեր գավառ—96, 84, 108, 117:
Տամբեր գյուղ—96, 84:
Տամբեր կամ Տեմբեր գյուղ—84, տ. Տամ-
բեր գյուղ:
Տաքաւոն Տամոնիտիս—53, 60, 68, տ.
Կորդոք գավառ:
Տալիսիան գավառ—96, 84, 109, 117:
«Տալիսի»—Տալիսի բարբոտ—41, ծան.:
Տալոց աշխարհ—91:
Տալոց քաղ ամրոց—84, 64, 84:
Տալք նահանգ—84—85, 28, 32, 40, 44,
45, 52, 53, 54, 59, 64, 71, 75, 77,
84, 91, 94, 97, 98, 104, 106, 110,
118:
Տանա գետ—85, 84:
Տանայիս գետ—101:
Տանիս-խեւ գավառ—85, 84, 85, 104,
119:
Տանիկիան գավառ—84, տ. Տալիսիան
գավառ:
Տանուտ վայր—85, տ. Տաշիր վերին:
Տանիր գյուղ—78, տ. Պտանդարիս գյուղ:
Տաշիս-Կարի գյուղ—83, տ. Վերին աշ-
խարհ Վրաց:

Տաշիր գավառ—86, 85, 104, 109, 118,
119:
Տաշիր Վերին գավառ—86, 85, 110, 118:
Տաշ-Ռումի գյուղ—53, տ. Թոննաւան ա-
վան:
Տաշրաշուր գետ—86, 63, 85:
Տաշրատափ լեռնադաշտ—86, 85:
Ծառ Տառ—84, տ. Տալք:
Ծառ-յաճո Տառ-Կարի—84, տ. Տալոց
քաղ:
Տապուրա—85, տ. Տերիկէ:
Տապասարան—102:
Տապարդստան երկիր—114, 115:
Տապաքանիս կղզի (Յիլոն)—16, 18:
Τάπουρα, Tapura—86, տ. Տերիկէ (Տա-
պուրա) քաղաք:
«Տառնիս»—84, տ. Տանիս-խեւ գավառ:
Dasin—49, տ. Դանն գաւառ:
Տաուլ գետ—86, տ. Տուս գետ:
Տավուքյար գյուղ—84, տ. Տալոց քաղ
ամրոց:
Տաւրական ցամաքակղզի (Խրիմ)—15:
Տաւրոյ բերան լեռնանցք—34, 44, 45, 47,
85, տ. Չորապահակ:
Տաւրուքիան (Կողմն Տաւրանոյ) նա-
հանգ—94—95, 28, 33, 36, 38, 39,
40, 45, 49, 51, 52, 55, 62, 63, 65,
71, 76, 82, 85, 86, 92, 93, 94, 96,
97, 98, 106, 107, 118:
Տաւրոս լեռան—91—93, 54, 69, 85, 91,
100, 105, 107, 108:
Տաւթոն ավան—95, 85:
Տաւիկ գավառ—95, 85, 107, 116:
Տաւիկ գետ—94, 85:
Տաւիկ-սու գետ—85, տ. Տաւիկ գետ:
Տարանտէ ավան—92, 85:
Tarauna երկիր—85, տ. Տարանոյ գետ:
Տարան գավառ—94, 70, 71, 74, 76, 85,
97, 106, 107, 116:
Տարանոյ գետ—96, 85:
Ταρών, Ταρανών, ἄλιμα—85, 74, տ. Տա-
րան գավառ:
Տարաքսու գյուղ—72, տ. Յուլիսպալիս
ամրոց:
Tartarabini—11, տ. Արտաշիսեան
աւան:
Տարոն գավառ—71, 92, տ. Տարան գա-
վառ:
Տարոնոյ գետ—46, տ. Տարանոյ գետ:
Τηλεβόας—70, տ. Մեղ գետ:
Տեկորոյ գետ—71, տ. Մրեն ավան:
Τηχίς—50, տ. Դէզիք գավառ:
Տեմեր—84, տ. Տամբեր գյուղ:
Tephrike—86, տ. Տերիկէ:
Տերիկէ (Տապուրա) ավան—93, 86:
Տիարի—35, տ. Այրարուանք գավառ:
Տիգրանակերտ գավառ—94, 68, 69, 72,
86, տ. Նփոնտ գավառ:
Տիգրանակերտ քաղաք—38, 73, 86, տ.
Նփոնտ, Նփոնկերտ, Տիգրանակերտ,
Մարտիրոսպալիս-քաղաք:
Tigre վայր—84, տ. Տալիսիան գավառ:

Փորր Մասիս լեռան—96, 84, 88, 89:
Փորր Սինիք—70, տ. Մեւ Հարանդ դա-
վառ:
Փոհիքոս—101:
«Փիւք»—54, տ. Լիւնիք:
Փալաքոս չէստրոն ավան—88, տ. Փա-
լակրու կաստրոն:

Քաբառն գետ—113:
Քաղուշ երկիր—115, տ. Կատիշք ազգա-
գաւառ:
Քալաթ-Բալի գյուղ—41, տ. Բարբալիսոս
քաղաք:
Քալաթ-Քալաթի գավառ—88, 89,
տ. Քաղաղաշտ գավառ:
Քալաթ Նոնիսնա Քալաթի Արտանիսս,
տ. Արտանիս քաղաք:
Քալաթ Մոնիսնա Քալաթի Մոնիսնա—89,
տ. Քալաթիս:
Քալիկա (Նիկոփիս) քաղաք—72, 89,
112, տ. Նիկոփիս քաղաք:
Քաղ (Քեղ) գավառ—94, 89, 107:
Քաղաքերի ամրոց—87, 89:
Քաղաքի գավառ—87, 89, տ. Քաղա-
ղաշտ (Քալաթ) գավառ:
Քաղաղաշտ (Քալաթ) գավառ—87, 89,
105, 120:
Քաղաթ գավառ—89, տ. Քաղաղաշտ
գավառ:
Քաղաթ (Սերոշ) գետ—87, 89:
Քաղաթուղաշտ—82, տ. Վաղաղաշտ
քաղաք:
Քաղիք (Շիթիթմա) գետ—94—94, 33,
73, 79, 89, 107, 114, տ. Շիթիթմա
գետ:
Քաղիկիկէ «փորր աշխարհ»—72, 89,
112:
Քաղաթաղ—32, տ. Աղահնէք գավառ:
Քաղաթաղ լեռնաղթա—49:
Քաղաթոն (Մոնիկա) քաղաք—82, 56,
78, 89:
Քաղաթոն Քաղաթոնի—89, տ. Նա-
թիթիք:
Քաղաք քաղաք (Հուր)—85, 41, 63, 89,
տ. Հուր:
Քաղաքներ, Քաղաքներեաց երկիր—
46, 89, տ. Դառնի գավառ:
Քաղաթ Քաղաթի Քաղաթի—89, տ.
Քաղաթ քաղաք (Հուր):
Քառն Մանակերտի ամրոց—95, 64, 89:
Քասաղ ավան—86, 72, 89:
Քասաղ գետ—86, 66, 111:
Քաւաղիք ազգագաւառ—89, տ. Դաւաղ
ազգագաւառ:
Քարաղաղ Նիկոփիս—89, տ. Քառն Մա-
նակերտ, ցամաքակղզին Մանակերտ:
Քարթլի երկիր—87:
Քարթլիի Նիկիտ—83:
Քարթանք գյուղ—40, 88, տ. Ոսկեհանք:
Քեւաթ—47, տ. Գեղաթոնի ավան:
Քեւաթաթի շրջան—44, 82, տ. Աղահնէք
գավառ:
«Քեթ»—56, տ. Մոնիք գավառ:
Քեղ գավառ—88, տ. Քաղ (Քեղ) գավառ:

Քեմաթ—57, տ. Կամաթ ավան:
Քեռոն—15:
Քեռան գետ—59, տ. Կեռան գետ:
Քեռան-դարասի—50, տ. Քեռան գետ:
Քեռոն—59, տ. Կեռոն ամրոց:
Քեռա—40, տ. Արտազերս ամրոց:
Քըղը-Ըրմաք գետ—32, տ. Ալիս գետ:
Քըղի—60, տ. Կոռքերի ամրոց:
Քըղի ավան—40, 55, տ. Արտազերս ամ-
րոց:
Քըղի-սու—70, 76, տ. Մեւ Դալ գետ:
Քթիշ ամրոց—97, 70, 89:
Քիլիք գյուղ—48, տ. Գոլթն ավան:
Քիլիս քաղաք—59, տ. Կիլիզա ավան:
Քիշ—48, տ. Գիշ (Շաքի):
Քիշ քաղաք—94, 89, 114, տ. Աշտուրի-
կիշ:
Քիտ ցեղ—90, տ. Քուտք ազգագաւառ:
Քլիմար (Կուտմոն) քաղաք—94, 61,
89, 114:
Քլալվա (Կեւարու) գյուղ—47, տ. Գեղա-
ու գավառ:
Քլաղիքի գյուղ—79, տ. Սանասուն (Սա-
սուն) ամրոց:
Քլոնա-շահար ավերակներ—51, տ. Ջա-
րեհան քաղաք:
Քլոմուր-շալ գետ—39, տ. Արարակ
բերդ:
Քլուրակ-շալ գետ—73, տ. Կուրակ գետ:
Քլոնիլան-շալ գետ—62, տ. Հարճանք
գավառ:
Քլոն-սու գերեւի գետ—60, տ. Կորոյ
ձոր գետ:
Քլոն-ղաղ—61, տ. Սուկաւետ լեռն:
Քլոփի-քլոփի—44, տ. Բասեան (Վաղար-
շաւան) ավան:
Քոթալիս քաղաք—60, տ. Կոտա քաղաք:
Քոտալիս գետ—112:
Քուրթք ազգագաւառ—85, 89, 102:
Քլեղ-ճաճ Քուրթք-դարա ավան—86, 89:
Քուրթք[րա] գավառ—86—86, 89, 104,
119:
«Քուրթք»—89, տ. Քուրթք-դարա գավառ:
Քլեղ Քուրթքի ամրոց—86, 90:
Քլեղնի Նոնիսնա Քուրթք-իսի գավառ—90,
տ. Քուրթքի գավառ:
Քլեղնի Մոնիսնա Քուրթք-իսի գետ—
90, տ. Քուրթք գետ:
Քուրթք (Կուրտանի) ազգագաւառ—
101:
Քուրթք գետ—86, 89:
Քուրթքի գավառ—86, 48, 83, 87, 89,
90, 104, 118, 119:
«Քուրթք կափոր», «Կափոր»—89, տ. Քուր-
թքի գավառ:
Քլեղտոնի, Քլեղտոնի Քուրթքի, Քու-
րթքի քաղաք—60, տ. Կոտա քա-
ղաք:
Քոնանակերտ—63, տ. Հոնարակերտ
(Կանդիկ) ամրոց:
«Քուրթք»—89, տ. Քուրթք-դարա գավառ:
Քուրթք լուրկար ցեղ—101:

Ալ-Քուրթք լեռնանք—51, տ. Երկրորդ
Հալք:
Քուտասի գավառ—90, տ. Քուտի գա-
վառ:
Քուտի գաւառ—86, 90, 99, 109, 120:
Քուտք (Խիտք) ազգագաւառ—86, 90,
102:
Քուտակ ի Խորասան—114:
Քուտի Խորասան—14:
Քուտակ ի Կապկոն—114, 115:
Քուտի Կապկոն—14:
Քուտի Փանէս գավառ—105:
Քուրուս գյուղ—59, տ. Կիւրուս ավան:
«Քուրթքի», «Քուրթք», «Քուրթք»—48,
տ. Գուրթք-ձիւրի գավառ:
Քսանի գետ—61, 87, տ. Կսանի գետ:
Քնոն Նոնի, Քնոն Նոնի Քսանի-իսի—
61, տ. Կսանի-իսի գավառ:
Քսոփիս գավառ—61, տ. Մոնիսարի գա-
վառ:
Քլեղ Ջաճնոնի Քլեղ-Ջալաթի—
78, տ. Ջալաթ Ներքին գավառ:
Քլեղ Ջաճնոնի Քլեղ-Ջալաթի—83, տ.
Վերին աշխարհ Վրաց:
Քլեղ Քարթլիի Քաղաթալ—67:
Քրիկ բերդ—93, 49, 90, 107:
Քրիս գետ—86, 45, 55, 63, 87, 90, տ.
Ջուրտագետ:
Քլոն Նոնի Քրիսի Խորաթի—87, 90, տ.
Ջուրտագետ:
Ֆեկե—58, տ. Վահկա բերդ:
Ֆեկե-փաղա կալարան—50, տ. Դրոնք
Կիլիկիոյ (Մալիս):
Ֆրակտին (Fraktin) գյուղ—88, տ.
Փալակրու կաստրոն:
Օլապ, Օլա[խ]սի—74, տ. Ողական
ամրոց:
Oleoberda Օլեոբերդա—75, տ. Ուղեոյ-
բերդ:
Օլի-շալ—45, 64, տ. Բոխ գետ:
Olotoedariza—32, տ. Աղահնէք-
իսի (Աղահնէքի) գյուղ:
Օնոն—85, տ. Տաշիր գավառ:
Օնիկ գետ—79, տ. Սամիկ գավառ:
Օսղարա գյուղ—48, տ. Դանդաքսնի
գյուղ:
Oskiola—74, տ. Ոսկեղայ ավան:
Օսմանիկ գյուղ—77, տ. Պեմուլիս ավան:
Otenae—75, տ. Ուտի Ասանճնակ դա-
վառ:
Օրամար ավան—71, տ. Մոնիկանք գա-
վառ:
Օրան-ճարա գետ—88, տ. Արտանիս
ձոր գավառ:
Օրեն-կալա—88, տ. Փայտակարան քա-
ղաք:
Օվաճիս Վիճակ—73, տ. Շաղաղմք դա-
վառ:
Օրդու Նավահանգիստ—60, տ. Կոտիոր
քաղաք:
Օրդուբայի շրջան—48, տ. Գոլթն գա-
վառ:
Օրկովի գյուղ Արագածոտն գավառի—75:
Օրտու—75, տ. Որդոք գյուղ:

Ա Ն Ջ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

Արթուր Նեկրեսկի—78:
Աբրահամ Ա. Աղբաթանցի կաթողիկոս—25:
Աբրահամյան Ա. Գ.—12, 19, 42:
Ազաթանգեղոս—51, 69, 77, 95, 96:
Ազաթանգեղոս—8:
Ազաթանգեղոս—12, 13, 16, 19:
Ազրիպպա—9:
Адонц Н. Г.—23, 41 (ժան.),—63:
Адрианова-Перетц Б. П.—66, ժան.
Ալեքսանդր Մակիդոնացի—12, 80:
Ալիշան Ղ.—38, 49, 59, 76, 77, 78:
Ալուզ իշխան Անգեղտան ավանի—56:
Անառյան Հ. Հ.—76, 77, 92, 93:
Ամմիանոս Մարկելլինոս—58:
Անահիտ աստվածուհի—36, 50:
Անանիա Շիրակացի—7, 11, 12, 19, 26, 42, 94:
Ապոլոն աստված—94:
Ասպարուհ բուլգար—101:
Ասողիկ Ստեփաննոս Տարոնացի—34, 63, 79:
Արամազդ աստված—26, 27, 36:
Արգիշտի Ա.—50:
Արիստոտել—8, 12:
Արիստոտել—95:
Արկաթիա թագավոր Մոփբի—35:
Արշակ Գ.—24:
Արմեն ցեղանուն—40:
Արտաշես Ա.—22, 33, 41, 52, 87:
Արտաշես Որոզ—115:
Արտաշիկ Ա Պապական—22:
Արուբանա աստվածուհի—36, 39:
Ավիննոս Ռուփոս Փետտոս—8:
Ավֆիդիոս (Aufidius)—68:
Արեշտյան Ս. Ս.—6:
Բալադուրի (Բալաձորի) պատմիչ—61:
Բակուր Մարաստանի թագավոր—43:
Բել-Նահապետ—62:
Բոգդանովիչ Վ. Գ.—28:
Սուրբ Գորգոն—59:

Գնեկ պատանեակ—85:
Գործակալյան Հ. Ն.—28:
Դրիպո—25:
Դուշար (որդի Շարայի)—78:
Даль В. Դալ Վ.—91, 93:
Դարեհ Ա.—63, 80, 84:
Դեմոկրիտ—8:
Դիկեարքես—8:
Դիոդորոս Սիկիլիացի—62:
Դիոկղեսիանոս—11:
Դիոնիսիոս Պերիեզետես—8:
Дитмар А. Б.—8, 9:
Եղիշ—34, 35, 41, 43, 53:
Եվսեբիոս Կեսարացի—58:
Եվրիպիդես—95:
Երեմյան Ս. Տ.—5, 6:
Երուսաղ—73:

Հարեհ թագավոր, հայր Արտաշես Ա-ի—33, 52:
Հաբարիա Հանտոր—19, 25, 42, 43:
Հենոք Գլակ—92:

Իվրիպիդես ոլբերգակ—95:
Էրատոսթենես—8, 9:
Էփրիկեան Ն. Ս.—54:

Թևոդոս Ա. Մեծ կայսր—11, 26, 31, 37, 50, 88:
Թևոդոս Բ. Փոքր կայսր—58:
Թեոփանէս Միտիլենացի—66, 67, 68:
Թեոփիլակտոս Սիմոկատտա—73:
Թովմա Արծրունի—35, 38, 45, 61:

Թնճիճյան Ղուկաս—6, 54:

Լեվշինով Ա. Օ.—28:

Khazadian Zatik—17, 18:
Խոսրով Ա. Անուշիրվան—23, 77:
Խոսրով Բ. Պարվեզ—24, 25, 26:

Խոսրով Գ Կոտակ—49:
Խոսրով Ա. Մեծ—51:
Խուզբազ բուլգար—101:
Худабашев Александр—93:

Յոյսիմ Ն. Բ. Կակարաձե Ս. Ն.—84:
Կավատ Ա.—23:
Կափանյան Մանվել—28:
Կեղծ Արիանոս—8:
Կեղծ Արիստոտել—12:
Կեղծ Կալիսթենես—58:
Կեղծ Պլուտարքոս—8, 9:
Կիրկես աստվածուհի—96:
Կիրակոս Գանձակեցի—44:
Կլավդիոս կայսր—68:
Կլոդիոս կաթողիկոս վրաց—25:
Կոլմաս Բնդիկոպիվստ (Կոստանդին Անտիոքացի)—9:
Կուրբատ բուլգար—101:

Հաղկերտ Բ—23:
Հակոբյան Վ. Ա.—33, 54, 56:
Հակոբ Կարնեցի—33 ծան. 1, 40, 54:
Համդալազ Ղազվինի—32, 46, 49, 50, 72, 80:

Հալկ Նահապետ—51, 62:
Հեկատոն Միլետացի—8:

Henning B.—66 (ժան.):

Հերակլ Ա.—24:
Հիպարքոս—10:
Հյուբլման Հ.—6, 35, 38:

Honigmann Ernest—21, 83, ժան.:
Հուսիկենիանոս Ա. կայսր—24, 37, 44, 50, 57, 70, 77, 88:

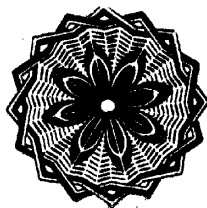
Ղազար Փարպեցի—96:
Ղափանցյան Գ. Ա.—74:
Ղաուրշիշվիլի Սիմոն—66, ծան.:
Ղևոնդ պատմիչ—32, 56, 74, 75, 81, 83, 87, 88:

Հեմաճիրճյան Մ.—50, 56:

Մադա—115:
 Մադեն (Կողբիսի թագավոր)—115:
 Մալխասյանց Ստեփան—17, 93, 94, 98, 99:
 Մանանդյան Հ. Հ.—11, 12, 77:
 Մանիլիոս—8, 9:
 Մավրիկիոս կայսր—24, 25, 26, 65:
 Մատթեոս Ուռնայեցի—98:
 Մարինոս Տյուրոսցի—8, 9:
 Maricq André—21:
 Մարկկարտ (Marquart J.)—3, 6, 14, 19, 62, 66 (ծան.), 83 (ծան.):
 Մարտիրոսյան Նշան—40:
 Mapp H. Я.—73, 81:
 Մենուա թագավոր—89:
 Մենանդրոս—95:
 Մեսրոպ Երեց Մատենագիր—78:
 Մեսրոպ Մաշտոց—62:
 Müller Konrad—31:
 Միհր աստված—27, 42, 49, 94, 95:
 Միքայել Աստուլիատես—43:
 Մխիթար արքա—91:
 Մխիթար Գոշ—60:
 Moïse de Corène—19, տ. Մովսես Խորենացի:
 Մովսես Խորենացի—7, 19, 21, 22, 33, 36, 39, 45, 69, 74, 76, 77, 78, 79, 86, 87:
 Մովսես Կաղանկատուացի—92:
 Մուշեղ Մամիկոնեան—27, 78:
 Մորոզով Վ. Ա.—28:
 Յակոբ Կարենցի—33, 40, 54:
 Յակոբ Մծբնացի—95:
 Յասովկ—115:
 Ներսէս որդի Շապուհ Ա.—7:
 Ներսես Լամբրոնացի—95:
 Ներսես Գ. Շինող կաթողիկոս—54:
 Նոյ նահապետ—18, 39, 53:
 Շամես Ա թագավոր—73:
 Շապուհ Ա. Սասանյան—22, 66, ծան.:
 Շապուհ Բ—86:
 Շարայ (Հայր Գուշարի) Շիրակի առասպելական նահապետ—78:
 Շուշանիկ-Վարդուհի դուստր Վարդան Մամիկոնյանի—87:
 Ռիստանես—75, 87:

Ուռնուով Վ. Վ.—28:
 Որմիզդ-Արտաշիր—21, 22, 66, ծան.:
 Րմիզդ Դ—26:
 Чалоян В. К.—12:
 Պապ «Թագավոր Հայոց Մեծաց»—31:
 Պապպոս Աղեքսանդրացի—11, 13, 18, 20:
 Պավսանիոս—8:
 Պատկանյան Ք.—11, 14, 21:
 Патканов К. П.—11, 14, 16, 21, 92:
 Պարմենիկ—8:
 Պլատոն—12, 95:
 Պլինիոս Ավագ—8, 9, 21, 50, 53, 54, 58, 68, 69, 71, 78, 86:
 Պոլիբիոս—43:
 Պոմպեոս Գնեյոս զորավար—67, 69:
 Պոմպեոս Տրոգոս—68:
 Պոսիդոնիոս—8, 12:
 Պտղոմեոս Կղավդիոս—5, 6, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 26, 32, 39, 41, 46, 47, 48, 50, 53, 58, 61, 63, 65, 66, 68, 69, 71, 72, 73, 75, 78, 81, 82, 101, 102, 113, 115:
 Պրոկոպիոս Կեսարացի—88:
 Ջաջանիցցու ոց. Ջավախիշվիլի Ի. Ա.—31, 78, 83:
 Ջուանչեր Միհրական Աղուանից իշխան—76:
 Ռուսա թագավոր Ուրարտուի—73:
 Ռուսկովսկայա Մ. Ս.—32:
 Սահակ գրիչ—72:
 Սահակ Պարթև—23:
 Սանատրուկ Արշակունի «Թագավոր Հայոց Մեծաց»—88:
 Սարգոն Բ—51, 52, 62:
 Սերեոս պատմիչ—27, 65, 72:
 Սենեկա—8, 9:
 Մեն-Մարտեն—84:
 Скаткин Н. И.—8:
 Սմբատ սպարապետ—77:
 Սմբատ Բ Տիեզերակալ Բագրատունի «Թագավոր Հայոց»—63:
 Սուլինես—8:
 Սուքրյան Աբսեն (Soukry A.)—11, 13, 19, 91:

Սվիդաս—11:
 Սվիրսկի Ա. Ս.—28:
 Ստեփաննոս «Ծպիսկոպոս Կողբ գաւառին և քաղաքին Շամբորոյ»—59:
 Ստեփաննոս Միւնեցի—41:
 Ստեփաննոս Օրբելեան—22, 23, 78:
 Ստրաբոն—8, 9, 32, 35, 42, 43, 45, 48, 49, 50, 53, 55, 57, 58, 59, 60, 63, 66, 67, 68, 74, 79, 80, 91:
 Վախուշտի արքայազն պատմիչ և աշխարհագրագետ—50, 83, 87:
 Վահրամ Զուբին—26, 27:
 Վաղարշ Ա «Թագավոր Հայոց Մեծաց»—82:
 Վաղարշակ Արշակունի արքայազն—31:
 Վարազ-Գրիգոր Միհրական «առաջին իշխան Աղուանից»—76:
 Վարդան պատմիչ—32, 52, 62:
 Վիտրովիոս—8:
 Վստամ—26:
 Վոսմ Բ Կրման—23:
 Վրթանես Քերթով—25:
 Տակիտոս—46:
 Տեր-Մկրաչյան Գալուստ—12:
 Տիգրան Բ Մեծ—24, 60, 69, 72:
 Томсон Дж. О.—8, 10, 11, 12:
 Տրդատ Ա. Արշակունի «Թագավոր Հայոց Մեծաց»—43:
 Տրդատ Գ. Մեծ «Թագավոր Հայոց Մեծաց»—22, 23, 24, 26, 27, 82:
 Тревер К. В.—21:
 Փաւստոս Բուզանդ մատենագիր—37, 44, 46, 53, 69, 85, 92, 93, 94, 95, 98:
 Փերիտանյան Ա. Գ.—66, ծան.:
 Փլավիոս Արիանոս—8:
 Փիլոն Երրայեցի—12:
 Քաջբերունի—94:
 Քսենոֆոն—60, 70, 78:
 Օգոստոս կայսր—8, 9:
 Օլեարիուս (Olearius)—32:
 Ֆիշեր (Fischer)—10, 11, 13, 14, 18:
 Fortia D'Urban—31:

ԲՈՒՍԱԿԱՆ, ԿԵՆԴԱՆՄԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՆՔԱՅԻՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ազոալ թռչուն—91, 94, 95:
 Ազնիւ եղջերու—93:
 Ակն բիրեղ—93, 91, 107:
 Ալծեամն—Բ4, Գ6, 91, 98, 108:
 Ալծ վայրի—91, 98, 106:
 Աճարի, աճարենի ծառ—95:
 Աղավնի—95:
 Աղտոր բույս—Բ4, 91, 110:
 Աղտք աղահանք—Գ4, 91:
 Անալուծ կենդանի—Բ5, 91, 92, 110:
 Անիդ թռչուն—Բ4, 91, 92:
 Անծեղ թռչուն—94:
 Առեւծ, առիւծ—Գ3, 92, 107:
 Առն և արտի կենդանի—Բ3, 92, 98, 106:
 Առօս թռչուն—Բ4, 92:
 Արաւ թռչուն—96:
 Արքայական կաղին (արքակաղին)—94, 96:
 Աքլոր, քաղաղ—96:

Բալամուտ—97:
 Բակլա—96:
 Բամբակ—Գ7, 92, 109:
 Բանջար—96:
 Բարտի ծառ—95:
 Բիրենդն—91:
 Բողկ—96:
 Բու—94:
 Բուխակ—94:

Գազպէ—Գ4, 92, 108:
 Գահրշակ—108:
 Գանգար փուշ—97, 108:
 Գարի ինքնաբույս—Գ7, 92, 109:
 Գերերի բույս—Գ7, 92, 109:
 Գետնասունկ—92:
 Գի ծառ—96:
 Գինի—Գ6, 92:
 Գղթոր—Գ4, 92, 107:
 Գողակ—92:

Դաբնիք, դափնի—96:
 Դամասկիան պաղակուար—91:

Դեզնուկ թռչուն—Գ4, 93, 107:
 Դոմբալա բույս—92:
 Եղէգն—93:
 Եղեգունք—Բ7, 93:
 Եղնիկ—92, 93:
 Եղն—92, 93:
 Եղջերու—Բ4, 92, 93, 106:
 Երէ—Բ4, Գ3, 93, 106, 107, 108:
 Երկաթ—Գ3, Գ5, 93, 106, 108:

Հառիկ—Գ5, 93, 108:
 Հանիդ—106:
 Հարաւ—106:

Էշ—99:

Ընծուղտ—92:
 Ընկուղ—95:

Քանծր թռչուն—96:
 Քատրի բույս—91:
 Քեղոշ ծառ—99:
 Քղենի—94:
 Քուղ—Բ4, 94, 110:

Ինձ դեղեցկախայտ—Գ5, 94, 108:
 Իշավայրի—99:

Լորի—96:
 Լոշտակ—94:
 Լորամարգի—94, 95:
 Լոր—94:

Խնձոր—96:
 Խող—Բ4, 94, 106:
 Խունկ—99:

Մնարեկ—93:
 Կաղնի ծառ—92, 97:
 Կաշաղակ—94, 95:
 Կասկէնի ծառ—94:
 Կասկամ թռչուն—94:
 Կաստանայ—94:

Կաստանենի (մաշկամիրգ)—Գ4, 94, 108:
 Կատակ թռչուն—Բ7, 94, 95, 109:
 Կատուկ-ազոալ թռչուն—95:
 Կատաք թռչուն—94:
 Կարմրախայտ—96:
 Կարմիր ծծմբուկ—94:
 Կաքա—Բ4, Գ5, 94, 95, 96, 106, 108:
 Կանեփ—97:
 Կեչեղակ—94:
 Կլկիթ—95, 98, 106:
 Կինձ—94:
 Կիսամարդ—96:
 Կկու—94:
 Կոծոխուր բույս—91:
 Կոկորդիլոս—97:
 Կովկասյան բամբակ—92:
 Կուպր—97:

Հաճարուկ—95:
 Հաճարի ծառ—94:
 Հաճարենի—95:
 Հաճառածառ—Բ6, 95, 110:
 Հարինգ—98:
 Հաւք—Գ3, 96:
 Հաւք հարակաւորք—Բ4, 92, 93:
 Հացի ծառ—92:

Չիագետ—97:
 Չիթենի—96, 109:
 Չիդկ—Գ4, 96, 107:
 Չուկն—Ա6, Բ5, Բ3, Գ8, Գ5, 96, 98:

Ճանդառ ծառ—95:

Մանանայ—92:
 Մանրագոր բույս—Գ5, 96, 108:
 Մաշ կարմիր և սպիտակ—Գ4, 96:
 Մաշկամիրգ—94, 108:
 Մաշմարգի—94:
 Մարի—96:
 Մարդամատ—96, տե՛ս լոշտակ:
 Մեղր—108:

Մկնդեղ—93:

Մրտենի—98:

Մուրտ—97, 95, 96, 97, 109:

Մուրտք խնկենիք—96:

Ցաղաղ թռչուն—94:

Յամսիկ—109:

Նաւթ—94, 93, 97, 107:

Նաւթ սպիտակ—94, 96, 97, 98, 107, 108:

Նաւթ սև—94, 96, 97, 98, 107:

Նահանգ—93, 97:

Նշենի, նշի—99:

Նոճի—96:

Նուշ—94, 95, 97, 110:

Նուռն ազնիւ—97, 97, 109:

Նուռն թթու—94, 97, 110:

Շագանակ—94, 108:

Շագանակենի—94:

Շահպալուտ—94:

Շահդանակ—95, 97:

Շահնդակ—97:

Շահպալուտ—94:

Շիկերէ կենդանի—92:

Շիր-պաղլիկ—99:

Շուշան—96:

Ուռն—96:

Ուշաւար—92:

Ոսկի—91:

Ոսպ—96:

Որդան կարմիր—96, 97:

Պալլուշ—94:

Պիստակ աճառի—94, 95, 97:

Պտղախունկ—95, 97, 110:

Ջնարակ—93:

Ջերմուկ—94, 98:

Ջորի—99:

Ջրդեղ—93:

Թեւոյն—92, 93:

Սապ—96:

Սաղսրդան—94:

Սալակ—94, 98, 107:

Սենտերուս—93:

Սերկէիլ—95, 96, 98, 110:

Սիսեռն—96:

Սճաղ, սումախ—91:

Վարդ—96:

Վարազ—94:

Վարրենկենի—97, 98, 109:

Վերնիճ—93:

Վիշապձուկ—97:

Վիթ—93, 95, 98, 106:

Տառեխ—95, 96, 98, 99, 109:

Տօսախ—95, 96, 97, 99, 110:

Յիւ—96, 99, 108:

Փեկոն ծառ—95:

Փիճի—95:

Փոր—96:

Քաղազի—95, տե՛ս կատակ:

Քարախունկ—97, 99, 109:

Քաղ—94, 98, 99, 106:

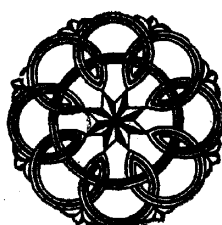
Քուռամզիլ—96, 99:

Քեսեք թռչուն—94:

Քեֆալ—98:

Քնարուկ—95:

Օրագուլի ձուկ—96:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ձ մ բ ա գ ռ ի կ ո ղ թ ի ց	5
Ն ե ռ ա ծ ու թ չ ու ն	7
Բ ա ց ա տ ռ ա գ ի ռ	31
Քնական հարստություններ: Հայաստանի օգտակար հանածոները, բուսական և կենդանու-	
կան աշխարհը ըստ «Աշխարհացայց»-ի	31
Հավելված Ա. «Աշխարհացայց»-ի Մեծ Հայքի և հարևան երկրների քարտեզը պարունակող ընդարձակ բնագրի գլուխները (Վորձ բնագրի վերականգնման): Բնագիրը աշխար- հաբար թարգմանությունը	109
Հավելված Բ. «Փոքր աշխարհներ» (նահանգներ) և դավառների տարածությունը և հա- ջորդականությունը ըստ Ռ Ռ-ի	116
Ց ա ն կ ե ռ	121
ա) Տեղանուններ	123
բ) Անձնանուններ	150
գ) Բուսական, կենդանական և հանքային հարստություն	153

Ներդիր՝ Քարտեզ՝ «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացայց»-ի (Վորձ VII դարի հայկական
քարտեզի վերակազմության ժամանակահից քարտեզագրական հիմքի վրա)»: Մասշտաբ՝
1:1250000:

ՍՈՒՐԵՆ ՏԻԳՐԱՆԻ ԵՐԵՄՅԱՆ

СУРЕН ТИГРАНОВИЧ ЕРЕМЯН

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԸՍՏ «ԱՇԽԱՐՀԱՅՈՅՑ»-Ի

(Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմությամբ
ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա)

Պատ. խմբագիր՝ Մ. Մ. ԱՐԵՎԵՐՅԱՆ

Հրատ. խմբագիր՝ Ռ. Խ. ՄԱՆՈՅԱՆ

Նկարչական ձևավորումը՝ Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱԼՅԱՆԻ

Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ

Սրբագրել է՝ Մ. Ա. ՆԵՎԻՐՇՅԱՆ

ՎՖ 07061

Հրատ. № 2033

Պատվեր 102

Տիրաժ 4400

Հանձնված է արտադրության 20/XII 1961 թ., ստորագրված է տպագրության
21/III 1963 թ., տպագրական 9,75 մամուլ + 1 ՆԵՐՂԻՐ, հրատ. 16,6 մամուլ,
թուղթ 60×92¹/₁₆: Գինը կազմել է 2 ա. 24 կոպ.

Հայկական ՍՍՏ գիտությունների տկայեմիայի հրատարակչության տպարան, Երևան,
Բարեկամության խճուղի 24

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

Էջ	Սյուսիսակ	Տող	Տողված է	Պետք է լինի
35	2	9 ն.	Անի քաղաք	Անի ամրոց
37	3	ձախ.	Ըյւլ	Ըյւլ
40	2	22 ն.	Փարսացիւն	Փարսացիւն
43	2	8	Բոլոն	Բոլոն
50	1	8	քաղաք	քաղաք
50	1	11	Արմենիոս Օրդ	Արմենիոս Օրդ
50	1	22 ն.	Էպրաքիւնի շէրոն	Էպրաքիւնի շէրոն
50	1	7 ն.	Կոլիւ	Կոլիւ
62	2	6 ն.	Էրաքիւնի քաղաք	Էրաքիւնի քաղաք
66	2	28 ն.	311200 Կմ²	312705 Կմ²
66	3	19 ն.	285608 Կմ²	295105 Կմ²
78	2	25	Ջոնի	Ջոնի
82	1	5 ն.	XI դ.	IX դ.
93	2	6	ժողով	ժողով
111	2	18	հարաւ	հարաւ